

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA

B. 234.

A. L.

החוברת הזאת היוצאות לאור הדפוס בשנת האלף מעת הולדת
הגאון רבנו סעדיה אלפיומי נוחו עדן

תובל שי

לכבוד הגבר הוקם על השליש בחכמת ישראל המשכיר בר בחכמת
בני קדם בעיר פריש המהוללה

רבי יוסף בן נפתלי הירץ דירנבורג נר"ו

ליום מלאת לו שמנים שנה (י"ו מנחם אב התרנ"א).

עוד ינוב בשיבה טובה ועוד יעניק לנו משפע תנובות חכמתו
הרחבה שנים רבות כברכת מוקירו ומכבדו המו"ל

א. א. הרכבי *

M. T. AKADEMIJA
KÖNYV-
TÁRA

השריד והפליט מספר האגרון לרב סעדיה.

מבוא.

א. קורות ספר האגרון בספרות ישראל.

הראב"ע בראש ספרו מאזנים יאמר: „ואלה שמות זקני לשון הקדש (6). הגאון רב סעדיה מפיתום (3) ראש המדרשים בכל מקום אשר ספר האגרון וספר לשון עברית וספר צחות וכו'. וכל אלה הספרים הם בלשון ההגריאים לכד מהמחברות [של מנחם ודונש] והשריה [של ר"ש בן גבירול] והאגרון" (ג).

ימים רבים לא נודע מאומה אודות הספר הזה (או הספרים האלה) יותר ממה שאמר עליו הראב"ע. כי לא היה נמצא בספרד כעדות ר' פריפוט דוראן (האפו"ר יצחק ב"ר משה) באמרו: „והיה מי שהתעורר ראשונה ותתחיל לכתוב בחכמה הזאת הגאון רבינו סעדיה שנסמך לגאונות בשנת ארבעה אלפים תרפ"ז ליצירה (ד). חבר בה שלשה ספרים לא הגיעו אלינו" (ה). לכן לא נתפלא על זאת שרושמי הספרים ישנו וישלשו רק את דברי הראב"ע. כן יאמר ר' שבתי בשפתי ישנים: „אגרון לרבינו סעדיה גאון דקדוק מובא בס' מאוני לשון הקדש. ועיין דברי אגור" (ו). דברי בעל שפתי ישנים העתיק כדרכו הרב

(6) שם התאר זקני לה"ק לקוח אצל הערבים האומרים שיוך אללגה (זקני הלשון) כמובן מורי הלשון או ראשי חכמי הלשון. וכן ישמש כמלות אלה הר"מ בן עזרא בכתאב אלמחאצרה. ראה המקום הנדפס מדרגבורג, Opuscules d'Aboul-Walid, p. XIX. וכן שיוך אלעלום (זקני המדעים) מורי החכמות.

(3) רס"ג בחרגומו הערבי (שמות א' י"א) יתרגם שם המקום פיתום בשם ארץ משכנו פיוס. וכן נהגו חכמי ישראל הבאים אחריו וגם המתרגם לשומרונים אבו סעיר. והקראים הסבו לפעמים את כנויו פיתומי לגנאי וכתבו הפותי או הפתי.

(ג) ספר מאוני לשון הקדש (ד') ויניציאה ש"ו) דף קצ"ו. וד' אופיבאך תקנ"א דף א' וב'. (ד) הוא חושב ההבדל בין חשבון שמרות ליצירה בשנתים כמו הרס"ג. ואחרים יחשבו ההפרש בשנה אחת. כפי המובא בזה הלוקי דעות בס' העבור לר"א בר חייה וראה אצלנו למטה.

(ה) מעשה אפור מהדורת פרידלנדרעד וכהן (ויון תרכ"ה) עמוד 44.

(ו) ר"ל כי באות ד' רשום אצלו עוד: „דברי אגור ר' יעקב בר יצחק הלוי דקדוק שם"ד". ונמצא א"כ כי השרש אגור הונח עוד הפעם על ספר בדקדוק. ובאמת אין בזה רק מקרה ולא קרב זה אל זה. ראה בהוספה שניה אצלנו.

בעל ספר הדורות בשמות הספרים שלו בסוף הספר (ח). וכן בפנים הספר כתב: „יחבר ר"ם וכו' ספר אגרון על דקדוק" (ז). גם הרב חיד"א אשר ספרים רבים בדפוס ובכ"י ראה בדרך מסעיו לא הוסיף מאומה על הדברים האלה. ובס' שם הגדולים וועד לחכמים יאמר: „ס' אגרון חיבר הגאון רב סעדיה בדקדוק ושאר ספרים הזכירם הראב"ע בס' מאזנים" (ג).

ובדור הקודם צמחו חכמי הבקרת לספרות ישראל. ואחד המיוחד שבהם הוא הרב רשי"ר במאמרו הנפלא תולדות רבינו סעדיה גאון וקורות ספריו (שיצא ראשונה במלכות החקירה וברא בה בריאה חדשה) אמר בחשבו את ספרי רס"ג כדברים האלה: „[ספר] י"ב. אגרון. ג"כ בלה"ק. וקרב שהיה כולל עניני מעמים ונקודות מלאים וחסרים" (ד). ובאר דבריו אלה בהערה כזאת: „בראש ס' מאזנים (ה) כתב הראב"ע שחבר ר' סעדיה בדקדוק לה"ק שלשה ספרים והם אגרון, לשון עברית וצחות, ורק ס' אגרון נכתב בלשון עברית ושנים האחרונים בערבית. והנה רש"י מביא בתהלים (מ"ה י) נקוד של רבינו סעדיה בענין מלא וחסר. וע"כ [יעל כרחק] שהוא אחד משלשה ספרים האלה שבלי ספק הראב"ע לא השמיט שום ספר ממנו בדקדוק, ובעבור שרש"י לא ראה בודאי ספרים הערביים של ר"ם אחשוב שכיוון רש"י לספר האגרון שהיה בלה"ק כפי דברי הראב"ע". וכלאחר יד זכר הרב שי"ר גם במכתבו בראש מחברת הערוך לר"ש פרחון: „לבד בדיעת הדקדוק (ו) נסה רב סעדיה לחבר ספר הקטן (ז) אגרון בעברית" .

וכאור מתעה נראה על שמי הספרות. כי בשנת 1837 נשלח לר"א גייגר רשימת ספרים של הקראי א' פירקאזיץ ובראשה (№ 1) היה ספר אגרון מכן סלימאן אבו סעיד הלוי (ח). והרשימה היא בטעות כי האגרון הוא לעלי בן סלימאן מה שקצר מקצרו של אבו סעיד הלוי מס' המלים של דוד בן אברהם אלפאסי (ט). ואף כי ברשימה שם כתוב בפירוש שהאגרון הזה איננו מרס"ג. בכל זאת מהר כתבן אחד (יה"ש מבראדי ?) לבשר כי באדעסא נמצא ס' האגרון לרס"ג בערבית (י).

(ח) סדר הדורות (מהדורת משכיל לאיתן) חלק ג' עמוד 29.

(ז) שם חלק ראשון עמוד 187. ובדפוס הראשון (קארלסרוה תקכ"ט דף ג' ע"א) נשתבשה המלה דקדוק עם נקודת ההפסק ונעשה דקדוקי. וזה נתן מקום לטעות אבן רשף אשר נדבר ממנה למטה.

(ג) ס' שם הגדולים. מהדורת בן יעקב מערכת ספרים עמוד 2 סימן 21.

(ד) בכורי העתים לשנת תקפ"ט עמוד 24.

(ה) בכורי העתים שם עמוד 36 הערה 44.

(ו) מחברת הערוך לפרחון (מהדורת ר' ולמן כוכב טוב פרעסבורג 1844) עמוד XIV.

(ז) אודות כמות הספר לא היה ביד הרשי"ר שום ידיעה וזהו רק השערה ממנו בעבור שחשב את הסוף ון לסימן ההקטנה כמו אישון מאיש. ודאה מזה עוד למטה כי כפי הנראה כוון לאמת בהשערותו זאת.

(ח) במה"ע וויסענשאפטליכע צייטשריפט מוייגר (חלק שלישי 1837) עמוד 442.

(ט) ראה לקוטי קדמוניות מפינסקער עמוד קע"ה קפ"ג וקפ"ט. נייבויער, אויס דער פעטערסבורגער ביבליאטעהק עמוד 18.

(י) במה"ע אללגעמיינע צייטונג דעם יודענטהומס לפיליפפאָהן (שנה שניה 1838)

אך ר' שמואל מעקלענבורג מקעניגסבערג הוכיח כי השמועה הזאת כשקר יסודה (א).
 כי לפי עדות הראב"ע נתחבר ס' האגרון לרס"ג בעברית. והראה למקור שמועת
 שוא זאת במה"ע של גיגור הנ"ל.

ובעת ההיא החלו איזה מחכמי היהודים לחפש ולמצוא ספרים ישנים וגנוזים
 ממחברי ישראל באוצרות הספרים באירופא. ועל כי לא מצאו את זכר ספר
 האגרון וגם ממהותו ואיכותו לא נודע בברור מאומה לכן שערו איזה מהמבקרים
 כי ספר כזה מרב סעדיה לא היה ולא נברא. וכי שם הספר אגרון נשתבש או
 זוא המצאת הראב"ע לספר מהרס"ג הנודע לנו בשם אחר. ונביא גם את דבריהם
 פה. ר' אליקים כרמולי אמר במה"ע הצרפתי שהוציא לאור כדברים האלה (כפי
 אשר אני מעתיקם לעברית): „המחבר הזה [הראב"ע] ידבר עוד משני ספרים
 אחרים בדקדוק מרב סעדיה אשר האחד מהם נקוב בשם ספר צחות והשני ספר
 אגרון (Igaron) והאחרון נתחבר בעברית. אולי צריך להגיה שמו ולקרוא ספר
 הגרון. ר"ל ספר על דבר אוריות הגרון. כי מצאנו את אבן גנאח [ר' יונה]
 בשער מ"ו מספר הדקדוק שלו (ג) שכתב: וראיתי ראש ה"ש"ב"ה הפיתומי
 ז"ל (הוא רס"ג) אומר בפירושו לס' יצירה שיש לו בהם (באותיות הגרון אחתה"ר)
 חבור שלם אבל לא הגיע אלינו. ובמקום אחר (בשער ב' מספרו) יאמר: וכבר
 רמז רבינו סעדיה ז"ל לזכרון מעט ממנו (בענין חלוף אחתה"ר) בפרושו לספר
 יצירה וספר שמה כי יש לו בזה חבור כולל ולא ראינוהו אנחנו ולא הגיע אל ארצנו.
 ואחרי כרמולי הגיד גם ר' יעקב רייפמאנן את ההשערה הזאת מדעתו (ד).
 ואף כי כבר דחו קודם לזה את השערת כרמולי (כאשר נראה למטה) אולם
 רייפמאנן לא ראה את דבריהם כמו שלא ידע גם כן כי ממציא ההשערה הזאת
 הוא כרמולי.

כשנה ושנתים אחרי כרמולי בא חופש אחר בגנוזי נסתרות מספרות ישראל
 הוא ר' יהודה ליב דוקעס והציע לפנינו השערה אחרת. במאמרו בעלי המורח
 לפירסם אודות דונש בן לבראט במבואו שם ע"ד מחברי ספרי המלים לשפת עברית
 ידבר אודות רב סעדיה ופתי רון שבעים מלות שלו ויוסיף לאמר: מנחם
 בן סרוק (ה) יזכיר ספר המלים ממנו (ו). אולם אנחנו לא נדע אם שני אלה הספרים
 אחד הם או רב סעדיה כתב ספר מלים שלם. כמו כן לא נדע ברור אם ספר
 אגרון שהביא הראב"ע במאונים כמחובר בלה"ק הוא ספר מלים או ספר דקדוק (ז).

(א) במה"ע אננאלען ליאסט (שנה ראשונה 1839) עמוד 340 בהערה. ושם טעות
 הדפוס: אין אראבי שער שפראכע וצ"ל אין העבראי שער שפראכע.

(ב) המה"ע מכרמולי הוא: Revue Orientale, T. II, Bruxelles 1842, p. 40.
 (ג) הספר הזה הוא ס' הרקמה הנדפס אחרי כן (פראנקפורט דמיין תרמ"ז) ע"י ר' רפאל
 קירכהיים. והבאתי שני המקומות מגוף הספר בהעתקתי העברית, עמוד 7 ועמוד 97 (ובגוף
 הערבי הנדפס בשנת תרמ"ז עמוד 29 ועמוד 170).

(ד) במה"ע המגיד (לשנת 1873 עלה 29) עמוד 267.

(ה) במה"ע ליטעראטורבלאטט דעס אריענטס לשנת 1843 (עלה 11) עמוד 170.
 (ו) הוא המקום ממחברת מנחם (שנדפסה אחרי כן מפיליפאוסקי) בשרש הג
 שנביאחו למטה.

(ז) בהערה 6 שם יאמר דוקעס כי מהוראת המלה אגרון שפירושה אסיפה קשה להוכיח
 אם היה ספר דקדוק כללי או ספר מלים. ויביא שם מאשכל הכפר להרסי (דף 60 ב'): אף

ואם כן עור לא חוה דעתו אודות הספר האחרון הזה. אולם למטה שם (6) יחשכם לספר אחד. וכמו כן בשנה שאחריה בדבריו אודות פתרון ע' מלות הנזכר יאמר (כפי אשר אעתיק דבריו לעברית) כזה: „ונגיד בזה (3) השערותנו שהחבור הזה (הפסיר אלסכעין לפמ"ה אלפרדה—פתרון שבעים מלות בודדות) הוא הוא המוכא מאבן עזרא בשם ספר אגרון (Igaron). כי מלשוננו שם אגרון ספר האגרון נראה שהוא היה אסיפת מלים, ואף כי גם ספר הדקדוק הכללי יוכל להקרא בשם זה בהפך מהאחרונים יחברו ספרים בחלקים מיוחדים מחכמת הדקדוק (ג). אולם לפעמים נמצא אצל המחברים העברים שהשתמשו במלת אגרון לספר מלים ביחוד (ד). והשערותנו התחזק על ידי הערת הראב"ע כי כל הספרים המובאים מאתו [בריש מאונים] נתחברו בערבית לבד משלשה והאגרון אחד מהם. והספר הקטן הזה [פתרון ע' מלות] באמת הוא בעברית. כי המלות הערביות הבאות שם לפעמים כמו קוראים (מאן נעננט) (ה) תמצאנה גם אצל מחברים אחרים למשל אצל רש"י המבאר כמה מלות בשפת ארץ מולדתו היא צרפתית".

ואחרי ר"ל דוקעס בא ר' אברהם גייגר וכתב במאמרו אודות רס"ג במה"ע האשכנזי שלו כזאת: „כמו (ו) כן כתב ספר מלים גדול (ז) הנקוב בשם אגרון (Iggaron) הספר היחיד שכתב בלשון עברית (ח), וגם מאמר קטן אודות ע' מלות בודדות בתנ"ך". ולמטה שם יוסיף גייגר. לאמר: „וספר המלים שלו (ט) שכנראה

בספרי הדקדוקין ואגרונות, גם מפרוש ר' יוסף קרא שכתב: ואביא לך ראייה מן המחברת שפטר דונש בספר האגרון, ודונש עצמו יקרא למחברת מנחם בשם אגרון כמובא בשירת דונש, וגם ס' המלים הנמצא בכ"י מקראי בקרים נקרא ג"כ בשם אגרון [הידועה הזאת לקח דוקעס ממה"ע לגייגר כפי שהבאנו למעלה].

(6) ליטעראטורבלאטט שם (עלה 42) עמוד 160.

(7) בספרו האשכנזי: ליטעראטורהיסטארישע מיטהיילונגען איבער די אַלטעסטען העבר, עקועגעטען גראממאטיקער אונד לעקסיקאגראפֿען (והוא בחלק שני מספר עוואלד ודוקעס הנקרא: בייטראָגע דער אַלטעסטען אויסלעגונג אונד שפראַכערקלאָרונג דעס אלטען טעסטאמענטס שטוטטגארט 1844) עמוד 41—40.

(8) בהערה 6 שם יאמר דוקעס כי רס"ג ישתמש בשם אגרון כמו שהשתמש הרד"ק במלת מכלול על כי רצה לכולל בו דקדוק הלשון וכו'.

(9) שם בהערה 2 יביא דוקעס מדונש בן לבראט ומחדסי באשכל הכפר שמהם נראה כי הוראת אגרון הוא ספר מלים.

(10) בחפזה כתב דוקעס כן, כי במחברת פתרון ע' מלות (או תשעים מלות בודדות שנדפסה כמה פעמים, ובאחרונה ע"י הר"ר שלמה בובער בשנת תרמ"ז) נמצאו לפעמים המלות הערביות מן קולהם (מאָמרם), מן לגתהם (מלשונם). כמא קאלו (כמו שאמרו), כקולהם (כאמרם), יקולין (יאמרו). מן לנה אלקום (מלשון הבריות), גם איזה מאמרים שלמים, אך לא נמצא שם המלות הדומות אל מאן נעננט באשכנזית.

(1) וויססענשאַפֿטליכע צייטשריפֿט (באנד 1844 V) עמוד 282.

(2) במלת גדול יכוון כפי הנראה בהפך ממאמר התפסיר הקטן, או אולי יחשוב אותיות ון במלת אגרון ליסמן ההגדלה בהפך מרש"י.

(3) לעת כזאת נדע שרס"ג כתב איזה ספרים בעברית. וראה תולדתו אצלנו בזכרון רס"ג וזכרון ספריו.

(4) וויססענשאַפֿטליכע צייטשריפֿט שם עמוד 286.

כבר נאבד מן העולם במאה השתים עשר למספר הנהוג (6) היה מסודר כפי הנראה באופן מוזר כפי העולה על הרוח. כן למשל באות ה' הביא את המלה הבי תן בה"א הידיעה. אף כי רס"ג חשב כנראה את המלה לשם עצם פרטי (3). ממש כמו שקודם בזמן מעט (בערך 872 למה"נ) עשה רב צמח בן פלמאי גאון בערוך שלו למלות התלמוד שהביא שם מלות המספר באות ה"א (תולדות ר' נתן מרשי"ר הערה 11). ועוד יוסיף שם למטה (ג) איזה דברים נגד השערת דוקס שהבאנו.

ובשנת תר"ו צלחה ביד רשד"ל לקנות קובץ כ"י יקר (ד) המכיל לבר ממחברת מנחם והשגות דונש עליו עוד גם תשובות דונש על רס"ג ומצא שם נזכר ספר האגרון למלת האמת ואמיר (ה). ומה הוכיחו כי לא צדקה השערת דוקס באמרו שהאגרון הוא תפסיר ע' מלות כי המלות האמת ואמיר אינן בכלל הע' מלות המפורשות בתפסיר. ולמטה במחברתו זאת יוסיף רשד"ל לומר: „וכבר עלה (ז) בדעתי לומר כי זה ספר פתרוני רב סעדיה [המובא במחברת מנחם] הוא ספר האגרון, ובפרט כי ראיתי כי ספר אגרון ענינו אצל אנשי הדור ההוא ספר שרשים, כי ראיתי כי דונש קורא שם זה לספרו של מנחם, וזה לשוני בתחלת דבריו למנחם: לדורש החכמות וכו' וְשֵׁת סֵפֶר אֶגְרוֹן בְּדַעַת וּבְכִשְׁרוֹן וכו'. אך עזבתי השערתו בראותי כי רק בדף אחרון ולא בשום מקום אחר מהשגותיו דונש מזכיר ספר האגרון, נראה מזה כי השגותיו לא על ספר האגרון הן. ונראה כי רבנו סעדיה להיותו טרוד בכמה וכמה חבורים אחרים לא היה לו פנאי לעשות ספר שרשים שלם, אבל עשה שלשה חבורים כוללים פירוש קצת ממלות לה"ק, האחד הוא פירוש השעים

(6) בהערה שם יאמר גייגר כי הראב"ע אף כי זכר את שם הספר פעם אחת לא הביא ממנו מאומה. וראה אצלנו למטה כי באמת הביא הראב"ע בשם רס"ג איזה דברים הלקוחים מהאגרון. ועוד יאמר גייגר שם כי לפי עדות הר"ש פרחון ר"י חיוג היה הראשון שחבר ספר כזה שלא עלה על דעת רס"ג. אך גם מדברי הפרחון אין להוכיח מאומה. כי כוונתו היא שהחיוג היה הראשון שחדש שטת השרשים בעלי שלש אותיות והאותיות הכפולים והנחים שבאמת לא ידע הרס"ג מזה. וכבר העיר המו"ל ס' הערוך להפרחון ר"ז כוכב טוב (דף נ"ד בשרש פרח הערה 4) כי גם את המחברת למנחם בן סרוק לא זכר שם אף כי יביא אותה כמה פעמים בחבורו. ואם כן ברור הוא שכוונתו הוא שספרי השרשים שקודם חיוג לא היו שלמים ועל סדר נכון ושטה אמיתית.

(7) בהערה יציין גייגר שם למאמר מנחם בשרש הג' ויגיד השערתו כי מפני שדעת רס"ג היא ששמות העצמים לא יקבלו ה"א הידיעה לכן חשב את הה"א שבמלת הביתן שרשית. לפי דעת גייגר שם בשם ספר פתרוני רב סעדיה יכוון מנחם לספר האגרון שהוא השם העיקרי כאשר הראה דוקס [ראה למעלה שהבאנו דבריו]. והשערת כרמולי כי צ"ל ספר הגרון היא בטעות כי הספר ע"ד אותיות הגרון היה בערבית וס' האגרון היה בעברית כעדות הראב"ע.

(1) בציטטוריוט שם עמוד 315—314.

(2) מתכונת הכ"י דבר רשד"ל במחברתו בית האוצר, לשכה א', לעמבערג תר"ז, מדף י"א ע"א והלאה.

(3) בתשובת דונש הנדפסות אה"כ ע"י שרעטער (ברעסלא 1866) עמוד 56 נומר 169.

(4) בית האוצר שם דף י"א ע"ב.

(5) בית האוצר שם דף י"ח—י"ט.

מלות המתבארות לפי דעתו מתוך לשון חז"ל, השני הוא ספר האגרון היה גם הוא כולל פירוש קצת מלות, והשלישי (אם כתבו הוא עצמו ואיננו מעשה אחרים שלקטו מספריו) הוא ספר פתרוני רב סעדיה נתבארו בו על סדר א"ב הרבה מלות, וגם קצת שמות פרמיים וכו' (6). ודע [יוסף רשד"ל לומר] כי מה שנדפס בספר מאזנים לראב"ע ספר האגרון בחירק ודגש אינו אלא שבוש וצ"ל האגרון, ושיר דונש יוכיח שאמר וְשֵׁת סֵפֶר אגרון, ואם באו לנקד אגרון נשחת משקל השיר שהוא יתר וארבע תנועות (7). והנה במאזנים דפוס ויניציאה שנת ש"ז נדפס האגרון בחירק, ור' וואלף היידנהיים הדפיס האגרון ביד, והוסיף שבוש על שבוש (8). ועוד לו בתקונים והוספות בסוף המחברת שם: תמיהתי היתה (ד) על ידי החכם דוקעס, למה בספרו מיטטהיילונגען ברשימת ספרי רס"ג לא הזכיר ס' הפתרוניס, אבל גיינער [בצייטשריפֿט במקום הנ"ל] סובר כי ס' הפתרוניס הוא עצמו ס' האגרון, ואני לא כן דעתי כמו שכתבתי במקומו. ועתה ראיתי לגיינער (שם) שכתב כי נראה שספר השרשים שכתב רס"ג כבר בימי הפרחון נאכד ולא היה נמצא, כי הנה הפרחון בשרש פרח אמר כי רס"ג לא עלה ברעתו לחבר ספר על זו הדרך (ר"ל ס' שרשים), והוא מבין מזה כי בימי הפרחון לא היה הספר ההוא ידוע מפני שאכד, ואני אומר בהפך כי דברי הפרחון מסייעים סברתי, שמעולם לא עשה רס"ג ס' שרשים (9).

דברי רשד"ל אלה העתיק פירסט במה"ע שלו אריענט (1). ורק שנה דבריו

(6) מן התימה איך לא הרגיש רשד"ל בחולשת הוכחתו. כי הנה אם נאמר שרס"ג חבר ס' שרשים אחד יהי לפלא מדוע לא הביאו דונש רק פעם אחת. הלא גם אם נאמר שחבר שלשה ספרים בשרשים תשאר הפליאה מדוע הביא דונש רק שנים מהם [כי גם פתרון ע' מלות הביאו שם בעמוד 3 נומר 8 ובעמוד 6 נומר 19] ומהם את ס' האגרון רק פעם אחת, ואת הספר השלישי הוא ס' פתרוני רב סעדיה שכבר ראהו מנחם מסודר עפ"י א"ב והביאו במחברתו לא זכר דונש אף פעם אחת?

(7) ראוי להעיר כי ממשקל השיר נוכל רק להוכיח שאות גימל במלת אגרון היא בשוא. אולם אין בירוד כל ראיה לדעת באיזה תנועה קטנה צריכים אנו לנקד את הא"ף. ונוכל לנקדה לא בלבד בפתח כי אם בסגול ובחיריק (אגרון, אגרון, אגרון). וראה עוד למטה כי לפי הנראה הנקוד אגרון הוא האמתי.

(8) אך נוכל ללמד זכות על רו"ה (הנודע לתהלה ברוב עיונו והשתדלותו להוציא מתחת ידו ספרים מתוקנים ומנוקים משבושים) כי אולי ראה הכ"ו מר' חיים מיכל אשר נדבר ממנו תיכף למטה או כ"ו אחר ששם כתוב אגרון.

(9) בית האוצר שם דף ס"ד ע"א בהוספה לרף י"ח.

(10) כבר העירוני למעלה שמדברי הפרחון אין כל ראיה כלל. כי בדבריו: לחבר ספר על זו הדרך לא היתה כוונתו לס' שרשים בכלל כמו שחשב רשד"ל. כי אם על דרך שרשים בעלי ג' אותיות באמצעות אותיות הכפל והנחים הנסתרים כירוע שזאת היתה המצאת החיוב. ואמנם אין להתפלא על זה שם' השרשים של רס"ג נאכד (ועכ"פ לא היה בנמצא הרבה) אחרי שנתפשו הספרים היותר שלמים בשרשי לה"ק כהמחברים שבאו אחריו מנחם דונש ר"י חיוב ור' יונה. כמו שלא ישחמשו בימינו אלה בספרי המלים שנתחברו קודם געועניוס. והו גורל כל המחברים הקדמונים שהיו ראשי המדברים כרס"ג.

(1) ליטעראטורבלאט דעס אריענטס (שנה עשירית 1849) עמוד 8—567. וכדרכו של פירסט הוא מבליע בהערותיו גם דברי דוקעס וגיגיינר מבלי הזכיר שמם. וראה גם כן בספרו גע. שיכטע דעס קארעטמהומס 22, II.

בוה כי תחת אַגְרוֹן של רש"ל נקד את שם הספר אַגְרוֹן (ח). גם יאמר פִּירסט כי לפי דעתו הספר הוה הוא ספר פתרוני רב סעדיה ובשני השמות האלה נקרא ספר השרשים לרס"ג. וזאת היא אמנם דעת גייגר כאשר ראינו למעלה. ולענין הוראת השם אגרון ראוי להעיר כי ברשימת ספרי ר' חיים מיכל מהמבורג שנדפסה בערך זמן זה כתוב אורות כ"י 59 № כוה: "אגרון (ח"א על ס' שמות תנאים ואמוראים מן אות ב' עד אות י' לקדמון א' כ"י אשכנזי והוא הנזכר ברשימת ר"ד אור"ה [ר' דוד אופנהיים] בשם יחסי תנאים ואמוראים 4". ועל זה העיר ר"מ שטיינשניידר במפתח הספרים שם: "אגרון (ג) 59, כ"כ בכ"י וצ"ל אגרון שהוא כמו מכלול שרשים וערוך". אולם אחרי כן נדפסו מכתבי הרב ש"ר לר' חיים מיכל הנ"ל (ד). ומשם נראה כי דברי הרמ"ש ללא אמת כי בכ"י כחוב איגרון ולא אנגרון כעדות רח"מ. גם אח"כ באה עדות שניה כי נדפס ראש חבור זה עפ"י כ"י רד"א מר' רפאל נמע ראבינאוויץ ו"ל והראינו לדעת כי טעו בעל רשימת רח"ס ורמ"ש טעות שניה. ובאמת לא הכ"י יחסי תנאים ואמוראים נקרא בשם אגרון כי אם המחבר מביא שם איזה פעמים חבור אחר שחבר בדינים והלכות הנקרא בשם אגרון. ואלה דברי הר"ר ראבינאוויץ בהקדמתו שם (ה): "ובערך ברונא בענין קידושי קטנה וגדולה (ו) ובערך ב"תום בענין אסמכתא (ז) ובערך ר' חנניה בר חנינא בענין כישות שהתליעה באביה (ח) כתב שהאריך בהם בספר האגרון. ונראה מזה שהיה ספר על דינין". והנה מזה הוכחה חדשה כי במקום שאין הכ"י מונח לפנינו ואנו מוכרחים לסמוך על עדות רושמי הספרים (ואף היותר בקיאים שבהם) הרי אנחנו תמיד בחזקת סכנה לפולל בטהורות הטעות ובפחי השגיאות! ובמאמרו הגדול אורות ספרות ישראל כתב רמ"ש (כפי אשר אעתיק הוכן דברו מאשכנזית): "התחלת ט' חכמת הדקדוק וגם יתר הפליטה הנשארת לנו מספרים קדמונים נכתבו בערבית. אולם ספרים בבאור מלות התלמוד (למשל מרב צמח גאון) יצאו לאור קודם ספרי המלים או אסיפות (אגרון) מלות עבריות לצורך הבאור הנקשרים באופן מיוחד עם ספרי הדקדוק או נספחים להם. החבור היותר קדמון ממין הוה שהגיע לידנו

(א) פִּירסט יאמר שם כי רש"ל הוכיח כי הנקוד אַגְרוֹן הוא משובש אך אין הכרח לקריאת אַגְרוֹן. ר"ל כי מנקוד המשובש במאונים צריכים אנחנו להרחיק רק את המוטעה בהכרח. אולם בספרו השני געשיטע דעס קאר. שכתב פִּירסט דברי עצמו וכתב Iggaron.

(ב) אוצרות חיים (רשימת ספרי ר' חיים ב"ר יוסף מיכל המבורג תר"ח) עמוד 6.

(ג) אוצרות חיים שם עמוד 357. וזה מובא גם באוצר הספרים לבן יעקב. עמוד 7 נומר 160. ושם יוסף רמ"ש בהערותו כי האריך במקום אחר והכריע לדעת הראשונה הנ"ל (כי האגרון היה ס' גדול בשרשים) אולם אריכות דבריו עוד לא נדפסה ועכ"פ לא הגיעה למראה עיני.

(ד) במה"ע השחר (שנה שניה, חיוען תרל"א) עמוד 35, 32.

(ה) יחסי תנאים ואמוראים (מספרי מקיצי גרדמים שנה ה' ליק תרל"ד) בהקדמת המחברת.

(ו) יחסי תנאים ואמוראים שם דף ו' ע"א.

(ז) יחסי תנאים ואמוראים שם דף ח' ע"א.

(ח) הערך הוה עוד לא נדפס.

(ט) לעת כזאת נדע כי במהרורא שניה מהאגרון תרגם רב סעדיה את השרשים

בשפת ערבית.

הוא באור ע' מלות בודדות לרס"ג. אשר חבר נס כן ספר מלים גדול ע"פ סדר א"ב (איין אומטפֿאסענעדעם אלפֿאביתישעם וואָרטערבוך) שאילי היה רק כחלק מספר הדקדוק שלו הכתיב בערבית. אולם בזכרון המלות בקצור לא השתמש בשפת ערבית כלל (6) (יעראך אלס קירצע צוואסמענשמעללונג דער וואקאבעלן ניכטס אראבישעס ענטהאלטענד). גם בהערתו אודות האגרון ברשימתו הגדולה מאוצר ספרי ישראל הנקרא בודליינא באקספֿורד 3) לא חדש מאומה בענין זה. ואיזה מהערותיו במה"ע המזכיר נביא למטה.

הר' ליבוש לעף מסעגעדוין נגע בס' האגרון רק בקצרה (במחברתו המפתח באשכנזית), ואלה דבריו: «בשהוצרך רב סעדיהג) לחקור בפירוש המלות [לצורך העתקת התנ"ך לערבית] היה מוכרח להעמיק בחכמת לשון עברית. לכן חקר ודרש בדיעת הלשון בהשתדלות עצומה וחבר איזה ספרים בדקדוק אשר אמנם לא הגיעו לירינו. בספרו אגרון (ואממלער) הציג לפנינו החבור הראשון מספר מלים ללשון עברית».

החכם רי"ם יאספ זכר בספרו האחרון מקורות היהדות רק כלאחר יד „שרס"ג (חברד) כתאב אללנגה (עלמענמע דער שפראכע) ה) אגרון (Agrun). שהוא ספר המלים ופתרון ע' מלות בודדות».

ובאותה השנה שיצאה לאור הרשימה הגדולה משמיינשניידער נרפס גם כן ספר מחכם אחד מבני ארצנו שעשה רושם גדול בעולם הספרות הוא הספר לקוטי קדמוניות מר' שמחה פינסקער. ואף כי לא דבר שם בפרשות מס' האגרון לרס"ג והוא סימך בענין חבור ס' המלים שלו על רש"ל 1). בכל זאת חוה דעתו גם בהשערה חדשה ואלה דבריו:

(6) ראה המאמר יידישע ליטעראטור בספר אללגעמיינע עגציקלאפאדיע 85 ערש אונד גרובער צווייטע זעקציאן באנד 27 לייפציג (1850) עמוד 414. ובהערות 34—35 שם יצוין איזה מקומות מהמובאים אצלנו למעלה.

(7) ראה: 9: Catalogus librorum hebr. Biblioth. Bodl. Berolini 1860, col. 2199, № 19.

(8) לעף (לאָז) המפתח, פראקטישע איינלייטונג אין דיא הייליגע שריפט (גראם—קאנישא 1855) עמוד 159, § 289.

(9) יאספ, געשיטע דעס יודענטהומס אונד זיינער זעקטען (צווייטע אבטהיילונג, לייפציג 1858) עמוד 396 הערה א'.

(10) העתקתו זאת אינה מדוקדקת וצ"ל: בוך דער שפראכע, או: בוך דער העבראישען שפראכע.

(11) לקוטי קדמוניות לקורות דת בני מקרא (וויען 1860) עמוד קט"ז; והנה אחרי ר"ס גאון ז"ל שהואיל לחבר קצת שרשי לה"ק במקום אחד אל ספר בסדר א"ב בספרו פתרוני ר"ס (יעוין בית האוצר לרש"ל דף י"ח ע"א וכו')". ואעיר פה דרך אנכ כי הר"ש פינסקער מרוב התעסקותו בספרי הקראים המשתמשים במלת אגרון (כמו דוד אלפאסי, עלי בן סלימאן והרמב"ם ראה אצלנו בהוספה למטה) נהיתה המלה הזאת שגורה גם על שפתיו תמיד ובספרו זה ימצא הקורא המלות אגרון אגרונות אונגרי אגרונות למאות. ואמנם גם מהמלה הזאת שהמציאה רס"ג ואחוז בה הקראים הקדמונים היה פינסקער יכול לראות ההפך ממה שהשתדל להוכיח בספרו זה. וכי לא מהקראים באה לנו כל חכמת הדקדוק כי אם מבעלי המסורה הרבנים ורס"ג. ואמנם פינסקער נמשך לזה ע"י החכמים יאספ גיינער מונק ושמיינשניידער. שכולם חשבו לרבר שאינו כוטל בספק כי הקראים היו ממציא מלאכת הדקדוק. ורק המאורות

והנה ה' הח' רשד"ל נ"י (בית האיצר ד' י"א ע"ב) מראה שם' אגרון שחבר רס"ג איננו פתרון השבעים מלות כמו ששער החכם דוקעס נ"י, והא לו עוד ראה אחת ממה שתלמידי מנחם מביאים מתיכו סימן המשרתים האובים כשת לן הבלתי נמצא שם. וירשני הקורא לגלות כאן השערה אחת ואם תקוים ג"כ ממקום אחר הרי זו מקוימת, ואם לאו הרי זו במלה ומכובלה, והיא שפתרון ואלה שמות המובא איוה פעמים אצל תלמידי מנחם ודונש, או פירוש ואלה שמות לרס"ג המובא מר"י בן בלעם (לבל. ד. אר. 1846 ז. 626) הוא האגרון או הפתרון שלו, ואיננו פירוש לס' שמות כ"א אגרון של שמות לשה"ק ופירושן, ונקרא כן לדעתי לפי שהתחיל במלות ואלה שמות לשון הקדש ולא רס"ג היה האוגר אלא תלמידי מנחם חכרים עפ"י השמועה ששמעו מפתרוני רס"ג ז"ל, כי הנה מקודם תלמידי דונש בערך בנס [עמוד 40 ג] אומרים לתלמידי מנחם בזה"ל: ולו היה בכס בינה לא שכחתי מה כתבתם בידכם בפתרון רב סעדיה ז"ל ג): יש לנו דברים נוסף בהם וי"ו תפל בפתרון נופל כמו ואפר ומשעי [צ"ל ועפר וישעי דה"א ה' כ"ד], ובתשובת תלמידי מנחם ערך וענה [עמוד 74] כך: וכן פתר רב סעדיה בפתרון ואלה שמות וענה גאון ישראל מלשון עונה [צ"ל עוני] וכו', ובערך נסותם [או נסתם עמוד 80]: וכן החבירו רב סעדיה בספר ואלה שמות אשר פתר באמרו [צ"ל כאמרנו] ואמר לא נקרא נח למען ינחמנו כ"א על הענין, ולא שטואל על שאלתו כ"א על יי' וכו', ובערך עשקה [עמוד 47]: וכן שמה רב סעדיה בפתרו איתה ואלה שמות עשקה לי ערבני ואמר כי נחקר מהענין נפשי, עשקה לי נפשי כמו ותחס עליך וכו', ואני תמיה מדוע הביאו פתרון כל אלה המלות שהם בספרים אחרים בתנ"ך דוקא מפתרון רס"ג לפי' ואלה שמות ד) והלא מלת נח יותר ראויה להפטר בס' בראשית, אלא נראה הענין כמו שכתבתי, והח' רשד"ל נ"י ימחל לעיין בהשגות דונש על הרס"ג אולי תקוים השערתו זאת".

והנה יה"ש יצא נגד השערת פינסקער באריכות דברים וקול המולה מפענת איפכא מסתברא כדרכו תמיד ה). אולם לא הביא הראיה האחת המיכחת הסותרת כל בנינו של פינסקער והיא כי במאמר שני מספר האמונות והדעות יאמר רס"ג

הגדולים בקורות ספרותנו הרב רש"י צונץ ורשד"ל שמרו את רגלם מלכד בפחים שטמנה להם ההשערה הכוזבת הזאת.

6) לקוטי קדמוניות שם בהערות עמוד 5—174.

7) הוספתי בשני חצאי רבוע לציון המקומות בתשובות תלמידי מנחם ודונש לפי מהדורת ר"ן' כוכב טוב שנדפסה בווינץ (1870) וגם תקנתי השבושים לפי המהדורה הזאת.

8) זה יורה רק כי תלמידי מנחם העתיקו בכתב ידם את פירוש רס"ג, או אולי תרגמוהו גם לעברית.

9) ספרי רס"ג וביחוד באורו לכתבי הקדש לגודל אריכותם היו יקרים במציאות כבר בימים קדמונים. וגם בבבל לא ראה רב האי גאון את באורו לבראשית ושמות (ראה הערתו בענין שירת אברהם במה"ע האשכנזי איוראעליטישע מאנאטסירישע לשנת 1890 נומר 12). ואין להתפלא אם לספר לא הגיע או רק הפי' לס' שמות. וכן ר' יונה ראה רק קצת מהאגרון ולא כלו. ובבאורו הארוכים באר רס"ג כפעם בפעם כמה מקומות מספרים אחרים שבתנ"ך השייכים לפירושו בספר המבואר.

10) במה"ע החלוץ (חלק ששי ברעמלא 1861) עמוד 81.

בעצמו : ,וכאשר בארנו ה) כפרוש ואלה שמות" (ובנוף הערבי כתוב : ,ועלי מא ז) שרחנא פי ת פסיר ואלה שמות" — והמלה הערבית ת פסיר יעתיקו תמיד מנחם ורונש ותלמידיהם לעברית במלה פתרון — והביאוהו מחברים רבים וביחוד הראב"ע פעמים רבות. וחלקים מפירושו זה לס' שמות נמצאו כעת באוצר הספרים הקיסרי דפה וראה אודות זה בפרטות בזכרון רס"ג במקומו. — וגם את זאת הידוע פינסקער כי לבד מהרסי באשכל הכפר החיוקי גם קראים אחרים במלת אגרון לסמן בה ספר המלים או ס' שרשים. כי בסוף חבורו של דוד אלפאסי נמצאת רשימה בעברית ובה כתוב : ,ינסח ג) ספר אגרון זה מיגיעו לנפשו". ובהקדמת מחברתו של עלי בן סלימאן רשום : ,מקדמה ד) אלאגרון. מא אכתצרה עלי בן סלימאן מן אכצר אלמעלם אבו סעיד אללוי בן אלחסן אלבצרי לכתאב אלאגרון אצול אלאלפאט אלעבראניה לאבי סלימאן דוד בן אברהם אלפאסי". ובהעתקה עברית : הקדמת האגרון. מה שקצר עלי בן סלימאן מקצור המלמד אבו סעיד הלוי בן אלחסן הכצרי מספר האגרון [המכיל] שרשי המלות העבריות לאבו סלימאן דוד בן אברהם הפאסי.

אחרי ר"ש פינסקער בא ר' אברהם נייבויער במאמרו הארוך בשפת צרפת אודות ספרי המלים ללשון עברית (ה). שם יאמר (כפי אשר) אעתיק עיקר דבריו לעברית) : ,רב סעדיה ו) היה הראשון אשר כתב ספר המלים בעברית כמו שני החבורים שלו בדקדוק ו). ספר המלים הזה נאכר כפי הגראה. ועל כל פנים לא הגיע לספרד כי המחברים המאוחרים מרס"ג לא ידעו מספרו זה כי אם על פי השמועה ויקראו לו שמות שונים". ובהערה יבאר נייבויער את דבריו האחרונים כזה : ,מנחם בן סרוק במחברתו (68 ערך הג) יקרא לו ספר פתרוני רב סעדיה. ר' משה מאנגליטורא בכפיו אבן הששם (כ"י אקספורד דף 152) יזכירו שתי פעמים בשם מחברת : ,להרף יהרפנו להרפה ולא כמו ירפנו מן נרף הרף דפה וכן נמצא במחברת ר' סעדיה בן יוסף ראש הגולה והרבה פעלים מב" יסודות". ובפעם השניה : ,הכרי שמים פי' וחובר חבר בחלוף אחה"ע וכן יסר ר' סעדיה במחברתו". על הרוב יקראו לס' המלים מרס"ג בשם אגרון (Igaron), ובלי ספק הוא כי ס' המלים זה היה מסודר עפ"י א"ב כי מנחם יביא

ה) ס' האמונות והדעות (מהדורת סלוצקי לייפציג 1864) עמוד 54. ובהעתקה אשכנזית לִפְרֶסֶט (לייפציג 1845) עמוד 183.

ז) כתאב אלאמאנאת ואלאעתקאדאת (מהדורת לנדויער, ליידען 1880) עמוד 103.

ג) לקוטי קדמוניות שם עמוד ק"ח. ולמטה נראה כי שמו הערבי של חבור אלפאסי היה גאמע אלאלפאט = מאסף מלים.

ד) לקוטי קדמוניות שם עמוד קפ"ג ועמוד קפ"ט. והוא הוא הכ"י שאודותו מדובר ברשימה השלוחה לגייגער ונדפסה במה"ע שלו כאשר זכרנו.

ה) המאמר הזה הנקוב בשם : Notice sur la lexicographie hebraïque נדפס במה"ע החברה הצרפתית לרדישת ארץ הקדם (Journal Asiatique) לשנת 1863—1861, וגם יצא לאור בהעתקה מיוחדת שאיננה אצלי ולכן אביא מדבריו במה"ע הנ"ל.

ו) ראה Journal Asiatique לחדש דצמבער 1861, עמוד 463—462.

ז) מדבריו בהערה 2 לעמוד 463 נראה כי כוונתו לנקוד דר' סעדיה (הנוכר

מרש"י) וס' צחות.

מאות הא של רס"ג, בכל זאת אפשר הוא שם' המלים הקטן פתרון ע' מלות בודדות אשר לפי דעת איזה מחכמי זמננו הוא האגרון לקיה הוא טמנו. ובוה האופן נצטרך לוטר כי רס"ג חבר ס' המלים עברי—תלמודי כמו שעשה רב האיני גאון בס' המלים שלו הנקרא אל ח א ו י". — ולמטה במאמרו ח) יביא ר"א נייבויער כי בכ"י מס' המלים של דוד אלפאסי שהביא מירושלים רשום בראש החלק השני (ראש חלק א' חסר): אלגז אלהאני מן אגרון (החלק השני מן אגרון). ובהקדמת המחבר כהוב בערבית: אמא בעד ארינא כיפיה היא אלכתאב אלמסמי כתאב גאמע אלאלפאט (ואחר שהראינו איכות הספר הזה הנקרא ספר מאסף המלים). ולמטה שם יקרא אותו בקצור כתאב אלגאמע (ספר המאסף ג). — ועוד במחברתו האשכנזית אורות כ"י הקראים כפהג) ידבר ע"ד ס' המלים הגדול Iggaron כתאב גאמע אלאלפאט מאלפאסי. ולמטה שם ד) יביא שיר המעתיק כ"י אקספורד המתחיל ומסיים במלות: ראו אגרון אשר אגרון דברים (אשר אולי השתמש בלשון ראב"ע במאונים). ועוד שם למטה ה) יביא נייבויער את הרשימה בסוף ספר מלים עברי ופרסי מר' אלישע: „נסתיים זה ספר אגרון ופתרון כל דבר”.

מחבר ספר תולדות עם היהודים ר' צבי הירש גראָטץ (Dr. Grätz) יאמר במלה קצרה: „בזמן אחר (ו) עם העתקת התנ"ך חבר רס"ג בשפת ערבית ספר הרוטה לדקדוק לשון עברית. גם כתב ספר המלים משפת עבר (ובעברית שם הספר Iggaron)”. ובהעתקה רוסיית שיצאה לאור כפה השתדלתי (ז) לתקן את הדברים האלה ולהשלימם לפי היריעות שהיו לי או מספר האגרון. ולא הבאתי פה את המעט הנמצא אצל חכמי העמים אורות ספר זה של הרס"ג (כגון וואלף, געזעניוס, הופפֶלד ורומיחס). כי הדבר טובן מאליו שגם הם שגו ברואה כענין זה ח). ואם אנחנו היהודים לא ידענו מהות הספר איזה דרך יוכל לעבור עליהם רוח הרעת והכינה. ורבי לא שנה וכו'. ואף כי בענפים אחרים

ח) ראה Journ. Asiat. שם, עמוד 467—468.

ז) זה יזכיר לנו כי ר' שמואל אבן גאמע בעל ההוספות לערך יכנה את עצמו בשם אגור שהוא משרש אחד עם אגרון.

ג) אויס דער פעטערסבורגער ביבליאטהעק (לייפציג 1866) עמוד 18.

ד) אויס דער פעט. ביבל. עמוד 113.

ה) אויס דער פעט. ביבל. עמוד 150.

ו) גראָטץ, געשיכטע דער יודען (באנד V, צווייטע אויסגאבע, לייפציג 1871) עמוד 272.

ז) ראה: V. Геродотъ, פעטערסבורג 1883, עמוד 497—498. וגם במה"ע

הצרפתי Revue des etudes juives חלק ו' וז'.

ח) כן למשל וואלף יאמר שבס' האגרון לרס"ג נמצאו דברי הריפות של המקובלים (Bib. Heb. I, 933. IV, 936) והסכים לדבריו געזעניוס בספרו געשיכטע דער העבראישען שפראכע (לייפציג 1815) עמוד 96. וגם הוא יטפול על ספרו זה של רב סעדיה האשמה של קאבבאליסטישע זובטיליגטען! ודעליטשע בספרו שפת ישרון (גרימא 1838) יאמר שם בעמוד 65 הערה 1: Saadiae operibus inscriptum est: Saadja s. Said (א) וְלִמְטָה שֶׁם בְּעִמּוּד 189 יֵאמֵר בְּקִצְרָה ע"ס דְּבַר רִשְׁיָד: Saadja s. Said, auctor lexicis Igaron ובקרת למחברות הופפֶלד כתב רייל דוקעס במה"ע ליטעראטור-בלאטט דעס אריענטס.

מידיעת לה"ק נתקיים בנו הכתוב נחלתנו נהפכה לזרים. אך בקורות ישראל
שאחרי בהבי הקדש עוד לא שלמו ידי זרים עד עתה.

הנה ראית קורא יקר את המבוכות אשר משלו במשך זמן רב בעולם הבקרת
והחקירה בתולדות ישראל וקורות ספרותו אודות ס' האגרון. אשר אמנם אין
להתפלא על זה כי אין לדיון אלא מה שענינו רואית. ואחרי אשר עיני החוקרים
לא ראו את הספר אף במקצתו סגר עליהם הדרך. ובכל זאת אין אדם שליט
ברוח מבינתו לכלוא את כח שכלו לכל יחקור ויחפש עפ"י דרך ההשערות. וכל
איש ישר השופט בצדק לא יתרעם ולא יתלונן על הנמיה הזאת אשר ברוח האדם.
כי לא ישקוט ולא ינוח בחשכת התעלומות ובערפלי הספקות, ימשש כידי תבונתו
הנה והנה כאשר ימשש העור בצהרים עד אשר סוף סוף תצלח בידו להוציא לאור
משפט אמת ברור שאין אחריו ספק. כי דברי התורה והחכמה הם דברים שאין (א)
בני אדם עומדים עליון אלא אם כן נכשלים בהן. ואשרי האיש שעלה בגורלו
להסיר מכשול מדרך החכמים ולהעמידם על האמת הכוללת שאין אחריה
השערות ותעלומות!

וגם בענין ספר האגרון לאט לאט הופיע אור חדש. כי בשנת תרכ"ד
חפש אבן רשף [אברהם בן ר' שמואל פירקאוויץ] בגניזות במצרים ובסוריא ומצא
שם (וביחוד בעיר קאהירה בירת מצרים) דברים עתיקים ונכבדים לקורות הספרות.
ואת גפן מצרים זה (כן קרא אותו פירקאוויץ) הסיע בשנת תרכ"ה אל משכנו
לקרים. בין הסגולות היקרות אשר מצא בקאהירה היו גם כן חלקי כ"י מספר
האגרון וספר הגלוי לרס"ג. ובאלול שנת תרכ"ו כתב מאמר שנדפס אח"כ
בהט"ל י"ג) ובהעתקה משם במחברת בפ"ע ד) הנקוב בשם: „מבוא להקדמות
דמות העולות מתהום הנשיה טמצרים החדשה ארץ מולדתו של רבנו הרס"ג נ"ע,
הקדמת ספר האגרון הקודם בזמן והקדמת ספר הגלוי המאוחר ממנו" וכו' וכו',
בראש המאמר יבוא לפול ארוך מאבן רשף אשר בו יעמול לשוא ויגיע לריק להוכיח
שהרס"ג חבר את ספרו האמנות והדעות לא בשנת תרצ"ג לאלף החמישי
(933 לסה"נ) כעדות כל חכמי ישראל כי אם בשנת תרנ"ג (893) „ל"ד שנים
לפני גאונותו בהיותו בארץ מולדתו (ה), שהיה שם ממש [בן] לאל ידו לכתוב רבי
תורתו וחכמתו בגלוי ולא במסתרים (ו), בזמן הרוחה והשמחה ולא בזמן הראנה

(א) לפי מליצת רז"ל בשבת דף ק"כ ע"א.

(ב) לפנים חשכתי כי אבן רשף הביא אתו רק את ההעתקה מהם וגוף הכ"י נשאר במצרים.
וכן כתבתי במאמרי במה"ע לשטאדע. אולם זה לא כביד מצאתי אותם בין חבילות הכ"י באוצר
ספרי הממשלה דפה.

(ג) במה"ע המליץ לשנת תרכ"ח (עלה 27—26 מן כ"ו תמוז וד' אב).

(ד) המחברת הזאת (בלי מקום וזמן הדפוס, ונדפסה באדעססא 1868) החיל ארבעה דפים
בשמונה עמודים אשר כל עמוד נחלק לשנים בתבנית 8° גדולה.

(ה) אבן רשף לא ידע כי יש כמה הוכחות שם' האמנות והדעות נתחבר בעיר בגדאד
שאליה גלה רס"ג בימי גלותו מגאונות סורא. ראה בתולדתו בזכרון רס"ג.

(ו) דבריו אלה ערוכים נגד הראב"ד בס' הקבלה שאמר שרס"ג חבר כל ספריו במחבוא

והאנחה, בראיה ה) מחבורו הגדול והנפלא הוא ספר האגרון אשר אגר בארץ מולדתו, אשר לא ידעוהו חכמי דורי דור דעה זה מה הוא, ואפילו הראב"ע לא הודיענו איכותו, רק אך את שמו בראש מאונים לאמר: אגר ספר האגרון, ובעל סדר הדורות כתב: אגרון על דקדוקי האמונות והדעות (ג) מהנהגת האדם ומיתה ותחית המתים ושכר וענש (דברים הכלתי נמצאים כלל באגרונו בראיה מדברי הקדמתו), ובע"ס שם הגדולים וכו', והגאון שי"ר נר"ו במכתבו בראש ספר הפרחון וכו', והרש"ל נ"ע בספרו עמקי שפה וכו' ג). ולא ידעו כי הוא [ס' האגרון] ספר גדול הכמות ורב האיכות כנראה מהקדמתו היקרה. ואני הקטן מכל חכמי דורי, אסקופא הנדרסת תחת כפות רגלי יראי ה' וחושבי שמו, המוצא והרואה את יקר הפארת שארית פלימת האגרון בערבית ועברית ומתענג בעמרת כבוד ראשו (ד), הלא היא הקדמתו היקרה שבערבית, אע"פ שנאבר ראשה, ועם חשן המשפט שלו, הלא היא הקדמתו שבעברית אשר מצאתי בה בבקרתי בראשי פסוקי ההקדמה ההיא בלה"ק את שם מחבורו הקדוש עם שם אביו בכפל סעיד סעיד בן בן יוסף יוסף וסופה חסר, ומשער משתיהן איכותו וכמותו לא ישקל כסף מחירו, ומי יוכל לחוות ולהופיע את גדל השעשוע אשר אני משתעשע בתאריך חבורו שהיה נעלם עד היום מכל חכמי לב, אשר כתב רבנו הקדוש הזה בידו הקדושה (ו) במלות ברורות ולא באותות המספר כתאריך ספר האמונות, ותאריך הקדש [!] יקרא לו, כל הקוראים אותוב מספרו [צ"ל אותו במספרו] לא יתעו. וזה לשונו לשון זהב: ויהי בארבע עשרה (ז) שנה ומאתים ואלף מיום נחתום חוון ונביא וכו' ח), ויכתוב האוגר (בלשון עבר, לרמוז שאז השלים את ספרו וכתב את הקדמתו עליו אחרי השלמתו ט), ולא כתב ויחל

- אחרי חוסר מנאוונתו ע"י דוד בן זכאי. ועל כי הראב"ד דבר בחבורו זה דברים קשים נגד הקראים היה פירקאוויץ עיון אותו ומייד והשתדל תמיד בכתביו ומכתביו להראות טעויות הראב"ד.
- ה) אין כאן אף צל ראייה. כי ספר הגלוי שגם הוא היה חבור גדול הכמות בעשרה חלקים נכתב אף לדעת אבן רשף בכבל בעת גלות רס"ג.
- ו) טעה אבן רשף בדברי בעל סה"ד (ד' קארלסווא דף נ' ע"א) בשבוש דמוכה כי לא התבונן דצ"ל שם: דק דוק ואח"כ נקודת ההפסק שגשגתנית בטעות הרפוס לאות יוד. וממלות האמונות והדעות יתחיל מאמר חדש אודות הספר הנקרא בשם זה. וזה פשוט ומובן מאליו לקורא מבין. כי ס' האמונות והדעות לא נזכר שם עוד. ואי אפשר לומר שלא ידעו בעסה"ד או שכחו כי בשמות הספרים בסוף הספר (דף קס"ד ע"א) נזכר בזה הלשון ממש.
- ז) השמטתי פה את דברי החכמים האלה המובאים כבר אצלנו למעלה.
- ח) סתם דבריו פה ולא הוריע מאומה איפה מצא הכ"י מהאגרון והגלוי ומה מהותם וזכונתם כיאות למוצא מציאות יקרה ונכבדה כזאת.
- ט) למטה יראה הקורא כי נוכל לקרוא לשמחת אבן רשף אודות התאריך: ולשמחה מה זו עושה. כי חיוון הוא חזה.
- י) מדבריו אלה נראה כי חשב שנמצא בידו גוף כ"ו רס"ג. ואם כן הוא כוונתו אך חלום הכל ראה. כי אף כי באמת כ"י ישנים נושנים הם אולם בודאי אינם כתובים ביד הגאון כי אם ממעתיק. ומתכונת אבן רשף באחרית ימיו להחניף בגלוי לחכמי הרבנים ומה ראה על ככה דברתי בחבורי האשכנזי: אלטיידישע דענקמאָלער אויס דער קריס (1876) עמוד 211—218.
- יא) ראה למטה אצלנו כי צ"ל עשרים תחת עשרה.
- יב) פה הרבה פירקאוויץ דברים המובנים מאליהם ולכן השמטתי.
- יג) השמוש בלשון עבר אצל המחברים (חברתי) או כתבתי הספר הזה. ובאורח שיר

סעדיהו כמו שכתב בספרו הגלוי (ה), לפי שהיתה התחלתו עשרים שנה לפני (ב) כמו שיבוא) את הספר הזה וכו', והנה שנת 1214 לשמרות היא שנת 4662 לבריאת העולם (מ' שנים אחר חבורו ספר האמונות לפי דעתי). ובתקדמתו הערבית: וראיתי בחלק מן הזמן אשר רצה האל ית' התחלתי בו (ר"ל את הספר וכו') (ג) וחייבתי את עצמי לחבר ספר וחברתי זה הספר על פי מה שהורתי וכבר עברו לי עשרים שנה (ר"ל מן היום אשר בו התחלתי עד היום אשר בו השלמתי) (ד). ולפי זה [יוסף פירקאוויץ לומר] צריך להוציא מן הסך הנ"ל עשרים שנה ויצא תאריך התחלתו ד"א תרמ"ב כמו י"א שנה לפני חבורו ספר האמונות. נניח שהיה בהחלו לחבר אגרונו בן עשרים שנה ונוציא העשרים מן תרמ"ב יצא לנו שהוא נולד בשנת ד"א תרכ"ב ולא תרנ"ב" וכו' וכו'.

ולמטה מזה יאמר אבן רשף עור: „התוצאות מהקדמת ספר האגרון לרס"ג אשר אני מוציא ממנה רק אך קצתם לזכרון כי לא אוכל לעשות הרבה להעדר פנאות הזמן כי אני עתיד לשום לדרך פעמי בחדש אלול הזה שנת תרכ"ז לשוב מס"ט פטרבורג לקירים, זכות המחבר תגן עלי ויגיעני השי"ת לבני ביתי לשלום אמן: הא') רבנו סעדיה החל לחברו בשנת ד"א תרמ"ב וכו' וכו' (ה). (הב') שהוא כתב בהקדמתו הערבית: אחרי צאתו (ר"ל ספר אגרונו לאור בשנת ד"א תרס"ב כתב [בן] ראיתי אחר איזה שנים שהמתלמידים נזכרים עוד לאמצעיים, ר"ל שהוא אחרי כתבו כל השמות והפעלים והמלות שהאות הראשון מהם א' מאותיות הא"ב וסדרם בסדר הא"ב להיותם ראשי פסוקי דלתות השירים, וכן עשה לאותם שסופם מאותיות הא"ב וסדרם גם כן בסדר הא"ב כדמות ס' יד חרוזים, להיותם סופי סוגרי השירים, להקל לתלמידים לעת מצוא, והיו נחסרים רק האמצעיים, ר"ל שבין ראשי הדלתות וסופי הסוגרים והוסיף אותם אחרי צאת חבור ספרו היקר הזה לאור ויקרא בשם נפש השיר (ו), ומוה יובן כמות הספר כי היה רב מחנהו. הג') למרנו ממנה שמות המשוררים הקדמונים שהיו כדור אחרון לפני חורבן בית שני ובדור ראשון שאחרי חרבנו ז', הא' יוסי בן יוסי שחבר סדר העבודה

ואכתוב או ואחבר) הלא הוא דבר הרגיל ואין ללמוד ממנו מאומה. אולם כאמת כתב הרס"ג את הקדמתו הערבית למהדורא שניה כספרו איזה שנים אחרי צאת המהדורא הראשונה לאור, ראה למטה.

(ה) טעה אבן רשף בהוראת המלות ויחל סעדיהו בספר הגלוי שהוראתן איננה ויתחיל רס"ג כי אם ויתפלל רס"ג. ראה למטה אצלנו השריד והפליט מספר הגלוי. גם לא הרגיש פירקאוויץ כי תחלת הספר הוא: דברי ספר הגלוי. (ג) שנה בכוננת דברי רס"ג (עפ"י העתקת דברי רס"ג מערבית לעברית בהעתקה משובשת מנכד פירקאוויץ).

(ג) טעה עפ"י העתקת נכדו כי הוראת המלות שם: שרצה ה' שאנלך.

(ד) גם זאת היא בטעות כי הכוונה פשוטה שחבר הספר בהיותו בן עשרים.

(ה) פה הכפיל פירקאוויץ את חשבוננו המוטעה הנ"ל באריכות דברים שאין צורך להביאם פה.

(ו) למטה יראה הקורא מגוף דברי הרס"ג כי לא קרא כלל את חלקי הדקדוק נפש השיר כשם מיותר.

(ז) הרס"ג לא הזכיר כלל את הזמן שבו חיו הפייטנים הנזכרים ממנו רק יכנס בשם

ליוה"כ ונמצא תחת ידי כתיבת יד קדמון טאד בהרבה חלופים ממה שהוא בשני הנוסחאות (שבדפוסם f), והשני אחריו ינאי, והשלישי תלמידו אליעזר [בן] הקליר, והרביעי יהושע, אולי הוא בן קרחה (ג), והחמישי פינחס, אולי הוא פינחס בן יאיר מן התנאים, כי ראיתי דבריו בחרוזים בספרי פירקאווין נביא הנה: „ומהקרמת ספר השבת“. — ועוד מקום אחד מסוף טאמר פירקאווין נביא הנה: „ומהקרמת ספר אגרונו למדים אנחנו, כי גם רבנו הרס"ג כמו הרב נסי בן נח הקראי מצטער על עובם בני ישראל את לה"ק ומשתמשים בלשונות נכריות בבאור כחבי הקדש, וזה נמצא בהקדמתו [של הרס"ג] באות יוד על שם יוסף פסוק י"ג וו"ל: „יחיל לבנו על זאת וחית רוחנו כי נערר נערר מפינו הגות קדש מעונו וכו' כי חרפה ד) היא לבני ישראל לגרש מביניהם השפה העברית ולהשתמש בשפה נכרית“. והחכם גראָטץ כתב על רבנו נסי בן נח: כי חרפה היא לפי דבריו להשתמש בלשון ערבית או ארמית לבאור התורה והדת (דוק בקרת אב"ג לתולדות הקראים צד 57).

הנה הבאתי פה חלק מדברי אבן רשף הארוכים לקבץ פה את תוכן כל הנאמר אודות ס' האגרון. ובצדק יתפלא הקורא על פירקאווין שמצא מציאה יקרה כזאת ולא הוציא לאור לכל הפחות את החלק העברי ממנה המלמדנו דעת בכמה ענינים נכבדים בתולדות רס"ג ובקורות ספרות ישראל (כאשר נראה למטה). ותחת זה הדפיס פלפול ארוך המלא שבושים (שקצתם הם בכוונה כאשר הראיתי בהערותי לדבריו) והביא רק שני מקומות מחלק העברי. אשר מאחד מהם ישתדל להוכיח אמתת דעת עצמו בענין התאריך בוטן הולדת רס"ג וחבור ס' האמונות והדעות. ואת המקום השני זיף בכוונה להוכיח כי דברי רס"ג והקראי נסי בן נח עולים בקנה אחד. ועוד מקום שלישי הביא מהקדמת האגרון בערכית בהעתקה עברית משובשת גם כן בדבר התאריך (כאלו לא נבראת כל הספרות העברית רק בשביל חשבונות התאריך של פירקאווין!). ומלבד אשר נהג פירקאווין שלא כהוגן עם חבור זה מהרס"ג עוד הרע לו בשמו אשר קנה אצל כמה חוקרים מביני דבר. ולמרות כל התחבולות וההשתדלות לקנות לו חבר המעיד עליו בפומבי כי צדיק וישר הוא וכל עולה וזיוף לא ישכין באהלו. הביטו כמה מחכמי ישראל על כל היוצא מתחת יד אבן רשף כעל זיוף מוחלט אשר בזה אמנם החמיאו את

משוררים קדמונים (אלשערא אלולין). והגבלת הזמן היא מאבן רשף עצמו אשר אמנם נקל לראות כי בטעות היא.

- 6) אודות הכ"י הזה ראה למטה בהוספה ראשונה.
- 7) על דברי הבל כאלה הקלוטים מן האויר אין ראוי להשיב. וראה למטה בהוספה הג'.
- 8) אודות החרוזים המיוחסים לר' פינחס בן יאיר ראה למטה בהוספה הג'.
- 9) בגוף דברי הרס"ג לא נמצא המקום מן כי חרפה היא עד בשפה נכרית. והמקום הזה הכנים פירקאווין בכוונה להשוותו עם דברי הקראי נסי בן נח כפי העתקת ראב"ג מאשכנזית מדברי גראָטץ שהעתיק מעברית מדברי נסי הנמצאים אל פינסקער (עמוד ל"ח) מכ"י אבן רשף. אמנם בצדק ישאל השואל מדוע הביא זה האחרון ממרחק לחמו ולא לקח גוף דברי נסי מכ"י שלו או לכה"פ מפנסקער? וכוננתו היתה שהמבקרים שמהרו והחליטו על כל דבר חכמה ויריעה בישראל כי מבטן הקראים יצא שלא יאחרו לומר גם על רס"ג שלקח דבריו מנסי הקדמון ממנו. וגם מזה קצת הוכחה לאמתת דברי ר"פ פראנקל כמה"ע השחר (שנה שמינית עמוד 184—177, 127—119—80—78—31, 29) כי פירוש עשרת הדברים המיוחס לנסי איננו לו כי אם מעשה ידי זיפס מאוחר.

המטרה. ונתקיים בהקראי הזה כמדה גדושה המאמר היפה מחז"ל וגם מהפילוסוף אריסטו: כך ענשו (ה) של בדאי שאפילו אומר אמת אין שומעין לו. על דברי אבן רשף אלה לא התעורר איש עד שנת תרל"ב. ובשנה ההיא הביא רש"י פ"ן ז"ל במאמרו לתולדות רס"ג (ז) כעין הקדמה חלק מדברי פירקאוויץ במליץ אשר זכרנו ונראה כמסכים עמהם (ג).

והנה אם פירקאוויץ גלה כראשונה טפח קמן וכסה הרבה טפחים ממציאאו. אחרי כן כאשר נתפרסם הדבר ממקום אחר (ע"י מה"ע הלבנון, ראה למטה) הכין תמונה פוטוגראפית משני דפים של הקדמת האגרון בעברית וגם העתקה בכתב מכל הכ"י לשלחן לרח"י גורלאנד ז"ל. כנראה ממכתב אבן רשף אל האחרון מר"ח תמוז תרל"ג (ד). ואמנם גם מזה לא צמחה כל תועלת בעולם הספרות.

אולם ריוח והצלחה עמד לחלק העברי מס' האגרון ממקום אחר. כי נדפס בשנת תרל"ב כמנצא עפ"י העתקה שנשלחה ליד המו"ל מה"ע הלבנון ר' יחיאל בריל מר' חיים פרג השוכן באלכסנדריא של מצרים עם מבוא מהמו"ל (ה). ואלה דברי המבוא: „ידידי מו"ה חיים פרג מזרחי בנוא אמו"ן) הודיעני זה כשנתים אשר ראה בכתובים בין כתבי יד עתיקות ביד אחר מהקראים יושבי אלקאהרא (ז) הקדמות רס"ג ז"ל לס' האגרון, האחת כתובה בלה"ק והשנית בשפת ערבי. וחלתי פניו אשר ימב ברצונו להעתיק לי ההקדמות האלה לשתלם במרומי הלבנון, והוא נעתר אלי ושלח לי העתקה מהם, והערני כי ברור אצלו אשר ההקדמה העברית היא מרס"ג, כאשר כן יוכיחו ראשי החרוזים אשר בההקדמה אשר מפורש יוצא מהם

(ה) סנהדרין, דף פ"ט ע"ב.

(ז) במה"ע הכרמל החדשי שנה ראשונה (חוברת ב', חשוון תרל"ב) עמוד 68—61.

במאמר זה הביא רש"י פ"ן גם איזה דברים מס' הגלוי לרס"ג ומקונטרס החרם של דוד בן זכאי אשר על אודותם נדבר בפרטות למטה במקומם.

(ג) הכרמל שם (סימן ב' וג') עמוד 63—62.

(ד) ואלה דברי פירקאוויץ במכתבו השייכים לענין: ועתה הגני שולח לך כו' והקדמת האגרון בערבית באותיות רש"י והקדמתו בעברית במרובעות וטעמים של חכמי א"י זכמו שהיו נוהגים בימי בית שני [!]. וגם ס' הגלוי היה במרובעות כו'. והגני שולח לך ידידי שנים דפים מהקדמת האגרון שבעברית הנעתקים לכבודך ע"י הפוטוגראפיה שתרע שתשיף צוף דברך עליהם. וגם את תרגום הקדמ' בערבית שתרגם אהו' ניני תלמידך בכתובת ידו בתנאי שתחזירהו להיות בידו וזרעי כתיבת ידו למוזרת. ולא אדע אם נשלח המכתב הזה עם הפוטוגראפיה להמנוח גורלאנד או לא. ואת התמונה הפוטוגראפית מכ"י האגרון לא ראיתי ג"כ עד היום.

(ה) במה"ע הלבנון, שנה שמינית, (מאינין 2—1871), נומר ל"ד (מן כ"ג ניסן תרל"ב) בכבוד הלבנון, עמוד 6—275, במאמר הנקוב בשם: הקדמת רבנו סעדיה גאון לס' האגרון. והקדמה ואת נדפסה גם בתרגום רס"ג על התורה שהדפסתי אצל המנוח בריל במאינין (בשנת 1882) עד ראש ספר שמות. ובאשמת חכם אחר שהתערב בדבר זה על מנת לסייע ונמצא מפריע בטלה המהרורא הזאת ולא יצאה לאור.

(ו) כידוע יכנו יהודי המורת כן את העיר אלכסנדריא של מצרים.

(ז) דברי פרג אינם מודקקים. כי באמת ראה את הכ"י אצל פירקאוויץ בהיותו במצרים והעתיק ממנו. ונידון זה מצאתי במכתב פירקאוויץ את הרברים האלה: „אלא הסכלתי עשה שנתתי לר' פרג" החכם באלכסנדריא להעתיק לו נסח ראייה [כן] ופרסם אותה בלי רשותי בשעיות". ובאמת התגנבו איזה טעיות בהעתקת פרג או בגסס הדפוס בלבנון.

שם: ס ע י ד ב נ י ו ס פ כ פ י ל . ועל ההקדמה הערבית שהיא לרס"ג הביא לראיה מה שמובא בה הפסוק על שדה איש עצל וגו' בהסגנון והבאור שהובא להתפסור ממנו על ההורה (ראה הלבנון נ' 1 שנה שמינית) f. ולמען יצא מתח"י דבר מתוקן שלחתי את ההקדמות ליד"נ הרשוח"ה נ"י, וממנו נודעתי כי הח' הקראי ה' פירקאוויץ יש לו נ"כ העתקה מאלה ההקדמות (ז) והדפים להן מובא בהמליץ (אך לא ההקדמות בעצמן) וידבר עליהן שם, והחכם בעל הכרמל הביא בכרמלו תמצית דבריו (דברי פירקאוויץ) והוסיף קצת עליהן (ג) וכן קצת שורות העתיק, ועוררני הרשוח"ה על השינויים שנמצאו בין ההעתקה אשר בידו ובין ההעתקה שביד הח' פירקאוויץ (ובעיני יפלא ד) איך באו השינויים האלה, אחרי כי לפי השערתי העתיק הח' פירקאוויץ גם הוא את ההקדמות האלה מכ"י אשר ביד הקראי באלקאהרא (?). והנה גם לפי דעת הרשוח"ה אין כל ספק אשר ההקדמה העברית היא לרס"ג מלבד הראיה שהביא הר"ר פרנ הנז' משם רס"ג היוצא כפול טראשי החרויים (אשר גם הח' פירקאוויץ עמד על זה) הביא הוא עוד סמוכים ממה שיתאימו דברי רס"ג בהקדמתו ואת עם מה שמובא בשמו מרונש ומתלמדי מנחם, וגם באשר קצת דבריו מיוסדים על סדר עולם רבה. ואולם על ההקדמה הערבית הודיעני הרשוח"ה כי הח' רמשי"ש כתב אליו כי הוא מסתפק אם הוא לרס"ג, מאשר מביא בה את ר' אלעזר (הקליר) בין המשוררים הקדמונים (אי משום הא לאו ראייה מוחלטת כי עוד אין לנו מופת ברור כי הקליר לאו תנא הוא או מראשוני האמוראים, ראה כבוד הלבנון שנה זו נ' 31) ה). ועוד יותר נחשד אצלו (אצל הרמשי"ש) מה שמביא הושע ופנחס (ו). ומה שנראה להרשוח"ה זה פנחס הוא ר' פנחס ראש הישיבה (לא כמו שחושב הח' פירקאוויץ שהוא המובא מהקראים בשם פנחס בן יאיר וכי הוא התנא), ועי' לקוטי קדמוניות עמוד ל"א

(ח) ואלה דברי רס"ג בהקדמת התפסור: והי קצה מן תכאסל פי אלענאיה בציעתה חתי גבת פיחא אלשוך כל חתי אנהרם סיאגהא דלך קולה על שדה איש עצל עברתי וגו' [ובעברית: זהו ספור ממי שהתעצל להשגיח בשדהו עד שצמחו בו קוצים ונהרס גדרו כאמרו על שדה איש עצל עברתי וכו'] .

(ג) על כי דברי פירקאוויץ בענין הזה לא היו ברורים נתנו מקום לשעות בהם וחשבו הקוראים כי נמצאת בידו רק העתקה ולא גוף הכ"י. וכן חשבתי גם אני קודם שמצאתי גוף הכ"י ודאייתו מכתבו לגורלאנד הנזכר.

(ג) באמת לא הוסיף רשי"ס מאומה אודות הא ג ר ון על המובא מאבן רשף. (ד) וכפי האמור למעלה בעיונינו לא יפלא הדבר. כי כאשר נוכחנו לדעת כל עצמו של מאמר פירקאוויץ הנזכר לא בא להודיע בעולם טבעו של ספר רס"ג. כי אם להוכיח כי צדקה דעת פירקאוויץ בנידון התאריך מחיי רס"ג. ובאופנים כאלה היה מטבעו של אבן רשף לשנות מכפי הנאמר בכ"י עפ"י המבוקש למטרותיו. ואמנם בכל זאת לבד מה שהוסיף פירקאוויץ מרעתו ושבושי העתקת נכדו מערבית מוכרחים אנו לומר כי בכלל העתקתו היא יותר נאמנה מהעתקת פרנ.

(ס) בלבנון שם (עמוד 247—8) ישתדל ה' איש צוף ממאהליב להוכיח קדמות זמן הקליר. ואף כי רוב דבריו שם לא יעמדו בפני הבקרת אך צדקה הערתו כי רב נפרונאי גאון בתשובתו שנדפסה בשנת המדה גנוזה (ירושלים תר"ג סימן ג') כבר הביא מפיט הקליר לפורים. וראה גם במפתח להשובות הגאונים מהר"ר יואל מיללער (עמוד 28). וע"ד ר' יודן בר מסתיה שם בלבנון ראה עמודי העבודה (עמוד 82) וצונץ בליטערטאורגעישיכטע ונחלת שד"ל במקומו. (י) שם נדפס בטעות וצ"ל יהושע ופינחס. וראה אודותם אצלנו למטה (בהוספה א')

ול"ב, ועי"ש עמוד 17 כי מובא מאת הקראים ר' פנחס למחבר ס' במליצה א). ולמען יקום דבר עפ"י שנים שלחתי ההקדמות עם ההערות מרשוח"ה להחכם מו"ה נפתלי דירנבורג בפאריז, וגם הוא העיר על איזה דברים בההקדמה העברית ועל ההקדמה הערבית גם הוא אומר שנראה לו שאינה מרס"ג, ובכל זאת הבטיחני להעתיקה לשפת עבר, וכאשר אקבלה ממנו אוציא גם אותה לאור אי"ה בהלבנון ז). ואחרי שהקדמתי לך קורא נכון המבוא הזה, הגני נותן לפניך גוף ההקדמה העברית (החסרה בסופה כי הר"ר פרג לא מצא יותר בכתובים) עם הערות שני החכמים הרשוח"ה והר"ג דירנבורג".

והנה אף כי לא העלה בריל ארוכה לחלק הערבי מהקדמת האגרון כי סמך על שטיינשניידער ודירנבורג בכל זאת חייבים לנו תודה על הדפיסו את החלק העברי ממנה ועל אשר הודיע לנו ברור את המקור שטמנו שאב. הוא מכתב הרבני ר' חיים פרג מאלכסנדריא שראה בעצמו את גוף הכ"י בעת אשר אבן רשף שם חשך סתרו. ובוה סר החשך כי פירקאוויץ זיף הכתב סכל וכל והמציא מדעתו דבר שלא בא לעולם. אף כי מביני דבר לאשורו ראו היטב כי גופו מוכיח עליו וכי הקול קול רב סעדיה. ומהם הצטיינו הרשוח"ה (כאשר הבאנו הוכחותיו למעלה) ור"א גיינער אשר באותה השנה בעצמה הדפיס במה"ע השני שלו את החלק העברי מן הלבנון עם ההערות הנרפסות מפירקאוויץ האלברשטאם ודירנבורג והוסיף עוד את הערותיו ג). וביחוד הראה במול דברי אבן רשף והוכחותיו. גם חוה שם דעתו בכלל כי אין מקום לחשוד גם את החלק הערבי רק כי אין לנו לסמוך על העתקתו של פירקאוויץ ד). ובוה צדקו דבריו כאשר כבר הראיתי קצת במה שקדם ואוכיח עוד יותר למטה. ושם במה"ע לגיינר ה) הדפיס דרנבורג איזה שורות מחלק הערבי שבאו לידו כפי דבריו מהגניזה בקאהרה ו). ובמעות חשב שההקדמה הזאת אינה שייכת לס' האגרון כי אם לספר ר' אדונים בן המים הבבלי שכפי עדות הראב"ע במאונים "עשה ספר מעורב מלשון עבר וערב". גיינער שם העיר על דבריו כי גם החלק הזה לקוח מהאגרון. ולפלא איך לא שת דרנבורג אל לבו הערות פרג ורשוח"ה שנשלחו אליו מבריל ולשאר ההוכחות המורות באצבע שבעל ההקדמה הערבית הוא גם מתברר ההקדמה העברית שנמצא בה השם סע"ד בן יוסף כפול החתום בראשי התרוזים?

ואין להתפלא כל כך על ה' ס. גרָאָס אשר כתב בשנה זאת במחברתו ע"ד

א) אורות ס' המליצה לר' פינחס ראה למטה בהוספה הנ"ל.

ב) כפי ידיעתי לא נרפס יותר בהלבנון מאומה אורות האגרון.

ג) במה"ע יידישע צייטשריפט (שנה עשירית, ברעסלווא 1872) עמוד 262—255. והערות החכמים האלה נביא למטה בבאור דברי האגרון.

ד) וצריך להוסיף עוד כי במה שנוגע לחלק הערבי סמך פירקאוויץ על העתקת נכדו

המשובשת.

ה) יידישע צייטשריפט שם, עמוד 303.

ו) כבר ראינו למעלה כי בריל המו"ל הלבנון שלח לדירנבורג את כל העתקת ר' חיים פרג מה שראה אצל פירקאוויץ. אך מדברי דירנבורג נראה שקבל וולת זה גם דף אחד (מכ"י אחר ?). וגם בהעתקה שהדפיס דירנבורג נמצאו איזה שבושים.

מנחם א) כי תפסיר ע' מלות הוא כנראה החבור היחיד שכתב רס"ג בכאור המלים (איזם דאם איינציגע לעקסיקאגראפישע ווערק, דאם ער געשריעבען האבען מאג) כי המובא ממנחם בשם ספר פהרוני רב סעדיה לא היה ספר מלים כי אם פירוש המקרא ז). וגם יאמר שם כי רס"ג לא כתב מאומה בעברית רק בלשון ערבית ג) — כי כפי הנראה עוד לא ידע מאומה ממה שנרפס בשנה ה"ל אודות ס' האגרון. אף כי אין לחדד שגם זולת זאת דבריו אלה משוכשים ומופרכים מדברי מנחם ודונש ותלמידיהם גם מדברי הראב"ע ומחקירות רש"י רשד"ל גייגר וזולתם שנרפסו קודם לזה.

ובשנת תרל"ג נרפס במה"ע השחר מכתב טאבן רשף לרח"י גורלאנד (מיום ו' ה' אייר תרל"ג) ושם כתוב: „לעשות רצונך ד) חפצתי והנני שולח לך אוצר בלום הקדמת ס' האגרון באותיות לשון הקדש כמו שהיא בכ"י העתיק וגם באותיות ערביות שהעתיק ניני רשף [ר' שמואל פירקאוויץ] המנוה וגם נסח הקדמת האגרון בעברית אשר העתקתי בכתיבת ידי אות באות מלה במלה בנקודותיה ומעמיה מכ"י העתיק אשר אנה י"י לידי ובסופם תמצא האובים כשתלן וכו' ולדאבון נפש כל שוחרי תושיה סוף ההקדמה חסר וסיימה מלת כל“.

והמנוח ר' חיים צבי לערנער בשנת תרל"ז במאמרו תולדות הדקדוק ה). אף כי יביא שם את המאמר בכרמל אשר בו ידובר אודות ס' האגרון וגם ראה העתקת החלק העברי מהקדמתו). וכתוב בכל זאת שאולי תפסיר ע' מלות הוא חלק מהאגרון. גם יחשוד את החלק העברי בויוף ז) בלי שום אמתלא לדבריו ואת דברי החכמים שהכאנו לא זכר ולא פקד!

ועוד בשנת תרל"ח התפאר רמש"ש במה"ע שלו ח) כי כאשר הציע לו פירקאוויץ לקחת חלק בבקרת ס' האגרון וס' הגלוי ולהדפיסם נסוג אחור ולא אבה בזה מכשש זיוף. אף כי לא אדע להתפארות מה זו עושה? כי המבקר האמתי עשוי לבלי חת ולא יעצים עיניו מלחפש ולברוק ספרים המיוחסים לגדולי קדמוני ישראל. ואם ימצא בהם סימני זיוף או לא ימצא סימנים כאלה יגיד דעתו

א) מנחם בן סרוק (ברעסלויא 1872) עמוד 25 ועמוד 45. ושם ע"ד המלה אגרון (Igron) אצל דונש.

ב) ואל המלות במחברת הא אצל מנחם לא שת לבו!

ג) ובעבור זה יחשוב שם את מנחם למחבר הראשון שכתב בעברית. וא"כ שכה גראם את דברי הראב"ע במאונים!

ד) במה"ע השחר (שנה רביעית, ויוען תרל"ג) עמוד 490—489. ושם תמצאנה איזה הערות מנורלאנד ומראה מקום להנדפס בכרמל ולבנות ומה"ע לגיינער. וראה למעלה מה שהבאתי ממכתב מאוחר (מא' תמוז תרל"ג) מאבן רשף.

ה) המאמר הזה נספח למה"ע השחר (שנה שביעית) ויוען תרל"ו.

ו) תולדות הדקדוק שם (עמוד 11 בהערה 2) אחרי אשר יביא את המאמר מהכרמל יוסיף לומר: „ואנכי הכותב ראיתי את ההעתקה של קצת הקדמת רס"ג בעברית לס' אגרון כידי ידיו חתכם ח"י גורלאנד (אשר השיג מאבן רשף הקראי הנ"ל) והיא מנוקדת ומוטעמת והלשון מנומגמת מאד ומלאה שבושים [!].“ וכד ניים ושכיב אמר לערנער דבריו אלה המשוכשים.

ז) שם בהערה 2: „ואם נמיל ספק בלידתה מרס"ג ימול כל בנינם יחדיו (עיין אבן ספיר ח"ב צד קע"ח בהערה).“ בקרת קלה ולא נקיה מחפזון!

ח) במה"ע המוכיז (ובאשכנזית העבראישע ביבליאגראפיע, שנה י"ח 1878) עמוד 18.

בפוטבי ובלי משוא פנים. ועל כל פנים אין זה סימן נבירה ואומץ הלב להסתיר פניו מספרים כאלה ולפנות אליהם עורף גם לצעוק מוויף! מוויף! על חבור קדמון שחכמים כנייגער והאלבערשטאם הכירו שאמתי הוא מכלי להביא אף צל הוכחה וסימן חשד. ועוד נדבר מזה למטה. — אולם במה"ע הזה העיר ר' דוד קויפמאן (h) כי במקום אחד מפי' רס"ג לס' שמות שהדפסתי במגיד (ג) נמצא הוכחה לאמחת ס' האגרון. הן אמת כי נמשך קויפמאן לזה טמעות אבן רשף בדבר השם נפש ה ש י ר שוברנו למעלה. אך וולת השניאה הזאת דבריו נכונים.

וכמו כן בשנת תרל"ט או תר"מ הדפס ר' דוד קויפמאן בכרמל מאמר קצר אודות ספר האגרון (ג) ובו יחזה דעתי כי כל סימן חשד וחשש זויף לא נמצא בהקדמה העברית שנדפסה בלבנון ואצל גייגער. גם השתדל להוכיח שם כי ר' שלמה בן גבירול בשירתו השקולה הנקובה בשם העניק (המובאה במחברת הערוך להפרחון) השתמש לרוב בדברי רס"ג באגרון (ד).

ובמה שנוגע אלי אני הכותב המעט אשר כתבתי עד עתה אודות האגרון הוא זה: בשנת תרל"ד אחרי מות אבן רשף נשלחתי מבית איצר ספרי המלכות דפה לבקר את עוזבנו מספרים כ"י ולחוות דעתי עליו. ובין שארי מציאות אשר מצאתי בסלע היהודים היתה גם ההעתקה מהאגרון (מנכד אבן רשף?) אשר מיד התבוננתי על יקרת ערכה. כן ספאת כי תכיל את כל החלק הערבי הנשאר לפליטה בגוף הכ"י (אשר לא מצאתי עוד בעת ההיא) שטמנו נודעו רק איזה שורות שהדפס דרנבורג. וכן בעבור הנוסחאות הישירות בחלק העברי שנפלו בו איזה שבועים בהדפס בלבנון ובמה"ע לגייגער. ובשנת תרל"ו הדפסתי בכרמל את התקונים היותר נכבדים להבנת החלק העברי (ס). אמנם לא הספיקה השעה בידי שהיתה מלאה עבודה אחרת במשך כמה שנים להתבונן בחלק הערבי, ולכן במקום אחד שהוצאתי לאור מפירוש רס"ג לס' שמות נמצאה הוכחה לאמתת הקדמת האגרון ואני לא הרגשתי. אך מעו יצא מחוק. ומשבוש פירקאויץ ע"ד השם נפש ה ש י ר באה הערת קויפמאן אשר זכרתי למעלה. ואחרי כן בשנת תרמ"ב הוצאתי לאור במה"ע לשמאדע את כל הנשאר לפליטה בהעתקת הכ"י הנ"ל עם העתקה אשכנזית והקדמה קצרה עם איזה הערות (ז). לתוצאות מאמרי זה הסכימו

(h) במזכיר שם, עמוד 68.

(ג) במה"ע המגיד (שנה כ"א, ליק 1877) עמוד 287. וראה למטה.

(ג) במה"ע הכרמל החדשי (שנה רביעית, ווילנא 1880—1879) עמוד 618—615.

(ד) הערותיו אלה מובאות אצלי למטה בכאור דברי הקדמת האגרון.

(ה) במה"ע הכרמל החדשי (שנה שלישית 1878—1875) עמוד 667—666.

(ו) במה"ע המגיד (שנה כ"א, ליק 1877) עמוד (נדפס בטעות 279 וצ"ל) 287. ואלה

דברי רס"ג שם השייכים לענין זה: [ויס]תקים איצא אן נקול אן ערד י"א כפתרים כערד י"א [תרף] לאחקה ללכלמאת פי אולהא ועלאמתהא אַבְדִּיזְיָבֵל מְנִשֶׁתֵּת כמא קד שרחנא פי כתאב אלשער (ונוכל לאמר ג"כ מספסר י"א כפתרים הם כמספסר י"א האותיות הנסמכות להמלות מלפניהן כאשר פירשנו בספר ה ש י ר). וראה למטה המקום בהקדמת האגרון שאליו ירמו רס"ג (והוא נמצא בכ"י דף י' ע"ב שורה 12—11) והערתו שם.

(ז) במה"ע האשכנזי צייטשריטט פֿיר דיא וויססענשאַפֿט דעס אלטען מעסטאמענטס (שנה

שניה, גיעסעען 1882 עמוד 94—73). ואיזה תקונים מומני נדפסו שם עמוד 175. ורמשיש

החכמים באכער 6) דערנבורג (ואחרים ג.) ושמינישניידער אשר כבר זכרנו שהתפאר בפומבי בדעתו שחלקי האגרון והגלוי הם מזויפים ולכן יקראם תמיד בהמוכר: ד"א אנגעבליכען (החשודים, המזויפים) ד) יצא נגד מאמרי באיזה הערות ה) שרובן ככולן מוטעות ונמהרות כאשר אוכיח פה.

ובראשונה נכרר כי על פי הבקרת האמתית והמתונה לעת כזאת אחרי אשר מצאתי את גופי הכ"י הישנים מאד והדרת השיבה חופפת עליהם (כאשר על דברי אלי יוכלו להעיד הבארון רָאָזֶען ה' איוראעלואָהן וה' קאָקאוּצאָו מפה) ואחרי כל ההוכחות האחרות שאביא אין באפשרות להטיל שום ספק באמתתם. ובמה שנוגע ל"ס האגרון (וע"ר ס' הגלוי אדבר למטה בקורות הספר הזה) הנה מלבד שחזותו מוכיח עליו אין לשכוח כי חוץ מאבן רשף ראה אותו גם הרבני ר' חיים פרג במצרים ושלה ממנה העתקה להמו"ל הלבנון. כמו כן אדע ברור כי לא היה ביכולת פירקאוויץ (וגם לא ביכולת נכדו שמואל) להמציא מדעתו אף שורה אחת בלשון ערבית (וגם בעברית בסגנון הקדמת האגרון לדעתי אין ביכולת מזויף חדש להמציא מלבדו). וכל זיופויו היו רק במספר השנים והלפרטים וברשימות עבריות שעל המצבות ועל הכ"י. גם איך נהיה הפלא הגדול הזה כי כמה דברים בהקדמות האגרון נתבארו כהוגן ע"י חכמים אחרים אחרי נדפס המאמר מפירקאוויץ ורובם גם לאחר מותו בשנת תרל"ד. כן למשל השתמש רס"ג בהקדמתו הערבית לאגרון בפסוק ממשלי על האופן שהשתמש בו גם בהקדמתו הקצרה לתרגום התורה שהביא ר' יעקב ספיר טהימן שגדפסה זמן רב אחרי הודיע אבן רשף בדפוס ממציאתו גם הראה אותה לאנשים שונים כאשר העיר על זה ר"ח פרג. ורשוח"ה מצא שהרס"ג

(במזכיר 7-96, XXI) העלים עיניו מתקוני אלה. וע"ד איזה הערות משובשות אחרות שלו שם ראה למטה.

6) ראה מאמרו: ד"א גראממאטישע מערמינאָלאָגיע דעם יהודה חיוג (ווינן 1882) במקומות שונים.

ג) ראה הערתו במבואו למאמרי ר' יונה בן גנאה (בצרפתית Opuscules d' Ibn-Djanah) עמוד 107 הערה 3. ובמה"ע הצרפתי Revue des ét. juives (הלק כ', פארוו 1890) בהערתו למכתבי (ובתפוז מעה שם לכתוב שהיה רס"ג בן י"ח שנה תחת כ' שנה).

ג) כן למשל ה' באגיד במהברתו ע"ד כתאב מלב אלחכמה הוא פי' ותרגום משלי לרס"ג (האללע 1888) עמוד 16-15 (ובכל זאת הוא כותב שם Iggaron). וה' מויבעלעס במהברתו אודות רס"ג (האללע 1888) עמוד 5 ועמוד 34 (וכל ההערה 61 שם לקח אצלי כאדם העושה בתוך שלו, וגם הוא כותב Iggaron).

ד) ראה המזכיר (שנה י"ג 1873) עמוד 68: אין דער אנגעבליכען פֿאררעדע דעם סעדיה גאון צום בוך אגרון. שם שנה י"ח (1878) עמוד 18: זא האבע איך פֿאר אייניגען יאהרען איינע בעטהייליגונג אן דער הערויסגאבע דער אנגעבל. פֿראגמענטע אויס סעדיה'ס אגרון (אלס ריימלעקסיקאן!) אונד ס' הגלוי אבגעלעהנט. שם עמוד 69 בהוספה לדברי קייפמאן: וואס אגרון אנבעטריפֿט, זא איזט עס שאן אונזאהרשיינליך, דאס אבן עזרא איין ריימלעקסיקאן אויפֿהירע. שם (שנה כ' 1880) עמוד 23 בהערה לדברי דערנבורג: ד"א פֿאן פֿירק. געפֿונדענען פֿראגמ. דעם אנגעבליכען אגרון אונד גלוי פֿון סעדיה, דערען עכטהייט אונד אונטערפֿאלשטהייט נאך צו ערווייזען וואָרע. וראה עוד שם (שנה כ"א 2-1881) עמוד 13.

ה) במזכיר שם (שנה כ"א, עמוד 97-96). ושם ישאל כמתפלא עלי: ווארום Agron אונד ניכט Iggaron? ושכח לא בלבד את דברי רש"ל שהבאנו למעלה. כי אם גם דברי עצמו בקטלוג בודל. 2200.

הביא באגרון סימני האותיות השרשיות והשמושיות כמו שמוכאים אצל דונש ותלמידו מנחם ושדכריו בסדר הזמנים מיוסדים על דברי ס' סדר עולם רבא—גם כן אחרי נודע ממצאית פירקאוויץ. גם נתקיימו דברי הקדמת האגרון שחבר ספרו זה לתועלת המשוררים (הפייטנים) מדברי הרס"ג עצמו בפירושו לס' שמות ובספר של ר' מכשר (שאדבר ממנו למטה) שמצאתי אותם אחרי מות אבן רשף. כי בשניהם נקרא האגרון בשם כתאב אל שער (ספר השיר). ושש שנים אחרי מות פירקאוויץ מצא קויפמאן כי סדר הרעיונית וגם איזה מכתמים משירת הענק לר"ש בן גבירול לקוחים מס' האגרון. ושמונה שנים אחרי מות הקראי הזה מצא באכער כי המלה להקנותם (אודות אותיות הכינויים) שבאה באגרון כבר באה עליה עדות הראב"ע (ואמנם כבר דבר מזה איזה זמן קודם במרס שידע ממצאיות המלה בהקדמת האגרון). ואידות ספר השרשים הכפול שאודותו ידובר בהקדמת האגרון נמצא גם בספר ר' מכשר שנתגלה לי חמש עשרה שנה אחרי מות אבן רשף. ועוד הערות כאלה ימצא הקורא בהערותי להקדמות האגרון והגלוי מאחרים וממני. ומכל זה נוכל להוכיח כדבר ברור שאין עליו תשובה כי הקדמת האגרון שאנכי מציג בזה לפני הקוראים אמתית ונכונה שרירה וקיימת היא ואין לפקפק נגדה בשום פנים.

ואבוא לשאר הערות שמינישניידער במזכיר שם אודות מאמרי הזכר. בראשונה יאמר כי רס"ג ידבר בהקדמתו העברית בשפת נלעג לשון (ראם העבראישע קלינגט בארבראיש). והנה מלבד כי סגנון כזה נגד ראש המדברים שהאיר עיני כל ישראל בחבוריו יאות רק להחצוף הנודע יה"ש מבראדי שנשתרש בחטאיו לרמים ברנל גאווה את גאוני תפארת ישראל. גם בעקר הרבר מעה שטיישניידער. ובאמת נראה בסגנון לשון הקדמת האגרון שפת איש הנלחם בוודע עוו לסלות לו מסלה חדשה במליצה שלא ראוה הפייטנים ולא שערוה בעלי המסרה (כגון ר' פינחס וכן אשר) ולא עלתה על לב הקראים הקודמים לרס"ג. אך לא שפה בן־ברית היא. וכל שופט צדק אשר התבונן בלי משוא פנים על מליצת זה העלם בן עשרים שנה שיצא בחבור ס' השרשים הראשון לשפת עברית בודאי אמר: זה החכם הקטן בשנים גדול בחכמה יהיה וישנה לשוב את פני המליצה העברית! כי באמת רק אחרי רס"ג וההולכים ברכיו בכבל ובאפריקא היה באפשרי כי יקומו אחרי כן בספרד המליצים המדקדקים והמשוררים הגדולים אשר מלאה כל הארץ ההלחם. ששאבו גם כן הרבה מן הבארות אשר חפר רס"ג וביחוד בס' האגרון. ובכל זאת כאשר נתבונן גם בזקני הלשון הספרדים מנחם ודונש בכואם לרבר בעניני דקדוק נראה את קושי לשונם ונמצא כי מליצתם תהנהג בכבודות. כי עוד לא נסתה השפה העברית בימים ההם לענינים כאלה. וגם המשורר הגדול ר' שלמה בן גבירול בשירתו השקולה הענק בדקדוק לה"ק שפתו לא תסתה בה לדבר צחות. ואין לה יתרון גדול על הקדמת האגרון רק שהיא בחרוים. הן אמת כי בפיוטיו הלך רס"ג גם אחרי כן בדרך הפייטנים הקודמים לו בכלל והקליר בפרט (ואמנם תפלותיו הקלות והצחות מצאו חן גם בעיני הראב"ע). אולם זהו על כי בימיו כבר היתה קדושת הוקנה חופפת על סגנון מליצות הפייטנים שהיה מקובל אצל היהודים שוכני ארץ ישראל בכל זמרים. אולם על פני מליצות האגרון תרחף רוח חדשה כנראה למכנינים באמת.

וכשנשים עין על הערות שמינישניידער שבשבילן יכנה את רס"ג בשם גלעג לשון נראה שהן או בלתי צודקות כלל או קלות הערך. ועל כל פנים אינן כדאות לבנות בעבורן את מליצת הנאון המלאה כח עלומים ולהקל בכבודה. ונראה מה הן הערותיו: בבית ד' נמצא הסבמא ותחשבנה שרירותם. כלשון רבים! יקרא שמינישניידער כמחפלא. ובאמת בימינו אלה אחרי שנתחברו ספרי החנוך בדקדוק למאות ולאלפים והתינוקות ילמדו את כללי הלשון בגירסא דינקותא יהי לפלא אם יערבב איש את הגופים והמספרים (6). אולם בימי עלומי רס"ג שלא היו עוד בעולם שום עלעלעט גמארי 5 ער לשפת עברית הנקל היה לערבבם. ומאיוזה סימנים נוכל להוכיח כי החלוק מוכר ונקבה יחיד ורבים היה נחשב אז לאחד מתנאי תפארת המליצה (ג). גם הדבור והכתיבה בלשון ערבית שבה סימן הנקבה וסימן מספר רבים שווים בכנויי השמות והפעלים נתנו לפעמים ידים להחליפם גם בשפת עברית. והרוצה ללמד זכות על רס"ג יוכל לומר שאולי אצלו היה כתוב שרירותם והמעתיק השמיט היורד, אחרי שאין לפנינו רק כ"י אחד. — עוד מצא שמינישניידער כי בבית ט' כתוב: ולספר כלשונות עמי נכר הארץ. וישאל בתמיה: „הכזה כתב רס"ג בספר שתעודתו ללמד צחות (דעסגלייזען שריעב סעדיה אין איינער אנלייטונג צום עלענאנמען סטיל)?" ובעניות דעתי לא אדע איוה שמץ פסול מצא המזכיר במאמר זה. אם על השמוש בפעל ספר בהוראת דבור (וגם בבית י"ב נמצא: מספרת יונת) השגור בתלמוד ונמצא גם בספר יצירה חרה אפו — הלא נראה בהקדמה זאת (וביחוד בבית י"ב וי"ג) כל הבטויים שהוראתם דבור ונודע כי מתפארת המליצה היה ויהיה תמיד השמוש בפעלים ושמות נרדפים למושג אחד. או אולי שכח המזכיר לפי שעה את הכתוב אלהי נכר הארץ (דברים ל"א מ"ז)? — גם יתפלא רמ"ש על אשר המלה לשון היא אצל רס"ג בלשון זכר. ועל זה אשיב כי גם בתנ"ך מצאנו כזאת כמה פעמים (ג) ולכן ברשות המשוררים והמליצים לכתוב ככה (licentia poetica). גם נודע כי בכלל לא שמרו הקדמונים כמה פעמים את המין בדברים שאינם בעלי חיים, ומפורסם מאמר הראב"ע כל דבר שאין בו רוח חיים זכרהו ונקבהו (ד). וביחוד שגור על פי הקדמונים: לשון ז'ה. לשון נו פל

(6) ובכל זאת גם בימינו אלה קרה שחכם אחד מברלין חבר ספר החנוך לשפת עברית ונמצא כי בו הפרוץ מרובה על העומד. ככתוב בשנים הראשונות מהמזכיר.
 (3) ואיוה דברים בענין הזה ימצא הקורא בהערותינו למטה. ואודות מספר רבים שהנהיגו הפייטנים לרוב ראה צונץ בספרו זינאגוגלי פאעזיע (הוספה ששית ושביעית) עמוד 377—374.
 (ג) ראה יהושע ז' כ"א. מ"ז ב'. ישעיה ל"ג י"ט. תהלים כ"ב מ"ז. משלי כ"ז ב"ח. איוב כ"ז ד'.

(7) בתשובות דונש על רס"ג (עמוד 49 נוסר 145) נראה כי היה בדעתו להתוכח בענין זה. ואמנם דבריו לא הגיעו אלינו כי רק ראש הערתו רשום שם. וכפי הנראה לא הספיק לכתוב את השנתו. ובפירושו נביאים כ"י בפה שעכ"פ חלק גדול ממנו הוא מרס"ג (הפירוש לישעיה מכ"י זה שלחתי לדרנבורג והרפים חלק ממנו במה"ע לשטארע) מצאתי את המקום הזה: וקאל והנה יד שלוחת אלי והנה בו מגלת ספר. אנת ודכר ההנא אלוד לקי וירי משה ככדים. וכדור מי אלעבראני ונתן ודכר פי פסוק ואחד לקי ורוח גדולה חזק וכו'. ובהעתקה עברית: ואמר והנה יד שלוחת אלי וכו מגלת ספר (יחזקאל ב' ט'). המלה יד היא פה בלשון זכר ונקבה כמו ורוח גדולה חזק וכו'. ובחלק מס' הגלוי שנביא למטה כתוב כי עשה רב סעדיה לען מן לענה כמו שהוא המנהג לגזור לשון זכר מלשון נקבה (כמא מן אלעאדה אן ודכר אלמונת).

על לשון, וכדומה. — וזלת זה עלינו להיות מתונים בדין בשפטנו אודות הקדמות האגרון. על כי לעת כזאת אין בדינו רק כ"י אחד הנמצא בפה אשר מי יודע אם מדויק הוא בכלל ולא נפלו בו איזה שגיאות ממעות הסופר. וכבר מצאנו כמה חלופים בין שתי ההעתקות שנעשו מכ"י זה ע"י נכד פירקאוויץ ופרג.

ומן העת ההיא לא נודע לי אם חדש אחד החכמים דבר מה אודות ס' האגרון. אולם צלחה בידי למצוא זה לא כביר את גופי הכ"י העתיקים מהאגרון והגלוי ולתקן כמה שבושים שנפלו בהעתקות שנעשו מהם כאשר יראו הקוראים למטה. ועוד מצאתי בין כ"י שלנו חבור בלתי נודע עד כה בשפת ערבית ששם מחברו הוא ר' מבשר. והוא חסר בראשו אולם תוכנו הוא השובות והשגות על רס"ג בכמה דברים מחבוריו הרבים (ט). ובתוך ההשגות האלה תמצאנה גם חמש השגות על ס' האגרון. והמשיג מביא את דברי רס"ג בלשונו. גם עלתה בידי למצוא חלק מס' השרשים ודקרוק ישן מאד שלפי השערתי הוא לקוח גם כן מס' האגרון (ז). וכדאי הוא החבור הראשון מרס"ג שהוא ג"כ הספר הראשון בשרשי לה"ק ודקדוקה הנודע לנו עד עתה להיות נדפס לחג שנת האלף מעת הולדת גאון ישראל זה בשלמות היותר אפשרית לעת עתה.

ועל כי נדע עתה ברור שספר האגרון לבר השרשים היה מכיל בקרבו גם איזה מחברות בדקרוק הלשון העברית (אשר הרס"ג יכנה אותן בשם החלקים האמצעיים כאשר נראה למטה). וחויץ מזה עוד מחברת ביריעת המליצה העברית והוראת כללי צחות הלשון — צריכים אנו לעבור בהשקפה גם על פני קורות הספרים האלה בספרות ישראל.

גם אודות הספרים האלה לא נודע ימים רבים רק מה שזכר הראב"ע בראש מאונים. כאמרו כי לבר מס' האגרון חבר רס"ג עוד ספר לשון עברית וספר צחות. וגם אל הדברים האלה לא פנה איש מרושמי הספרים עד ימי הדור הקודם. ולחנם נחפש זכרם בשפתי ישנים בסדר הדורות ובשם הגדולים, הראשון שהחל לחקות על שרשיהם הוא הרב רשי"ר בתולדות רס"ג שכתב (אחרי דבריו שהבאנו למעלה אודות ס' האגרון המצויין אצלו בטספר י"ב): „ג. לשון עברית (ג). יתכן שהיה כולל פירוש שבעים מלות זרות בהנ"ך הנמצא עוד היום באוצר הספרים של אקספארד בלשון ערבית. והגאון מינע שמה להביא דמיונות כמלות תלמודיות (ד). יד. צחות. ולא נדע רק ענינו משמו. ואין בדינו

מזה נראה כי נחשב זה בימים ההם לתפארת המליצה להשתמש בלשון זכר במקום נקבה. וכן כתוב בס' הגלוי נשם מן נשמה. וכל זה הנהיגו כבר הפייטנים הקדומים לרס"ג בזמן.

(6) את השגות ר' מבשר נביא למטה.

(3) אודות הספר הזה ראה למטה אצלנו.

(3) כמה"ע בכורי העתים (חלק יוד, וייען תקפ"ט) עמוד 24—25.

(7) בהערה 45 שם (עמוד 36) ואמר רשי"ר כזאת: „נעזעניום בהקדמתו למדרש מלות

עבריות מהדורא ב' מביא ספר כזה שראה באקספארד מהגאון מבלי קרוא שם הספר [לעת כזאת נדע כי כן היה שמו: פירוש ע' מלות בודדות]. וקצת הכרח שהוא ספר לשון עברית שמביא ראב"ע, ששם צחות לא יאות לו, וכבר ראינו תכונת ספר אגרון. גם הוא בעברית וזה באקספארד הוא בערבית. וכ'ו בהנחה נכונה שהראב"ע לא השמיט שום ספר מהאגרון בדקרוק לה"ק. והנה אף כי אי אפשר היה להרשי"ר בעת כתבו זאת לעמוד על תכונת שלשת הספרים

מאומה מארבע מתברות האחרונות [האזהרות ו'ג' הספרים האלה] רק דוגמא קטנה נשארה לנו ממחברת אזהרות" (ה).

איזה שנים אחרי כן כתב ר' שלמה מונק את מאמרו הנודע אודות רס"ג (ז). החכם הזה אשר היה הראשון מבני עמנו אשר קרא ושקד בספרים הכתובים בשפת ערבית מרס"ג. ר' יונה. ר' בחיי. והרמב"ם ואחרים והודיע מבעם בעולם המדעים הפיץ גם מעט אור על שני החכורים הנזכרים מהראב"ע. ובחשבו את ספרי רס"ג הכתובים בערבית יאמר כדברים האלה: (כפי אשר אעתיקם משפת צרפת לעברית): „כתב אל לג'הג, ספרי הלשון, חבור גדול בדקדוק הנקרא מאבן עזרא בשם ספר לשון עברית ד). רב סעדיה בעצמו יזכיר לפעמים את חבורו זה בספרו כתאב אלמבאדי שהוא פירושו ל' יצירה, ומשם נראה שהיה כולל מאמרים רבים בדקדוק. וגם אבו אלוליד [הוא ר' יונה אבן גנאח] יזכירו בתוך שאר ספרי הגאון בתהלה ושבח. כן נראה כי מאמר אחד מספר הדקדוק הזה היה נקרא בשם כתאב אלדגש ואלרפי [ס' הדגש והרפה], כאשר יקראהו רב סעדיה בעצמו בפירושו ע"ד הפילוסופיא ל' יצירה הנזכר (פרק ב' משנה ב'): ועל ימא שרחנאה פי כתאב אלדגש ואלרפי [וכאשר בארנהו ב'ס' הדגש והרפה]. במאמר אחר מן הספר הזה ידובר אודות האותיות אהח"ע שהם מיוחדים בארבעים ושנים אופנים שונים וכו' (שם פרק ד' משנה ג') (ה). ונוכל להוכיח מדברי רב סעדיה שם שהיו בו מאמרים רבים: קד שרחת דלך פי אלכתאב אלאל מן כתב אללגה (כאשר בארתי זה בספר הראשון מספרי הלשון; שם פרק ד' משנה ג') (ו) וכו' (ז).

אודות ר"א כרמולי כבר ראינו למעלה שהוא מערכב ומבלבל את ס' האגרון עם הספר ע"ר אותיות אהח"ע (אותיות הגרון). גם יביא את המקום מר' יונה (עפ"י ההעתקה העברית בס' הרקמה) המדבר אודות ספרי הלשון לרס"ג ויערכנו עם דברי הראב"ע (ז).

הרי"ל דוקעס במאמרו על רס"ג (ח) לא חדש ולא הוסיף על דברי מונק

שזוכרו מהראב"ע. בכל זאת נתאמתה עתה השערתו שהראב"ע לא השמיט שום ספר בדקדוק מרס"ג.

(ה) אזהרות רס"ג נדפסו אחרי כן בקובץ מעשי ידי גאונים קדמונים (ברלין תרע"ז).
 (ב) המאמר הזה נדפס כהוספה ל' ישעיה עם העתקה וזכור בשפת צרפת מר"ש כהן, וההוספה הזאת יצאה לאור גם במחברת מיוחדת בפני עצמה שאיננה אצלי. La Bible de S. Cahen vol IX, Isaie, Paris 1838 p. 73 seq. Notice sur Rabbi Saadia Gaon, par S. Munk.
 (ג) במאמר מונק אצל כהן שם, עמוד 86 הערה 1. והדברים האלה נעתיקו לאשכנזית מיאטס במה"ע אנגאלען (I, 31) ומפורסם במה"ע ליטעראטורבלאטט דעם אריענטס (I, 362) בהעלמת שם מונק!.

(ד) העתקת הראב"ע נכונה היא כאשר נראה למטה.
 (ז) המקום הזה שמונק הביאו בקצרה נביאחו למטה בשלמות ולכן השמטנוהו פה.
 (ו) בהמשך מאמרו שם וכן בהוספותיו אל המאמר הזה הנוספות לפירוש ר' תנחום ל' חבקוק (בתנ"ך הצרפתי לכהן חלק י"ב תרי עשר, פאריז 1843, עמוד 114) יציין מונק את המקומות ברקמה מר' יונה שמביא ספר רס"ג בדקדוק כפי שהבאנום למעלה.
 (ז) במה"ע שלו שזכרנו Revue Orientale (חלק שני, בריסעל 1842) עמוד 40. ושם העלים עיניו ממאמרי רשי"ד ומונק ולא זכרם אף ברמזיה קלה.
 (ח) בספרו וספר עיואלד הזכיר למעלה בייטרעג (חלק ב') עמוד 37—35.

אודות ספרי הדקדוק הנזכרים. ובמעות הפריד שם כתב [אצלו כתא ב] אל לגה הם ספרי הלשון והספרים בדגש ורפה ואותיות אהח"ע לספרים שונים. וכפי הנראה קרא בחפזה את דברי מונק האומר בפירושו כי הספרים האחרונים הם חלקים מספרי הלשון שהוא השם הכולל לכל ספרי רס"ג בדקדוק. גם אסף שם דוקעם איזה מקומות מס' האמונות והדעות מהראב"ע ומהרר"ק אשר על ידם יודע לנו מצב ידיעת רס"ג בדקדוק.

הר"א גיינער זכר בקצרה את ספרי הדקדוק לרס"ג עפ"י דברי מונק. אולם דבר ברחבה אודות ידיעת הגאון בחכמת הלשון (ה).

ורשד"ל כתב נידון זה על הרס"ג: „והוא כתב (ג) בלה"ק ספר האגרון ובלשון ערבי ס' צחות לשון עברית (לא ס' לשון עברית וס' צחות ככתוב ברשימת הראב"ע) (ג), ולא נודע הימצא עוד בעולם, אבל נמצאו קצת דברים ממנו מובאים בהשגת דונש בן לברט אשר השיג על רס"ג (אשר עליהן הראב"ע כונן חציו על יתר בס' שפת יהר וכו'). והנה בתוך השגות האלה דונש מביא דברים מס' צחות לשון עברית המוכיחים בבירור כי הרבה עסק רס"ג בחכמת הלשון, כי הנה הוא מנה כל המלות שאפשר להוציא משרש אחד, ואמר שהן תשע עשרה אלפים וקס"ט [102 № 7], ומלאכת החפוש הזה, אשר היא מלאכה ארוכה וקשה, ולעינינו עתה היא אבוד זמן ואבוד נייר נ"ל כי בימיו היתה לתועלת גדולה, כי הפייטנים אשר היו לפניו, וכראשם ר' אלעזר בריבי קליר (הזכירו רס"ג בפירושו לס' יצירה, כ"י בפארמה ובמינכען ה), וכן בן אשר שהיה בימי רס"ג התירו להם הרכבת מלות זרות אשר אינן לפי דרכי הלשון, ורס"ג ז"ל בחכמהו ובתבונתו נתן לבו לעמוד בפרץ ולגדור גדר, ולשים גבולות להרכבת המלות, לבלתי תהיה עוד הלשון כעיר פרוצה אין חומה, ואמר לבאים אחריו עד פה תבואו ולא תוסיפו. והנה כל מה שנמצא לו דומה במקרא אפי' פעם אחת, הוא מתיר לומר כיוצא בו בכל שרשי הלשון, כגון אחר שמצאנו כל תגמולוהי עלי נוכל לתת בכל אחר מן השמות הכנוי הארמי והי, ואחר שמצאנו יהושיע יהודוך, יש להכניס ה"א ההפעיל בכל העתידים מנחי פ", ויתכן לומר דרך משל אהוכיח, והוא ז"ל אמר [110 №]: וכל חכם אהוכיח במלי ולא לצים משנאי האלהים. ואחר

(ה) במה"ע שלו צייטשריפט (חלק המישי) עמוד 316—282.

(ג) בות האוצר לרשד"ל דף י"א. ובקצרה הגיד דעתו בליטעראטורבל. דעם אריענטס

לשנת 1846 עמוד 117.

(ג) בזה לא כונן רשד"ל אל האמת. כי מהקדמת רס"ג נראה עתה ברור שצדקו דברי הראב"ע בזה. ובאמת היו באגרון שלשה ספרים (האגרון הוא ס' השרשים. ס' לשון עברית הוא מאמרי הדקדוק. וס' צחות הלשון) ולא שנים. וספר לשון עברית שזכר הראב"ע הוא הוא הנקרא מרס"ג עצמו בפירושו ס' יצירה ומר' יונה ברקמה בשם כתב (או כתא ב) אללגה. וס' צחות הוא החבור המיוחד למליצים ומשוררים שזכר רס"ג בהקדמתו לאגרון. ובו הראה לדעת דרכי המליצה והשיר וסגנון לשונם והביא לדוגמא בתים וחרוזים ממשוררים ופייטנים שקדמוהו. אשר אמנם שני החבורים האלה נכללו במהדורא שניה מס' האגרון. אמנם דונש לא חשש להפריד את שני החבורים האלה וקרא להם שם אחד הכולל את שניהם.

(ד) הוספתי ציוני המספר בתשובות דונש עפ"י הגדפס אחרי כן ע"י שראטער,

ברעסלויא 1866.

(ה) וגם במקומות אחרים כמוכא מאתי למטה בהוספה ראשונה.

שמציאנו מי כהחכם נוכל לומר גם כן [110 №]: להחכם אשר ישתה במזרק דם גפניים (ואולי מלת דבריו משובשת וצ"ל דברי או דבר אל) ה. ובררכו הלכו כל משוררי ספרד אשר קראו את ספרו, אך חכמי צרפת אשכנז ואיטליאה לא נהנו מאורו, כי נכתב בלשון ערבית ב. ולפעמים התיר לעצמו דברים שלא היתה דעת דונש נוחה מהם, כגון אמר [87 №]: ברקת וזהב ויהלום, וראמות וכדכד ואלם. חבורת צדק הקדושה. ודונש ממאן לקבל שנוי אחלמה באחלם וכו'. ספר צחות לשון עברית היה נחלק לכמה שערים, ודונש בהשגותיו מזכיר שלשה מהם, והם שער החילופים (חילופי אות כאות) [98 №], שער הצירוף (קונוגאציה) [104 №], ושער ידיעת דגש ורפה [120 №]. והנה ידידי החכם רי"ל דוקעס בספרו הנכבד ליטערארהיסטארישע מיטטהיילונגען הביא בין ספר דקדוק לרס"ג א' ספר הלשון (כתאב אללנה), ב' כתאב אלדגש ואלרפי, ד' ס' אותיות אהח"ע, ה' ספר צחות, ולפי הנראה כל אלה אינם רק שמות הס' כלו, או שמות קצת משערינו".

פירסט בהביאו את דברי רשר"ל אלהג) העיר כי אין להאשים את הראב"ע שחלק ספר אחד מרס"ג לשנים. ואחרי אריכות דברים הרבה יגיע לתוצאות אלה אשר רק החלק מהן מיוסד על האמת. והחלק השני בנוי על יסודות רעועים והשערות התלויות באויר. ואלה הן תוצאותיו: ספרי רס"ג בדקדוק הם כתב אל לג'ה נחלקו לעשרה מאמרים והם: 1. שער האותיות ד. 2. שער אותיות אהח"ע. 3. שער החלופים. 4. שער הנקוד ה. 5. שער ידיעת דגש ורפה. 6. שער הנגינות ו. 7. שער הקריאה ז. 8. שער הצרופים. 9. שער השמות ח. 10. שער אותיות הענינים ט. וזולת זה (יאמר פירסט שם) חבר רס"ג עוד תשובות על מחברת בן אשר י. ובידיעת שרשי לה"ק חבר ס' אגרון או פתרוני רב ס עדיה ופתרון ע' מלות בודדות. ובחכמת המליצה (ריטוריקא) כתב ס' צחות

ה) לעת כואת נדע כי רס"ג כשירוי דבר מעצמו על הרוב בלשון נסתר ולא בלשון מדבר בערו. ראה בהערותי לספר האגרון והגלוי.

ב) אך ראה למעלה מה שהביא נייבויער מס' אבן השתם לר' משה נשיאה. אשר אמנם יוכל להיות כי לא ראה את גוף ס' האגרון כי אם דברי מחבר ספרדי המביא את ספר רס"ג; ואולי לקח ממחברת מנחם בשרש הג אף כי שם מובא רק ציון הפסוקים.

ג) ראה המאמר הארוך מפירסט במה"ע ליטעראטורבל. דעס אריענטס (חלק עשירי 1849) עמוד 583—585, 557—565, 542—540, 518—516, והמקום האחרון הוא המובא פה בקצרה.

ד) זהו רק מהשערת פירסט שיש לה איזה יסוד. כי בפ' ס' יצירה הובא אודות האותיות שלא תתחברנה במבטא מס' הראשון. ראה למטה.

ה) השערת פירסט עפ"י המובא מרש"י נקוד דרב ס עדיה. ולפי השערת דעליטשע שאין לה על מה שתסמוך אליו יכוון גם ר' יוסף הנקדן בדבריו למלת טרף (בראשית ח' י"א): וכן מצינו בנקוד.

ו) השערת פירסט שעוד לא נתקיימה במקום אחר.

ז) גם כן מהשערתו גירודא.

ח) עפ"י השערתו כנ"ל שאין לה סמוכין.

ט) ג"כ מהשערתו כנ"ל שעוד לא נתקיימה. ונודע שם מחברת כואת כר' יהודה בן בלעם.

י) עפ"י דברי רשר"ל שהביא מדונש [72 №]. אך הרבר עוד מוטל בספק כאשר

נראה למטה.

לשון הקדש הנקרא טראב"ע בקצור ס' צחות שהוכן ענינו היו: גורת המלות. ע"ר היוצאים מכללי הדקדוק. כללים אך להשתמש בלה"ק למאמרי מליצה עם דוגמאות מפיוטי רס"ג. זהו תוכן דברי פירסט שם.

על דברי החכמים האלה בענין שני הספרים לא הוסיפו החכמים הבאים אחרים כמו שמינישניידער (ח) נייבויער (ב) גראָטץ (ג) גראס (ד) לערנער (ה) ואחרים (ו).

ועתה אחרי אשר עברנו על פני דברי החוקרים ודורשי רשומות וספרנו את קורות ספר האגרון וחלקיו בספרות ישראל נציג הנה את הגודע לנו עתה ממחות הספר הזה ואיכותו.

ב. מחות ואיכות ספר האגרון ושלושת חלקיו.

רב סעדיה חבר את ספר האגרון בשתי מהדורות (ז). אשר הראשונה מהן היוצא לאור בהיותו בן עשרים שנה (ח) בשנת אלף רכ"ד לשמורות היא שנת ה'תקע"ב או ה'תקע"ג ל'יצירה (912/3 למה"ג) (ט). במהדורה זאת היה הספר כולל ס' שרשי לשון הקדש בשני חלקים. בחלק הראשון מהם נסדרו השרשים על פי

(ה) במאמרו יידישע ליטעראטור הנזכר למעלה עמוד 414 (שם יאמר בדבר ברור כי מהקראים למדו הרבנים את חכמת הדקדוק. ועתה נדע מדברי רס"ג כי הוא היה ראש המדברים גם כזה אשר אמנם למד מחכמי ישמעאל). רשימת ספרי בודליאנא, עמוד 2200—2190. וכבר הבאתי למעלה דבריו במזכיר בענין זיוף האגרון והשכתי עליהם.

(ז) ראה מאמרו במה"ע Journal Asiatique אודות ספרי השרשים בלה"ק אשר זכרתי למעלה.

(ח) ראה געשיכטע דער יודען (חלק חמישי, מהדורה ב', לייפציג 1871) עמוד 481. ושם יסכים עם דברי פירסט אודות ספרי הדקדוק מרס"ג אשר אמנם ראינו כי חלק גדול מדבריו אין לו כל יסוד. כמו כן יאמר שם גראָטץ כי רס"ג חבר ספרי הדקדוק אחרי תרגומו ובאוריו לכתבי הקדש. ועתה נדע כי בהפך הוא כי ס' האגרון נתחבר קודם כל חבוריו האחרים. וגם בא זכרו בפירושו לס' שמות ולס' יצירה וכו' הגלוי.

(ט) כמו שהבאתי למעלה את דבריו ממחברתו אודות מנחם בן סרוק.

(י) במחברתו תולדות הדקדוק הנספחות למה"ע השחר (שנה שביעית תרל"ו) כמו שהבאתי למעלה.

(יא) למשל ה' טויבעלעס במחברתו האשכנזית ע"ד רס"ג שהבאתי ג"כ למעלה. ומהי דראכמאן במחברתו שטעלונג אונד בעדייטונג דעס יהודה חיוג (ברעסלויא 1885, עמוד 10—6) נעלם כל הנכתב אודות רס"ג אחרי רי"ל דוקעס!

(יב) ואולי גם בשלש. וראה בהערותי לס' הגלוי.

(יג) מדבריו רס"ג בהקדמתו הערבית; וכבר עליו כ' שנה נראה שכתבו בתוך שנת האחת ועשרים לימי חייו

(ט) ככ"י כתוב ארבע עשרה בטעות המעתיק תחת עשרים, ולס"ג חשב ההבדל בין מספר השטרות למספר היצירה בשנתים (אם נחשוב רק השנים היחידיות) ככתוב בספר העבור ל' אברהם בר חייא עמוד 56. ואמנם שנת השטרות תחילת החדש ניסן. ואם כן עד החדש תשרי שהוא השביעי בשנת השטרות ההבדל בשתי שנים. ומחדש הזה שבו ראש שנת היצירה התפרש הוא רק בשנה אחת. ועל כן לא נודע החדש שבו נולד רס"ג לא נוכל לדעת כברור את שנת היצירה.

סדר א"ב לפי התחלות המלות. ובחלק השני באו השרשים האלה כמו כן עפ"י א"ב מסופי המלות. ולכך ממלות המקרא באו בו גם כמה מלות מלשון חכמים (6). וכמו כן כלל רב סעדיה בספרו זה את שרשי המלות הלקוחות משפות ורות שנזכרו בכתבי הקדש (7). שני חלקי ס' השרשים נתחברו מרב סעדיה לתועלת החפצים לדבר צחות המליצה היינו לחבר שירים ופיוטים. ובעבור זה נקרא הספר גם בשם כתאב אל שער (ס' השיר). כפי המבואר בהקדמתו היתה הסכה שהניעה אותו לחבר את ספרו זה על כי ראה כי גברה שכחת צחות לה"ק אצל בני ישראל ומחברי הפיוטים והשירים לא ישמרו את הכללים ההכרחיים ולא יבינו לדבר במליצה נכונה. ואחד המחברים הנכבדים מכני ישמעאל היה לו למשל ולמפת בדבר הזה. אשר אולי הוא הסופר הערבי הנודע אחמד בן יחיי המכונה בשם תעלביג. או הכליף עלי בן אבי טאלב חתן מחמד נביא הישמעאלים (7). בהקדמת הספר הכתובה במליצה נשנבה יספר המחבר הצעיר בקצור את קורות לשון הקדש ואת חשיבותה ויקר ערכה. גם יחאונן על מצבה השפל מומן גלות בני ישראל מארצם והחויקם בלשונות ארצות פווריהם. ובסוף ההקדמה באו בקצרה כללי הדקדוק לשפת עבר. אשר אמנם אפס ראש הכללים האלה נשאר בידינו לפליטה.

אז מחברתו זאת קרא רב סעדיה בעברית בשם ספר האגרון אי ס' האגרון (8) אשר הוראתו הוא ס' המאסף אי המקבץ. וכן נמצא כי אחר המדקדקים לשפת ערבית היותר קדמונים הוא עיס' בן עמר אל תקפיו קרא את שם חבורו בשם כתאב אלג'אמע הדומה מכל וכל לשם ספר האגרון בעברית (9). ובחר רב סעדיה בשרש אגר על כי השרש הזה יקר הוא במציאות. בכתבי הקדש בערך אל השרשים אסף וקבץ. ומדרך המליצה היה אז כעתה לבחור במלות יקרות במציאות (בערבית אלנואדר). ומפני שנמצאו כבר בתנ"ך משרש זה המלות אגרת ואגרות המורות כהבים ומכתבים. ואמנם כחר רב סעדיה את המלה אגרון על כי אהב להשתמש במלות ממשקל זה שסופן ון. גם אולי

(6) כאשר נראה למטה מעדות ר' מבשר ומחבר אחר שהביא כפי הנראה איזה דברים מס' האגרון בספרו.

(7) ראה למטה הערתנו אודות המלה הבייתן שהביא מנחם בשם הגאון. וכפי הנראה חשבה למלה פרסית.

(8) הערבי הזה חבר ספר הנקרא כתאב אלפציה (ס' הצחות) ומת בשנת 904 למה"ג ח' שנים קודם חבור ס' האגרון. הספר נדפס ע"י ה' בארטה בליופציג 1876. ודברתי בפרטות מהשערתו זאת במה"ע זאפיסקי למחלקה המזרחית מחברת דורשי קדמוניות ברוסיה חלק ה'. במאמר ע"ד שארית פאפירוס שבו היתה כתובה עבודה ליוהכ"פ.

(7) הערביים ייחסו לעלי את התחלת הדקדוק בערבית.

(8) בכ"י נקוד במגול על משקל חברון. אולם על כי בכ"י הנכתבים בארצות הקדם (וכן בהקדמת האגרון) נמצא ערוב נקודות הדומות בהברת אנשי המזרח יוכל להיות כי צריך לבטא אגרון בפתח כדעת רש"ל שהבאנו למעלה. ועכ"פ לא היה שמו אגרון בחיורק כדעת פירסט.

(9) הסופר הערבי הזה (מת בשנת 766 למה"ג) היה רבו של המדקדק המפורסם לערבים אבו בשר עמר ס'בן'הי המובא מר' יונה ברקמה וגם מר' יהודה בן בלעם.

(1) וכבר ראינו למעלה כי הקראי דוד אלפאסי קרא לספר השרשים שלו אגרון בעברית וכתאב אלג'אמע בערבית. ובלי ספק חקה בזה את רס"ג המובא אצלו שם.

ספני העונה על דרך ההקטנה כמו אישון מאיש וכבאור רס"ג למלה שבתון (6).
ואחרי רב סעדיה נתפשט השמוש במלה זאת אצל מחברי הרבנים והקראים (7).
כאשר נתפשט אצלם כמו כן המנהג לחבר ספר הדקדוק וספר השרשים ביחד
כאשר עשה רב סעדיה שהיה באמת ראש המדברים גם בפנה זו.

וזהו שם הספר בעברית קרא לו שם גם בערבית: כתאב אצול
אלשער אלעבראני (ספר יסודות השיר העברי) ובקצור כתאב אלשער
(ספר השיר) (8). וזהו בעבור שכמרת רב סעדיה היה ללמד את בני ישראל צחות
המליצה והשיר ולהקל מלאכת חבור הפיוטים והחרוזים שנתפשטה אז ביחוד אצל
יהודי מצרים כאשר נזכרה למטה.

ולכך ההקדמה העברית נראה כי גם במהדורא ראשונה נספחה אל הספר
בראשו ההקדמה ערבית אשר בה באר רב סעדיה את הסבה שהניעה אותו לחבר
את אנרונו ואופן השמוש בו. ואמנם יוכל להיות כי לא כל הנמצא עתה לפנינו
בהקדמה זאת (גם זולת השייך למהדורא שניה) כבר היה נמצא בה במהדורא א'. כי
היה מדרך הגאון להוסיף בחבוריו במהדורות שונות ולספח בספריו הקודמים את הציונים
ומראה מקומות לחבורים שכתב אחרי כן בומן מאוחר. וממכעו היה כארח כל
מחבר ישר לתקן את חבוריו הקודמים עפ"י הידיעות אשר רכש בהמשך הזמן וכפי
אשר נתברר בספריו המאוחרים (7). בהקדמתו הערבית יודיע כי ס' האגרון יכול שני
ספרי שרשים. בראשון נסדרו השרשים עפ"י א"ב מאות הראשונה מהשרש ובשני
עפ"י א"ב מאות האחרונה שבשרש. ורב מבשר יקרא את ספר הראשון בשם
אלנצף אלאלול (החצי הראשון) ואת השני אלנצף אלאלתאני (החצי
השני). וכפי הנראה כבר נקראו כן מרב סעדיה. תעודת ס' השרשים הראשון
היתה להקל למשוררים ופיוטנים את חבור השירים והפיוטים עפ"י א"ב וגם לחתום
את שמם בראשי הבתים או החרוזים. כאשר חתם גם רב סעדיה את שמו ושם
אביו בהקדמה העברית. ומטרת הספר השני היתה להמציא להמשוררים את המלות
הדומות בהברתן האחרונה לצורך החרוזים (8). ובעבור זה נקרא בזה הספר כל אות
מאותיות האחרונות מהמלות בשם קאפיה (חרוז) כמו שהודיע לנו רב מבשר.
ואמנם בהשקפה ראשונה יפלא מה זו כל החרדה אשר חרד רב סעדיה לחבר ספר

(6) כעדות הראב"ע בפירושו הקצר לשמות (ט"ז כ"ג, במהדורת יש"ר עמוד 39): והגאון
אמר שבתון פחות משבת. ואם כן הוא נוכח לומר כי החכם הריש"ר עדיף מנביא
כי במכתבו שבראש העורך לפירוש כתב: הספר הקטן אנרון (עמוד XIV).
(7) ראה בהוספה שניה שרשמנו בה את המחברים המשתמשים בשרש אנר ובמלה
אגרון.

(8) רס"ג בעצמו יקרא את שם ספרו בפירושו לשמות בשם כתאב אלשער. ובהקדמתו
לס' הגלוי בשם כתאב אלשער אלעבראני. ופי רב מבשר יקבנו בשם כתאב אצול
אלשער. ואחשוב כי השם היותר ארוך הוא האמתי שנתקצר באופנים שונים.
(7) כן למשל יביא את באורו לתורה בס' האמונות ובס' האמונות את באורו לתורה.
וראה עוד למטה את תלונות רב מבשר בענין זה על אשר לא זכר רב סעדיה כפעם בפעם
בפירוש שטעה מקודם ועתה הוא חוזר מדבריו.

(8) כדוגמת הספרים יד הרוזים מו' גרשם חפץ. שרשות גבלות מו' שלמה
די אלוליה. ואמרי נואש מו' שלמה דאפירה ככ"י (ראה באוצר הספרים לכן יעקב,
עמוד 43—817).

מיוחד בעבור מחברי מליצות ושירים בחרוזים? ולפי דברי הקדמתו בערבית נראה כי מאנשי זמנו ידבר. ויוכל השואל לשאול מדוע זה לא נודע עד עתה דבר ממשוררים ומליצים בעברית בראשית ימי רס"ג? וחבור השירים והמליצות בחרוזים בכלל הלא נחשב בעיני חכמים רבים גם בימינו לדבר בלתי חשוב וענין קל הערך. עד כי הרמש"ש למשל ברציחה להמיל חשד במציאת ס' האגרון ולהקמין ערכו יכנהו דרך גנאי ריימלעקסיקאן?—אולם גם הדבר הזה יובן לנו על ידי איזה מציאות חדשות שנתגלו בימים האחרונים האלה בפיוס במצרים מקום משכנו (ז) של רס"ג המוכיחות ברור כי חבור הפיוטים והמליצות היה באמת ענין נכבד ליהודי מצרים. כי זה לא כביר נמצאו בפיוס כתבים עתיקים רבים בלשונות שונות שהיו להן מהלכים במצרים והם נכתבים על עלי פאפירוס (שלפי דעת הקדמונים שמו בעברית אנג'מון ואחו או אנמאג). וחלק מהכתבים האלה הוא בעברית. בראשונה באו איזה מכ"י פאפירוס בעברית לאוצר הדברים העתיקים (מוזיאון) בברלין (ז). אחרי כן נמצאו כמה מהם באסיפה הגדולה של כ"י ממין זה להנסיך ראינער בווינע (ה). ומקרוב הביא ה' וולאדימיר גאלענישמשעוו חתיכה קטנה מפאפירוס עברי

(ח) ובמחילה מכבוד בעל המזכיר כי לא אראה שום פחיתות כבוד לרס"ג אם חבר ריימלעקסיקאן. הן מלבד כי כשאדם נער אומר שיר (כמאמר חז"ל)—ידענו עתה כי גם כאשר בא בימים לא בזה ולא שקץ את השירים והמליצה וחבר ספרים בהם ופיוטים.

(ג) או מקום מולדתו. ראה נידון זה בתולדותיו בזכרון רס"ג.
 ג) אודות אחרו שהרס"ג יתרגמו (בראשית מ"א ב') אלקרט מצאתי כי גם רב האי (לראשונים) כתב בשרש אוח כזאת: "אוח... [פה נמחקה מלה בכ"י וצ"ל א חן]. חשיש מן גנם אלברדי וישה אלקרט. ותרעונה באחו. ישנה אחו". רב רדי הוא פאפירוס. וע"ד גמא כבר העיר ר' ליבוש לעף (גראפישע רעקוויטען חלק א', לייפציג 1870, עמוד 97) כי רס"ג יתרגמו ברדי. וכן יפרש את המלה הזאת ר"י בן בלעם בפירושו לישעיה בכ"י דפה. ומצאתי עוד בפירוש נביאים כ"י כמה שעל כל פנים חלק גדול ממנו הוא לרס"ג שגם המלה אנג'מון בישעיה יתרגם ברדי. ואם כן אליו כפי הנראה כוון ר' יונה בשרשיו (כתאב אלאצול מהדורת נייבויער שרש אנג'מון עמוד 20) באמרו: וקאל בעצהם אנה אלברדי—ויש שאמרו שהאנג'מון הוא ברדי.

(ד) ראה המאמר אודותם משטיינשניידער כמה"ע צייטשריפט פ"ר אָניפטישע שפראכע (לייפציג 1879) עמוד 96—93. ובמה"ע מאנאצין פ"ר דיא וויסענשאפט דעס יודענטהומס (שנה ששית, ברלין 1879) עמוד 254—250.

(ה) אודותם דברו החכמים ר"ד קייסמאן וה' מיללער במה"ע מיטטהיילונגען אויס דער זאמלונג דער פאפירוס ראינער (חלק א', ווינע 1886) עמוד 44—38. ודעת החכמים האלה כי איזה מכ"י אלה נכתבו משומרונים לא נהירא. כי לא נמצא לשומרונים שישתמשו בכתב עברי שתועבה הוא להם (וגם את ירושלים יכנו ארור שלם!). וראיות החכמים האלה אינן ראיות כלל. כי מה שנוגע לענין רוב השמוש במלות משפת יון אין להתפלא עליו במצרים מקום מושב ההעלעניסטים שרברו וגם כתבורק ביונית. והכנוי אהיה אשר אהיה (אשר יחשבו החכמים האלה כי היהודים לא השתמשו בו) נמצא בתפלת הש"ץ קודם מוסף לימים נוראים וגם בתפלה המיוחדת לאירוסטו (לבל. ד. אר. XII, 111). ור' טוביה כ"ר אליעזר בעל לקח טוב חבר מליחה שתחלתה אהיה אשר אהיה. ראה גונץ זינאגאלע פאעזיע עמוד 164 ועמוד 371. ליטעראטורגעש. דער זינאג. פאעזיע עמוד 258. והר"ש בובער חור והרפיסה במבואו לס' לקח טוב (ווילנא תר"ם) דף ל"ד.

לפה פמרסבורג f). ואחרי הדרישה והבדיקה בתוכן עניני כל הכ"י האלה (שכמה מהם בודאי נכתבו קודם זמן רס"ג ובזמנו) נמצא כי לבר משמרות בעסקי ממון נמצאו בהם רק פיוטים. וזוה נראה ברור כי ביותר התעסקו יהודי מצרים בפיוטים. ומתקדמת רס"ג לס' הגלוי נראה כי גם אנשי קירואן התעסקו בימים החם בחבור שירים ומליצות וחברו ספר בזה המופסק לפסוקים ומנוקד ומומעס בטעמים כתבנית כתבי הקדש. וכן רס"ג בעצמו חבר עוד שני ספרים כאלה. האחד בשנת ארל"ג לשמרות (921 למה"נ) בענין חשבון המועדים שהיה ערוך נגד רב אחר בירושלים ששמו בן מאיר. והשני הוא ספר הגלוי כאשר נראה למטה. ואם כן תסור הפליאה מדוע שנם הבחור רב סעדיה את מתניו לצאת לעזר מחברי הפיוטים.

ואחרי עבור איזה שנים (בערך דתרע"ה—דהר"פ לבריאה 920—915 למה"נ) ראה רב סעדיה את ההכרח לתת מספרו זה מהדורא שניה שבה נעשו השנויים האלה. א. המחבר הוסיף תרגום ערבי משני ספרי השרשים ומבואם שנכתבו במהדורא ראשונה רק בשפת עברית. ובעבור זה נקרא האגרון בפי מנחם בן סרוק בשם פתרוני רב סעדיה ז. כי התרגום מלשון ללשון והבאור נקראו על הרוב בימים קדמונים בשם פתרון לקרבת השרש פתר בעברית ופסר בערבית (ועוד נדבר בזה למטה). ב. הוסיף על ס' השרשים עוד שני חלקים שהוא קורא להם חלקים אמצעיים (בערבית אלוסאיט) שהראשון מהם טכונה בשם כתאב אללגה (ספר הלשון העברית ג). ועל כי נחלק למאמרים רבים נפרדים שכל אחד מהם נקרא בשם כתאב (ספר) יכונה גם בלשון רבים כתב אללגה (ספרי הלשון העברית). והשני נקרא כפי הנראה בערבית כתאב אלפציה או כתאב אלפצאה (ספר צחות) או כתאב אלפציה אללגה (ספר צחות לשון עברית ד). וקרא אותם בשם חלקים

ה) עליו דברתי במאמר קצר במה"ע הרוסי זאפיסקי למתלקה המורתית מחברת דורשי קדמוניות (חלק חמישי 1890). ושם באה גם הערת אודות היחס של כ"י פאפירוס אל ס' האגרון.

ג) מחברת מנחם (מהדורת פיליפאוסקי, עמוד 68) בשרש הג.

ג) חוספתי המלה העברית. כי כמו שהערבים יקראו ללשונם הנקיה והצחה אשר בה כתובים ספר האלקראן ושיריהם הקדמונים בשם אללגה (הלשון) סתם. כן עשה כפי הנראה רב סעדיה לקרוא ללה"ק בשם אללגה סתם. וכבר מצאנו כי אחד מקדמוני מחברי ספרי שרשי לשון ערבית מתמד אלאזהרי (מת בשנת 883 למה"נ תשע שנים קודם לידת רס"ג) קרא את הכור בשם תהריב אללגה (תקון הלשון הערבית) או אלמ הדב פיללגה (המתקן בלשון הערבית). גם ראינו למעלה כי תעלב קרא שם ספרו אלפציה פיללגה (הצחות בלשון ערבית). וכן עשו הסופרים הערבים המאוחרים. והכמי היהודים שכתבו בשפת ערבית הסבו כפעם בפעם את השמות המיוחדים לבני ישמעאל על מושגים המיוחדים לבני ישראל. כן למשל קראו לפעמים את התנ"ך בשם אלקראן. ולמשה רבנו נתנו את השם אלרסול (השלוח) שבו יסמנו הערבים את מתמד. מפאת כל זה המיבו דונש והראב"ע לתרגם את שם ספר רס"ג: כתב צחות לשון העברי. כתב צחות לשון הקדש. ספר צחות לשון הקדש. ספר לשון עברית. ורק פעם אחת נמצא אצל דונש (№ 104) כתב צחות הלשון. וזה אולי רק בעבור שקדם שם בסמוך כתב צחות לשון הקדש. וכן אצל הראב"ע.

ד) שמו הערבי לא נמצא עד עתה, ורק נשער כי כן שמו על כי דונש והראב"ע יתרגמו

אמצעים על כי תעודת שני ספרי השרשים של האגרון היתה להעריך לפני המשווררים והמליצים את המלות שבהן יתחילו ויסיימו את בתי השירים והפיוטים. ולכן נשאר עוד להמחבר לבאר להם את חקי הלשון וכללי המליצה להורות להם את ידיעת חבור נוף החרווים הנמצאים באמצע הבתים בין ראשם וסופם (פ). ועל כי מטרת כל החלקים האלה היתה ללמד את בני ישראל מלאכת השיר והמליצה. לכן נשאר שם הספר בכללו ס' יסודות השיר או ס' השיר (פ). וזוה נראה כי דברי הראב"ע אודות הספרים האלה בראש מאונים (אגר ס' האגרון וס' לשון עברית וס' צחות) נאמרו בדיוק. כי אם על האגרון בעצם (החלק הראשון בשרשים) השתמש בלשון נופל על לשון אגר לא היה נמנע לומר על שני הספרים האחרים אם היו ספרים נפרדים ועומדים בפני עצמם חבר או כתב וכדומה. ועל כל פנים היה אומר אגר שלשה ספרים כמו שאמר אצל החכם הירושלמי (מתקן ח' ספרים) ר"י חיוג (ומחשבתו הולידה ד' ספרים) ור' יונה בן גנאה (השלים ז' ספרים). אולם אחרי אשר נדע כי שלשת הספרים האלה נחשבו גם כספר אחד בנקל להכין מדוע כלל אותם הראב"ע ביחד במלה אחת לומר כי הם שלשה ספרים שהם אחד.

בחלק השני מהאגרון (הראשון משני הספרים הנוספים במהדורא שניה) שהוא ספר הדקדוק היו י"ב מאמרים או פרקים (ג) הנקראים בהקדמת הגלוי לרס"ג חלקים (ז). ובפירושו לס' יצירה נקרא כל מאמר מיוחד בשם ספר (כתאב). וכל החלק הזה נקרא שם בשם ספרי הלשון העברית (כתב אללגה). ודונש יקרא לכל מאמר מהם בשם שער.

בהקדמתו הערבית לא ידבר רב סעדיה בפרטות מתכונת החלק הזה ופרקיו (ואולי נשמטו דבריו בזה באשמת הסופר המעתיק כ"י שלנו). אך בפירושו לס' יצירה (פרק ד' משנה ג') יאמר שכבר באר בספר הראשון מספרי הלשון (קד שרחת דלך פיא לכתאב אלאל מן כתב אללגה) שלא נמצא שתי אותיות שהן ממוצא אחד במלות לה"ק ביחד. וקרובה בעיני השערת פירסמ שהבאנו למעלה שהמאמר או הספר הראשון היה אודות אותיות לה"ק (כתאב חרוף אללגה). ושם למטה יאמר רב סעדיה כי אודות מ"ב כללי אותיות אהח"ע דבר בס' מיוחד בספרי הלשון (וקד פרדגא ללמ"ב כתאבא מן כתב אללגה). אולם לא זכר שם את מקום הספר הזה בחלק הדקדוק ואם היה הספר השני או השלישי וכו'. ולמעלה בפירושו זה (פרק ב' משנה ב') יזכיר את ספר הדגש והרפה (ועלי מא שרחנאה פיא כתאב אלדגש ואלרפוי). והוא הספר הנזכר גם כן מדונש בתשובותיו על רס"ג (120 §) בשם שער ידיעת דגש ורפה הנמצא בכתב צחות לשון הקדש. וגם את מקום הספר

אותו בלה"ק צחות. ובמלה זאת השתמשו חכמי ישראל תמיד תחת המלה פצאחה או פציח בערבית. ראה למטה בהערותינו לס' האגרון והגלוי.

(פ) למטה נראה כי אי אפשר לפרש דברי רב סעדיה בהקדמתו באופן אחר.

(ג) כנראה מזה שבהקדמת ס' הגלוי ידבר מחלקי הדקדוק הנכללים בספר השיר.

(ד) ומדבריו שם נראה כי שנים עשרה החלקים האלה הם רק בדקדוק ולא נכללו בהם

ספר השרשים וספר הצחות.

(ד) כבר אמרנו למעלה שדונש בחר לשון קצרה והרכיב שמות שני החלקים (ס' לשון עברית וס' הצחות) ביחד בשם אחד ס' צחות לשון הקדש.

הזה לא נדע. וזולת זה נזכרו עוד מדונש שם שער החילופים (№ 98) (6) ושער הצירוף (№ 104). מתשובות דונש נדע גם כן כי הציג רב סעדיה בספרו תמונות כל נמיית השמות והפעלים וכנוייהם כפי מה שנמצא דוגמתם במקרא. וכפי מה שאפשר להמציאם על פי כללי הדקדוק. גם חשב ומנה מספר השנויים שנוכל לעשות במלה בזה האופן. ועלה המספר לפי חשבוננו תשע עשרה אלפים ומאה וששים ותשעה. ולכד מדוגמאות דונש נשארו לנו כפי הנראה עוד איזה דוגמאות מנמיות הפעלים לרב סעדיה בכ"י אחד שנביא למטה. וכל זה היה נכלל בספר הנשיות (כהאב אלתצריך או אלתצארף) הנקרא אצל הקדמונים 'ס' הצירוף או שער הצירוף. וכן קרא אחרי רס"ג המדקדק ר' יצחק בן ישוש את שם ספרו כתאב אלתצארף והראב"ע יתרגמו (בראש ספרו מאונים) ספר הצירופים. ושני דברים אחרים הביא דונש מחלק הדקדוק הזה ולא ציין באיזה שער נמצאו: אודות כנויי מדבר בערו (№ 102) ואודות שמות בעלי חיים (№ 104). וכפי הנראה גם מקומות רבים אחרים מדברי רב סעדיה שהביא דונש בתשובותיו אלה סתם והשיג עליהם לקוחים מספרי הדקדוק להגאון ז. אך קשה לברר הדבר יען כי גם בבאוריו לכתיבי הקדש יפרש הגאון דברים רבים בדקדוק הלשון ז. וקרוב לודאי כי גם קצת מדקדקים קדמונים אחרים שאבו ממנו. או שראוהו בעצמם ז) או שמצאו דבריו מיבאים בספרי מחברים אחרים שקדמום ה). אולם בכלל נראה כי ספרו זה היה יקר במציאות. וכמאה שנה אחרי פטירת רס"ג התאונן ר' יונה בן גנאחו) שלא ראה אותו. גם במאמר (מקאלה) אחד שראה היה מסופק אם הוא להגאון ז).

בחלק השלישי מהאגרון הנקרא טראב"ע בשם ספר צחות (ולפי השערתנו היה שמו בערבית כתאב אלפצאחה או אלפציה, פי אללגה) נדבר רב סעדיה בפרק הראשון אודות חלקי הדבור: הקריאה והשאלה והספור והצווי

ה) גם למטה שם (№ 115): , ואמר [רס"ג] בחילופין יכוון דונש כפי הנראה לשער החילופים.

ג) ראה למשל בתשובותיו אלה המצויינות בנומרא, 103, 122, 124. כאשר נדבר עוד מזה למטה.

ג) ועתה נדע מהקדמת 'ס' הגלוי כי גם תוכן שלשת הפרקים האחרונים מספר הזה היה בכללי הדקדוק וצחות הלשון.

ד) כן למשל מנחם בן מרוק במחברתו (עמוד 51—52 בשרש ג בה) השיג על אנשי פתרון בבאור מלת ות לה (בראשית מז יג): ומתשובות דונש על רס"ג (№ 98) נדע כי הבאור הזה היה כתוב בשער החילופים שבס' צחות לה"ק. אך ראה עוד למטה אודות התשובה הזאת.

ה) כמו למשל רש"י שהביא נקוד רב סעדיה והרד"ק במכלול מהדורת ריטטענבערג (ליק תרכ"ב) דף ע"ב ע"א.

ו) כתאב אללמע עמוד 29 ועמוד 170=ס' הרקמה עמוד 7 ועמוד 97.

ז) כתאב אללמע עמוד 236=ס' הרקמה עמוד 141. והרד"ק במקום שציינתי ייחסו בוודאי לרס"ג.

ח) רס"ג ר' יונה וכן בלעם יתרגמו את המלה צחות (ישעיה ל"ב ד') בערבית פצאחה. וכן ישתמש רס"ג בהקדמת 'ס' האגרון וס' הגלוי כמה פעמים במלות פצאחה ופציה להוראה הצחות. גם ר' משה בן עזרא בכתאב אלמחאצרה יאמר על בני ירושלים: כאנו אעלם בפציה אללגה (היו היותר בקיאים בצחות לשון עברית. ראה מאסף נדחים 103, I).

והדמיון. ובפרק השני דבר אודות ארבעת אופני התארים הלוקחים מן היסודות ומן הצורה ומן הפעולה ומן המטרה והתכלית. והפרק השלישי היה מכיל בקרבנו את הכללים אודות ההשוואה ודמיון הדברים זה לזה. ואחרי שלשת הפרקים האלה באו בספר הצחות עוד הרבה פרקים אחרים (פצול אכר כתיירה) שהמשוררים צריכים להם. ומתקדמת ס' הגלוי נראה שדבר בו גם כן מתועלת השירים ומאמרי המליצה. ואולי עשה זאת במבוא מיוחד לחלק זה או שנכללו דבריו אלה בפרק הראשון אודות חלקי הדבור. ובסוף ספר הצחות הביא רב סעדיה דוגמאות למבטאי המליצה והשיר אצל המשוררים הקדמונים שהם הפייטנים יוסי בן יוסי. ינאי. אלעזר (הקליר). יהושע ופינחס (f). וגם מן המשוררים הקרובים אליו בזמן ושהיו בימיו הביא דוגמאות משיריהם ומליצותיהם. ומאלה האחרונים רק משורר אחד נודע לנו בכינויו הוא נהרואני (אולי ר' נסי נהרואני הנזכר מר' נהן הבבלי) אשר לפי עדות רב מבשר פנה אל רב סעדיה בשיר שדוגמא ממנו הובאה בסוף ס' האגרון. ר"ל בחלק השלישי ממנו שהוא הצחות. ואולי הביא שם גם כן דוגמאות מחבוריהם של אנשי קירואן שמוזכרים בהקדמתו לס' הגלוי אם כבר יצאו חבוריהם לאור בעת שכתב רב סעדיה את המהרורא השניה מהאגרון (ג). מתשובת דונש על רס"ג (M. 105, 110) נראה כי בחלק זה הציג המחבר את כללי תפארת המליצה והשיר וחשב את המבטאים והאותיות הנוספות הנותנים להם פאר והדר. כן למשל חשב הוספת אות ההא אחרי האותיות אית"ן ובכלמ"ש והוספת האותיות הו, ז'הי, נהו, מו בסוף הפעלים והשמות כי הם מרבים תפארת השירים והמליצות. גם הביא דוגמאות להם מבתים וחרוזים שונים.

ונעיר פה על איזה דברים שנוכל ללמוד מהקדמות ס' האגרון ואשר יתבררו לנו על ידן בקורות ספרות ישראל. וכן נרשים את הדברים אשר ירמו עליהם רב סעדיה ולעת כזאת נעלם פתרונם מאתנו.

בהקדמתו הערבית יאמר רב סעדיה כי שמע מכמה חכמים שהרבה ספרים המדברים מחכמות המקובלות וההיקשיות (הן הנוסרות על יסודות ההיקש וההגיון) נשכחו ונאכזרו. וביא למשל שני ספרים: האחד הוא כתאב אלאתקאל (f). שכפי הנראה הוראת השם הוא ספר הדברים היקרים או ספר הסגולות הנכבדות. והשני הוא עלום אלטבאדי ובעברית חכמות (או ידיעות) תחת חלות. והנה לשוא ניגע לחפש ולמצוא מה שחשבו כבר לפני אלף שנה לדבר האבד. ואולי הספר הראשון נתחבר מסיפר ערבי מכני ישמעאל ולא ממחבר

וראה המקומות שאסף ר"ל דוקעס בשירי שלמה עמוד 81—80. וגם באכער במאמרו על הרב"ע עמוד 18 הערה 81.

(f) אודות הפייטנים האלה ראה למטה בהוספה ראשונה.

(g) כי בין זמן חבור מהרורא ב' מהאגרון (בערך 920—915 למה"ג) עד זמן חבור מהרורא

ב' מהגלוי (935—932) עברו בערך משתים עשר עד עשרים שנה.

(g) בהעתקת פירקאווין שעל פיה נתתי את תרגומו האשכנזי במה"ע לשטארע כתוב בטעות כתאב אלאתקאל (ספר המשקל). אולם בנוף הכ"י שמצאתי אחרי כן כתוב ברור כתאב אלאתקאל.

יהודי. (ובספר שני א) אולי כוונת רב סעדיה למעשי בראשיה הנזכרים במשנה ריש פרק ב' דהגינה.

רב סעדיה יאמר בפה מלא כי נתעורר לחבר את ספרו זה מסופר ערבי שחבר ספר ללמד את בני ישמעאל צחות לשון ערבית. ומפני שראה כי רבים מבני ישראל לא יתבוננו לצחות לשון עברית ולא ישמרו בשיריהם ומליצותיהם את כללי הלשון והדרת המליצות היפות שנוכל ללמוד מכתבי הקדש ומחפייטנים המובחרים. והנה גם על ר' יהודה חיוג ראש המדקדקים בספרד העיד ר' שלמה פרחון: „עד שעמד ב' חיוג ז"ל ומצא ערוך שעשו חכמי לשון ישמעאל ללשונם וקרא אותו ולמד דרכיו ועשה כן ללשון הקדש". ובלי ספק מצא הפרחון כזה בדברי החיוג בספרו הרביעי הוא ספר הקרח הג) או אצל אחד הקדמונים. כי בהקדמת ר"י חיוג לספריו הנמצאים אהנו לא נזכר מזה. ואמנם ידענו עתה כי היסוד לאהבת לה"ק ולחבר חכורים במסרה ברקדוק ובמליצות ופיוטים הונח בארץ ישראל עוד קודם התעוררות הערבים (ואולי היתה כזה יד הסירים בני ארם שלמדו מן היונים באמצע). אולם אין לבחד כי ביחוד על ירי התפשטות למוד המדעים ואהבת השיר והמליצה אצל הערבים התחילו גם היהודים היושבים בארצות בני ישמעאל והמדברים ערבית להחויק בלמוד המדעים ולהתבונן בחכמת הלשון העברית והערבית ולכתוב מליצות ושירים ד). ועדות שני המחברים מהיותר נכבדים בחכמת הלשון רס"ג ור"י חיוג שלשניהם קראו המדקדקים הנאים אחריהם בשם ראשי המדברים ה) תוכיח זאת בהוכחה ברורה. ובמשך זמן מה נתפשטו אצל איזה מחכמי עמנו בני הדור הזה הידיעות המזויפות של הקראים החדשים המשתדלים להוכיח כי הרבנים שאבו מכאר ההכמות והידיעות הנמצא אצלם ו). וביחוד למן העת אשר קם פינסקער שהרבה יותר מראי תקע עצמו להאמין בזיופי אבן רשף ובשבשויו ותקע בשופר גדול בכל מחנה ישראל כי כל בעלי המסרה והמדקדקים ובעלי המליצות והשירים

6) יוכל להיות שהמלות עלום אלמבאדי אינן שם ספר וכוונת רס"ג היא שהידיעות ע"ד התחלת הבריאה ככללן נאבדו מאתנו. והסופר הערבי מסעודי כתב בספרו מרוג אלד הב' חלק ח' עמוד 291) כי סופר ערבי ששמו מתמד בן אסחאק בן דורו של הכלוף אלמנצור חבר ספר אכבאר אלמבאדא (ספוי ההתחלות) שלא נודע ענינו. ושם המחבר הזה חסר במפתח למסעודי בחלק התשיעי.

7) מחברת הערוך לפרחון בשרש פרח (דף נ"ד ע"ד) ובאיזה שנים אצל דוקעס (בייטרנאנע 160, II הערה 2).

8) בהקדמת ר' נתנום לכתאב אלביאן מצאתי את המקום הזה (ואח"ז דבר ממנו ה' איוראעלוואתן) אודות ר"י חיוג: ולה ארבע כתב כתאב הרוף אללין וכתאב דואת אלמלתין וכתאב אלנקט וכתאב אלנתף והו כתאב תצרוף אלאלפאט אלרוי אהמל דכרתא פי כתאב הרוף אללין וכתאב דואת אלמלתין לכנה עלי נצאם [=נטאם] אלאספאר ואלנצוץ אול באול. ובעברית: ולו ארבעה ספרים. ס' אותיות הנות. ס' הכפולים. ס' הנקוד. וספר הקרחה שהוא ס' נטיות המלות שלא בא זכרם בס' הנות וס' הכפולים. כי הוא על סדר ספרי המקרא והפסוקים כסדרם.

9) וכי גם במליצות שפת ערבית היו ידו יהודי ככל רב להם נראה מספור ר' נתן הבבלי אודות עוקבא ריש גלותא ביוחסין (ד' אמשטרדם דף צ' ע"ב) ומדברי רס"ג בהקדמת ס' הגלוי.

10) כמו שקרא הרב"ע להרס"ג בשם ראש המדברים כן יכנה ר"מ גוקטילה את חיוג בהקדמתו להעתקת ספריו: היה נודע בראש המדברים. והרד"ק יקרא לו בהקדמתו לס' המכלול ראש המורים ומישרי הלשון.

11) כן חשבו מונק. שטיינשניידער. גראַטץ. פירסט ורבים אחרים.

הקדמונים הם בחוקת קראים. אמנם כל זה בנוי על יסודות תהו ואבני בתו. ולפי הידיעות הברורות הנמצאות בידנו לעת כואת נוכל להגיד כי הקראים היו מיום היותם המקבלים השפעה מספרות הרבנים ולא המשפיעים עליה. ואף כי דברי הראב"ד בספר הקבלה נאמרו על צד הגוזמא ומקנאת הוכח אך בכללם ועיקרם נבונים ואמתים הם. כמו כן יוכיחו לנו דברי רב סעדיה כי כבר בדורות שלפניו ובימי עלומיו היו אצל הרבנים משוררים פייטנים ומליצים. אף כי שיריהם ומליצותיהם לא זכו בעיניו. ולמען הקל להם את עבודתם זאת ולתקנם ולהיישירם שנס את מתניו לחבר את ס' האגרון. ובאמת נראה כי בתוך מציאות כ"י עתיקים מפאפירוס שנתגלו בימינו במצרים נמצאו להרב פיוטים ומליצות מרבנים מוזנים קדומים לרס"ג ולכל החבורים מהקראים הנודעים לנו בעינים אלה.

רב סעדיה היה הראשון אשר חלק אותיות הא"ב לשרשיות (שנקראו אצלו יסוד יסודה ויסודת ובלשון רבים יסודות) ושמושיות (נוספת והוספת ובל"ר מוספות ונוספות). ובוה הלכו אחריו כל חכמי הלשון. הן אמת כי ר' יצחק בער ישער שבדברי ר' אהרן בן אשר: „ומהם שנים עשר א". מתלחמים עם כל בשר. לכל אחד נגיד ושר. בדעת וחכמה ומוסר" כוונתו לאותיות השמושיות. אולם מלבד כי הרברים האלה סתומים וחתומים (ג). הנה לא נמצא עוד מי שחשב י"ב אותיות לשמושיות. כי כל המדקדקים יחשבו י"א ודונש יחשוב י"ג אותיות (ג). והמאמר בספר יצירה (פרק א' משנה ב' ויור. פרק ב' משנה א' ופרק ה' משנה א'): „שתים עשרה פשוטות" שרמו עליו ה' בער בודאי לא נאמר על האותיות השרשיות או השמושיות. כנראה ברור ממקום האחרון שיחשוב שם את האותיות האלה: ה ו ז ח ט י ל נ ס ע צ ק. ועל כל פנים לא נמצא מהבאים אחרי בן אשר המרברים אידות חלוקת האותיות מי שמביא דעתו ומסכים עמו או חולק עליו. גם הניח רב סעדיה סימנים לאותיות השמושיות: האו בים כשת לן גם איתן בשלום כהד). ולאיתיות השרשיות: חט (או טח) ספר גזע צדק (ה). וכל הבאים אחריו מהמדקדקים הקדמונים עד האחרונים שבימינו אלה ממנו ראו וכן עשו לתת סימנים מיוחדים לאותיות אלה (ו).

- (א) ראה דקדוקי הטעמים (לייפציג 1879) עמוד 5—4 סימן 5 והערה ו שם.
 (ב) כי מה היא הוראת המלה מתלחמים? למשרתים? גם מדוע חשב את השמושיות ואמר כי לכל אחד מהן נגיד ושר ולא חשב את המלכים והשרים (השרשיות) ואמר כי עבד ומשרת ימצא אצל כל נגיד ושר כיאות באופן כזה?
 (ג) ראה תשובות דונש על רס"ג (№ 6). 'תשובות דונש על מנחם עמוד 9. תשובות תלמידי מנחם עמוד 37. תשובות תלמידי דונש עמוד 28. וראה למטה דברים ככתבם.
 (ד) מדברי תלמידי מנחם בתשובותיהם עמוד 40 שישאלו מדונש על הסימן שהניח: ואמנם זה הסימן אין לו ענין מה פירושו יש' וכו'. ושם למעלה הביאו מס' האגרון את הסימן של רס"ג. נראה שחשבו שיש פירוש לסימן זה. וכן לרעתי כל הסימנים שהניחו המדקדקים האחרים יש להם הוראה כאשר אשתרל לבאר זה למטה בהוספה שלישית.
 (ה) בתשובות דונש למנחם ואצל ר' יונה (למע 35 ורקמה עמוד 11) במחברת. התיגאן (עמוד 316—316 ועמוד 327 במה"ע Jour. Asiat. לשנת 1870 חלק א') ובשרשים של הקראי דוד אלפאסי הנוסח חט. ובתשובות דונש על רס"ג ובמחברת מנחם כתוב טח. ובאור הסימן לפי שתי הנוסחות האלה תמצא למטה בהוספה שלישית.
 (ו) את הסימנים האלה אספתי בראשונה בהמגיד לשנת 1877. אך נפלו שם שבושי הרפוס ואתקנם בהוספה שלישית למטה.

וכן הלכו המדקדקים הקדמונים בישראל בנתיבת רב סעדיה לחבר בספר אחד את כללי הדקדוק עם שרשי לשון הקדש. כי כן עשו מנחם בן סרוק במחברתו. ר' יונה בן גנאח בכתאב אל ת נ ק י ח. ר' שלמה פרחון במחברת הערוך. ר' יוסף קמחי בספר הזכרון. ר' דוד בנו בס' מכלול (שכלל גם את ס' השרשים). ר' משה נשיאה בס' אבן השהם. ואחרים.

מן רב סעדיה בס' האגרון שחשב ומנה את צירופי האותיות שלא נוכל לעשות מהם מלה עברית ראו כמה מדקדקים אחרים וכן עשו. כאשר נראה למטה בפרטות.

ומזה נוכל להקיש על השאר כי עוד כמה דברים בחכמת הלשון שאבו בעלי הדקדוק הקדמונים מן הבאר אשר חפר רב סעדיה בכינת לבנו בספרו הראשון שחברו בהיותו בן עשרים שנה. אשר אמנם על איזה מהם נוכל להראות באצבע. והנשארים יהיו סתומים וחתומים עד אשר יתגלו לנו עוד חלקים חדשים מס' האגרון. ומי יתן והיה זה בימינו ועינינו רואות!

מן האמור עד כה נראה כי כפי הנודע עד עתה הביאו המחברים הקדמונים האלה את דברי רב סעדיה בספר האגרון או שהחמשו בדבריו מבלי הוכיר שמו: הרס"ג עצמו הביא את ספרו זה שלש פעמים: בכתאב אלמבאדי (פירוש ס' יצירה). בפירושו לס' שמות ובהקדמתו לספר הגלוי.

רב מבשר הלוי בתשובותיו על רס"ג שנביא למטה.
מחבר קדמון בכ"י שיביא דברי רס"ג ויפרש כוונתו לפי השערתנו. וכפי אשר נעתיק דבריו במה שיבוא.

מנחם בן סרוק במחברתו.

דונש בן לבראש בתשובותיו על רס"ג ועל מנחם.

תלמידי מנחם בתשובותיהם על דונש.

בעל מחברת התיגאן מתיכן.

רש"י לתהלים (בספק).

ר' יונה בן גנאח בכתאב אל למע (ס' הרקמה).

ר' שלמה בן גבירול בשירת הענק.

ר' אברהם בן עזרא במאונים צחות ועוד.

הרד"ק במכלול (בספק).

ר' משה נשיאה מאנגליטירה בס' אבן השהם (בספק).

הקראי דוד אלפאסי בשרשיו (שלקח מרס"ג את השם אגרון לספרו

וחלוקת האותיות).

ג. הקדמות ספר האגרון בערבית ועברית הנמצאות בכ"י בפטרסבורג.

בכ"י שלנו נמצאו ששה דפים קמנים (י"ב עמודים) מחוברים יחד בעלי י"ג שורות בהקדמה הערבית וי"ד שורות בהקדמה העברית בכתב מורחי ישן נושן. ומהם הכיל ההקדמה הערבית שראשה חסר שלשת הדפים הראשונים ושתי שורות הראשונות מרף הרביעי. ועל הרוב נמצא בקונטרס כ"י שמנה או עשרה דפים. לכן כפי הנראה נחסרו בקונטרס זה שני דפים או ארבעה. ומהם מראש ההקדמו הערבית דף אחד או שנים. וכזה מהמשך ההקדמה העברית. ההקדמה הערבית כתובו בכתב משימא מורחי. ונקודות ההבדל הערביות כאותיות השוות בכתב המצאנה בכ"י אך מעט מועד ואני הוספתי אותן בכל המקומות. ובכלל תצמיין ההקדמה הערבית בסגנון כתיבתה בכל הסימנים המיוחדים לשפת ערבית שהיתה נהוגה אצל בני ישראל שוכני ארצות הקדם. ופסוקי הנ"ך שבאו בהקדמה זאת המה מנוקדים ומוטעמים. וכן באה גם ההקדמה העברית בנקודות וטעמים. את הנקוד הבאנו כצורתו בכ"י שלפעמים תתחלפנה בו הנקודות הרומות במבטא אצל אנשי המורח. ומן הטעמים הבאתי רק האתנח וסוף פסוק והמקף. וחשבתי למותר להביא פה בהערותי את הנוסחות המוטעות שבאו בדפוס משתי ההעתקות של ר"ח פרג ונכד אבן רשף אחרי אשר עתה לנגד עיני נמצא גוף הכ"י שממנו נעשו ההעתקות הנזכרות. רק העירותי באיזה מקומות שהנוסחות הנדפסות נתנו ידים להשערות בלתי נכונות לי ולאחרים. כן בכ"י זה וכן בכ"י הבאים שאעתיק מהם לא אכניס עצמי להגביל את זמן כתיבתם. וכבר חויתי דעתי שכל אותם הכותבים ומודיעים שב"י פלוני וכתובת פלונית (שפרט הזמן לא נרשם שם וגם הוא בלתי נודע לנו ממקום אחר) נכתבו בראש מאה פלונית או באמצעה ובסופה אינם אלא מועים ומטעים את הרבים א). וערכתי את תרגומי העברי מול הגוף הערבי עמוד בעמוד ושורה בשורה כמו שנמצא בכ"י. למען תת ציור נאמן מהפליטה היקרה גם להקוראים הבלתי יודעים שפת ערבית.

א) ראה במחברתי, האשכנזיות אלטוירישע דענקמאָלער אויס דער קרים במקומות רבים. ובמאסף נדחים (I, 190) בבקרת ספר שאל נא לדוד רישון מהחכם האנגלי לו (Lowe).

- (דף א) ... הנאמר עליה והקיים בה 6). ועל כי המקרים
 שרשיהם תשעה 5) ולענפיהם—אין מספר. לכן שמנו
 למטרתנו את המקרה הנקרא קנין. והוא מה שקנהו
 האדם. וכמו כן בזה האופן על כי [חלק] מזה הוא מה
 שנכנס בתוך הקונה [וחלק] מזה מה שהוא חוץ ממנו. לכן אנחנו
 5 שמנו למטרה את האופן הראשון. וייחדנו גם כן את [הקנין] הנפשיי ממנו
 והוא שער הידיעה [או החכמה] ג): ונאמר אודות הידיעה שהיא בתוך מצב
 השתנות הגשם אשר הוא נושאה. ולכן ההשתנות היא הכרחית גם לה.
 ובעבור זה מוכרח מי שאסף לו מדע לדרוש בו
 10 ולהשתדל לקיימו נגד מצב השכחה [ונגד כל] מה שיקרה
 לנושאו 7) ממיני השנויים. וכבר הזהירו הנביאים
 על זה—עם כי ברור וגלוי היא לבעל הכינה—באמרם כשהם
 מציירים את נעימות החכמה: אשרי אדם ה) שומע לי לשקוד

ה) או אולי: הנאמר עליהם והקיים בהם (לשון נקבה יחידה תשמש בערכית גם למספר רבים).

ג) כפי דברי ארוסטו שמספר המקרים המגיעים לעצם הם תשעה. ובעל מחברת התיגאן מהדורת דרנבורג במה"ע הצרפתי Journal Asiatique (עמוד 320) הביא גם כן בראשית כלליו לדקרוק כי, הגוף אחד והמאורעים תשעה. וכפי הנראה לקח מרס"ג.

ג) כוונתי כפי הנראה כי יש מקניני האדם שהם חצוניים. כמו הממון והחפצים שנקנים בו. ויש מהם פנימיים כמו תכונת נפשו. ומטרת המחבר היא לדבר פה אודות החכמה שהיא קנין הנפש.

ד) העתקתי משלשת המלות האחרונות היא כספק.

ה) אשרי אדם. משלי ח' ל"ד.

(דף א) ... אלמקולה¹ עליה אלקאומה פיהא . ועלי אן אלעראץ

אצולה תסעה ופרועה לא תחצי : פאנא געלנא

מקצונא מנהא אלערץ אלמסמי אלמלך והו מא ימלכה²

אלאנסאן : והיא אלצרב איצא עלי אן מנה מא הו

5 דאכל פי אלמאלך ומנה מא הו כארנ ענה פאנא

קצדנא אלצרב אלאול וכצנא איצא אלנפסאני מנה

והו באב אלעלם : פנקול עלי אלעלם אנה בתוסט חאל

הגייר אלגסם אלדי הו האמלה ילומה הו איצא אלתיגיר .

ולדך אחתאנ מן קד אועא לה עלמא אן יתדארסה³

10 וינתה ויהדה ליקאום בדלך חאל נסיאן מא ילקאה

אלחאמל לה מן אנואע אלהגייר : וקד חתת אלאנביא

עלי דלך מע וצוחה ללעקול בקולהם והם

מעדיבין ען אלחכמה אשרי⁴ אדם שומע לי לשקוד

¹ הרפסתי פה את ההקדמות כפי המצאן בכ"ו דף על דף ושוורה בשורה .

² ימלכה . אות היוד נמחקה בכ"ו ואולי בכזונה .

³ יתדארסה . אולי כתוב יתדארכה כי האות שלפני האחרונה היא מסופקת בכ"ו .

⁴ כל פסוקי תנ"ך הובאו בהקדמה בכ"ו עם נקודות ומעטים .

(עמוד ב) על דלתותי יום יום לשמור מזוות פתחי. הודיעונו [הנביאים]

כי השקידה והעיון התמידי יקומו נגד מצב השכחה.
והעירו גם כן כי העויבה [מלשקור] היא הסכה לשכחת המדע
ואָבְדְנוּ. באמרם באין חזון (ב) יפרע עם ושומר תורה אשרהו.

5 והמשילו אל המדע ולכל דבר הנצרך לשקידה

והתמדה את השרה אשר לא יִחַרַשׁ ולא יִרְעַע שיצמיח
קוץ ודרדר. באמרו על שדה (ג) איש עצל עברתי
והנה עלה כלו וג'. והציעו זאת להתבוננות הנבון.
כמו שאמרו ואחזה אנכי (ג) אשית לבי ראיתי לקחתי

10 מוסר. וכמו שתאבד חכמת היחיד טמעוט

השקידה כמו כן תִשָּׁכַח ידיעת הרבים בעזבם
את העיון בה. גם ראיתי בחלק מן הזמן אשר רצה
הבורא יתעלה ויהנשא שְׁאֵלָד בו (ד) תלמידים (ה) רבים

(ב) באין חזון. משלי כ"ט י"ח.

(ג) על שדה. משלי כ"ד ל'. את הכתוב הוה הביא רב סעדיה גם כהקדמתו הקצרה
לתרגום התורה בערבית בדברו מפרי העצלות שהיא השכחה. כאשר העיר על זה ר"ח פרג במה"ע
הלבנון. ראה בסבוא.

(ג) ואחזה אנכי. משלי כ"ד ל"ב.

(ד) שאולד בו. בגוף הערכי כתוב ראשית י (או תתחלת י) בו. ואין ספק שכונתו
יצירתי והַנְּלִי. ומירקאוויץ (עפ"י העתקת נכדו שמואל) מירש דברי רס"ג באופן שהוראתם תהיה
לזמן שהתחיל לחבר את ס' האגרון. וכבר דחה גייגער במה"ע שלו את דבריו המוטעים. ראה
בסבוא. ואמנם מירקאוויץ השתדל גם זולת זה להקדים זמן הולדת רס"ג ולכונה זאת זיוף גם
את פרט השנה בכ"י מספר האמונות דסה. כאשר הודעתני מזה בטאסף נדחים (I, 104) עפ"י
הכ"י. גם גייגער ושטיינשניידר הכירו את הזיוף עפ"י השומוגראפיא. ולנרדויער בטהדודתו סגוף

- (עמוד כ) על דלתותי יום יום לשמור מזוות פתחי : ערפונא
 אן אלמלאומה ואלמחאבתה תקאום חאל אלנסיאן .
 ונבהו איצא עלי אן אלתרך הוא אלסכב לנסי אלעלם
 ואנדראסה בקולחם כאין חזון יפרע עם ושוטר תורה אשרהו :
- 5 וצרכו אלסתל ללעלם ולנמיע מא יחתאג אלי תעאהד
 ותפקד אלציעה אלתי לא תפלח ולא תורע כוף תנבת
 שוכא וחרשפא בקולה על שדה איש עצל עברתי
 והנה עלה בלו וג'. וגעלו דלך ללעאקל אעתבארא
 כמא קאלו ואחזה אנכי אשית לבי ראיתי לקחתי
- 10 מוסר : וכמא ינדרם עלם אלפראר מן קלה
 אלהפקד כדלך ינסא עלם אלנמאעה בתרכהם
 תעאהרה . הם ראית פי אלגזו מן אלזמאן אלדי שא
 אלבארי גל ועז אבתראיי פיה תלאמידא כתירין

הערבי (כתאב אלאמאנאת , עמוד 72 הערה 3) לא הרגיש בזיוף והעיד עדות שקר בכ"י שלנו
 אף כי היה הב"י נמצא בידו בעת ההדפסה .

(ה) תלמידים . אצל היהודים הכותבים בשפת ערבית נמצא כמה פעמים את המלה תלמיד
 בהוראת תלמיד חכם , איש עוסק בחכמה , חכם . ומרבירי הרמ"ג בס' האמונות (בגוף
 הערבי עמוד 6 שורה 6 : אלעאלם ואלתלמיד . ובהעתקת ר"י אכן תבון שם : החכם
 והתלמיד) אין להוכיח מאומה כי שני השמות יוכל להיות נרדפים ויוכלו להיות גם כן בהוראת
 המבטא מבין עם תלמיד . אך שם (עמוד 10 שורה 5 בגוף הערבי) בודאי הכוונה
 לצעירים המתלמדים .

(דף ב) מספרים כי הרבה מן המדעים המקובלים וההיקשיים (6)

אברו ברובם ונעלמו מן האנשים. מכללם כתאב אלא תקאל [ספר הדברים היקרים] (3)

וידעות ההתחלות (ג) והרומה להם. וכמו שיספרו

בני ישמעאל שאחד מבחירהם (ד) ראה אנשים [מבני עמו] שלא

5 ידעו צחות לשון ערבית ונתעצב על זה. וחבר להם מאמר

קצר בספר למען ילמדו בו לדבר צחות (ה). כמו כן

ראיתי שרבים מבני ישראל לא יביטו אל הנמסר (ו)

מצחות לשוננו ואל הקשה בו (ז). ובעת שהם מדברים יהיה

הרבה ממה שיגידו בטעות. ובעת שהם

10 ישירו [יחברו שירים] יהיה המתפשט ביניהם מן העמודים [היסודות והכללים]

הקדמונים מעט טוער והנעזב [מאלה הכללים] הוא הרוב. וכן הוא

בחרוים [שלהם]. עד כי הספר בעצמו [התנ"ך] היה אצלם כחתום

דבריו וכאסיפת אמרים [בלי קשור] (ח). ולכן הוכרחתי לחבר

(6) המקובלים וההיקשיים. ר"ל התכמות המיוסדות על הכתוב בכתבי הקדש ומקובל באוסה ועל היקש השכל. וראה בס' האמונות בהקדמה (עמוד 14—13 מנוף הערבי) שבין ארבעת היסודות (מואד) שעליהם בנה ספרו נחשבו הידיעה בשכל (עלם אלעקל) והקבלה האמתית (אלכבר אלצארק). ור"ש בן גבירול בתקון מדות הנפש (מאמר א' חלק א', דפוס לינעוויל דף יוד ע"א) יאמר: וכשתהיה הדעת מחוייבת זה מן ההקשה השכלית ומחכמת הקבלה. ורבים כאלה.

(ג) כתאב אלאתקאל. ספר כזה לא נודע. ואולי צריך לתרגמו: ספר האבנים הטובות. ותהיה הכונה לספר אודות אבני החשן. כדוגמת שנמצא אודותם דברים ארוכים כפי' ר' בחיי על התורה ובמדרש תלפיות לר"א די וידאש. ואמנם כבר בימי רב סעדיה היה נודע רק בשמו. ובהעתקת פירקאויין כתוב בטעות כתאב אלמתקאל (ספר המשקל). וכן נדפס מאתי כמ"ע לשאדע קודם שראיתי את גוף הכ"י.

(ג) וידעות ההתחלות. במלת התחלה והתחלות (מבאדי בערבית) יכוון רב סעדיה כפי הנראה להתחלת הכריאה. וכן קרא את שם פירושו לס' יצירה בשם כתאב אלמבאדי. ולפי ההשערה ירמוזה למעשי בראשית הנוכרים כרוש פרק שני ממשנה חגיגה. וראה במבוא.

- (דף ב) יחזון אן כתירא מן אלעלום אלכבריייה ואלקיאסייה
 אנדרם אכהרהא ונבי ען אלנאם בגמלה כתאב אלאהקאל
 ועלום אלמבאדי ומא אשבה דלך : וכמא ירון
 בני אסמאעיל אן בעץ כואצהם ראי קומא לא
 5 יפצחון אלכלאם אלערבי פנמה דלך פוצע להם כלאמא
 מכתצרא פי כתאב יסתדלון בה עלי אלפציה : כדלך
 ראית כתירא מן בני אמראיל לא יבצרון מרסל
 פציה לגתנא פכיף עויצה ואדא הם תכלמו כאן
 כתירא מטא ילפמון בה מלחונא ואדא הם
 10 שערון כאן אלמסהפיץ פי מא בינהם מן אלארכאן
 אלואויל הו אלקליל ואלמתרוך הו אכתר : וכדלך פי
 אלקואפי חתי צאר אלכתאב נפסה ענדהם כאלנאמין
 מן אלכלאם ואלנבי מן אלקול . פאוונבת אן אולף

(ד) שאחד מבחיריהם, במבוא הגדתי השערתי שאולי כוון רב סעדיה אל הסופר הערבי הנודע אחמד בן יחיי המכונה תעלב שחבר ספר הנקרא כתאב אלפציה (ספר צחות) ומת כשמונה שנים לפני חבור ס' האגרון.

(ס) צחות, בערבית אלפציה, וכן למעלה שורה 5 ולמטה שורה 8 בעמוד זה ובמקומות רבים ישתמש רב סעדיה במלה זאת להוראת הצחות, ועל זה נוסדה השערתי במבוא אודות השם הערבי מחלק ג' של האגרון. וראה עוד למטה שצינתי את המקומות שבאו בהם המלות צחות בעברית ופציה או פצאה בערבית.

(ו) אל הנמסר, בערבית מרסל (נשלח ונמסר). וכפי הנראה הכוונה אל הנמסר לנו על ידי השלוחים (אלרסל) שהם הנביאים כלשון ערבית. ור"ל ספרי הנביאים שבכתבי הקדש.

(ז) הקשה בו. ידוע כי בימים הקדמונים היתה חשובה מאד מעלת הספרים הכתובים במלוצות קשות ההכנה ומלות בודדות. ער שכמה מחברים הוכרחו לכתוב בעצמם באורים ופירושים לספריהם ומאמריהם הקשים, וכן עשה הרס"ג בספר האגרון ובס' הגלוי מהדרורא שניה. ורב שמואל הנגיד יהלל את השיר ששלח לו ר' שמואל הבגדאדי (זכרון לראשונים, מחברת א' עמוד 103) שדבריו הם, מכוסים כירחים בעונת עבורם. וגם הראב"ע יאמר אודות הפייטנים (שפה ברורה דף י"ד ע"א): הם מבקשים לומר מלות קשות.

(ח) ובאסיפת אמרים, ידוע כי הרס"ג השתדל בתרגומו ובאוריו לתהלים משלי ואיוב לקשר ולהבר את הפסוקים והמשלים שעל פי פשוטם הם כענינים נפרדים.

(עמוד ב) ספר שאקבץ בו רוב המלות (א) בשני קובצים (ג). הראשון

יכול כל שם המתחיל באלף זה אחר זה. וכן כל שם

שראשיתו בא [בית] זה אחר זה (ג). וכן גים ודאל [ג' וד'] וכל

האותיות. והשני יקבץ כל חרוז (ד) המסיים באלף אל מקומו. וכן

5 כל שם שסופו בא. וכן החרוזים הג' יי' ו' והדאליים

וההאיים [המסיימים בג' ד' וה'] עד סוף האותיות (ה). למען יקל
להחזיק את הכל

ולשמרו [בזכרון]. ועל ידי זה תשתמר הלשון ביותר. הקשה והפשוט [הקל] שבה

והחברתי זה על האופן שתארתי כאשר עברו עלי עשרים שנה (ו).

ואדמה (ז) שיספיק זה להמבקש. וזהו שיקח מן היסוד

10 הראשון (ח) מה שיאות למבוקשו ויבנה עליו במלות

כפי ממרתו וישלים בחרוז הדומה [הנאות]

לכוונתו זאת (ט). וכאשר התבוננתי (י) אחרי צאת הספר

איזה שנים כי המתלמדים—אף כי קבצתי בעדם התחלות

(א) רוב המלות. מזה נראה כי לא היתה מטרת רב סעדיה לחבר ספר המלים שלם. ולפי ההשערה קבץ רק את המלות הנאותות לפי דעתו בשירים ומליצות (ומטעם זה כלל בתוכו גם מלות מלשון חכמים שהפייטנים לא נמנעו מלהשתמש בה). אולם על כל פנים העיר על צירופי האותיות שלא נמצאו מהם שרשים כלל בלשון הקדש. כאשר נראה למטה.

(ב) קובצים. בפה ולמטה ישתמש בפעל הערבי ג' מ' ע'. וכבר ראינו כמבוא שמימות רב סעדיה והלאה הנהיגו לתרגמו בעברית בפעל א ג ר.

(ג) שמות אותיות הא"ב הביא רב סעדיה משפת ערבית.

(ד) כל חרוז. כוונתו להברות שבסופי המלות שבחרווי השירים שווים הם.

(ה) סוף האותיות. למטה מתשובות רב מוכשר וממתכרת מנחם וגם מב' נביא דוגמאות משני הקובצים.

(ו) עשרים שנה. מחזה הוא אכן רשף במאמרו במליץ הנזכר בהוסיפו את הדברים האלה: "ר"ל מן היום אשר בו התחלתיו עד היום אשר בו השלמתיו". כי כוונת רב סעדיה ברורה שחבר את המהדורה הראשונה מס' האגרון בחיותו בן עשרים והיא שנת דת'רע"ב (912 למה"ג). ופרט השנה הוסיף כפי הנראה בהקדמה למהדורה שניה.

ההקדמה הערבית

(עמוד ב) כתאבא אנמע פיה אכתר אללפט גמעין . אלאול

צם כל אסם אולה אלף בעצה אלי בעץ וכדלך כל אסם

אולה בא בעצה אלי בעץ וכדלך גים ורל וסאיר

אלאחרף : ואלב' גמע כל קאפיה אלי נאחיה וכדלך

5 כל אסם אכרה בא . וכדלך אלקואפי אלג'מיייה ואלראלייה

ואלהאיייה אלי אכר אלאחרף ליכון אסהל לצבט אלג'מיע

והפטמה . ואלאחרס בדלך אללג'ה עויצהא ובסיטהא

פולפת דלך עלי מא וצפת וקד מצא אלי כ' סנה

וקדרת אן אלטאלב יקנעה דלך והו אן יאכז מן אלרכן

10 אלאול מא הו אליק במראדה פיבני עליה מן אלכלאם

חסב מקצודה ויכתם עלי אלקאפיה אלמשאבה

לגרצה דאך . פלמא תבינת בעד כרוג אלכתאב

בסנון אן ¹) אלמתעלמין ועלי אני קד גמעת להם אואיל

(¹) אן . המלה הואת בכ"י כתובה על גבי השורה .

(ז) ואדמה , בפעל הערבי ק ד ר השתמש רב סעדיה להרגם את המלות ד מה ש ע ר .
ראה אצלגולמטה .

(ח) היסוד הראשון . ר"ל הקובץ הראשון משרשיו שבו היו המלות מסודרות עפ"י א"ב מאות השרש הראשונה . ולזה היה צורך בחבור הפיוטים ע"פ א"ב ובעת חפצו המיוטנים לציון את שמם ושם אביהם בראשי הבתים . דוגמת מה שעשה רב סעדיה עצמו בהקדמתו העברית ובשארי כליצותיו .

(ט) לכונתו זאת . ר"ל שיקח המלות הנצרכות לו מקובץ השני שבו היו השרשים מסודרים עפ"י א"ב מסומי המלות לצורך השוואת החרוים .

(י) וכאשר התכוננתי . מכאן ואילך תתחיל הוספת ההקדמה למהדורא שניה .

(דף ג)

עמודי השיר וסופיהם — צריכים עוד שאגלה

להם מן החלקים האמצעיים א) מה שישתמשו בו לפי הענינים ב)

עצמם שעליהם יחברו את שיריהם ג) הכנסתי אותם גם כן בספר זה .

ואלה החלקים האמצעיים שהם נפש השיר ד) — ואמנם שתי הקצוות

5 כשני שומרים להם ה) — אף כי רבו אופניהם אך

עקרי הדבר וכללו שלשה יסודות . האחד מהם חלקי הדבור

שבו ידברו כל האנשים . והוא הקריאה והשאלה

והספור והצווי והרמיון ו) כמו שאבאר . והשני הוא

חלקי התארים אשר הם מוגבלים בארבעה

10 חלקים . או מן [החמר] היסודי . או מן הצורה . או מן

הפעולה . או מן התכלית כאשר אבאר כל זה .

והשלישי הוא חלקי ההשתוות . והם דומים לאלה

החלקים השניים ז) אלא שאלה [לקוחים] ח) ממה

א) החלקים האמצעיים . מדברי רב סעדיה למטה נראה ברור מהות החלקים האמצעיים איכותם . עצמותם לפי דבריו הם גופי הרווי השירים הנמצאים בין האותיות שכראשי החרוזים וההברות שבסופם (שאודותן יוכלו המשוררים והפיוטנים למצוא הכל ערוך ומסודר בשני הצאי 'השרשים שלו בחלק הראשון מ' האגרון) . ואיכותם היא ידעת חלקי הדבור . מיני התארים . מיני הרמיון וההשתוות . כללי דקדוק הלשון . ידעת דרכי השיר והמליצה עם דוגמאות משירים ופיוטים . ולמטה בהקדמה זאת נראה ברור כי כל זה היה נמצא בשני החלקים הנוספים לס האגרון במהדורא שניה לבאר ולפרש את החלקים האמצעיים . וכזה נוכל להוכיח גם מדברי רב מבשר ודגש . והנה בנקל לראות כי רב סעדיה בחלוקתו זאת סלל לעצמו מסלה חדשה . ועל כל פנים דרכו זה שונה מדרך ההגיון ומושגיו וידעת הלשון והמליצה שבימינו אלה . ובכל זאת אי אפשר להטיל ספק בכוונת רב סעדיה . וכל דברי הספקות והטענות שנאמרו בזה (באתרוגה מטשינשניידער במה'ע המזכיר) אין להם לא שרש ולא ענף .

ב) הענינים עצמם . בערבית אל מעאני אנפס הא . ולא ידעתי מה עול מצא שטיינשניידער (במזכיר שם) בהעתקתי האשכנזית (דיא געגענשטאנדע דער דיכטונג ועלבסט) שעליה יורה גם המשך הדברים אל תי פיהא ישער ון ?

ג) את שיריהם . מהדברים האלה וכן גם מקריאת שם 'האגרון בערבית כתאב אצול אל שער או כתאב אל שער (ס' יסודות השיר או ס' השיר) נראה ברור את מטרת הספר הזה . ולכן כל השאלות והספקות של שטיינשניידער במזכיר שם אין להם מקום . גם שם טעה בכוונת דברי במה'ע לשטארע (כי המלה אויך = גם מוסבת למעלה ולא למטה . ורצוני לומר כי לא בלבד כללי השיר והמליצה כי אם גם השרשים וכללי הדקדוק נתחברו לתועלת המשוררים) שאין בהם כל סתירה להנאמר אצלי למעלה שהספר נכתב דק (בלא ס) בעד המשוררים .

- (דף ג) ארכאן אלשער ואואכרהא מחתאנין אלי אן אכשף
 להם מן אלוסאימ מא יסתעינון בה עלי אלמעאני
 אנפסהא אלתי פיהא ישערון אדכלתהא איצא פי אלכתאב :
 והיה אלוסאימ אלתי הי נפס אלשער ואנמא אלחאשיתין
 5 להא כאלחאפפתין פהי ואן כרתת פנונהא פאן
 עיון דלך וגמורה ג' אצול אחרהם אקסאם אלקול
 אלדי בה יתכלם גמיע אלנאם . והו אלנדא ואלמסלה
 ואלכבר ואלאמר ואלשפע כמה סאביין : ואלהאני
 אקסאם אלנעות אלתי הי אדא כאנת חרודהא ד'
 אקסאם אמא מן אלענצר . או מן אלצורה או מן
 10 אלפעל או מן אלחמאם עלי מא סאשרח אלגמיע :
 ואלנ' אקסאם אלמתחאל והי שביהה בהדה
 אלאקסאם אלחאניה אלא אן הרה מאכ[ורה] ממא

(ד) נפש השיר . אבן רשף במליין שם כתב : ויקרא אותם בשם נפש השיר . ואולי לא היתה כונתו כלל לקריאת שם חדש . אולם הרש"י אין כמה"ע הכרמל שם (עמוד 63) גיינער בציוטשריפט (עמוד 261—260) ור"ד קויפמאן כמה"ע המזכיר שם (עמוד 68) הבינו מדבריו כי בספר מיוחד ששמו נפש השיר הרברים אמורים . ועל כל פנים מהמשך דבריו רב סעדיה פה נראה ברור כי נפש השיר אינו שם הספר .

(ה) כשני שומרים . שטיינשניידער העיר שם כי כונת רב סעדיה לשמירת הזכרון (שומרים אים זיינגע פאן כח השומר דאס געדאָכטנים) . וכן נקרא בערבית המלאכים הממונים לזכור מעשי בני האדם ולכתבם בשם אלחאפטון [ציל אלחפטן] . ואולי האמת אתו אף כי אין זה מוכרח .

(ו) במחברת התיגאן (עמוד 323) יחלק באופן אחר . לחלק הספור וההגדה וששה חלקים שאינם ספור והגדה : הבנה וידועה (=השאלה) . הקריאה . האווי והחמוד (אָפּטאַטיף) . התחינה והשועה . הצווי . האזורה . והדמיון יחסר שם .

(ז) החלקים השניים . ר"ל חלקי התארים שדבר מהם לפני זה בסמוך .

(ח) לקוחים . מן המלה הערבית מאכורה נראה עתה בכ"י רק ג' אותיות הראשונות והשלמתי אותה לפי הענין . גם בהעתקת פירקאוויין כתוב כן . ואולי היתה המלה נקראת בשלמות בעת נעשתה ההעתקת

(עמוד ב) שהוא נמצא בדבר הנמשל, ואלו לקיחים מן הנולד (ה)

בדבר שימשילו אליו, ואחרי (ג) שלשת העקרים האלה יבואו פרקים רבים אחרים שנצרכים הם להמשוררים (ג). זולת זה מה שראיתי כי אוכל להביא עליו עדות מדברי המשוררים הקרמונים יוסי בן יוסי 5 וינאי ואלעזר ויהושע ופינחס (ד) עשיתי זאת, אולם מדברי

המשוררים הקרובים אלינו [בזמן] לא תמצאני שאזכירם אלא להלל את מי שדבריו נרצים [טובים ומשובחים], ולכן אומר: „וכבר הטיב פלוני במה שאמר“. אך אעזוב לומר בהפך: „וכבר הרע פלוני במה שאמר“. (ה) והנחתי את מבוא הספר בעברית (ו) כמו שחברתי אותו

10 בראשונה, אמנם הצנתי בהחלת ספרי (ז) וחשנתי לעצמי לחובה לפרש עניניו (ח) מפני שראיתי צורך האומה לזה.

ואחרי אשר אעתיק חלקי שתי הקצוות שאספתי בראשונה (ט) אבאר אחריהם את הענינים האמצעיים שאוסיפם עתה.

(דף ד) ואקוה כי כמו שמטרתי להועילם בחבורי כן יעורני האלהים בכל מה שאשתדל בו (י).

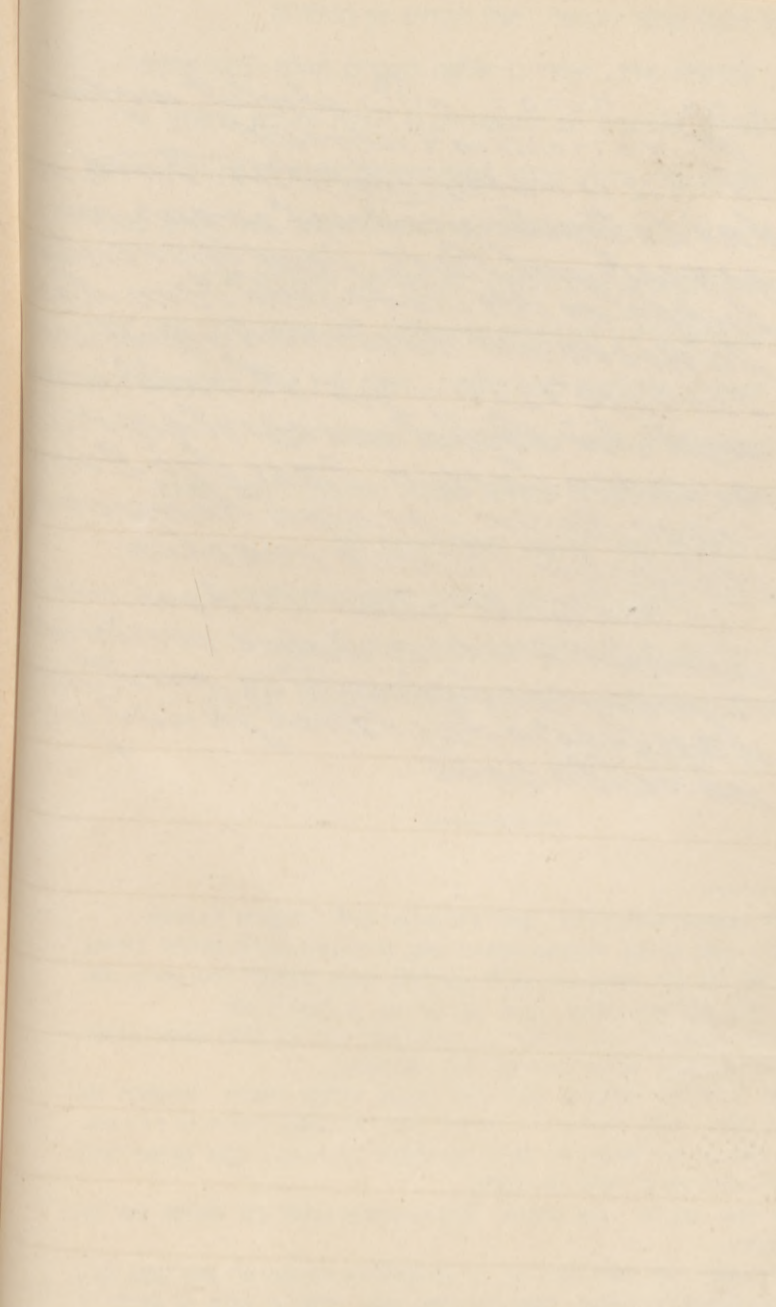
(ה) הנולד. בערבית אל מולוד. ואולי צ"ל אל מוג'וד. ובעברית הנמצא.
 (ג) ואחרי. מכאן עד סוף ההקדמה הערבית נדפס מדערנבורג במה"ע מגינער (יידישע צייטשריפט שם X. 303) עפ"י העתקת פרג ששלח לבריל (?). ואמנם ההעקקה הזאת מוטעת היא. כי תחסרנה בה מלות וגם שורה שלמה. כאשר העירתי במה"ע לשטאדע שם.
 (ג) שנצרכים להמשוררים. גם פה דברי רב סעדיה ברור מללו מה היתה מטרתו במאמרי הרקדוק וכללי המליצה והשיר שהוסיף במהדורא שניה מס' האגרון.
 (ד) אודות המשוררים והפייטנים האלה ראה בפרטות בהוספה ראשונה. ובהעקת פרג נשמט שם ינאי לגמרי. ותחת ואלעזר ויהושע כתוב שם בטעות ואליעזר ויהושע.
 (ס) מזה נראה כי במה שהביא רב סעדיה את המשורר גהרואני (כמו שנראה למטה בדברי רב מבשר) היתה כוונתו להללו ולא לגנותו.
 (ו) מבוא הספר בעברית. היא ההקדמה העברית שראשה נשאר לנו לפליטה ביחד עם סוף ההקדמה הערבית.

(ז) בתחלת ספרי. קצת קשה להבין זה. כי גם במהדורא ראשונה בלי ספק מקום מבוא הספר (צדראל כתאב) היה בראשו. כאשר יורה השם מבוא. ונראה כי כוונת רב סעדיה היא כי אף שהוסיף במהדורא שניה חלק הרקדוק ביחוד, ואם כן כללי הרקדוק שהביא במבוא מקומם גם כן בחלק זה, בכל זאת הניחם במקומם הראשון בראש הספר.
 (ח) לפרש עניניו. המלה תפסיר בערבית הוראתה גם תרגום גם באור ופרוש, ולא נדע

מ.ה.ק. = מרסל = א.ק.2 absolut, wofür
H. 4 schreibt: מ.ה.ק. 4

26. = 12 so dass schlecht das Buch, aber
das Literaturprodukt sogar im Ge-
genatz zur Rede, dem Unverständnis
liegen in der Rede und dem Nach-
därrigen im Ausdruck gleich wird.
Ich lese 221 = ענין. H. Gallimath
will die Bibel unverständlich
werden lassen, dass die Dichter
lange keine Formen kennen und
schlechte Reime machen.

es vielleicht heißt 2. 8. Jah mit
womher 2 - l. 2 - Jahre vertrieben,
keinerwegs bedeutet es, wie H. meint,
dass Salaja das Buch in 207. ge-
schrieben habe.

(עמוד ב) הו מוגוד פי אלשי אלממהל ותלך מאכודה מן אלמולוד⁽¹⁾

פי אלשי אלממהל בה : ויתבע הדה אלג' אלעיון פצול

אכר כתורה יחתאג אליהא אלשערא⁽²⁾ תם מא ראת אן

אסתשהד עליה מן קול אלשערא אלאולין⁽³⁾ יוסי בן יוסי

5 וינאי⁽⁴⁾ ואלעור ויהושע⁽⁵⁾ ופינחס פעלת דלך : ואמא מן קול

אלשערא אלאקרבין אלינא פלא תגדני אדכר שיא אלא

לאחמד מן כאן קולה מרציא . פאקול ולקר אנאד פלאן

פי מא קאל ואדע⁽⁶⁾ עכסה אן אקול ולקר אסי⁽⁷⁾ פלאן פי טא קאל :

והרכת צדר אלכתאב עבראניא עלי מא כנת אנשאתה

10 מן אול בל געלתה אבהדי כתאבי ואלזמת נפסי

תפסיר מעאניה⁽⁸⁾ אד תבינת חאגה אלאמה אלי דלך

פאדא נסכת⁽⁹⁾ קסמי אלחאשיתין אלתי כנת גמעתהא⁽¹⁰⁾

אתבת בעדהמא אלמעאני אלוסאים⁽¹¹⁾ אלתי אוידהא :

(דף ד) וארגו אן יכון בקצדי נפעהם בה אן ינפעני אלה

בכל מה אענא בה⁽¹²⁾ .

(1) אלמולוד, אולי צ"ל אלמוגוד.

(2) אלשערא, (=בהעתקת פרג שנדפסה מדערנבורג) תחסר שורה שלמה בין שתי המלות אלשערא שבשורה זו ובשורה שאחריה.

(3) אלאולין, פ. אלאולין.

(4) וינאי, פ. תחסר המלה ואת.

(5) ויהושע, פ. והושע.

(6) ואדע, פ. ואצע.

(7) אסי, פ. אסא.

(8) מעאניה, פ. צעאניה (כפי הנראה מטעות הדפוס).

(9) נסכת, בכ"י שלנו בטעות נסכת.

(10) גמעתהא, צ"ל גמעתהמא.

(11) אלוסאים, פ. אלו צאייט.

(12) פ. יוסיף בסוף המלה תם.

בכרוז אם הוסיף רב סעדיה במהדורא שניה רק תרגום או פירוש גם כן. ולפי השערתו הוסיף את שניהם כמעשהו בכתבי הקדש ובספר הגלוי.

(ט) שאספתי בראשונה, ר"ל ספרי השרשים שדבר מהם למעלה.

(י) בהעתקת פרג מוסיף המלה תם בסוף.

ההקדמה העברית *

(דף ד) [א] . סֵפֶר הָאֲגָרוֹן (6) לְשׁוֹן הַקִּדְשׁ אֲשֶׁר בְּחֶרְבּוֹ (5) אֶלְהִינוּ
 מִנִּי-עַד וּמִלְאֲכֵי קִדְשֵׁהוּ (2) בּוֹ יִמְרוּהוּ (ד) סֵלָה
 5 וּבּוֹ יַעֲרִיצוּהוּ כָּל-בְּנֵי עֲלִיּוֹן : [ב] . שָׁפָה אֶחָת
 וּמַלְיִם אֲחֵרִים הָיָה בְּכָל-הָאָרֶץ לְמִיּוֹם בְּרָא
 אֱלֹהִים אֶדָם . עַל-פְּנֵי הָאֲרֶמְכָה וַיֵּאצֵּל עֲדִיו (5)
 הַקְּמָתוֹ גַּם הוֹלְדוֹתָיו שָׁנִים אֶלְפֵי (1) תִּשַׁע מֵאוֹת
 תִּשְׁעִים וְשֵׁשׁ : [ג] . עֲרִימֵי לְבַת שְׁעָרָה (1)
 10 תְּמוֹנָת שָׁמָּה מִהָרִי הַהַרְמוֹן (ח) בְּשִׁנְת־מֹות
 פְּלָג (ט) בְּיַעֲקֹב כִּי בָנִי נִפְלְגָה הָאָרֶץ שָׁנָה
 אֶחָת לְפָנֵי מוֹתוֹ : [ד] . עַל בִּיזְיוֹמוֹ רַע וּמִחְשָׁבָהּ (1)
 שְׁרִירוֹתָם לְהִזְחֵר מֵאֵל שְׁדֵי פְּוִיפִיצִים
 בְּכָל-פְּאֲתֵי אָרֶץ נִבְיָא מְגוּרוֹתָם וּנְפָצוּ

(* ההקדמה הזאת נדפסת בזה כמו שהיא בכ"י אולם את הטעמים עזבתי (ולא הבאתי מהם רק את האתנה וסוף פסוק ואת המקף) וכן עזבתי את סימני הרפה הנמצאים בכ"י . ושתי שורות מראש דף ד' בערבית ספחתי אל דף ג' . — בעשרים הבתים הראשונים מצויין בראשי התיבות שם המהבר ס ע י ד בן יוסף כפול . והוספתי בשני חצאי רכוע את מספרי הבתים להקל החפוש והציון למראה מקום .

(6) האגרון . על משקל ח ב ר ו ן . וראה אודות נקוד המלה במבוא .
 (5) בו . ככל ההקדמה הזאת באה המלה לשון בזכר כנמצא כמה פעמים בתנ"ך ותמיד אצל חכמי התלמוד והמדקקים .

(2) קדשו . גיגער יגיה ללא צורך קדשו . כי רב סעדיה חשב הוספת אות ה' לתפארת המליצה כנראה כתשובות דונש על רס"ג (105. 100). וכן באמת נמצא בסדר העבודה שלו (קובץ מעשה ידי גאונים עמוד 16—15) : מעבדהו . לכבודהו . לממדהו . מצפהו . סיהו . וגם באוהרותיו (בקובץ שם עמוד 44) : בחדשהו . לדושהו . קידושהו .

(ד) בו יזמרוהו ובו יעריצוהו . וכן למטה בית כ"א לשון מלאכי קדש . ואולי רמו למאמרם (שבת י"ב וסוטה ל"ג) שאין המלאכים נזקקין ללשון ארמי . וראה הערת נירון זה במאסף נדחים (I, 18) . ובסגנון רב סעדיה השתמש גם דונש בתשובותיו על הגאון (4 №) : משלשון הקדש שבו יזמרוהו אלהינו המלאכים בשמים . וכבר העיר קויפמאן בכרמל (IV, 617) כי ר"ש בן גבירול בשירתו העניק כמו כן כתב (בית ל"ט בנדפס אצל ר"ז שטערן ולפי נוסח הכ"י המתוקן הוא בית מ' . ואביא את הבית שנשתכש בדפוס עפ"י הכ"י) : דרי שחקים יחנו בה יום ליום הדר לעוטה (ובדפוסם בשבש ב"ים אדר לעושה ה) אור כמו אדרת .

(5) עדי . לחנם הגיהו בלבנון עליו . כי לתפארת המליצה בחר רב סעדיה במלה היקרה במציאות בתנ"ך (מיכה ד' ח' . איוב ד' ה') . וכן בתרי"ג מצות לרס"ג (קובץ עמוד 35 בבית האחרון) : בדרת עדי כלתו . ובשירת מנחם להסדאי המתחלת לגבור בתעודה (בית מ"ח) : והאויבה עדי ארוני רב חסראי . ובתשובות תלמידי דונש (בית י"ט משיר המתחיל את מו חרפת) : ואשרי תלמידי והכאים עדי . וכדומה הרבה .

(עמוד ב) בחמס (א) ניתמחרו העתידות י: [ה] • ירעה יג) הארץ
 ותחזי יד) לשונות במקפר לאמיה טו) לא נשאר לשון
 הקודש רק בפי בגי' עבר טו) לבחם: [ו] • וען פי' נמצאו
 בנים ז) לפני אלהינו כי מצר פנם יח) עמדו הורינו
 5 אבינו אברהם אשר אהבו וצחק בחירו ועקב
 סגלתו וקל' שבמי יח) : [ז] • דרקה רגלם בקל' הארץ
 בקל' ממלכות פגעו וארץ פהרום יט) מסביב ולא
 מש מפימו >) ובגלותם ממצרים בודד אלהינו
 אלינו דברי צחות כ) ביד' עברו משה איש
 10 האלהים עליה חורב חקים ומשפטים: [ח] • דור
 אחר ידור הנהלנו לטורשת כג) מדי היותינו
 בארץ ירושתינו בחסרי קדושינו למלאכות
 מלכינו לשירות לוינו לנגינת פהינו ביד'
 נביאינו לחוון בפי שבינו כג) להגיון ער'

ו) שנים אלף . החשבון מיוסד על פי סדר עולם רבא בתחלתו . מאדם עד המבול אלף
 ותרגו' ומן המבול עד דור הפלגה ש"מ שנה . כהערת רשוח"ה בלבנון .
 ז) להקת שעה . כן בכ"י ונוכל לקיים הנוסח הזה ולומר שהוראתו להקת או חבורת
 אנשים שבאו בסופה וסערה (ראה נחום א' ג' . איוב ט' י"ז) . ור"ש בן גכירול בשירת הענק
 (בית פ"א) יאמר להקת מלכים . ובתרי"ג מצות לרס"ג (בקובץ שם עמוד 30) להקים במספר
 רבים זכרים . ורשוח"ה בלבנון יגיה שנערה כי בדור הפלגה כתוב וימצאו בקעה
 בארץ שנער (בראשית י"א ב') . ואם כן הוא הנוסח האמתי ר"ל הלהקה שבאה לשנער . גם
 ישחמש בה"א הנוסף למטה (בית י"א הי"ח . בית י"ב מורח ה) ובעבודה שלו (בקובץ
 עמוד 16) בפנימה ישוב .
 ח) מהרי הרמון . רשוח"ה העיר כי בתרגום ההרמונה (עמוס ד' ג') כתוב טורי הרמוני
 והיא ארמיניא . ובתרגום יונתן להרי אררט (בראשית ח' ד') קרתא דארמינא בארעא מדינחאי .
 ומדינחאי הוא גם תרגום המלה מקדם (בראשית י"א י"ב) אצל דור הפלגה . ואוסוף כי אחרי כן
 תרגם רס"ג את הרי אררט בערבית גבל קרדא (הרי הקורדים) . ואמנם לפי דברי כותבי
 הארצות הערבים מקום הרי הקורדים היה גם כן בארץ ארמעניא .
 ט) בשנת מות סלג . גם זה לפי סדר עולם רבא שם .
 י) ותחשבנה . כן נקוד בכ"י תחת ותחשבנה .
 יא) בחמס . גייגער הגיה לחנם בחמס . כי הוא ע"ד הכתוב (ירמיה נ"א ל"ט) בחמס
 אשית משתיים .
 יב) ויתמחרו העתידות . ר"ל ריבוי השונות שהיה עתיד לבוא בפי מחשבת הכורא נתמהר
 לבוא ע"י דור הפלגה .

- (דף ה) גלות ירושלים בימי צדקיהו בבלה: [ט]. בִּשְׁנַת
מָאָה וְאַחַת (נד) שָׁנָה לְחַרְבוֹת כֹּה עִיר־אֶלְהֵינוּ
הַחִילוּנוּ לְמוֹשֵׁשׁ לְשׁוֹן הַקֶּדֶשׁ וְלִסְפָּר בְּלִשְׁנוֹת
עַמֵּי גְבַר־הָאָרֶץ (נו) שָׁלַשׁ שָׁנִים לִפְנֵי מֶלֶךְ־מֶלֶךְ
5 לִבְנֵי יוֹן (ז): [יוד]. בַּיָּמִי נִחְמָהוּ (ח) הִסְפָּה וְכָל־מִתָּיו רָאָה
רָאָנוּ מִדְּבָרִים אֲשֶׁר־דִּוְרִית (ט) וְיָחַר לוֹ וַיִּגְעַר בָּעָם
וַיִּקְרַב בָּם: [יא]. נִגְלִינוּ אֶפְרָאִי־חֲרִי וְכָל־יִשְׁעֵי אָרֶץ
וְאֵי הַמָּה לֹא־הָיָה גּוֹי שָׁלֹא בְּאֵרֶב־נְחִינּוּ
גַם בְּתוֹכָם רַבִּינוּ וְלִרְבֵּינוּ לְשׁוֹנוֹתָם לְמִדְּגוֹ וְתַלְמֵי
10 עֲלֻגְתָּם (י) עֲדִי־שָׁפָר אֲמַרְנוּ וְלֹא נָכוֹן בָּן: [יב]. נְפֹוצַת
מִזְרָחָה מִסְּפָרַת (יא) וְנִגִּית וְשָׁפַת פָּרָם וּמִצְרִים
הִגּוּ חֲנֻקִית (ג) וְגַם־גְּלוֹת בְּגִי־קָנּוּ וּבְגֵי סָפָרַד (ג)
יִשְׁיָחוּ נִנְעוֹ (ד) גְּרִי־יָתֵת (ה) בָּהֶם וְכִלְשׁוֹן עִם וְעַם:
[יג]. יָחִיל לְבִינוּ עַל־זוֹת וְחַיֵּת רֹחֵינוּ בִּי גַעְדָּר

(ג) ירעה. לפי תרגום רס"ג בישעיה (ט"ז ד' תרא עת) הוראת המלה ירעה היא חררה ונבולה.

(יד) ותחץ. ע"ד הכתוב (דניאל י"א ד') ותחץ לארבע רוחות.
(טו) במספר לאמיה. לפי המובא תמיד בדה"ל שבעים לשונות ושבעים אומות.
(טז) עבר. בכ"י נקוד העין בסגול תחת צרי. וכן למטה מנצ"ר. שכל. ולמעלה עבר.
(יז) כנים. לשון נופל על לשון עם כנס דלמטה. ומקופסאן (בכרמל IV, 617) געלמה
הערתי שם (III, 666).
(יח) כנס. בכ"י נקוד הנו"ן בפתח תחת קמץ. ומנצר כנס הוא ע"ד הכתוב (דניאל י"א ז')
ועמד מנצר שרשיה כנו.

(יט) וארץ פתרום. כינוי למצרים גם אצל הפייטנים ור"ש בן גבירול.
(כ) טפימו. וכן למטה (בית כ"ב) ומפצה פ"מו. ובפתחה לאזהרותיו (בקובץ עמוד 28)
הַמִּזְרָחִי מו. וכן באזהרות עצמן כמה פעמים (שם עמוד 54—59. ועמוד 53: פ"מו). ורב
סעדיה אמר בפירוש כי הוספת מו בסוף המלות היא לתפארת המליצה כמו שהביא דונש
כתשובותיו עליו (№ 110). ובפי הנראה גם התרוזים שהביא שם לדוגמא לקוחים מרס"ג: „ובניך
הכינמו [אולי צ"ל הבינמו]. ישרים אז תשיתמו. והניח בצל גפני כרמימו. להריח בשמימו.“
(כא) דברי צחות. ראה ההערה אודות המלה צחות במבוא. ובלשון הכתוב דבר צחות
השתמשו גם מנחם בראש מחברתו ור"ש בן גבירול בשירת הענק (בית נ"ה): „עדי יעשה שדי
[גרפם בטעות שדי] וישלים מועדו לשון עלגים צחות תהי דוברת“. וראה עוד הערת באבער
ע"ד צחות—צאחה במאמרו אודות ר"י חיוג (עמוד 1114—14 והערה 4 שם).
(כב) למורשת. שם חדש שהמציא רב סעדיה תחת מורשה שבתנ"ך (שמות ו' ח'). דברים
ל"ג ד' ועוד). והוא לשון נופל על לשון עם ירושתנו דבסמוך.

- (עמוד ב) נַעֲדַר מִפִּינִי הַגּוֹת קִדְשׁ מְעוֹנֵינוּ (ו) וַתְּהִי־לָנוּ חוֹת
 פְּלִמְשָׁאוֹתָיו וְנֶאֱמָי דְבַר־פִּיהוּ דְבַרְבְּרֵי תַסְפֵּר
 הַחֲתוּם וַיִּקְרֹץ פְּחִיזוֹ (ז) בִּי־נִלְעַג לְשׁוֹנֹת) פְּאַרְצוֹת
 שְׁבִינֵינוּ : [יד] . וַאֲתֵה־לָּנוּ וּלְבַלְעֵם אֲלֵהֵינוּ לְדְרוֹשׁ
 5 וְלָכִין וּלְחַקְרֵיהוּ תְמִיד גַּם־אֲנַחְנוּ גַם־מִפִּינוּ
 גַּם־נִשְׁבִּינוּ וְעַבְדֵינוּ לֹא יוֹחַ מִפִּינוּ בִּי־בו גְבוּן (ט)
 הַקִּי תוֹכַת צוּרֵינוּ אֲשֶׁר הִמָּה תִינֵנו תִּינֵינוּ
 אֲנִירֵנוּ מְקֻדְשָׁנוּ לְמַעוֹלָם וְעַד עוֹלָם : [טו] . וַיְהִי
 בְּאַרְבַּע עֶשְׂרֵה (מ) שָׁנָה וּמֵאֵתִים וְאַלְף מֵיּוֹם
 10 נַחְתוּם חוֹזוֹן (מא) וְנִבְיָא וַיִּקְתָּב הָאוּגָר (מב) אֵת הַסְּפָר הַזֶּה
 לְהִיּוֹת לְחֻקְמָה לְכָל־עַם וְיִי לְכָל־יְהוּדָעִי דָת וְדִין : [טז]
 וַיִּבֶן אוֹתוֹ לְחוּר חִידוֹת וּלְמִשׁוֹל מְשָׁלִים
 וּלְהִקִּין פְּלִמְתַּבּוֹנָת (מג) וּלְחַרוּ פְּלִמְתַּרְגּוֹת (מד) .
 אֲשֶׁר וְעַרְכוּבוּ הַפּוֹרְמִים (מה) וְכָל־אֲשֶׁרֵי יִשְׂרָאֵל עַל

(כג) שרינו. אולי צ"ל בשון ימנית ע"ד ושרים כחוללים (תהלים פ"ז ז') ולמטה (בית ט"ז)
 וכל שרי שיר. ובסגנון רב סעדיה בבתיים אלה הלך ר"ש בן גבירול בשירת הענק כמו שהעיר
 קויפמאן בכרמל שם.

(כד) מאה ואחת. גם זה החשבון עפ"י סדר עולם רבא פרק ל' בהערת רשוח"ה בלבנון.

(כה) להרבות. אות ח' נקוד בפתח במקום קמץ בכ"י.

(כו) ולספר בלשונות עמי נכר הארץ. אודות המלות האלה ראה במבוא.

(כז) שלש שנים לפני מלך. ר"ל ג' שנים לפני חשבון שטרות. עפ"י חשבון סדר עולם
 ר בא שם.

(כח) נחמיהו. אות ח' בכ"י בפתח במקום סגול. מרב סעדיה ראו רב שמואל בן חפני
 (כמובא מר' יונה אבן גנאח בכת אב אל למע עמוד 4, וברקמה עמוד V) ור"ש בן גבירול
 בשירת הענק וכן עשו להציג את נחמיה למופת בקנאו את קנאת לה"ק.

(כט) מדברים אשדודית. נחמיה י"ג כ"ד—כ"ה.

(ל) ותלט עלגתם. ר"ל ותכס לשון עלגים שלהם. רס"ג יתרגם בערבית לשון עלגים
 (ישעיה ל"ב ד') במלת אלעגם שהיא שפה נכרית (ואצל הערבים כינוי ביתור לשפת בני
 פרס שכניהם).

(לא) מורחה מספרת. מורחה בהא הנוסף בהערתנו למעלה. ומספרת כמו מדברת
 בלשון. וכן למעלה בבית ט'.

(לב) חנסית. בלשון המקום חנס שבמצרים (ישעיה ל"ד) ר"ל מצרית. וכן בפתיחה
 לאזהרותיו ישחמש רס"ג בשם חנס תחת מצרים (קובץ מעשה ידי גאונים עמוד 28). גם ר"ש
 בן גבירול (שירי שלמה מרוקנס סימן כ"ה בית ז') יאמר חנסים במקום מצרים. ולמעלה שם
 (בית ג') ישחמש בשם חנסים תחת מצרים. וכזאת נמצא גם אצל הפייטנים.

279 ו) הַיְדוּתָמוּ : [ח]. שׁוּחַ יְשִׁיחוּ בּוֹמוֹ עַם־אֱלֹהֵינוּ בְּצַדִּיקָתָם

וּבְבוֹאֵם וּבְכָל־מְשֻׁלַּח יָרֵם וּבְחַדְרֵי מְשַׁבְּבֵם
וְאֶל־עוֹלָלֵיהֶם : [יח]. סוּר לֹא יָסוּר מְשַׁבֵּל מַתְּ לְבוֹתָם

בִּית־תּוֹרַת יְוָי בּוֹ יִדְגְעוּהָ לְמַעַן

5 יָקִים יְוָי אֶת־דְּבָרוֹ אֲשֶׁר דִּבֶּר בְּיַד־יְשַׁעְיָהוּ

בְּרִאשֵׁי־מִזְמוֹן עֶבְדּוֹ לֹא יִמּוּשׁוּ מִטְּ דְּבָרֵי מְנַעֲקָב

וּמְנַרְעו עַד־עוֹלָם : [יט]. בָּנֹו אֱלֹוּי בְּלִי־יִדְעֵי בַעַת

יִמְקִינֵי מִדְּעַ וְיִשְׁתִּיחוּ לְבַבְכֶם וְנַפְשֵׁכֶם

לְהַשְׁכִּילוֹ וְכָל־הַמְלִיצִים אֱלֹוּי נִהְרוּ וְעֲלִיו

10 תַּעֲתִיקוּ כ) בְּלִי־לְשׁוֹנוֹת הָאָרֶץ הַבְּאָה וְהִזְיָצָאתָ נח

מִקְוֵו עַד־קֵו יכ) : [כ]. פּוֹדֶה נַפְשֵׁינוּ גּוֹאֲלֵינוּ מִקְּדָם

בְּעֲשׂוֹתֵינוּ בֵּן אָו יִחַנְנוּ לְחַנּוּכַת יכ) וְיִשְׁעֲתָהּ

אֲשֶׁר נִכְסַפְנוּ לָהּ הַפּוֹךְ שְׁפָתֵינוּ הַקְּרוּכָה עַל־

בְּלִי־הָאָרֶץ לְקִרְאָ בְּשִׁמוֹ לְעֶבְדּוֹ יחד) : [כא]. נִהְיֵי

ג) בני קנו ובני ספרד. קנו הוא כינוי לארזים (בראשית ל"ז י"א ט"ז ומ"א). ואת השם ספרד בארו מימות בעל תרגום נביאים בשם המדינה אספמיא (היספניא) כאשר הארכתי להוכיח במקום אחר (ראה מחברתי האשכנזית אלטידישע דענקמאָלער אויס דער קרים עמוד 30 והוספות).

ד) ישיחו נועו. ידברו בלשון עם לועז. כמו שהביאו הראב"ע לישעיה (ל"ג י"ט) והרד"ק בשרש געז בשם יש מפרשים. וכפי הנראה כוונתם לרס"ג אשר יתרגם בערבית אל קום אל ל"ג ט (העם העושה מהומה) שהוראת המלות היא העם המדבר בשפת זרה שנשמע כאלו עושה מהומה. כי כן יפרשו ר' יונה (כתאב אלאצול בשרש יעז לפי כ"י רואן: פסר פיה אללגט ותו אלעגמו אללאסאן). וכבר הביא דוגש בתשובותיו על רס"ג (115 א) את דברי הגאון כי הגוון יתחלה ללמד.

ה) גרי יתת. שוכני ארץ יתת שהוא גם כן מבני ארזים (בראשית ל"ו ה').

ו) מעווינו. מלא יוד כנהוג אצל המעתיקים לנקודת הצירי. וכן למטה צורינו חיותינו אוריגו.

ז) ובקיען כחיוון. גם בהקיען לא יובנו לנו כתבי הקדש כחלום חיוון ליל.

ח) נלעע לשון. כי הלשון נהפכה לשפת עלגים. וכן תרגם רס"ג בישעיה (ל"ג י"ט). ודומים לרעיוני הבית הזה הם דברי ר"ש בן גבירול בשירת הענק כהערת קויפמאן ור"ט בן עזרא

בכתאב אלמחאצרה שהבאתי במאסף נדחים (I, 101).

ט) נבון. כפי הנראה טעות המעתיק תחת נבין.

י) בארבע עשרה. צ"ל בארבע עשרים שהוא במקום ארבע ועשרים. ושנת אלף רכ"ד לשיטות היא שנת דתע"ב ליצירה (912 למה"ג) שאז נמלאו כ' שנה לרס"ג. ובחנם חשדו אחרים וגם אנכי (בטרם ראיתי את הכ"י) את אבן רשף בפעם הזאת. כי באמת נמצא בכ"י

ההקדמה העברית

- (עמוד ב) בעלות על-לבי לכתוב את הספר (ד) לשומו מדע
 לקל-בחרי לשון מלאכי-קדש (ה) : [כב]. ואתנה בודאי-
 לבי (ו) אל-כל-דברי בני האדם ולכל-מקטא
 שפתם ומפצה פיו (ז) הנמצא בקל-שפת עס : [כג].
 5 ואמצא את-מלת בל-גבר על-אחת מ'שתי
 פנים (ח) אם-יסוד אם הוספת (ט) המצאנה
 והנוספת יסודה (י) : [כד]. והנוספות על-אחת
 מהשלוש ההגונה אם-ל'הרבותם (יא) אם-להקנותם (יב)
 אם-להגיד ומניהם אחר וקדם ועתה (יג) : [כה]. היסודות
 10 המה העומדים על-מתקנתם והנוספות
 נהפכו הפך (ד) : [כו]. האותיות המוספות בתחלת
 המלה (ט) המה האוּכִים בְּשֵׁתָלָן (י) שבע מהנה
 על-היסודת וההפוכה (י) המה בְּשָׁלוֹם בָּה
 וארבע על-הנהפכת לְבָדָה (ח) המה אִיתָן : [כז]. בְּלִי... .

המלה עשרה וכל חשש זיוף לא נמצא בה. אך היא טעות הסופר המעתיק שבפי הנראה חשב לתקן מה שמצא בארבע עשרים בלא ואו החבור. ואמנם כבר העיר ג'גער במה"ע שם שכן נמצא מרס"ג גם במקום אחר. ראה אצלנו למטה בס' הגלוי.
 (פ) מיום נחתום חוון. לפי סדר עולם רבא (פרק ל': ז' ע"ד כאן היו נביאים מתנבאים ברוח הקודש מכאן ואילך הם אונך ושמע דברי הכמים) וס"ע וטא וכן גם בדקדוקי הטעמים לכן אשר (עמוד 60) היתה תחומת הנבואה בתחלת מלכות יון שהשבוה הקדמונים מתחלת מנין שטרות. וכן רס"ג למעלה (בית ט').

(מ) ויכתב האונר, המחבר את ס' האגרון. ופה וכן בס' הגלוי דבר רב סעדיה מעצמו בלשון נסתר ולא בלשון מרבר בעדו.
 (נג) ולהכין כל מתכונת. לשון נופל על ליעון. וכונתו למליצות שנכתבו בלי חרוזים הנקראות בערבית צמאת.

(נד) ולחרוז כל מהרות. לכתוב שירים בחרוזים, והשרש חרז נמצא במקרא צוארף בחרוזים (שיר השירים א' יוד). ולהבדיל חרוזי השירים בחרוזי תכשיטי הצואר לקח רב סעדיה את המלה מתרוזת משרש זה הנמצאת גם כן בתלמוד. וכבר העיר ר' יונה (בתאב אלאצול שרש חרז) וממנו לקח הפרחון שמן השרש הזה לקחו בתלמוד את המלה מהרות, ולפי הנודע עד עתה היה רב סעדיה הראשון שהשתמש בשרש חרז לשירים, אולם יוכל להיות שכבר קדמוהו בזה אחד הפייטנים שלפניו. ובשיר תלמידו דוגש בראש תשובותיהם (עמוד 5 בית 21) נמצא בלשון זכר: מחרוזו חכמה, וראה הערת המו"ל ר"ז שטערן שם. אך מנחם בן סרוק (עמוד 60 שרש גש) ישתמש במלת מחרוזים כפי הנראה על בעלי ספרי מלים, ולא כהערת המו"ל פליפאוסקי שם (הערה ק"א). וראה אודות השרש חרז ע"ד חרוזי השיר מ. וקש (רעלוב, פאעזיע עמוד 174—175 הערה 4) ושטיינשניידער במאמרו יידישע ליטעראטור (עמוד 3—422 הערה 31).

מה) הפורטים . כבר העיר רש"ח בלבנון שהוא מלשון הכתוב הפורטים על פי הנבל (עמוס ו' ה') ור"ל המשוררים , ודערנבורג בלבנון שם רצה להגיה הפייטנים . ועל זה העירויות במה"ע לשטאדע כי רב סעדיה לא השתמש בהקדמה זאת בשרשים שאינם נמצאים בתנ"ך , ושמיינשניידר חשב להשיג עלי (במוכר 97, XXI) ממלות מחרוזת , ובחפזו שכח את המקרא בשה"ש שהבאתי בהערה הקודמת , ומשרשים שנמצאים בכתבי הקדש הלא בנה וגור רס"ג בהקדמתו זאת כמה מלות חדשות (אגרון , הודרת , יסודת , מוספת , תוספת , עלגה , מורשת) , וכן ראינו למעלה כי השתמש בשרש ספר עפ"י הוראתו בתלמוד ' .

מו) היות , לשון הכתוב (נחמיה י"ב ה') בהערת רש"ח בלבנון .

מז) ישוהו בו , מוסב על לשון הקדש , וכן כל השאר בכתים הבאים , ולא כמו שחשבתו במה"ע לשטאדע שכוונת רב סעדיה לס' האגרון הזה , כי לזה יתנגד הנאמר בבית י"ט ומיוחד המאמר : ועליו תעתיקו כל לשונות הארץ .

מח) משכל , עוד הפעם סגול תחת צרי .

מט) לא ימושו , ישעיה נ"ט כ"א .

נ) ועליו תעתיקו . פה נמצא הפעם הראשונה שמוש מלת העתקה בהוראת תרגום מלשון אל לשון , ומרב סעדיה למרו כל הבאים אחריו לציון את התרגום במלת העתקה , כי להעתיקו (במשלי כ"ה א') עב"פ הוראה אחרת .

נה) הבאה והיוצאת , לפי דעתי הכוונה לשונות ארץ יציאת השמש ומבואה , ר"ל ארץ המזרח והמערב , ושמיינשניידער במוכר שם חוה דעתו שזה מוסב על הלשון , אבל בכל ההקדמה ראינו כי לשון בא בזכר ולא בנקבה , וגם קשה להבין מה היא לשון באה ויוצאת .

נו) מתו עד תו , דערנבורג בלבנון שם העיר : , על דעתי נראה כי ירצה לומר מקצה העולם ועד קצהו , ורש"ח העיר שם כי כוונת רב סעדיה לשני הא"ב שעל פיהם נסדרו השרשים , הא"ב מראשי המלות ומסופי המלות , ולי נראה כי מלת תו היא נרדפת למלת אות (על כי ביהוואל ט' ובשאר מקומות נאמר תו במוכר אות ורושם) , ור"ל מאות ראשונה שבא"ב עד האחרונה , וכבר שער רעע (במה"ע לישעראטורבל , דעם אר. VIII, 666) כי בראשונה נסמנו כל אותיות הא"ב במלת תו : התו הראשון , התו השני וכו' , ואח"כ נתקצר השם וגשאר רק אצל האות האחרונה , ובהעתקה השניה מס' האמונות לרס"ג יתרגם את המלות הערביות מדאכלה שכל פי שכל איך יכנס תו לתוך תו" (קויפמאן במה"ע צייטשריפט דער דייטש , מארנענל , געזעללשאפט לשנת 1883 עמוד 242) , ור"י אבן הבן יתרגם ישם נכנסים בצורה ,

נד) להודת , כזה נראה לפי הכתוב ככ"ו , ואחשוב כי צ"ל להודת , וכוונת רב סעדיה כי בשכר למוד לה"ק יוכנו הגואל בימי קדם להוריד לנו גם עתה את ישועתו ממרום , והמחבר השתמש פה לפעמים במקור (מצר) כמו למטה : הסוך שפתנו , בעלות על לבי ,

נז) הספר , גם פה סגול תחת צרי .

נה) לשון מלאכי קדש , ראה ההערה לבית הראשון .

נו) בודאי לבי , ר"ל עשתונות הלב שעל ידיהן האדם ממוציא ומחדש מדעתו , מלשון אשר ברא מלבו (מלכים א' י"ב ל"ג) מלבך אתה בודאם (נחמיה ו' ח') , ובשני המקומות האלה הפעל ברא נסמך אל לב כמו בבאן ,

נז) פיו , ראה ההערה למעלה (בית ז') .

נח) אחת משתי פנים , רב סעדיה היה הראשון אשר השתמש במבטא זה במוכר באחד משני האופנים , וממנו לקחהו כל הבאים אחריו .

נט) אם יסוד אם תוספת , או אותיות שרשיות או אותיות שמושיות , וכן יקרא מנחם בן סרוק בראש מחברתו את הראשונות בשם יסוד אך את האחרות יכנה בשם משרשים , ודוגש בתשובותיו על מנחם קרא להראשונות מלכים , ומנהם לקחו המדקדקים שאחריהם , ורב סעדיה עצמו יכנה בערבית אות השרש אצלי (יסודי) ואות השמוש ערצי (מקרי) כאשר הביא רב כבשר בתשובותיו , וראה אצלנו בהוספה ג' ,

ס) והנוספת יסודה בה , לפי הנראה ר"ל שגם המלה שנתוספו עליה אותיות שמושיות יש לה גם יסוד או אותיות שרשיות , ואולי כוונתו כי גם אותיות השמוש יש להן יסוד וטעם למה נתוספו בדמפרש ואזיל למטה , אך הפירוש הראשון נראה עיקר ,

(כ) להרבותם. לסמן את מספר הרבים.

(סג) להקנותם. לציין את הכנויים. ראה בס' צחות להראב"ע (מהדורת ליפמאן דף ל"ב ע"ב).
 ורב סעדיה הגאון ז"ל יקרא עשרת הקונים כו' אני. אנחנו אתה כו'. ידכם. ירכן כו'.
 וראה גם בשפה כרוזה (מהדורת ליפמאן דף ג' ע"א) ובאכער במחברתו על דקדוק הראב"ע
 (עמוד 12 הערה 56 ועמוד 108 הערה 2). וגם בן אשר בדקדוקי הטעמים (עמוד 35) יאמר:
 "וכאשר תוציא אותו אל קונה תאמר דברי דברנו דברך". וראה עוד מדקדק אחד פלוני אלמוני
 במה"ע הצרפתי Revue des études juives (חלק עשרים, עמוד 143-142).

(סד) אהור וקדם ועתה. עתיד עבר והוה. וקרא רב סעדיה לעתיד אהור ע"ד הכתוב
 האותיות לאחור (ישעיה מ"א כ"ג) בהוראת הכאות לעתיד. אולם אחרי כן תרגם לערבית כפשט
 המלה אלי ורא. והציג את העתיד קודם העבר כרו להשתמש בלשון הכתוב אחור וקדם צרתני
 (תהלים קל"ט ה'). והנה נוכל לומר. כמו כן שהוראת אהור היא עבר וקדם הוא עתיד ע"ד
 מושגיניו החרשים. אולם הבאור הראשון נראה עקר.

(סה) הוראת הבית הזה כי האותיות השרשיות תשאנה תמיד באופן אחד. ולהפך בשמושויות
 שתשתנינה בדרכים רבים כאשר יבאר בסמוך.

(סו) בתחלת המלה. וכן בבאורו לס' שמות כ"י בפה יאמר על האותיות אבהו יכל
 מנשת שהן נוספות בראש המלות (לא חקה ללכל מאת פי אולהא) ויורה מקום
 לכתאב אלשער שירענו עתה שהוא ס' האגרון (ראה במגיד לשנת 1877 עמוד 287.
 ונדפס בטעות 279. כי שם הדפסתי את כל המקום השייך לענינו). ועל כי לא הביא שם את
 הסימנים שלפנינו נוכל להוכיח ששם הביא מחלק השני של האגרון הוא חלק הדקדוק ולא מן
 ההקדמה. ואודות הוספת השמושויות בסוף המלות דבר למטה לבד.

(סז) האובים כשתלן. בתשובות תלמידי מנחם (עמוד 40) הביא את המקום הזה: "והיה
 רב סעדיה גאון ז"ל חכם ממנו [מרוגש] אשר לא החביר הטיית והדלת במשרתים בספר
 האגרון אשר בנה (ראה למטה ע"ד המלה הזאת) כי זה סימן במשרתים האובים כשתלן
 הן הנוספות".

(סח) על היסודת וההפוכה. נראה כי הוראת המלות האלה: אחי אותיות השרש (על
 מובן אחרי. וכן פי' רס"ג בשמות ל"ה כ"ב על הנשים כמו אחרי הנשים) ולהפך קודם
 האותיות השרשויות.

(ט) על הנהפכת לבדה. ממשמעות הענין מובן כי מונגת רב סעדיה היא שאותיות איתן
 תבאנה בראש המלות. ועל כי למעלה קרא לאותיות השמוש שבאות קודם השרשויות בשם
 הפוכה לכן ציינן גם אחר זה בשם הנהפכה. כי על פי דרך המליצה שבחר רב סעדיה
 השתדל שלא להכפיל המלות בתאר אחד. ולכן נמצא אצלנו פה: יסוד ויסודה. נוספות ומוספות
 ותוספת. והנה מלבד הקושי הרב שהיה לרב סעדיה כמחבר ראשון בדקדוק לשון הקדש למצוא
 מבטאים נאותים לכללים וסימנים שהמציא מדעתו עוד הכביר את עבודתו זאת בחפצו לדבר במליצה
 וצחות! ובתשובות דונש על רס"ג (6 X). הביא את המקום הזה מס' האגרון בדברים אלה: "וא
 מהם תשמש [גם מה נקבה ויחידה תחת מספר רבות כמו בערבית] בתחלת התיבות וכתוכם ובסופם
 ועשה מסודתן איתן בשלוס כה". אולם את הסימן הראשון האובים כשתלן לא הביא.
 ואולי היתה זאת למונה ידועה. וכפי הנראה גם הסימן לאותיות השרש שהביאו מנחם ורוגש:
 חט (או ט) ספר גזע צדק היה כתוב בהמשך הקדמת האגרון אחי השילומו לדבר אודות
 אותיות השמוש. ואודות הוראת הסימנים האלה וסימנים אחרים שהניחו המדקדקים ראה למטה
 בהוספה שלישית.

ד. המקומות מספר האגרון המובאים מרב סעדיה בשאר ספריו.

עד עתה נודע לנו כי רב סעדיה דביא איזוה מקומות מהאגרון בספריו אלה: בכתאב אל טבאדי (פירוש ס' יצירה), בפירושו לספר שמות, ובהקדמתו לס' הגלוי, ונקבץ פה את המקומות הנודעים לנו.

1. בפירוש רב סעדיה לפרק ד' משנה ג' מספר יצירה כפי ההעתקה העברית בכ"י מינבען כתוב כזה: „כי אוסף ה' המלות מן הכ"ב אותיות לא יהא שתופם וצרופם ברוב המלות, אלא אות עם אות שאינו מחלקו (ג), ולא יתוערו שתי אותיות מחלק אחר אלא באקראי, כיצד כי לא ימצא בלשון זס, ולא זצ, ולא צש, ולא קכ, ולא קג (ג), ולא כיוצא בזה יעודים (ד) במלה, כאשר בארתי זה בספר הראשון מספרי הלשון" (ה).

גם חכמי הלשון העברית שבאו אחרי הגאון הלכו בדרכו זאת, וחשבו את האותיות שאינן מצטרפות למלות (כולן או חלק מהן) באיזה שנויים, ומהם מנחם בסחבתו (ו), ר' יונה בכתאב אל טע (הרקמה) (ז), הראב"ע (ח), ר' יוסף קמחי (ט) ואחרים, ואיזה מן הצרופים שלא יהיו למלות שנמצאו בס' האגרון הביא דב מכשר הלוי בתשובתו על הגאון, כאשר נראה בסימן ה, הסמוך.

ה) את המקום הזה מכ"י מינבען הביא ר' רפאל קורכהיים בהערותיו לס' הרקמה עמוד 242, וחובן ענינו מנוף הערבי בשנויים הביא ר"א נייבויער בהעתקה צרפתית במה"ע Journal Asiatique לשנת 1862 (חלק ב' עמוד 261).

ו) מחלקו, בהעתקה זאת ישתמש במלה חלק בהוראת מ בטא או מוצא.
 ג) אצל נייבויער במקום הנזכר כתוב: לא סז, ולא שז, ולא קג, ולא דט, וע"ד ד ט ראה אצלנו למטה בתשובות רב מבשר אודות ט ד.

ד) יעודים, נראה דצ"ל ועודים, על דרך שכתב מנחם: לא נקבצים, לא יתקבצוין במלה.

ה) כפי הנראה הוא המקום מפירוש לס' יצירה שציין מונק בדבריו שהובאו אצלנו למעלה (עמוד פה); קד שרתת דלך פי אלכתאב אלאול מן כתב אללגה (באשר בארתי זה בספר הראשון מספרי הלשון).

ו) כהכרת מנחם מהדורת פיליפאוסקי עמוד 10.
 ז) כתאב אללמע מהדורת דרנבורג (פאריו 1886) עמוד 28, ספר הרקמה מהדורת גאלדבערג (פראנקפורט דמיין 1856) עמוד 6.
 ח) ספר צחות מהדורת ליפמאן (פזורדא 1827) דף י"ב ע"א, ספר שפה ברורה מהדורת ליפמאן (פזורדא 1839) דף י"ח ע"א ומ"ג ע"ב, וראה באכער במאמרו על הראב"ע בתור מרקק עמוד 57.

ט) ספר זכרון לר' יוסף קמחי מהדורת באכער (ברלין 1888) עמוד 4, וכפי הנראה לקח הדוגמא משם ירחע אצל הראב"ע במקומות שצינתי בהערה הקודמת, וכן ר' משה נשיאה בס' הששם (מהדורת קולניץ) עמוד 4.

2. שם בפירושו זה גם כן לפרק ד' משנה ג' כתוב בגוף הערבי כזה:

(עמוד 261) „פאמע אהח"ע ה) פאן להא פי אלמקרא מ"ב כאציה מנהא י"ו באתאפק קראה אהל אלשאם ואהל אלעראק ומנהא כאציה לקראה אלשאם וקד פררנא ללמ"ב כתאבא מן כתב אללגה לכנא נדכר התנא עיונהא ונקול אדא כאן אלכלמה אפעל אנא והו מצמומה כקולך אראה פאנהא מפתוחה פי אהח"ע כקולך אהמה ואדא כאנת תפאעלא או אצמרארא תדגש כקולך אבנה ואכבר פהי פי אהח"ע ממרודה כקולך ולא אענה ומתל אדבר ואספר אלדגשין וכוון פי הדה אלארבע ממרודאן כקולך אנחם וארחם ומתל אוצג ואוקח וכוון פיהא הפי כקולך יוחן ויועד (עמוד 262) וכל בא תואד עלי מערפה פהי דגשה אעני אלמערפה כקולה בטוב בכל ועלי אהח"ע תכוון בסגול בהרים בחלל וכל בא תואד עלי נכרה תכוון כשוא מפתוחה כקולך כראשית במים רבים ועלי אהח"ע תקול כנחוחה כקולך בעם ככר בעיני ה' ואלאלף מנהא פי אלמערפה יכוון קמצה כקולך והנותר באורך ועלי הא יואד עלי אסם ליתבתה פסבילה אן יכוון דגש כקולך חיר היום פאן כאן מן הדה אלארבע חרוף כאן פי אלאלף ואלעין קמץ האדם העם ופי אלהא סגול כקולך התכוון ההרים ופי אחתית פתח כקולך החוצה החשך מא כאל והחלונים והחריטים והחמנים ואן כאן אלהא ואפיא כאן מכטופא כקולך הטוב טוב חיר ה' ומן הדה אלארבע פאלאלף ממרוד כקולך והאלהים אני האל יעות ואלהא אלקמץ סגול כקולך החמיה המיתוהו וכדלך אלאלף האבל אבלנו (ומתל ידבר ג) יספר וכוון פיהא יעשה יוחק ומתל יכתב אד מחפאעל יציר פיהא לא יעשה כן). ואלכף אלמזורה עלי נכרה תכוון מפתוחה כקולך כבוא כצאת ופי הדה אלארבע תקול כנחוחה כקולך כחתף תארוב ואדא זידת עלי אלמערפה כאנת דגשה כיום כלילה ופי הדה אלארבע תכוון קמצה או סגול כקולך כעב תעופינה (עמוד 263) כערים ואללמד אלמזורה עלי אלנכרה תכוון כפיפה מפתוחה ופי אלארבע תכוון כאעראבהא לעיני כל ישראל לעשה אורים ופי אלמערפה קד תפתח כקולך יראה לעינים וקד תקמץ כקולך מקדם לעי וקד תכוון סגול כקולך להרים ולגבעות מודיעים לחדשים ואדא זידת אלמים תקול באלדגש מטוב עד רע מיום ופי הדה תקול מארץ מצרים ופי צורה מפעל תקול מכביר מרבה פאדא כאן מן אלארבע ימתד כקולך מחויק מאריך ופי באב נפעל נדבר נקוה ופי אלארבע נעבר נעשה ממרוד ופי באב נתפאעל לא נכלם ולא נכשל פאדא כאן מן אלארבע נחלץ חשים וכדלך פי אלתו תעשה המנרה תעוב הארץ אל תעשה לך פי אלפאעל ואלמפעול בה ותסמיה אלפעל תאלתך להם תחגונים מא כאל תעתועים ואלדי תקול פיה דברה אליו פתחה אונך ונקול ג) פי הדה אלארבע להטה ופיטא תדגש פיה מתל יכבר יספר תמרה פי הדה אלארבע פתקול יבער ורחם ואדא קלת מפעלה כקולך המעשקה דגש פי אהח"ע לא

ה) את המקום הזה הביא גייבויער Journal Asiatique שם עמוד 464—261. והערתו לפרמית תמצא שם עמוד 267—264.

ג) המוסגר הוא מיותר ונכתב בטעות ממעתיק הכ"י כהערת גייבויער שם.

ד) ונקול. כפי הנראה היא טעות הדפוס תחת ות קול. כי הנין והת' בנקל לחתוף.

מטוהרה היא ואדא תוסמת אהח"ע אל כלמיה פאן כאן אלפעל מאצ'יא כאן אחרק
אלאיל קמץ בקולך כי רחקו מעלי ואן כאן אתיא כאן פתח כקולך רחקו מעל
ה' שאלו שלום ירושלים ושחמו הפסח ותקול פי אלמאצ'י רעמו פנים סחרו
אל ארץ ומא הו עליה צורה אפעלך אכברך אשלחך ופי אהח"ע אניעך עמו
אביאך (עמוד 264) ומא הו מצדר להם תקול על מכרם בכסף צדיק ופי אהח"ע
תקול על מאסם אלכל קמץ ופי אלפעל אלאצ'טראר באליווד יעמד חי יחרם כל
רכושן (ה) ופי באב פעלוא הראו התעו ופי אלארבע תקול העלו עולה ומן אלאסמא
אלתלאתיה אדא תוסמ חרף מן אהח"ע אנפתח כלה כקולך נחל נער היער פאן כאן
אכירא אלנצף אלאכיר כקולך זבח צמח בצע ואן כאן אולא לם יפתח שיא וכדלך
אן כאן אול אלאכס חלם כקולך וראיתי לבית גבה כי בחן ומא הו פי אואכר
אלאסמא מן אלתאנית פי סאיר אחרוף תקול מקבצת מתקדשת ופי הדה אלארבע
ושרה שמעת ואש מתלקחת ומא כאן מן אלנגם פי אואכר אלכלמאת מן אלחלם
יפתח אדא גאוראה כקולך לפקח לשמע וכדלך מן אלצרי כקולך שומע זורח
וכדלך מן אחרק כקולך יושיע יצליח וכדלך מן אלשרק כקולך סרוח יהושע
פהדה גמלה אלכוואץ אלמ"ב פי אהח"ע וקד ישארכהא אלריש פי חאל ובגדכפ"ת
פי חאל ולים הדא מוצע תחריר דלך".

ראש המקום הוה כפי תרגומו בעברית בכ"י מינכען מובא אצל דוקעס.
זוה תארו: וכבר פירשתי (ג) בספר הראשון מספרי הלשון. ישוה עם (ג)
חפץ בעל הספר בחלוק אלה הה' (ד) ובספור השמות הישרות והעקומות (ה). ומצאתי
להם במקרא סגולות. לא במקרא לבר אלא בכל לשון. כיצד אהח"ע יש ארבעים
ושתים סגולה מהם י"ז בהפקת (ו) קריאת ארץ ישמעאל (ז) עם בבל. כלומר
בהסכמת (ח). ומהם עשרים וחמש לקריאת ארץ ישראל. וכבר הפרדתי לשנים
וארבעים ספר מספרי הלשון ואעפ"י כן אוכיר כאן ראשי ענינים וג". וכפי
הגוף הערבי שהביא נייבוער והעהקתיו למעלה תרגומו בעברית יהי כזה: „ואמנם
[האותיות] אהח"ע יש להם מ"ב כללים מיוחדים. בי"ז מהם יסכימו בני ארץ ישראל

(א) רכושן. צ"ל רכושו.

(ב) נחל קדומים מ' יהודה ליב דוקעס (הנובר תרי"ג) עמוד 24—28. ועל כי נמצאו
בתרגום זה איוה מאמרים שלא נמצאו בגוף הערבי נראה כי הוסף המתרגם מדעתו. או לקח
מדברים האמורים למעלה ושנה הסדר. ואיוה מלות מתרגום זה הביא גם נייבוער שם. ואביא
אוהן למטה בהערות.

(ג) מן המלות ישוה עם עד בכל לשון הוספה מהמתרגם לעברית.

(ד) כפי הנראה יצרף פה גם אות ריש (אההע"ד). וזהו מפאת כי בסוף המאמר הזה כתוב
כי הריש הוא דומה לאהח"ע באיוה דברים.

(ה) הישרות והעקומות. כפי הנראה כוונתו השמות שבאו כמשפסם לפי כללי הדקדוק
והיוצאים מן הכלל.

(ו) בהפקת. על דרך המלה הערבית את שאק שיבארנה למטה בסמוך.

(ז) ישמעאל. צ"ל ישראל.

(ח) כלומר בהסכמת. הוא באור המלה בהפקת דלמעלה.

ובני בבל (ה). וכ"ה מהם הם לדעת בני ארץ ישראל לבד. וכבר ייחדנו לאלה המ"ב [כללים] ספר מיוחד מספרי הלשון. אולם נזכיר פה את החשובים מהם [מן הכללים] (ג) ונאמר (ג):

- א. כשהמלה היא אפעל אני (ד) [אוי האות הראשונה מן השרש] היא סגורה (ה) כאמרוך אראה. ובאהח"ע היא פתוחה (ו). כאמרוך אָהמה.
- ב. וכשתהיה [המלה] בנפעל או בהכרח (ז) תקבל דגש. כאמרוך אָבנה ואָבבר. ובאהח"ע היא משוכה (ח). כאמרוך ולא אָענה.
- ג. וכשהיא דומה אל ארבר ואספר בדגש. תהיה באלה הארבע [באהח"ע] משוכה. כאמרוך אנחם. ארחם.
- ד. וכשהיא דומה אל אוצג ואוקח [אָצג ואָקח]. תהיה בהן [באהח"ע] רפה. כאמרוך יוחן. יועד.
- ה. וכל בא הנוספת ליריעה (ט) היא בדגש. רצוני לומר [האות הראשונה מן המלה] היריעה. כאמרוך בטוב. כפל. ובאהח"ע תהי בסגול [בלא דגש]. כאמרוך קְהרים. קְחלל.
- ו. וכל בא הנוספת על [מלה] בלא ידיעה תהי בשוא פתוחה (י). כאמרוך בְיֵאשית. במים רבים. ובאהח"ע תאמר כמשפטה. כאמרוך בְעַם כבד. בְעֵיני ה'.
- ז. ובאלף בידיעה תהי בקמץ. כאמרוך באורך.
- ח. וכשתהיה בה הא הנוספת על השם לקיימו (יא) דרכה להיות בדגש. כאמרוך תֵד. היום. ואם בה אחת מאלה הארבע אותיות אם היא אלף או עין תהי בקמץ. קָאדם. קָעם.

(ה) בערבית אל שאם ואל עראק. במסרה מערבאי ומדינתאי. ובתשובות הגאונים לפעמים אנשי (או בני) מערב ואנשי מזרח. ולפעמים אנשי (בני) ארץ ישראל ואנשי בבל.

- (ג) הדברים האלה אינם ברורים. ומה גם כי למטה כתוב: אלה הם כל המ"ב כללים.
- (ג) ליתר באור חלקתי את הכללים וציינתי אותם במספרים. ובאיוה מהם אני בספק אם חלקתי כראוי. אמנם יוכל להיות גם כן שבפירושו לס' יצירה הביא רס"ג רק חלק מן המ"ב כללים ולא כולם. וראה בהערה הקודמת.
- (ד) אפעל אני. ר"ל מדבר בעדו בעתיד.
- (ס) הברה סגורה היא הברה שסופה שוא נח. בכ"י מינכען (לפי הערת גייבויער שם) כתוב קבוצה וקמוצה.

- (ו) פתוחה. הברה פתוחה אל שלאחריה היא שוא נע. בכ"י מינכען כתוב גם כן פתוחה.
- (ז) בהכרח. כן יכנה רב סעדיה את הפעול או מקבל הפעולה. על כי לרוב אין קבלת הפעולה תלויה ברצונו. ובכ"י מינכען כתוב: וכשתהיה נפעלה או נחוצה.
- (ח) משוכה. תקבל אריכות והמשך כי תהיה לתנועה גדולה.
- (ט) הנוספת ליריעה. ר"ל ב' תחת קָה.

- (י) פתוחה. בכ"י מינכען פה כתוב מוח טף. לפי העתקת גייבויער שם גם פה הכוונה לשוא נע. אולם כבר העיר באבער כי הכוונה פה כפשוטה: שקודם שאר האותיות מבטא השוא מאותיות בכ"ל הוא כמבטא הפתח. וקודם אותיות אהח"ע הוא דומה למבטא תנועת אותיות אהח"ע עצמן. והכלל הזה הוא לפי קדמוני המדקדים ונמצא גם אצל ר"י חיוג (ס' אותיות הגוה במהדורת דוקעס וגוטשט עמוד 5--4). ראה באבער במאמרו מעריכונאלאגיע דעס חיוג עמוד 19 הערה 2 ועמוד 28 הערה 2.
- (יא) לקיימו. ר"ל עם הא היריעה.

- מ. ואם היא הא בסגול. כאמרך הָהַמִּין. הָהַרִים.
- י. ואם היא חית בפתח. כאמרך החוצה. החשך.
- יא. ויצאו מן הכלל: והחלונים; והחריטים; והחמנים (ח).
- יב. ואם תהיה הא לשאלה היא בחטף. כאמרך המוב טוב. היר ה'.
ובאלה הארבע האלף היא משוכה. כאמרך והאלהים (ב) אני.
האל יעות.
- יג. וב הא הקמץ נעשה סגול. כאמרך הָהַמִּתְהוּ. וכן [לפעמים] באלף.
האכל אכלנו (ג).
- יד. וה כף הנוספת על [מלה] בלי ידיעה היא פתוחה (ד). כאמרך קבוא
קצאת. ובאלה הארבע תאמר כמשפטה. כאמרך קָחָתָף תארוּב.
- טו. ואם התי נוספת על הידיעה היא בדגש. כיום. פְּלִילָה. ובאלה
הארבע תהי בקמץ או בסגול. כאמרך קָעַב תעופינה. קָעֵרִים.
- טז. הלמד הנוספת על [מלה] בלי ידיעה היא קלה פתוחה (ה). ובאלה
הארבע היא כמשפטה. לעיני כל ישראל. לעשה אורים. ובידיעה תקבל
פעם פתח. כאמרך יראה לעינים (ו).
- יז. ופעם תקבל קמץ. כאמרך מקדם לעין. ופעם סגול. כאמרך להרים
ולגבעות. מודיעים לחדשים.
- יח. וכשהם נוספת [על השרש] תאמר בדגש. מְמוּב ועד רע. מְיוּם.
ובאלה [הארבע] תאמר מארץ מצרים.
- יט. ובתמונת ט פעל תאמר מקביר. מְרַבָּה. וכשתהיה מן הארבע המשך.
כאמרך מְתוּקִים. מְאֵרִים.
- כ. ובשער נפעל גְדַבְרִי. נְקוּהִי. ובארבע גְעַבְרִי. גְעַשְׂהִי. משוך (ז).
- כא. ובשער הפעול לא נכלם. ולא נכשל. וכשהיא מן הארבע נחלץ חושים.
- כב. וכן בתו. תעשה המנורה. תעזוב הארץ. אל תעשה לך. בפועל ובפעול.
- כג. ובשם הפעל תאלתך להם. תחננונים. ויוצא מן הכלל תעוועים.
- כד. והמלה שתאמר בה דברה אליו. פתחה אונך. תאמר באלה הארבע להטמה.
- כה. ובאופן שיהי בה דגש. כמו יכפר. יספר. תמרה (ח). תאמר באלה הארבע
יבער. ירחם.
- כו. וכשתאמר [המלה בתמונת] ט פעלה. כאמרך המעֲשֶׂקָה בדגש. באהח"ע
לא ממוהרה היא.

(ח) לא נודע כמה יצאו אלה המלות מן הכלל לענין נקוד ההא. ואולי בא המאמר הזה
שלא במקומו.

(ג) והאלהים. צ"ל הָאֱלֹהִים (מלכים ב' ה' ז').

(ג) האכל. בשמואל ב' (י"ט מ"ג) כתוב האכול מלא.

(ד) פתוחה. כמו למעלה באות ב' סימן ו'. וראה ההערה שם.

(ה) כפי הערת גייבויער חסר פה בהעתקה שבכ"י מינכען.

(ו) כפי המסרה (שמואל ב' י"ט מ"ג) בפתח. וראה ההערה לאות ב' סימן ו'.

(ז) בכ"י מינכען כתוב: משוך פשוט.

(ח) תמרה. אולי צ"ל תְּמָר (שמות כ"ג כ"א) שהיא תחת תמרה.

- כו. וכשאהח"ע באמצע המלה בפעל עבר האות הראשונה היא בקמץ. כאמרך
 כי רחקו מעלי.
 כח. ובעתיד היא בפתח. כאמרך רחקו מעל ה'. שאלו שלום ירושלם.
 ושחמו הפסח.
 כט. ותאמר בעבר [בקמץ] רעמו פנים קחרו אל ארץ.
 ל. וכשהיא בתמונת אפ עלך א). [תאמר] אַכבֶּרְךָ. אַשְׁלַחְךָ. ובאהח"ע
 אָנִיעַךְ עִמּוֹ. אָבִיאֲךָ.
 לא. ובמקור תאמר על מכרם בכסף צדיק. ובאהח"ע תאמר על קאסם.
 תמיד בקמץ.
 לב. ובפעל ההכרח נ) [הקמץ] ביוד. יעמד חי. יחרם כל רכושו.
 לג. ובשער פעלו [תאמר] הראו. התעו. ובארבע תאמר העלו עולה.
 לד. ובשמות המשולשים כשתבוא בהם אחת מאותיות אהח"ע באמצע יהי
 השם כלו בפתח. כאמרך גחל. גער. היער.
 לה. ואם היא [האות מאהח"ע] בסופו החלק האחרון ממנו [בפתח]. כאמרך
 זבח. צמח. בצע.
 לו. אולם אם היא בראשו לא יבוא בפתח כלל.
 לז. וכן ג) אם בראש השם חלם. כאמרך וראיתי לבית גבה. כי בחן.
 לח. והשמות שבסופם סימן הנקבה. בכל האותיות תאמר מקבצת. מתקדשת.
 ובאלה הארבע ושרה שומעת. ואש מתלקחת.
 לט. ואם הבוא נגינה ד) בסוף המלות עם החלם. תקבל האות הסמוכה פתח.
 כאמרך לפקח. לשמע.
 מ. וכן הוא בצרי. כאמרך שומע. זורח.
 מא. וכן הוא בחרק. כאמרך יושע. יצליח.
 מב. וכן הוא בשרק. כאמרך סרוח. יהושע.
 אלה הם כל מ"ב הכללים המיוחדים לאהח"ע. וכבר ישתתפו עמהם הריש
 באיזה דברים ה) ובגרכפ"ת באיזה דברים. אך אין פה המקום לבאר זה".

מן הדוגמא הזאת נבקל לראות כמה מן העמל והיגיעה היה להכונה הראשון
 בחכמת הדקדוק. כי היה מוכרח לקבץ ולאסוף את החסר והלבנים לבנינו
 זה ממקומות רבים במרח גדול ועבודה רבה.

א) אפעלך. ר"ל פעל עם הכנוי לנוכח.
 ב) ובפעל ההכרח. למעלה ראינו כי כן קרא רב סעדיה לבנין נפעל. ופה כוונתו לבנין
 דפפעל. כי שני הבנינים האלה יסמנו קבלת הפעולה (פאססיוו).
 ג) זהו מוסב על שלפני פניו ששם היא בפתח. אך לא על שלפניו שלא יבוא בפתח.
 ד) נגינה. המלה הערבית נגם תרגם נייבוער פה תנועה גדולה. ויותר נראה
 בהעתקתי. ומכ"י מינבען שבו כתוב: מחברת המלבים אין ללמוד מאומה.
 ה) אודות דיני הריש ידבר רס"ג בפירושו לס' יצירה פרק ד' משנה ג'. ואת המקום
 הנה הביא דרנבורג במה"ע Journal Asiatique לשנת 1870 חלק ב' עמוד 496 בהערה.

3. ועוד דבר אחד בדקדוק הלשון הנמצא בפירוש ס' יצירה לקוח מספר האגרון כאשר רשם כבר מונק. ועד עתה עוד לא נרפס (פ). והוא נמצא בפרק השני (משנה ב') מפירושו זה: ועלי מא שרתנאה פי כתאב אלדגש ואלרפי (וכאשר בארנו זה בספר הדגש והרפה).

4. כבר הבאתי למעלה (3) את המקום בפירוש שמות לרב סעדיה שבו זכר את כתאב אלשער (ס' השיר=האגרון) שלו. וכפי הנראה יכוון שם לחלק הדקדוק (ס' לשון עברית) ולא אל ההקדמה. כי לא הביא שם את האותיות השמושיות כפי הסימנים שהניח להן (האובים כשתלן. איתן בשלום כה) בהקדמתו. כי אם פשוט לפי סדרן בא"ב (אבה"ו יכ"ל מנש"ת).

5. בהקדמתו לספר הגלויג) יאמר רב סעדיה כי שלשת השערים האחרונים ממנו הם בידיעת צחות לשון הקדש וכללי חבור המאמרים והשירים. ואחרי כן יוסיף לאמר: „וכמא שרחת הרה אלג' אלמעאני פי כתאב אלשער אלעבראני פתוגעת פיה לנסיאן אלאמה אללגה ובינת פיה מנאפע אלנמאם ואלצמאת וכמא שרחת כתירא טן דלך איצא פי אלי"ב אלגז אלתי אלפתהא לתצחית אעראב לגה אלעבראנין (ובעברית: וכאשר בארתי שלשת הענינים האלה בספר השיר העברי. אשר בו התאוננתי על שכחת האומה את הלשון העברית ובארתי בו תועליות השירים ומאמרי המליצה ד). וכמו שבארתי הרבה מזה גם בשנים עשרה חלקים אשר חברתי להורות דקדוק לשון העברים" (פ).

וכמה דברים בנידון ס' האגרון (שאיוה מהם נודעו לנו גם מהקדמת הספר הזה או מספרים אחרים) למדים אנו מן המקומות האלה. ונסדר אותם פה בקצרה:

א. כי השם הערבי שלו בכללו היה: כתאב אלשער אלעבראני ובקצרה כתאב אלשער (ס' השיר).

ב. חלק הדקדוק שהוא החלק השני מהאגרון (הנוסף במהדורא שניה) היה נקרא בערבית כתאב אללגה=ספר הלשון [העברית]. ועל כי

(פ) את דברי מונק הבאנו למעלה (עמוד כה). ומשלשת המקומות שציון שם האחד הוא ע"ד מ"ב כללי אהח"ע (אצלנו סימן 2). והשני עפ"י ההשערה הקרובה לודאי הוא אורות האותיות שאינן מצטרפות למלות (אצלנו סימן 1).

(ג) ראה עמוד כ' הערה ו' ועמוד ג"ט הערה ס"ה.

(ג) והוא בכ"י שלנו בדף ב' עמוד ב'.

(ד) כבר ראינו למעלה בהקדמת האגרון שכל זה היה כתוב שם.

(ה) כוונתו לחלק השני מס' האגרון שהיה מכול י"ב מאמרים. כאשר העירותי במבוא.

החלק הזה נחלק לשערים רבים שכל אחד מהם נקרא בשם כתאב (ספר) לכן נקרא כל החלק ההוא גם כתאב אל לג'ה (ספרי הלשון).

ג. מספר השערים (או הספרים) בחלק זה היה שנים עשר. והנקראים בשם מרב סעדיה בעצמו הם: כתאב אל דגש ואל רפי (ספר הרגש והרפה). כתאב אהח'ע (ספר אהח"ע) או כתאב אל מ"ב כאציה אלתי ללאהח"ע (ס' מ"ב כללים לאהח"ע). ושם השער הראשון היה כפי הנראה כתאב אל חרוף (ספר האותיות) או כדומה. ועל כל פנים בו היה מדובר אודות האותיות שלא תוכלנה להצטרף למלות ה).

ד. רב סעדיה התאונן בספרו זה על אשר שכחו בני ישראל את לשונם הקדושה. גם הוכיח והראה את התועלויות אשר תצמחנה מחבור מאמרי מליצה ושירים (פיוטים).

ה. אותיות הא"ב חלק רב סעדיה בס' אגרונו לשרי מחלקות לשרשיות ושמושיות, והשמושיות לפי דעתו הן: אבה"ו יכ"ל מנש"ת.

ו. בכללי הדקדוק לאותיות אהח"ע היו חלוקים רבים בין בני ארץ ישראל ובני ארץ בבל.

ז. נלמד לדעת כללים רבים באלה האותיות לפי דעת חכמי הלשון בזמן רב סעדיה וקודם לו.

ה) בתרגום העברי שבכ"י מינבען כפי שהביא דוקעס בנחל קדומים (ראה אצלנו למעלה) הדברים מבולבלים. ועל כל פנים אין ללמוד ממנו שהספר אודות מ"ב כללים לאהח"ע היה הספר הראשון מספרי הלשון. כי זה יסתור לדברי רב סעדיה (בסימן I אצלנו וגם בכ"י מינבען) שבספר הראשון היה מדובר אודות האותיות בכלל לבד מאהח"ע.

ה. מתשובות רב מבשר הלוי על רב סעדיה.

אודות רב מבשר היה נודע לנו עד כה רק מה שהביא הראב"ע ממנו בשני מקומות שמושיג על הרס"ג (6). וזה לא כביר נתגלו לי שני חבורים בכ"י ממנו בערבית המכילים רק תשובות על הגאון. ואף כי הספרים האלה הוציא רב מבשר לאור אחרי פטירת הגאון (כנראה מן הברכות הערביות לנפטרים: רצי אלה ענה ורחמה אלה הנמצאות בשני החבורים) בכל זאת נראה כי היה בן דורו. כאשר השהדלתי להוכיח בזכרון רס"ג. ושם ימצאו הקוראים את כל השייך לרב מבשר וספריו בפרטות. ופה אני רק כי בכ"י אחד הנמצא באוצר הספרים הקיסרי בפה (ברף י"א וי"ב) נמצאו השגות על איזה מקומות מספר האגרון. ושם יביא את דברי רב סעדיה ככתבם. מן החצי הראשון (אלנצף אלאול) שהוא ס' השרשים ע"פ א"ב מראשי המלות, ומן החצי השני (אלנצף אלתאני) שהוא ס' השרשים עפ"י א"ב מסופי המלות או החרוזים (קאפיה). וגם מסוף הספר (אכר אלכתאב) והוא הספר השלישי מס' האגרון הנקרא מראב"ע בשם ס' צחות. כאשר זכרתי מזה למעלה במבוא כמהות ס' האגרון וחלקיו, ובתרגומי העברי הוספתי לציין כל השגה מהשגותי בפני עצמה, ודוגמאות מחבורי רב מבשר גם הערות על אודותם נדפסו מאתי במה"ע הצרפתי רעווי הנזכר ובמה"ע האשכנזי איזראעליטישע מאנאמס שריפ"מ מר"ד האפֿטמאנן וגם במה"ע המליץ בשנת תר"ן ותרנ"א. ופה אעיר כי כמה דברים כמהות ס' האגרון ואיכותו אנו למדים מדברי רב מבשר בתשובותיו, ורק איזה מהם נודעו לנו ממקום אחר, וביחוד מהקדמת האגרון בערבית. ואלה הם:

- א. שם ס' האגרון בערבית היה כתאב אצול אלשער (ספר יסודות השיר).
 ב. ספר השרשים שבו נחלק לשני חצאים, בחצי הראשון היו המלות מסודרות עפ"י א"ב מראשי המלות, ובחצי השני היו מסודרות עפ"י א"ב מסופי המלות.

(6) המקומות האלה הם: בהוראת מלת עזאזל (ויקרא ט"ז ה'). ובבאור ראב"ע שבדפוס נשמט שם רב מבשר וכתוב שם: והגאון הלוי תפשו. אולם בכ"י נמצא: והגאון ר' מבשר הלוי (ראה זכרון לראשונים מהבית ג' עמוד 12 הערה 15). והמקום השני הוא בבאור הראב"ע ליונה (א' ג') בהוראת שם המקום תרשיש. כי הגאון יתרגמו תרסום (ובראשית י' ד' תרסום) ור' מבשר יאמר כי הוא תונס באפריקא. ולא נודע על מה תמך רב מבשר את באורו הור.

- ג. כל אות מאותיות הא"ב היתה מצוינת בחצי השני בשם ק א פ י ה (חרוז).
- ד. אותיות הא"ב היו מחולקות בס' האגרון לשרשית (אצלי) ושמושית או מקרית (ערצי).
- ה. אצל כל שרש הביא רב סעדיה את הפסוק בתנ"ך שבו נמצאת המלה ביחד עם איזה מן המלות הסמוכות לקשור הענין.
- ו. לבר מלשון המקרא הביא רב סעדיה באגרונו גם מלות מלשון חכמים. כפי הנראה מלשון המשנה. ואולי גם מלשון הפייטנים.
- ז. כפעם בפעם רשם רב סעדיה בשרשיו את צירופי האותיות שלא יהחברו למלות בלה"ק. וכתב עליהם לא נמצא. וכן עשה גם רב האי גאון בכ"ת אב אלחאוי. אולם מנחם במחברתו. ר' יונה ן' גנאה ברקמה ואחרים דברו מזה בקצרה בראש חבוריהם.
- ח. כל אות מן המלה שתחסר והשתנה בסמיכות המלה ובנמיתה או בהוספת הכנויים לא נחשבה לאות שרשית אצל רב סעדיה. כי אם נחשבה אצלו לשמושית (ערצי).
- ט. בכל זאת ידע רב סעדיה כי אות ה' הנקבה השתנה בסמיכות ובכנויים לאות ה'. אף כי היא מן השרש.
- י. בסוף כל הכפר הביא רב סעדיה דוגמאות ממשוררים ופייטנים.

ואלה הם דברי רב מבשר בערכית כפי שהם כתובים בכ"י עם הרגומי העברי :

(דף י"א עמוד א' שורה ב', השגה ראשונה).

2. וממה שנמצא לו [לרס"ג] רצון ה' עליו בספר יסודות

ה שיר אָמרו בחצי הראשון (א): „טר לא נמצא (ב).

י י לא נמצא, כע לא נמצא". אמר ט ב שר.

5. דע כי בחצי הראשון מספרו הכחיש מציאות

שלושת הרברים [המלות] האלה בשפת עברית וקיים אותם בחצי השני (ג)

וזהו כי אמר שם: „יין, כעס, כער". וזכר בסוף

הספר כי אלנהרואניד קרא לפניו שיר (ה) שבו נמצא טריו (ו).

[השגה שניה]. ואמר בחצי השני: „זהו (ז) לא נמצא, יו לא נמצא,

10. עך לא נמצא". ואולם נמצא חוה תקוה שמות, נינוה

עיר, ריו מים שחורים לכתובה בלשון חכמים (ח). ושכח שכבר הביא

בחצי הראשון ד עך הנגזר מן ידעך נרו (ט).

זעך מן ימי נזעכו (י). מ עך מן מעוך (יא). [השגה ג']. וכבר שנה

בזה הספר גם כן שתי שגגות בזולת

15. האופן הזה (יב). וזהו שהביא בחצי הראשון

ה ט. ה צ יג). ואות הא בשתי המלות האלה היא מקרית [שמושית] ולא

שרשית, כי מן ה ט אתה איטר י ט. ומן ה צ ינצו יד). ותוכל לאמר י צו.

(א) בחצי הראשון. כבר זכרנו במבוא כי בחצי הראשון מחלק הראשון בס' אגרון היו

המלות מסודרות עפ"י א"ב מאות הראשונה מן השרש.

(ב) טר לא נמצא, יש להתפלא איך שכח רב סעדיה את המלות: טרד, טרה, טרה.

טרם, טרף? (והשרשים האחרים שהשיג עליהם נמצאים רק פעם אחת ושתיים). וגם המשיג

רב מבשר שהשתרל לתפסו ולהוכיח שגיאתו לא מצא מלה המתחלת באותיות טר רק אצל בן

דורו נהרואני ולא במקרא. לכן נראה כי צ"ל טד. והנה בפירושו לס' יצירה (כפי גוף הערבי

שהבאנו למעלה עפ"י נייבויער) נחשב ד ט שאולי צ"ל גם טד ונשמט אחד מהם לשווי האותיות.

גם מנחם בן סרוק במחברתו (עמוד 10) הביא את טד בין האותיות, שלא יתקבצון במלה.

ור' יונה אבן גנאה (למ ע עמוד 28—קמה עמוד 6) יאמר כי נמצא טד ולא נמצא ד ט.

ועל זה העיר קירכהיים (רקמה עמוד 242) שכוונתו למלת טדי במשנה (מדות פרק א' משנה ג').

ובאכער במאמרו על הראב"ע בתור מדקרק (עמוד 56 הערה 19) הגיד דעתו כי כוננת ר' יונה

למלת טדה (שמות כ"ח י"ז). ואולי נתכוון למלת אטד (בראשית נ' י' ועוד). ומאלה

המלות אמנם לא יקשה על רס"ג כי האותיות טד בהן באמצע ובסוף ולא בראש. [ואחר

שנדפסה הערתו זאת בעלה מיוחד שנדפס לבקשת הר"י דערנבורג בפאריז אודות טד העיר

הרש"ז (שלא ראה את דבריו) בהמליץ מדעתו כמו כן אודות התקון הזה].

(ג) בחצי השני. מחלק ראשון הנזכר. וכבר זכרנו במבוא שם שבחצי השני היו השרשים

מסודרים לפי א"ב מוספי המלות.

(ד) אלנהרואני. אולי הוא רב נסי נהרואני ראש כלה שעמו התייעץ דוד בן זכאי אודות

התמנות גאון סורא כמובא בספור ר' נתן הבבלי הנמצא בס' יוחסין. או אולי הוא ר' יוס' י

נתרואני מחבר הרוזים כחכמת העבור (כרם חמד התשיעי עמוד 42—41). וראה בפרטות

בהוספה ראשונה לס' האגרון.

(ה) קרא לפניו שיר. נוכל לתרגם גם כן: חבר שיר לכבודו.

(ו) טריו. מוכן מאליו שהתקון שהבאנו למעלה (בהערה ב') שייך גם אל המלה הזאת

וצ"ל טדי. ואולי זכר בעל השיר את השער הצפוני מעורת בית המקדש הנקרא טריו (במשנה

מדות שזכרנו). גם יתכן לומר שהשתמש בלישנא קלילא מן המלה טיודי שהוראתה שיר

ושבחה. כמו שהשתמשו במלות טיודן ויטיודן בפיט (צונץ גאט, פארטר, 380.

זינגונאלי פואיו עמוד 374, 368, 89). וראה עוד בערך השלם לקאהוט (חלק ד' עמוד כ"ז

(דף י"א עמוד א' שורה ב').

2. וממא וגד לה רצוי אללה ענה פי כתאב אצול
אלשער קולה פי אלנצף אלאול טר¹) לא נמצא
יי לא נמצא כע לא נמצא . קאל מבשר .
5. אעלם אנה פי אלנצף אלאול מן כתאבה נפי וגוד
הדה אלג' אשיא פי אללנה ואתבההא פי אלנצף אלתאני
ודאך אנה קאל פיה יין כעס כער ודכר פי אכר אל
כתאב אן אלנהרואני אנשרה שערא פיה טרי²) .
וקאל פי אלנצף אלתאני זה³) לא נמצא יו לא נמצא
10. עך לא נמצא . וקד וגד חוה תקוה שטות נינוה
עיר דיו חבר לשון חכמים . ואנסי אנה קד אתבת
פי אלנצף אלאול דעך והו ישתק מן ידעך נרו
זעך מן ימי נזעכו מעך מן מעוך . וקד סהא
איצא פי הוא אלכתאב סהוין אכרין עלי גיר
15. הוא אלונה ודאך א[נת] אתבת פי אלנצף אלאול
הט היך והאתין אללפמתיין אלה' פיהמא ערצוי ולים
באצלי לאנך הקול הט יט היך ינצו ויגזו אן תקול יצו

¹) טר . כפי הערתי לתרגום העברי צ"ל ט ד .

²) טרי . גם כאן צ"ל ט ד י .

³) זה . טעות המעתיק וצ"ל זה כמובח מענינו .

ושם"ח) . לוי ניהעבר . לעקסקאן (חלק ב' עמוד 163) . אף כי עד עתה לא נמצא השמוש במלת
טד בלא יוד באמצע . [וכן היא דעת הרש"ז במליץ שם כי הכוונה אל ט ד י] .

(ז) זה . צ"ל זה .

(ח) בלשון חכמים , שכח גם המשיג שהמלה דיו תמצא פעם אחת גם בכתוב (ירמיה
ל"ז י"ח) . ועל כל פנים נראה מזה כי רב סעדיה הביא בספרו גם שרשים שלא נמצאו במקרא
דק בלשון חכמים , וכן נראה עוד למטה בסמוך מכ"י אחר .

(ט) ידעך נרו , משלי י"ג ט' .

(י) ימי נזעכו , איוב י"ז א' .

(יא) מעוך , ויקרא כ"ב כ"ד . אשער כי נוסחא מוטעת מהאגרון נודמנה לרב מבשר ואצל
רב סעדיה היה כתוב : ע ח לא נמצא . וכן חשבו מנחם ור' יונה במקומות הנזכרים ע ח בין
האותיות שלא נמצא צירופן במלות , וכבר העיר קירכהיים לרקמה (עמוד 242) כי הם לקחו מרס"ג
בפירוש ס' יצירה (פרק ד' משנה ג' לפי התרגום העברי בכ"י מינכען) , אולם יוכל להיות גם
כן כי מנחם שאב מהאגרון , וראה גם הראב"ע (צחות דף י"ב ע"א . שפה ברורה דף י"ח ע"א ומ"ג ע"ב .
והעיר המו"ל ליפמאן שגם בעל מקנה אברהם כתב כן) ובאכער במאמרו הנ"ל (עמוד 54 הערה 5) .
(יב) בזולת האופן הזה , כי הדוגמאות שהביא המשיג עד כה היו משרשים ששכח רב
סעדיה את מציאותם , ועתה יביא איזה מלות שלא נשמר רס"ג לחלק ולהפריד בהן את האותיות
השרשיות והשמושיות זו מזו .

(יג) הט היך , עפ"י הכלל שהניח רב סעדיה בהקדמתו העברית לאגרון (בית כ"ה)
שהשרשיות תמצאינה תמיד במלות ולא תחסרנה לא חשב את הנון במלות נ ט ה ו ז צ ה לאות
שרשית . מפני שנמצא בכתוב הט , ה ט י וכו' . הצו (במדבר כ"ז ט') . וכן השיג עליו בזה
מנחם במחברתו (בשרש ה ג) כאשר נביא למטה .

(יד) ינצו . שמות כ"א כ"ב , ועל כי תמצאינה המלות האלה בלא הא מזה הוכחה שהיא
אינה שרשית בהן .

- (עמוד ב') ואמנם הוא התנה הנאי בראש ספרו שלא יביא בחצי הראשון ממנו רק את המלות שראשיתן אות שרשית . ובהביאו את שתי המלות האלה עם כי הה' בהן מקרית עוב את תנאו. [השגה ד']. ובחצי השני
5. [מספרו] הביא גם כן בחרוה' הה' (ה). מ א ה . ס א ה . פ א ה . ח מ א ה . ח ל א ה . ו ה ה' באלה המלות אינה שרשית . כי אתה אומר: פאת נ', חמאתג', מאתד', סאתי סה'. חלאתה ו). והוא התנה שלא יביא בחצי השני מספרו רק המלות שסופן אות שרשית . והה' בכל המלות האלה השתנה בסמיכות או במספר רבים לת'. ואם הדבר כן הלא עוב את תנאו בהביאו המלות האלה ו). [השגה ה']. ונמצא לו בזה הספר עוד מה שדומה לזה האופן ה' . והוא שהביא בחלק השני ממנו י ז , ולא רצה להביא בו יך . אבל אמר : „[יך] ט) לא נמצא“. אולם אלה המלות השתיים הן מאיתן המלות שחקן להיות על אות אחת. כי תאמר הז ויוי' . הך ויךי' . והיוד
- (דף יב) . בהן היא מקרית ולא שרשית . והיה לו להניח את שתיהן בענין השלילה והקיום על אופן אחד . או לקיים בשתיהן את אותיותיהן , או לשלול מהן אותיותיהן . אולם לקיימן במלה אחת מהן ולמנוע את קיומן יב) במלה שניה עם כי שתיהן שוות הנה במה שזכרנו—זה בלתי נכון . ובוה בארנו לך שגגתו בזה השער גם כן .

ה) בחרוה' הה' . ר"ל במלות שסופן אות ה' . ועל כי מטרת רב סעדיה בספר השרשים השני היתה להקל למשוררים ולפייסנים מלאכת בחירת המלים לסופי החרוים , לכן קרא כפי הנראה לכל אות מאותיות הא"ב שבאה בסופי המלות בשם ק א פ י ה (חרוה') : ק א פ י ה א ל א' = חרוה' הא' . ק א פ י ה א ל ב' = חרוה' הב' . וכן השאר .

ג) פאת . ויקרא י"ט ט' .

ג) חמאת . דברים ל"ב י"ד .

ד) מאת . בראשית י"א י' .

ה) סאתים . מלכים א' י"ח ל"ב .

ו) חלאתה . יחזקאל כ"ד ו' .

ז) בהביאו המלות האלה , ולפי דרכנו למדנו שרב סעדיה כבר ידע מהשתנות הא הנקבה לאות ת' בסמיכות , ושהה' במלות אלה היא שרשית . דבר אשר לא ידע גם מנחם שחשב לשרשי המלות האלה : מ א . ס א . פ א וכו' והלך בדרך שהתוה רב מכשר .

ח) שדוכמה לזה האופן . ר"ל שלא נשמר רב סעדיה מלערבב את האותיות השרשיות והשמושיות .

- (עמוד ב') וקד שרמ פי אול כתאבה אנה לא יתבת פי אלנצף
אלאול מנה אלא לפט'ה יכון אולהא חרף אצלי ופי
אתבאתה להאתין אללפט'תין מע כון אלה' פיהמא
ערצי תרכא לשרטה . ופי אלנצף אלהאני
איצא אתבת פי קאפ'יה אלה' טאה סאה פאה .5
חמאה חלאה ואלה' פי הדה אלאלפאט' לים באצלי
לאנך תקול פאת חמאת מאת סאתים חלאהה
ושרמ אנה לא יתבת פי אלנצף אלהאני מן כתאבה
אלא כלמ'ה יכון אכרהא חרף אצלי ואלה' פי
גמיע הדה יתברל ענד אלאצאפ'ה או .10
אלגמע בת' ואדא כאן הכדי פקד תרך
באתבאתה הדה אלאלפאט' שרטה . ווגר לה
פי הדי אלכתאב איצא מא ישאבה הדי אלכאב
והו אנה אתבת פי אלנצף אלהאני מנה יז ואבי
אן יתבת פיך⁽¹⁾ יך כל קאל [יך]⁽²⁾ לא נמצא והאתין .15
אללפט'תין איצא הי מן אלאלפאט' אלתי מדארהא
עלי חרף ואחד לאנך תקול הו יזו הך ויך פאליוז
- (דף יב) . פיהמא ערצי וליס באצלי פקד כאן סבילה אן
יגריהמא פי באב אלסלב ואלאהבתא מגרי ואחד
אמא יתבהמא⁽³⁾ כלאטהמא או יסלבהמא כלאטהמא
פאמא אן יתבת אחדאטהמא וימתנע מן אן
יתבת אללפט'ה אלאכרי מע תסאויהמא פי טא .5
דכונאה פליס במסתקים . פקד כאנא לך סהוה פי
הדי אלכאב איצא .

(1) פיך . צ'ל פ'יה .

(2) בכ'י פה נמוקה מלה קטנה .

(3) יתבהמא . צ'ל יתבתהמא .

(ט) בכ'י במקום חוץ מחק קטן כשעור המלה יך שהשלטתי עפ"י ההשערה .
(י) ויז . ויקרא ח' י'א . מלכים ב' ט' ל"ג .
(יא) הך ויך . שמות ב' י"ב . שם ח' י"ב .
(יג) ולמנוע את קיומן . בגוף הערבי : ולמנוע את עצמו מלקיים .

ו. מכ"י ישן בדקדוק ושרשים.

מצאתי בעובון אבן רשף כ"י ערבי המכיל כ"ד דפים גדולים נייר בכתיבה מורחית ישנה. וכמה מן הדפים האלה בלויים ומחוקים ברוב או בחלק. וגם סדר הדפים בלתי נודע (אמנם אני מציין את מספרם כפי שהם מונחים לעת עתה). ולפי השערתי לקח מחבר הכ"י מדברי רב סעדיה כאגרון ופרשם גם ערככם בדבייו כמו שהיה נהוג לרוב אצל הקדמונים. השערתי זאת מיוסרת על המעמים האלה שאם אינם מוכיחים לנו כברור על כל פנים הם סמוכים לדעתי.

- א. שתי פעמים נזכר בחכור זה שם סעיד הוא שמו הערבי של רס"ג. בפעם הראשונה (דף ו' ע"א) כתיב: כלאם סעיד (דברי סעיד). ובפעם השניה (דף י"ז ע"א) כתיב בתחלה: קאל אל מפסר קצדה (אמר המכאר כונתו). ואחרי כן: קאל סעיד (אמר סעיד).
- ב. המחבר יביא שרשי לה"ק ע"פ א"ב ויתרגם לערבית על פי הדרך המתואר בהקדמה הערבית לס' האגרון למהדורא שניה מספר הזה. אמנם פה הוכחו כדוגמאות לנטיית הפעלים לפי בניניהם.
- ג. נמצא בחכור זה (דף ב' ו') נטיית הפעל שמע לדוגמא. ומתשובות דונש על רס"ג (№№ 103, 106, 114, 119, 122, 124, 142) נדע כי גם רס"ג לקח לדוגמא את הפעל הזה. אולם לא נכחד כי בכ"י זה הוכחו גם פעלים אחרים בנטייתם לדוגמא (דף ט' ו') שפר. דף ט"ז ד בר. דף ט"ז א זר. דף י"ז ברך. דף י"ח וי"ט זרה. דף כ' ו"א שוש).
ד. חמש פעמים נמצא בו בין הדוגמאות מלשון חכמים (דף ו' ע"ב וו' ע"א) וכבר ראינו מתשובות רב מבשר שבאמת הביא רב סעדיה באגרונו מלשון חכמים.
- ה. אצל כל שרש טובא הפסוק מתנ"ך שממנו נזרה המלה. וראינו למעלה בתשובות רב מבשר שכן עשה גם רב סעדיה באגרונו.

והנה ידעתי גם ידעתי שאין הראיית האלה מכריחות ואינן אלא רק אסמכתות שבנקל למצוא עליהן תשובה. ועל כל פנים הדבר לא יצא מידי ספק. אך יהי מה אקוה כי לא יתלוננו הקוראים עלי על אשר אביא פה איזה מקומות מכ"י זה. ואולי על ידי זה יעלה בידי חכמים וחוקרים לברר הדבר והיה זה שכרי.

ואביא בראשונה את השרשים כפי סדר הדפים ואחר זה את המקומות שמובא בהם השם סעיד ונטיית הפעל שמע. ולא ארכה בהערות לדוגמאות השרשים אף כי רבות יש להעיר עליהן. רק אניד בכלל כי אין כל הוכחה מהסכמת תרגום המלות בערבית עם תרגום רס"ג לכתבי הקרש או משנויים בין שני התרגומים האלה. כי מחבר הכ"י הנוכחי לקח בודאי גם ממחברים אחרים לכד מרס"ג או הביא דעת עצמו השונה מדעת הגאון. גם אולי חזר בו רס"ג בעצמו בהכנה

כמה מלות בתנ"ך. וזולת זה ידוע כי בתרגומו השתדל לכאר כפי המשך הענין וקשור הפסיקים ועל דרך צחות הלשון הערבית. מה שאין כן בספר המלים שהיה מוכרח להציג לפני הקוראים את ההוראה הפשוטה מכל מלה. ובהערותי ציינתי כה וכה להרגום רס"ג ויש להוסיף עוד ציונים רבים.

1. דוגמאות לצווי קל.

קנה וסוף קמלו(א)	קמל אדבל	ותקטן עוד זאת	קטן אצנר	5
כי קרן אור פניו	קבן כץ	תקרא את התורה	קרא אקרא	
רחץ וטהר	קתץ ארתחץ		ק(ב)	
אדברה וירוח לי	קוח	ורקע ברגלך	רקע אקפו	
המביט לארץ ותר'	קעד ארתעד	ירעפו נאות מד'	רעף דר	
רחפו כל עצמותי	קחף	לך התרפס ורהב	רעב ציר סלמאן	
רפאני יי' וארפא	קפא אשפי	ורחבה ונסכה	רעב אתסע	
רכב על דבר אמת	קכב ארכב	מרבדים רבדתי	רבוד	
לרקע הארץ על ה'	קקע אכסט	רגע הים ויהמו	רנע אלחץ	
את הרשום בכתב	קרשם ארסם	כי ירחק ממך ה'	רחק אבעד	10
וראמה וישבה	קראם ארתפע	רבוה יהיה כפול	רבע ציר מרבע	
ולא ירגו עוד	קגו אקלק	ירעם הים ומל'	רעם גלב	
ארחמך יי' חוקי	קחם ארחם	ותגעש ותרעש	רעש זולול	
רגום ירגמו בו	קרנם ארנם	רחש לכי דבר	רעש דב	
עץ לא ירקב יבחר	קרב אנכד	מורם הרים יר'	רעב תרעב(ג)	15
אנכי ארשע	קשע אעצי	רקח מרקחת	רקח עטר	
ותרביץ תחת בלעם	קרביץ ארביץ	ורצע אדונוי	רצע אתקב	
וירעצו וירוצצו	קרעץ	אשר ירצח	רצח אקתל	
אל תשכח קול צורריך	קשכח אנסא		ד(ז)	
פקח עיניך שבע	קשבע אשבע	שמח בחור ביל'	שמח אפרח	20
ותשקע האש	קשק אצחך	ותשלם כל המל'	שלם תם	
וישלם בכל עמלו	קשקע גיר	לו שוגג ומשנה	שנגג אנלט	
ישערו להפיצני	קשלט תסלט(ו)	אשר ישחט	שחט ארדב	
	קשער עצף	עורי שחר מע'	שחר סוה(ז)	עמוד(ב)

(א) בתרגום רס"ג (ישעיה י"ט ו') ההעקקה היא לפי כוונת הכתוב ולא מלה במלה:
 ת ע ט ל מן אל נ בא ת.
 (ב) בכאן הניח המופר מקום חלק.
 (ג) נראה דצ"ל א ר ט ב, וכמו כאן נמצא גם בתרגום רס"ג (איוב כ"ד ה').
 (ד) טקום חלק בכ"י.
 (ה) חסר הכתוב, ואולי צריך להשלים וישחק (איוב מ"א כ"א).
 (ו) נראה דצ"ל א ס ל ט.
 (ז) נראה דצ"ל ס ו ד, והכתוב הוא (איוב ל' ל').

מספר האגרון

שָׁכַל אֶתְכֵל	לְמָה אֲשַׁכַּל גַּם	שָׁכַר אֲסַכֵּר	וּכְעָסִים דָּמַם יִשׁ'
שָׁחַט אֶעְצֵר	וְאֲשַׁחַט אֶתֶם אֵל	שָׁרַע	שְׂרֹעַ וּקְלוּמַ
שָׁעַר עֲצָף	כְּמוֹ חֶרֶן יִשַׁע (6)	שָׁעַט	מִקּוֹל שְׁעֵמֶת
שָׁלַח אֶרְסַל	שִׁלַּח נָא בִיד תִּשׁ'	שָׁנָא עֲאָדִי	לֹא תִשְׁנֵא אֶת
שָׁחַק אֲסַחֵק	וּשְׁחַקֵּת מִמֶּנָּה	שָׁאֵל סַל	וּשְׂאֵלוֹ לְנִתְיֹבוֹת
שָׁאָג זִיר	יִשְׁאֲגוּ כַפִּירִים	שָׁפַר אֲלַבֵּק	אִף נִחַלֶּת שְׁפָרָה
שָׁחַר בָּכַר	שְׁחַר טוֹב יִב' רִצּוֹן	שָׁטַח אֲבַסַּט	וּיִשְׁטַחוּ לֵהֶם שְׁמִ'
שָׁכַב אֶרְקַךְ	שׁוֹב שָׁכַב	שָׁצַב אֲסַתְקִי	וּתִשְׁאָב לְכָל גַּמְלִיו
שָׁבַת אֶעֱטַל	אוֹ תִשְׁבַּת הָאֶרֶץ	שָׁמָן תִּדְרַחֵן (3)	וּיִשְׁמַן יִשׁוּרוֹן
שָׁאָף	שְׂאֵפוֹ רוּחַ כְּתָנִים	שָׁסַע מִזֶּק	וּשְׁסַע שְׁסַע
שָׁעַר קָדַר	כִּי כְמוֹ שְׁעַר בְּנִ' (ג)	שָׁפַל אֲסַקַּט	וּבִשְׁפָלָה תִשְׁפַּל
		תָּמָה אֶרְדֵּשׁ	אֵל תִּתְמַה עַל הַח' (3)
תָּקַע אֶצְרַב	תִּקְעוּ שׁוֹפֵר בְּצִ'	תָּלָא עֵלֶךְ	תִּלְאִים לֶךְ מִגְנֵד
תָּאָב אֲשַׁתְּדִי	תִּאֲבִיתִי לִישׁוּעִ'	תָּקַע אֶצְרַב	תִּקְעוּ עֲלֵיהֶם אֲהִלִּים
תָּקַע אֶצְרַב	כָּל הָעַמִּים תִּקְעוּ	תָּלָא אֶעֱנוּ	וְעַמֵּי תִלְאִים לְמִשׁ'
תָּאָר	וּתִאָר הַנְּבוּל שְׁנִ'		

2. דוגמאות לצווי בהפעיל .

הָאָזֵן אֲנַצַּת	הָאִזְנוֹת הַשָּׁמַיִם	הָאָמְנֵן אֲתַק	וּיִאֲמִינוּ בִּי' וּבִמִ'
הָאָמַר תִּקְאוּל	וְיִי' הָאֲמִירֵךְ ה' (ז)	הָאָבַד אֲהַלֵּךְ	וּתִקּוֹת אֲנוּשׁ הָא'
הָאָדָם צִיר אֲחַמֵּר	אִם יֵאֲדִימוּ כֵת'	הָאָבַל אֲטַעַם	וּיֵאֲכִילֵךְ אֶת הַמֶּן
הָאָטָם אֲנַסַּד	יֵאֲטָם אוֹנוֹ	הָאָדָר גִּלַּל	יִגְדִיל תּוֹרָה וּיֵא'
הָאָבָף טוּל	תִּאֲרִיכוּ לַשּׁוֹן	הָאָבַל תִּזְוִן	וּיֵאֲבַל חַל וְחוּמָה
הָאָנָשִׁים וְאֲכַר	הָאֲשִׁימָם אֱלֹהִים	הָאָמְיָן אִיד	חֹזֵק וּיֵאֲמִץ לְבָךְ
הָאָתַל כִּיִּים	הֵן עַד יִרַח וְלֹא יֵא'	הָאָבַר עֵמַל גִּנְאָח	הַמְבִינְתֵךְ יֵאֲבַר
הָאָלָף (ח)	צִאֲנִינוּ מֵאֲלִיפוֹת	הָאָדָב (ט)	וְלֵאֲדִיב אֶת נַפְשׁ
הַבְּמָה אֲתַכַּל	מִכְּמִיחֵי עַל שְׂרִי	הָאָבֵשׁ אֲנַתֵּן	הַכַּאֵשׁ הַבְּאִישׁ

(6) ישערונו (תהלים ג'ח' י').

(3) נראה דצ"ל אד הן. ובתרגום רס"ג (דברים ל"ב ט"ו) יתרגם בפעל ס מן שהוא גרף ל ד הן.

(ג) בפעל קדר יתרגם רס"ג (ישעיה י"ד כ"ה) המלה דמית, ואין מקום להשערות מרגוליעם (לתהלים עמוד 8 הערה 3) דצ"ל קצד ת. וראה למעלה עמוד מ"ז הערה ז'.

(ד) מקום חלק בכ"ז.

(ה) בפעל דהש יתרגם רס"ג (כתהלים ו' ד') המלה גבהל. וגם למטה המלה גבהל.

(ו) ס'. כפי הנראה הקציר מן פצל (פרק).

(ז) תרגום המלה הזאת אינו מסכים לתרגום רס"ג (דברים כ"ז י"ח) ולא למה שהביא דונש (№ 169) בשם ס' האגרון.

(ח) יחסר התרגום הערבי מן המלה.

(ט) כפי הנראה היה ברצון הכותב לכתוב וגע וזכר שצריך להיות בצווי או גע לכן חדל מלכתוב.

מספר האגרון

עז

ויברך הגמלים להבריאתם מר' המבליג שוד ויבער אש בלפ' או הגבה למעלה הגמיאני נא ג' יין ידליקם והגביר ברית והדריך בנעלים תדשא הארץ ס' והזהירו ונשמר בשם יי' אלהינו ז' מחטיאי אדם החריבו מלכי מי זה מחשיך מ' לשון חכמים ט' המחציבת רהב כי החביאה את החרש ואלפך יבאיש ויחפיר ומשקה צמא והחתתי את עינים הטריפני לחם איסירם כשמע היצא אתך הכפישני באפר ויתרון הכשר הכשיל כחי	הקברך אברך הקברא גדי הקלג עבר הקער אשעל הקנה שמך הקמא אגרע הקלק ז' הקבר קוי הקרך אסלך הקשא עמל כלא הקהר חדר הקבר דכר הקמא כמיו הקרב כרב הקשך עמל אלמלה הקלם הקצב אנחת הקמא כבי הקמש אסכת הקמר הקמר אעוו הקמת אדער י' הקמר ארוק הקמר ארב הקמא אכרג הקמש מרג הקמש סקם הקשל עתר	ויברל אלהים 6- עלתה נצה הכש' ויבהלו להביא מבריה מן הקצה יגדיל תורה ויא' שורו עבר ולא יגע' ידבר עמים תחת' הגבל את ההר וקד' ויגרם בחציץ שני ידבק יי' כך את ה' מהבילים המה א' יזהירו כזוהר הר' מזריע זרע והחליף את משכ' החוק מנגן וצנה החרם כל עיר ושכנתם ואין מ' אחבירה עליכם כי החליק אליו בעי' ולא תחניפו את הא' לשון חכמים או החתים בשרו מחכימת פתי אף ברי יטריו הישר לפני דרכך הכרע הכרעתי ויכבד פרעה את יכרת יי' כל שפתי	הקברל אפרו הקשל אנטג 20 הקהל אדהש הקרבם ג' הקברל עפם הקעל אשמו הדבר סייד הקברל תכס הקרבם טרם 5 הקבק אלצק הקברל כסר הקמר ו' הקורע אורע הקלף תברל 10 הקמק שד הקרבם אצמלם הקמר אקלק הקמר וקף הקלק מלם 15 הקמף דנס הקמר הקמם אכתם הקמם המרח 20 הקמש סקם הקמע אפצח הקברל תקל הקרת אקמע
--	---	--	--

6) התרגום הזה אינו מסכים לתרגום רס"ג כפרשת בראשית .

7) תרגום המלה חסר .

8) גם פה לא יסכים לתרגום רס"ג (בראשית כ"ד י"ז) .

9) יחסר התרגום .

10) זה מסכים לתרגום רס"ג (בראשית א' י"א) .

11) תרגום המלה חסר .

12) צריך להשלים המלה נזכיר (תהלים כ' ח') .

13) כן תרגם רס"ג (איוב ל"ח ב') .

14) אולי הכוונה אל ותחלימני (ישעיה ל"ח ט"ז) שתרגם רס"ג ואבריני (עשה אותי כריא) מלשון חכמים חלים כהוראת נתפא ונעשה כריא , אמנם בתפסיר ע' מלות לא הובאה זאת המלה רק חלמות (איוב ו' ו') שישוה אותה עם חלמון בדרול וכן בפירוש לאיוב שם .

15) אדער , ציל אדער .

בהכלים אתך רעך	הַכְּלִים	הַכְּלִים	(ג)
מי יבויבני ויע'	הַכְּבֵב	הַכְּבֵב	לשון חכמים
ויהיו מלעיבים	הַלְעֵב	הַלְעֵב	כל ראי ילעיגו לי
כשלבג ילבינו	הַלְבֵן	הַלְבֵן	לשון חכמים (ג)
הלעיטני נא מן ז'	הַלְעִיט	הַלְעִיט	אלביש שמים
אל תלשן עבד אל	הַלְשֵׁן	הַלְשֵׁן	לשון חכמים (ה)
והמשילם	הַמְשִׁיל	הַמְשִׁיל	אם תמתיק בפיו
סלון ממאיר וקוץ	הַמְאִיר	הַמְאִיר	או מה ימריצך (ו)
וימציאו בני א'	הַמְצִיא	הַמְצִיא	והמליטה זכר
ונמליך מלך בת'	הַמְלִיך	הַמְלִיך	והרל לא ימעיש
וימטר יי'	הַמְטֵר	הַמְטֵר	תמיד המעד
מוב ינחיל בני	הַנְחִיל	הַנְחִיל	כעת במרום ת'
אשר עלו עמו המסיו	הַמְסִיו	הַמְסִיו	הנחת יי' גבוריך
הסכן נא עמו	הַסְכֵן	הַסְכֵן	וינעילום
הסתר פניך מח'	הַסְתֵר	הַסְתֵר	ביר אויב חומת ז'
הסכת ושמע	הַסְכַת	הַסְכַת	הסכלת עשו
העתירו אל יי'	הַעְתֵר	הַעְתֵר	אל תירא כי יעשיר
לא העדיף	הַעְדִף	הַעְדִף	עמל אלגרום השכם והערב
ויעבדו מצר'	הַעְבַד	הַעְבַד	העמיקו שחתו
ואם העלם יעלימו	הַעְלֵם	הַעְלֵם	ובהעטיפ הצאן (ח)
ואת אלהי ישראל ט)	הַעְרִץ	הַעְרִץ	והעבמ תעביטנו
הענק תעניק לו	הַעְנֵק	הַעְנֵק	לך העמד המצפה
כי תכלה	הַעְלֵה	הַעְלֵה	והעבירו תער
ועפילו לעלות	הַעֲפֵל	הַעֲפֵל	ערום יערים
העתיקו מהם י(ה)	הַעֲתֵק	הַעֲתֵק	יערך אתו אהר'
בהפרידו בני ארם	הַפְרֵד	הַפְרֵד	על צר המעטירה
יפטירו בשפה	הַפְטֵר	הַפְטֵר	ואתה הפקד את

(ה) השורה הראשונה נמחקה ליושן הכתב.

(ג) אות הל' בספק.

(ג) הלחם לשון חכמים. אולי הכוונה להמלה מלחם או מלחים בירושלמי ומדרש שהוראתה מחבר ומדביק.

(ד) בתרגום רס"ג שלפנינו (בראשית כ"ה ל') כתוב: א ט ע מ נ י.

(ה) לא אדע לאיזה מלה יכון. ואולי תמצא באחד המדרשים או הפיוטים המלה הזאת כמובן נשא להנה (פילגש). או איזה פייטן השתמש במלה ערבית לחן (ניגון וזמר).

(ו) בתרגום רס"ג שלפנינו (איוב ט"ז ג') כתוב: י ב ל ג ד.

(ז) בטעות הסופר נשמטה המלה הראשונה מהפסוק (איכה ב' ז'): ה ס ג י ר ביר אויב.

(ח) בתרגום רס"ג שלפנינו (בראשית ל' ט"ב) כתוב: כ ר פ ת.

(ט) מטעות הסופר נשמטה המלה האחרונה מהכתוב (ישעיה כ"ט כ"ג): י ע ר י צ ו. וכן

בתרגום רס"ג שלפנינו כתוב כאן: י ר ה ב ו נ.

(י) אצד. האות א' בכ"י מסופקת.

(יא) גם בתרגום רס"ג שלפנינו (איוב ל"ב ט"ו) כתוב: א נ ת ק ל.

מספר האגרון

עמ

הפלא עגב	הפלא ופלא	הפצר לח	ואון ותרפים הפצר
הפּרַח פרע	מרוח מים יפר'	הפּשַׁט אסלך	והפשיט את הע'
הפּסַד אפוע	ורוב עצמותי הפ' (6)	הפּרַם אעמול אלצלף	ופרסה לא יפרים
הפּרַש	ובצפועוני יפריש	הפּצַמַת אקמע	עצמו מצמיתי
הפּצַמַד 10	ולשונך תצמיד	הצלח אנגח	ההצליח יי' דרכו
הפּצַנַע (אתקשף 3)	הצנע לכת	הפּצַהר אעמל דהן	בין שורותם יצהי'
הפּצַנַק עדל	מצדיקי רשע	הפּצַמַח נבת	ויצמח יי' אלהים
הפּצַהל	להצהיל פנים מ'	הפּצַעַד אכטו	ותצעידהו למלך
הפּצַפֵּן דכר	ולא יכלה עוד הצ'	הפּצַרַח אסרך 2)	יריע אף יצריח
הפּצַפּא גייש 15	המצביא את עם	הפּקָשֵׁב אצני	הקשב נא איוב 7)
הקַהל גוק	הקהל את העם	הקָרַב קרב	הקרב את מטה
הקַדֵּש קדם	ואיש כי יקדיש	הקָנַא גיין	יקניאוהו בורים
הקַבֵּן עמל אלקרן	משור פר מקרין	הקָרַם קדם	מי הקדימני ואיש'
הקַמֵּן צגר	להקמין איפה	הקַשַׁח	הקשיח בניה ללא
הקַמַר בכר 20	ויקמר משה	הקַבֵּל	מקבילות הללאות
הקַצַף אסכט	ובחרב הקצפתם	הקַפּא גמד	וכגבנה תקפיאני 8)
הקַצַר קצר	הקצרת ימי על'	הקַצַע אנרד	יקצע מבית סב'
הקַרַד רקץ	וירקודם כמו ע'	הרחב וסע	הרחיב יי' לנו ופ'

3. דוגמאות לצווי פעל.

עמ	יעור עיני חכמים	עָרַר	לא יועדר ולא יזומר 1)
עלע	יעלעו דם	עָצַב	עצב ע' 2)
עפן	אעמל גמאם	עָתַד אסתעד	ועתדה בשדה
עפם	וברגליהם תעכסנה	עָצַם ג'ן 3)	ויעצם את עיניהם
עפּר 5	אעמל גמר	עָרַן לדר	ויתעדנו בטובך
ענת	עוג	עָקַש שכם	ומעקש דרכיו
ענל	אעמל אלעוג	עָקַב	ולא יעקבם כי יש'
ט		פָּלַג אקסם	בלע יי' פלג לשונם
פלט	רני פלט	פָּלַח שקק	עד יפלא חץ ככרדו

6) בתרגום רס"ג שלפינו (איוב ד' י"ד) כתוב: א צ ע פ ה א. אך המלה פחד בראש הכתוב שם נתרגמה פזע.
 7) המלה הזאת מסופקת בכ"י.
 8) בתרגום רס"ג (ישעיה מ"ב י"ג) כתוב: ו י צ ר ך . וכן צ"ל כאן.
 9) מסכים לתרגום רס"ג שלפינו (איוב ל"ג ל"א).
 10) כן גם בתרגום רס"ג (איוב י' י').
 11) בכתוב (ישעיה ה' ו') להפך: לא יזמר ולא יעדר.
 12) לא אדע לאיזה פסוק יתכוון.
 13) אות הג' בכ"י מסופקת. וכפי הנראה צ"ל ג מ ן כמו בתרגום רס"ג (ישעיה כ"ט י').
 14) הסופר השאיר בבאן מקום חלק.

מספר האגרון

פסגו ארמנותיה	פסג	שרף	פתח חרצבות רשע	חל 6	פתח	10
דרכי סורר ויפיש'	פסך	פשח	מפקד צבא מלחמה	וכל	פקד	
אשר ופגרו מלכתו	פג	פג	פערו עלי בפיהם 5	אפתח	פער	
פלם מענגל ודרכיך	סקם	פלם	מפנק מנער עב'	דלל	פנק	
מפתח פתוחה	אפתח	פתח	פזר נתן לאביונים	בדר	פזר	
יומם יפגשו חשך	פגז 7	פזר 7	ויפצל בהן פצלות	קשר 2	פצל	15
	פאני	פגש 5	מפזו ומכרכר		פזו	
		5	ופללו אלהים	אחכם	פלל	
צדקה נפשי מש'	עדל	צדק	מצחק את רבקה	אצחק	צחק	
וקבל היהודים	אקבל	קבל	צמתתני קנאתי	אקמע 1	צמת	
קדמה פניו הכריעהו	קדם	קדם	תקנן בעברי פי פ'		קנן 20	
קשת ישבר וחנות 8	קצץ	קצץ	קנא קנאתי ליי'	גץ 2	קנא	
מקפיץ על הגבעות		קפיץ	קדש את העם		קדש	
אל יקנא לבך בחמ'	גיר	קנא	ויקולענה בתוך כף		קלע	עמור 2
ולא היית כזונה לקלם	אוררי	קלם	וקטר מחמץ תור'	בכר	קטר	
התקשר מעדנות	אעקד	קשר	אלהים לא תקלל	אלען	קלל	
קבץ אקבץ שארית	אגמע	קבץ	מקברים את הע'	אדפן	קבר	
		ט	לקים דברי הפור'	נאותבת	קים 5	
רננו צדיקים ביי'	רנן	רנן	אתה לא תרחם	ארחם	רחם	
ורפא ירפא	אשפי	רפא	ושעירים ירקדו	קפו	רקד	
וירקעו את פחי	רקק	רקע	כי רציץ עזב דל'	רץ	רציץ	
וקשתות נערים י	סיב	רפיש סיב	רתח רתחיה	גלי	רתח	
על גזוליו ירחף	רפרף	רמף	ווירגלו אותה	גסם	רגל 10	
דרך ירצחו שכמה	אקתל	רצח	למה תרצדון ה'	ארצד	רצד	
כי על כן הוא מר'	ארכי	רפא	רפרוני בתפוחים	יסר 14	רפד	
ושבר תשבר	אכסר	שבר			יב	
שלח לחמך על	ארסל	שלח	שברתי לישוע'	אנתמר	שבר	
שכח וי' בציון	נסי	שכח	שלם ישלם	כאפי	שלם 15	
דור לדור ישבח	סבח	שבח	אם ישדר עמקים	אכרב	שדר	

ח) אות ח' בספק בכ"י. וכן בתרגום רס"ג (ישעיה נ"ח י') כתוב: ת ח ל א ל.

כ) בתרגום רס"ג (איוב ט"ז י'): פ ג ר ו.

ג) אות ק' בכ"י מסופקת. ובתרגום רס"ג (בראשית ל' ל"ז) כתוב נ"כ: ק ש ר.

ד) פה נכפלה מסעות הסופר השורה הקודמת.

ה) מקום חלק.

ו) בכ"י אות ט' מסופקת.

ז) אות ג' בכ"י בספק.

ח) צ"ל וקציץ חנית (תהלים ט"ז י').

ט) בכאן הניח הסופר מקום חלק.

י) הסופר השמיט המלה הרטשנה (ישעיה י"ג י"ח). ובתרגום רס"ג שלפנינו: ת ג ר ח.

יא) אות יוד בכ"י בספק. ובתרגום רס"ג (שח"ש ב' ה') שלפנינו: א ר פ ד ו נ י.

יב) מקום חלק.

שכל את ידיו	שכל ארשד	ושננתם לבניך (6)	תני	שָׁנַן
לשחר פניך	שחר אדלג	שחת לו לא בניו	אפסד	שָׁחַת
(שכלתי אבודתיאת עמיז)	אתכל	משרד אב		שָׁרַד
אשר שכנתי	שכן	וישמעוהו כשמע	פסך	שָׁמַע
שמחתי אלי כפי	שמח אבסמ	אתה תשבחם		שָׁבַח
ישועו ואין מוש'	ישוע אס...ג)	ולא תשקרו איש	אכרב	שָׁקַר (דף טו)
וישמע שאול	ישמע אנמע	נפש עבדך ד)	פרח	שָׁמַח
(ישגבך שם אלהי ס)	אחגב	משנאי יי' יכחשו	אבגין	שָׁנָא
ויאמר שלשו	שליש תלת	שקין תשקצנו ות'	רגם	שָׁקַץ
ומכחכם שחדו	ברטל	ושבצת הכתנת	אעמל מעין	שָׁבַץ
ומשקרות עינים ו)	שקר גנג	יגועו בניו ושאלו	אמלב	שָׁאַל
משמרים הבלי	אחפט	ושפח יי' קרקד ז)	התך	שָׁפַח
משחק את רבקה	אפרח	וישנם מתניו		שָׁנַם
מי תכן את רוח ט)	תכן קדר			ח)
מתאב אנכי את	תאב תמנא	תקן משלים הר'	אתקן	תָּקַן
ותעב תתעבנו	תעב אכרה	למתפרות כסת'	כיט	תָּפַר
		שממית בידים י)	אצבט	תָּפַשׁ

4. המקום הראשון שהובאו בו דברי סעיד.

- (דף עמו' ב) באב הַנְּאִשׁ הַנְּאֵל וּמֵא שֶׁאֵבָהּ אֵעֵלֵם אֵן
- 15 הַנְּלָד מֵתֵל הַשְּׁמֵר וּלְכַנִּי אֵדְכַלְתָּה פִּי אֵלֵאֵלֶף בֵּית
וְצִירְתָּה עֲלֵי הֵדָה לֵאן כֹּל בִּלְמָה יִקַּע פִּיה אֵלְעֵבֵר
מֵתֵל נוֹלָד נוֹשָׁע נוֹדָע וְאֵלְעֵבֵר מֵן אֵלְכֵלֵם אֵלְתִּי
לִים פִּיהָ וּ מֵתֵל נְשָׁמֵר נְכָרְתָּ וְאֵלְכֵלֵם אֵיֵצֵא אֵלְתִּי
פִּי אֵלֶף בֵּית הַאָּמֵר יִקַּע פִּיהָ כֵּלֵאֶף מֵתֵל נֵאֵמֵר
- 10 נְאָקֵן וּמֵתֵל נְאָסֶף וּבִכְלֵאֶפֶה וְנֵאֵחָזֵוּ בְּתוֹכְכֵם
בֵּארֶץ כְּנַעַן וְאֵלְכֵלְמָה אֵלְתִּי בּוֹאוּ מֵתֵל הַנְּלָד לִים

(6) בתרגום רס"ג שלפנינו (דברים ו' ז') כתוב: ואח כהא.

(7) השלמתי עפ"י הכתוב (ירמיה ט"ז ז').

(8) כפי הנראה צריך להשליש אסרך (במקום אצרך כמו למעלה). ובתרגום רס"ג שלפנינו (תהלים י"ח מ"ב): יסתגיתון על דרך הצחות.

(9) הסופר השמיט המלה הראשונה שמה (תהלים פ"ד ד').

(10) מסכים לתרגום רס"ג שלפנינו (תהלים כ"ב).

(11) בתרגום רס"ג שלפנינו (ישעיה ג' ט"ז): ומברקאת על דרך צחות הלשון.

(12) העתקת המלה בתרגום רס"ג (ישעיה ג' י"ז): סינדר היא על דרך העברה.

(13) הסופר הניח כאן מקום חלק.

(14) בתרגום רס"ג (ישעיה מ' י"ג): היא.

(15) תחסר המלה תתפש (משלי ל' כ"ח).

- פיהא כלאף אן אלעבר נולד נולדו ואלדי באלף
 פיה כלאף מתל וְנִאָחֻזוּ זאר בעץ אלנאם פי הרא
 אלבאב פקאל ממא אנה יכון מן וזן אמר אן יעמל
 מתל יאָמֵר כמא קאל אָאָסָף יעקוב ויעמל מתל
 20 אמר ויכון מן מתל אמר אבה אבה יאבה ומן קנה
 יבנה ומן אתה יאתה כדלך יגוז מן הָאָחֻזוּ אן יעמל
 וְנִאָחֻזוּ מתל ונאספו. כ ל א ס ס ע י ד ק א ל (דף ו)
 אן אלכמסה אלאקסאם אלתי פי אלתי (ה) הָאָמֵר מתלה
 פי הולד פאדא וגדת נולד פי טפל אלמעני פרלך הו אסם
 גום (ו) מתל נודע ביהודה ואלדי מתל נודע יי משפט
 עשה הרא גום עבר ואדא כאן נושע נולד מקטוע פי
 5 אלמעני פחתמל אן יכון עבר ואדא כאן (ז) אסם ויכון
 עבר.

5. המקום השני שהובאו בו דברי סעיד.

- (דף מז עמו' ב) באב התקבך התקבך התקבך: אעלם אן
 התקבך בכלאף מא סואה ממא דכרנאה ואנמא צארת
 אלאלפאט אלתי סואה בקמצה בסכב אהחער והדא לים
 20 פיה מנה חרף פיגב אן תעלם אן כל כלמה יכון זאגל פי וסטהא
 מתל התקבך לא יקע מנהא בפתחה לאן קבל אלך לא תקע
 אלא קמצה ואלכלם אלתי יקע פי וסטהא מן אהחער חרף
 (דף יו) יכון בפתחה ותכון בקמצה מתל קולה ורבים מעמי
 הארץ מתנהדים ואיצא אָתְנִהְלָה לְאָפִי וְיִתְעֶצּוּ
 על צפוניך התנערי מעפר אשר תתנחלו אותה כגורל
 5 אם התרחצתי במי שלג קאל אל מ פ ס ר ק צ ד ה
 פי התקבך אלדי דכרה אנה מסלה לם לם יכון התקבך
 מתל התאמין לאנה לים פיה שי מן אהחער פקאל
 בעצהם אנה יגוז אן יכון התקבך ומא מאתלה מתל
 התרסין בראסה ואן התקבך ומא שאבהה אמר בראסה
 קאל ס ע י ד ואעלם אן פי הרא אלבאב אדא וקע
 10 אלת' פי וסט אלכלמה מתל הקסמב (ז) חקה אן יכון עלי אל
 קיאם (ח) התשרע ולכן לעלה אלם' געל אלת' בעד פצאר
 מהשטרע והדא מתל יסתער אלדי קנא התקבך
 וְתִקְבְּכוּ וכמא ימר עלי הרא אלרסם.

(ה) הטלה אלתי השניה מיותרת.

(ו) אות ז' במלה גזם בספק.

(ג) על שלשת המלות עבר ו אדא כאן נטה הסופר קו להורות כי הן מיותרות.

(ד) הסתרע. צ"ל השתרע.

(ה) קיאם. או אולי קיאם.

6. דוגמא מנטית הפעל שמע.

	פ'	(רף ב עמוד ב) פ'
אסמע מני שְׁמַעְנוּ אסמע מנא	שְׁמַעְנוּ אסמע שְׁמַעְנִי	שְׁמַע אסמע שְׁמַעְנִי
שְׁמַעְנוּ כדליל גְּאֹלָהּ ואל	שְׁמַעְנוּ שְׁמַעְנוּ	שְׁמַעְנוּ שְׁמַעְנוּ
וְתִצְרַח שְׁמַעְנוּ אסמע מנחם (ה)	וְתִצְרַח שְׁמַעְנוּ	מסלה עליה אֶתְרַחֵהּ
שְׁמַעְתָּנִי	שְׁמַעְתָּנִי	פ'
שְׁמַעְתָּנוּ שְׁמַעְתָּם שְׁמַעְתָּה	שְׁמַעְתָּנוּ שְׁמַעְתָּה	שְׁמַעְתָּנוּ שְׁמַעְתָּנוּ
פ' שְׁמַעְנוּ אסמעו	שְׁמַעְתָּנוּ :	(רף ג)
שְׁמַעְנוּ מני אסמעו מנא	שְׁמַעְנוּ מני אסמעו מנא	
שְׁמַעְנוּ אסמעו מנחם	שְׁמַעְנוּ אסמעו מנחם	
שְׁמַעְנוּ אסמעו מנחם : (ג)	שְׁמַעְנוּ אסמעו מנחם	
שְׁמַעְתָּם סמעתם	שְׁמַעְתָּם סמעתם	5
שְׁמַעְתָּנוּ סמעתם מנחם	שְׁמַעְתָּנוּ סמעתם מנחם	
שְׁמַעְתָּה שְׁמַעְתָּנוּ :	שְׁמַעְתָּה שְׁמַעְתָּנוּ	
אֶשְׁמַעְךָ אסמע מנך	אֶשְׁמַעְךָ אסמע מנך	
אֶשְׁמַעְכֶּם אֶשְׁמַעְךָ פ'	אֶשְׁמַעְכֶּם אֶשְׁמַעְךָ פ'	
שְׁמַעְתִּי סמעת	שְׁמַעְתִּי סמעת	10
שְׁמַעְתִּיכֶם סמעת מנכֶם	שְׁמַעְתִּיכֶם סמעת מנכֶם	
שְׁמַעְתִּים סמעת מנחם	שְׁמַעְתִּים סמעת מנחם	
שְׁמַעְתִּין מנחם (ה) שְׁמַעְתִּיה מנך	שְׁמַעְתִּין מנחם (ה) שְׁמַעְתִּיה מנך	
יְשַׁמַּע יסמע יְשַׁמַּעְנִי מני (ו)	יְשַׁמַּע יסמע יְשַׁמַּעְנִי מני (ו)	
יְשַׁמַּעְךָ מנך יְשַׁמַּעְכֶּם מנכֶם	יְשַׁמַּעְךָ מנך יְשַׁמַּעְכֶּם מנכֶם	15
יְשַׁמַּעְךָ מנחם יְשַׁמַּעְךָ	יְשַׁמַּעְךָ מנחם יְשַׁמַּעְךָ	
יְשַׁמַּעְךָ מנחם (ו) יְשַׁמַּעְנוּ מנחם :	יְשַׁמַּעְךָ מנחם (ו) יְשַׁמַּעְנוּ מנחם :	
שְׁמַע סמע שְׁמַעְנִי מני	שְׁמַע סמע שְׁמַעְנִי מני	
שְׁמַעְךָ סמע מנך	שְׁמַעְךָ סמע מנך	
שְׁמַעְכֶּם	שְׁמַעְכֶּם	20
שְׁמַעְךָ סמע מנך (ח) :	שְׁמַעְךָ סמע מנך (ח) :	
שְׁמַעְךָ פ' שְׁמַעְךָ	שְׁמַעְךָ פ' שְׁמַעְךָ	
שְׁמַעְךָ סמע מנחם (ט)	שְׁמַעְךָ סמע מנחם (ט)	
שְׁמַעְךָ יכון בדליל שְׁבַחֵהּ בלב ימים	שְׁמַעְךָ יכון בדליל שְׁבַחֵהּ בלב ימים	(עמוד ב)

(ה) מנחם. צ"ל מנחם.

(ב) מנחם. צ"ל מנחם.

(ג) מנחם. צ"ל מני.

(ד) צ"ל שְׁמַעְתִּיה מנחם א.

(ה) מנחם. צ"ל מנחם.

(ו) בגליון הרף מול השורות י"ד—כ"א נכתבו איזה דוגמאות אך נקרעו ורק רשומן ניכר.

(ז) מנחם. צ"ל מנחם א. וכן למטה.

(ח) מנך. צ"ל מנחם.

(ט) מנחם. צ"ל מנחם א.

	נְשָׁמַע נִסְמַע נְשָׁמְעָה נִסְמַע מִנְךְ	
	מִנְכֶם (א) נְשָׁמְעוּהוּ מִנָּה נְשָׁמְעִים	
	נְשָׁמְעָה מִנְךְ נְשָׁמְעֶיךָ מִנְכֶם נְשָׁמְעָה מִנָּה	
5	נְשָׁמְעוּן מִנְהֶם: פ' יְשָׁמְעוּנוּ סִמְעֵנָא	
	יְשָׁמְעוּנְךָ סִמְעֵנָא מִנְךְ	יְשָׁמְעוּנְכֶם סִמְעֵנָא מִנְכֶם
	יְשָׁמְעוּהוּ סִמְעֵנָא מִנָּה	יְשָׁמְעוּנוּ סִמְעֵנָא מִנְהֶם
	יְשָׁמְעוּנְךָ סִמְעֵנָא מִנְךְ	יְשָׁמְעוּנְכֶם סִמְעֵנָא מִנְכֶם
	יְשָׁמְעוּנָהּ סִמְעֵנָא מִנָּה	יְשָׁמְעוּנוּ סִמְעֵנָא מִנְהֶם
10	פ' תְּשָׁמַע תִּסְמַע	תְּשָׁמְעוּנִי תִסְמַע מִנִּי
	תְּשָׁמְעוּנוּ תִסְמַע מִנָּה	תְּשָׁמְעוּהוּ מִנָּה
	תְּשָׁמְעוּ מִנְהֶם	תְּשָׁמְעוּ מִנָּה תְּשָׁמְעוּן מִנְהֶם:
	פ' יִסְמְעוּ מִנִּי	יִסְמְעוּנוּ יִסְמְעוּ מִנָּה יִסְמְעוּךָ מִנְךְ
15	יִשְׁמְעוּכֶם מִנְכֶם	יִשְׁמְעוּהוּ יִסְמְעוּ מִנָּה
	יִשְׁמְעוּם מִנְהֶם	יִשְׁמְעוּךָ מִנְךְ יִשְׁמְעוּךָ
	יִשְׁמְעוּךָ יִשְׁמְעוּן	פ' יִשְׁמְעוּנוּ
	יִשְׁמְעוּ סִמְעוּ	יִשְׁמְעוּנִי סִמְעוּ מִנִּי יִשְׁמְעוּנוּ
	יִשְׁמְעוּךָ סִמְעוּ מִנְךְ	יִשְׁמְעוּכֶם יִשְׁמְעוּהוּ
	יִשְׁמְעוּם יִשְׁמְעוּךָ	יִשְׁמְעוּךָ יִשְׁמְעוּךָ
20	יִשְׁמְעוּן:	פ' יִשְׁמַע
	יִשְׁמְעוּנוּ	יִשְׁמְעוּכֶם יִשְׁמְעוּךָ
	יִשְׁמְעוּם	יִשְׁמְעוּךָ יִשְׁמְעוּךָ

ז. ממחברת מנחם בן סרוק (ג).

1. „אך אותיות (ג) לשון הקדש שנים ועשרים במספר. עשתי עשרה מהם ל'יסוד (ד) ועשתי עשרה מהם לשרת וכו'. הנה כה משפט האותיות למחלקות תוצאותם. עשתי עשר מהם מיוסדים ונשרשים ועומדים ואין להם מלאכה זולתי יסוד. ואלה הם. (טח ה) ספר גזע צדק"ו (י).

(א) מנכם. פה תחבר המלה נ ש ט ע כ ם.
 (ב) וצרפתי לרברי מנחם גם תשובות דוגש ותלמידי שניהם על כי קשורים ורבוקים הם ביחד.
 (ג) ספר מחברת מנחם בן סרוק (מהדורת מיליאואוסקי לונדון 1854) עמוד ראשון בפתיחת המחבר.
 (ד) כבר ראינו למעלה בהקדמת האגרון שחלוקת האותיות לשני חצאים ושחצו הראשון נקרא יסוד הוא מרב סעדיה.
 (ה) טח. צ"ל ח ט. כמו שנמצא כמה פעמים אצל דוגש ור' יוסף קמחי ומחברים אחרים כאשר זכרתי במבוא, ובאור הסימן הזה ושאר הסימנים ראה למטה בהוספה שלישית.
 (ו) ולאותיות השמשיות קרא מנחם מדעתו שם אחר וגם המציא להן סימן אחר.

והנה אף כי לא זכר מנחם פה את רב סעדיה. בכל זאת אין להסתפק כי ממנו לקח את הסימן חמ ספר וכו'. כי לא יאומן ששני מחברים ימציאו מדעתם סימן כזה שאינו פשוט כל כך. ומה גם כי ידענו שמנחם ראה את ס' האגרון והביא ממנו דברים אחרים (ראה למטה בסמוך). ואם כן הוא ההשערה הקרובה אמריה תאמר שגם חלוקת האותיות לשתי מחלקות שרשיות ושמושיות וקריאת שם השרשיות במלת יסוד שאב מן הכאר שחפר רב סעדיה בספרו הראשון. נגד מנחם יצא מהננדו דונש בתשובותיו להוסיף על האותיות השמושיות עוד שתיים את הד' והמ'. ובשירו שהקדים להן המתחיל דעה לבי חכמה ובינה כתב א': «והמליך חמ ספר ג'. וחטא נוב שפר ג'! ומי'ת דל'ת הפר. מלאכתם בדברים» (ד).

ובהקדמה לתשובותיו אמר עוד (ה): «וגם עליו [על מנחם] לדעת מן האותיות האלה מהם שלשה עשר משרתים ותשעה מלכים. סימן המשרתים דונש ה'לוי אמ'ת כמ"ב. וסימן המלכים ח"ג ק"ץ ספ"ר ע"ז. ובתשובותיו שלש דבריו: «חמ ספרו גזע צדק. וכתבת בספרך חמ ספר וכו'. ואין מהם משרת. ויש מהם שנים משרתים» וכו'. וגם דונש לא זכר פה את דברי הגאון. שהוא היה הממציא את החלוקה הזאת והסימן לה. וראה אורות הסבה לזה למטה. להשנות דונש השיבו הלמידים מנחם בהגינם בעד רכס בראשונה בשירם שבראש השבועותיהם כאמרם על מנחם ז):

«והחביר תושיות. מתוקות לפיות. עלי האותיות. שתיים גם עשרים. אחדם ושניים. גבול למו קיים. משרתים שת חצים. וחצים עקרים». ועל דונש התלוננו בשיר זה ח):

«ומהיסוד נבדל. יסוד מי'ת שת גם ד"ל. ומאן ויחרל. עשותם עקרים». ובגוף התשובות אחרי אשר האריכו להשיג על דונש בענין הזה הוסיפו לומר: «והיה רב ט) סעדיה גאון וצ"ל חכם ממנו אשר לא החביר המי'ת והדל"ת במשרתים בספר האגרון אשר בנה. כי זה סימן במשרתים האובים כשתלן הן הנוספות י). והן הנה אשר חקק מנחם שסלאכתו בינה. ולו

ה) ספר תשובות דונש בן לבראט (מהדורת פיליפאוסקי לונדון 1856) עמוד 2 בית 61. ג) והמליך חמ ספר. ר"ל עשה את האותיות האלה למלכים. כי כן יכנה דונש לאותיות השרשיות.

ג) וחטא נוב שפר. כפי הנראה ר"ל שמנחם יק"ה (שפר) את החטא שחטא בניב שפתיו.

ד) שעור המאמר שמנחם הפר מלאכת האותיות ד' ומ'. כי לא חשבן בין המשרתות.

ה) תשובות דונש שם בהקדמה עמוד 5.

ו) תשובות דונש שם עמוד 9.

ז) ספר תשובות תלמידים מנחם בן סרוק. מהדורת ר"ז בן כוכב טוב שטערן (ויען 1870)

עמוד 10 בית ח' וט.

ח) תשובות תלמידים מנחם שם בשירם עמוד 11 בית ל'.

ט) תשובות שם עמוד 40. והמול' בהערה שם הביא דברי ר' יונה אבן גנאם והראב"ע המסכימים בזה עם הגאון נגד דונש. והיה יכול לומר כי כל המדקדקים (לכד מר' מנחם בן שלמה בעל ס' שכל טוב. ראה למטה בהוספה שלישית) קבלו בזה דעת רס"ג.

י) האובים כשתלן הן הנוספות. ראה למעלה בהקדמה העברית לאגרון (בית כ"ז):

ראה (6) כי המי"ת והדלי"ת במשרתים היה מחברים בינותם". ופה המקום אתי להעיר כי בעת שחבר דונש את תשובותיו על מנחם עוד לא עלתה במחשבתו לצאת נגד רב סעדיה, ובהפך נהג בו כבוד וקרא אותו זקני. ר"ל אלופי ומורי. ורק אחרי אשר הרעימוהו תלמידי מנחם בתשובותיהם נגדו והראו לו איך דבריו סותרים לדברי הגאון התעורר דונש לצאת בהשגותיו נגד האחרון, ומרוב כעסו של דונש שהיה מהיר חימה ולא שלט ברוחו המיח בדברים עזים כלפי רס"ג בתשובותיו, והרבה נצחון עושה (3), ומיד שהתחיל דונש לחבר את תשובותיו נגד הגאון והראה לתלמידיו את השגותיו כבר יכלו תלמידיו להתפאר בשירם נגד תלמידי מנחם (בית 61): „סעדיה לא צדק, לפניו עת נבדק, ואף כי אבק דק, כמזכר נמהרים”.

האותיות המוספות בתחלת המלה המה האובים כש הלן, ור"ז שמערן המול בהערתו שם (עמוד 42—41) חשב כי רק זה הסימן הוא מהאגרון והסימן השני אי תן בשלום כה (שהביא דונש בתשובותיו על רס"ג), לקח בלי ספק מספרו צחות לשון עברי, אך עתה נדע כי שני הסימנים הובאו ביהד בהקדמה לאגרון שם, ועל כגון זה נאמר למד לשונך לומר איני יודע. (6) ולו ראה, כפי הנראה זה מוסב על רב סעדיה ולא על מנחם, כי יאמרו היה מחברים, כמו שאמרו למעלה על רס"ג אשר לא החכיר, אף כי נובל לומר ג"כ שזה מוסב על מנחם שעליו אמרו שחקק ופה השתמשו במלה אחרת לתפארת המליצה.

(3) דברי אלה נוסרו על הטעמים האלה: 1. בעת כתיב דונש את תשובותיו על מנחם נסתייע מרס"ג וקראו (בשירו שהבאתי) זקני, ר"ל אלופי ומורי. החושף צפונות, גם יאמר למנחם בתלונה (עמוד 23 ברש"ד ה ד ה): „ותמרה את אמרו, ותשנה את הדרו”. אף כי מנחם דבר נגד הגאון בענוה והרבה בדברי התנצלות ודנו לכף זכות. ולו נכתבו או מדונש תשובותיו על רס"ג הלא היו מתנגדיו אומרים לו בצדק: מול קורה מכין עיניך! כי אתה כבר העזת פניך ויצאת לחלוק על הגאון כספר מיוחד המלא דברים קשים ומרים והקלת בכבודו במדה מרובה! 2. תלמידי מנחם בתשובותיהם על דונש יסתייעו כפעם בפעם מדברי רס"ג (בשירם בראש התשובות עמוד 13—12 בית 38 ובית 54. ובתשובות עצמן עמוד 80, 74, 72, 47, 40, 27). ונראה מזה שלא נודע או שכבר העיו דונש פניו לצאת בהשגות על הגאון, 3. מצב תשובות דונש על רס"ג יוכיח לנו כי לא נשלמו. כן ההעתק בכ"י רש"ל שמכנו נדפסו, וכן ההעתק שראה הראב"ג במצרים כעדותו בסוף מחברתו שפת יתר (אף כי תלה שם הטעיות והחסרונות במעתיק). וכפי ההשערה הקרובה היתה הסבה לזה כי התחיל דונש לחברן ולשמן על הגליונות לעצמו בקצור ובחפזה ולא הספיקה לו השעה להשלימן וליפותן, וזהו כשכיל שכתבן בסוף ימיו קודם מותו. 4. בבוא דונש לחלוק על מנחם כתב בראש השגותיו התנצלות, ועאכו"כ ובדאי לא היה נמנע לעשות כן בראש תשובותיו על הגאון אם היתה מחברתו בשלמות ולולא הרגיווהו תלמידי מנחם (שלא במחכוון) נגד הגאון. 5. המעיין בשתי מחברות דונש נגד מנחם ורס"ג במקומות שהוא מדבר בענין אחד (למשל ע"ד המלות: אדדס, לבן, לשידי, נפתי וכו') בנקל יראה כי התשובות על מנחם נכתבו קודם התשובות על הגאון, 6. דברי דונש בתשובות על רס"ג (105 א), ידענו כי אז מ' ר' סעדיה וזולתו מכל בני מורה לא היתה להם ידיעה בחיבור החרוה ושיקול הפיוט"ם הם תשובה לדברי תלמידי מנחם שאמרו לדונש (עמוד 27): הלא רב סעדיה ז"ל יש לו כמה שירים וכמה חרוזים ולא נשקלו במשקל הערב—מפאת כל זה נראה כי סבת התעוררות דונש לכתוב השגות על רס"ג בדברים חדים וקשים היתה כי הסתוהו תלמידי מנחם לזה בהסתיעם כפעם בפעם מדברי הגאון, וגם אמרו לדונש (עמוד 27) שהוא צעיר תלמידיו, ובי רב סעדיה היה גדול ממנו בחכמת הלשון (עמוד 40), והזכירו לו שהוא בעצמו קרא את הגאון רבו ואלופו (עמוד 47). ועוד אמרו כי רס"ג הוא אדון לראשו (עמוד 74), וכל אלה הדברים הקניטו כל כך את הרגון דונש עד שהתעורר לצאת בפומבי נגד הגאון ולהראות כי יתר שאת לו בחכמת הלשון, אמנם לא הפיק זממו כי לא הספיק להשלים מה שהחל ומת וחיזי תאוותו בידו, אולי מפני שלא האריך דונש ימים. ולפי עדות תלמידיו היו שגותיו כש"ל ש"ס.

ואמנם דונש לא הספיק להשלים את תשובותיו על רס"ג. ובכמה מהן רשם רק את המקומות שבדעתו להשיג ואת ההשגות עצמן לא הספיק לכתוב. וגם הרבה מתשובותיו שכבר כתב לא נסדרו כראוי והן כתובות בערבוביא גדולה. וכפי הנראה החל את העבודה הזאת באחרית ימיו וקדמהו המות.

אולם נחזור לעניננו ונאמר כי דברי תלמידי דונש בתשובתם אודות אותיות השרשיות והשמושיות (עמוד 9—28) הם תפלים וחסרי מעם. ורק זאת נלמד מהם כי ביטיהם לא נודע מחבר ערבי בדקדוק הלשון שחלק את אותיות הא"ב לשרשיות ושמושיות (ה). ואם כן היתה זאת המצאת רב סעדיה מדעתו ושכלו ואין לזרים חלק בה.

2. (הג"ב). בינה הגיגי וכו'. מצאתי ראיתי בספר פתרוני רב סעדיה במחברת הא"ג. להדוף את כל איביך (דברים ו' י"ט ד). גמול ירו הד (ישעיה י"א ח' ה). והדרך רשעים תחתם (איוב מ' י"ב ו). שלח העז את מקנך (שמות מ' י"ט ז). אשר הצו על משה (כמרבר כ"ו מ' ט). כהתם הפשעים (דניאל ח' כ"ג ט). הוזים שוככים (ישעיה נ"ו י' י). הברי שמים (ישעיה מ"ז י"ג יא). גנת הביתן (אסתר ז' ז' יב). תהותתו על איש

(ה) תשובות תלמידי דונש (עמוד 29): ועוד אמרתם כי מחביר לשון הערב לא הביא דלת במשרתים. קצוי יד! חסרי לבב! הלא הגה ספר מחברתו ביד כל חכמי ספרד ואין בו זכר בשער הזה לאותיות המשרתים ולא למלכים".

(ג) מחברת מנחם שם עמוד 68.

(ג) כבר אמרנו למעלה במבוא כי לעיני מנחם היתה המהדורא השניה מס' האגרון שבה הוסיף רב סעדיה תרגום ערבי לשרשי לה"ק. ולכן נקרא הספר אצלו בשם פתרוני. כי הפירוש והתרגום נקרא או פתרון (דוגמת המלה תפסיר בערבית). ולכן יקרא מנחם את מחברת יהודה בן קריש בספר פתרוניו (עמוד 12 שרש אבח) ואת תרגום אונקלוס דברי פתרוני (עמוד 23 שרש איתן). וכן לרוב אצל מנחם דונש ותלמידיו ושאר קדמונים. ורס"ג וכן ר' יונה (בתאב אלאזול עמוד 595) תרגמו המלה פתרו בערבית פסר. ובתנחם התלונן הראב"ע על דונש בזה בראש מחברתו שפת יתר. וראה שם הערת המו"ל ר"ג ליפמאן. (ד) מנחם עצמו יחשוב (למטה שם וכן למעלה עמוד 67) כי השרש הוא דף ולא הדף על כי מצא נדף ידפנו תנדה בלא הא. וראה מה שהבאנו למטה מס' השהם לר' משה נשיאה.

(ה) למעלה במחברתו (עמוד 62) יאמר מנחם כי שרש המלה הדה הוא אות הר' בלבד על כי נמצא וידו בלא ההין.

(ו) מנחם יחשוב שרש המלה דך (עמוד 64).

(ז) למטה שם (עמוד 132) יאמר מנחם כי שרש המלה עז.

(ח) מנחם יחשוב לשרש המלה (עמוד 152) את הצ' בלבד. וכבר ראינו למעלה כי גם רב מבשר השיג על הגאון במלה זו כמו מנחם.

(ט) למטה כשרש תם (עמוד 185) לא הביא מנחם את המלה הזאת כי אם כהתםך שורר (ישעיה ל"ג א').

(י) שם ולמעלה (עמוד 13) וגם למטה (עמוד 78) יאמר מנחם כי רק אות ז' השרש במלה זאת.

(יא) מנחם יחשוב למעלה (עמוד 48. 13) האותיות בר לשרש המלה. וראה עוד למטה מס' השהם לר' משה נשיאה.

(יב) למטה שם יפרש מנחם את המלה מן ביות בהוראת פנים. וגנת הכיתן כמו גנת הפנימית. ואורות דעת רס"ג ראה הערתנו למטה בסמך.

(תהלים ס"ב ר') ה). וכאלה הרבה באותיות אשר אינם יסוד במלים. וכה יצאו מהם ומקצתם יורה על רובם"ג) וכו'. „גנת הביתן ג). אמרו אנשי פתרון הביתן אין לו פתרון כי הוא שם מקום [נ"א : מקום שם] הגינה כמו שושן הכירה וכו'. אבל רב סעדיה אשר החכיר המלים האלה במחברת ה"א לא יכלתי לדעת מה ראה על ככה ד). ומה היתה סברתו. ודקדוקי פתרוניו ומרחבי מליצתו יורה על הבונתו. על כן יש מאמתת מוסר ומדרך אמונה ס) לבלתי שום משגה בסדרי עניניו".

מנחם לא הביא פה את דברי רב סעדיה בלשונו. כי לא הביא את השרשים עצמם כי אם את הפסוקים שרשם הגאון כמראה מקומות אפוא נמצא כל שרש בתנ"ך (דוגמת מה שהבאתי מתשובת רב מבשר ובסימן הקודם מכ"י). גם לא הביא מנחם את המלות כסדרן עפ"י א"ב כמו שהיו ערוכות בס' האנרון. על דברי מנחם אלה השיב דונש בן לבראט. ובשירתו שהקדים לתשובותיו נמצאו החרוזים האלה ו):

100. „באמרו כי ידה. כיסוד הא הדה ז). וכצפור צדה. חכם השנערים.

ה) מנחם חשב שם (ולמטה עמוד 186) שרש המלה את אות הת' בלבד. ג) מן המלות וכאלה הרבה יתחילו דברי מנחם. ור"ל שרב סעדיה הביא עוד שרשים רבים שחשב בהם את האותיות השמושיות לשרשיות. אף כי האותיות האלה תצאנה לפעמים מן המלות ולא תמצאנה בהן (וזה יזכיר שאינן מן השרש, כמו שהעיר גם רב מבשר למעלה אצלנו). ואמנם הוא (מנחם) ידבר פה לרונגאט על איזה מהם. ומהם תקיש על השאר. ובאמת ראינו למעלה כי רב מבשר הביא עוד שרשים כאלה מרס"ג. ומנחם דבר שם למטה בפרטות אודות שלש המלות: להדרף תהות תו זה הביתן.

ג) מחברת מנחם שם עמוד 69.
ד) מדבריו נראה שלא כלל את רב סעדיה בין אנשי פתרון. כי לרעתם שהביתן הוא שם מקום הלא לא יקשה מאומה. כי השמות הפרטים לא יקבלו הא היריעה ומוכרחים אנו לומר שאות הא היא חלק שרשי מן המלה. ואשער כי רס"ג חשבה למלה פרסית. כמו למשל הביד (במספר רבים הבידאן habidan ונמצא גם בערבית) שם הצמח Colocoyntis (קאלאקוינטע) ותהי הוראת גנת הביתן=קאלאקוינטען-גארטען. וידוע כי בצמח הזה השתמשו בימים קדמונים לרפואה. ואף כי נמצא פעם אחת (א' ה') ביתן בלא ה' נראה כי הגאון חשב לעיקר את התמונה הביתן כפי שהיא נמצאת שתי פעמים (ז' ו'). וכבר מצאנו לרב סעדיה שפרש במגלת אסתר שג' מלות מתחילות במלה אחש שהוראתה בלשון מדי (=סרס) גדול. כפי שהביא בשמו ר' יוסף קמחי בספר הגלוי (טהורות מאתיאום ברלין 1887) עמוד 70. והפלא כי חכם עדיף מנביא ובאמת השרש חשי בפרסית הקדומה הוראתו יכולת וממשלה גדולה. וגם חשתי א טמשלה ומלוכה. ראה ברשימת המלים לשפיענעל (אלטפערזישע קיילאינשריפטען) באות ח'.

ה) סגנון הלשון הזה מצאנו למנחם גם במכתבו לר' חסדאי הנשיא (בית האוצר לרש"ל דף כ"ח ע"ב): יש על המשכיל מארת המוסר ומדרך האמונה. גם במכתבו משם ר' חסדאי ליוסף מלך הכוזרים: יש על אדוני המלך כאמתת החסד ומאורת האמת.

ו) תשובות דונש על מנחם עמוד 22. בית 3. 100—102.

ז) ר' יונה בן ננאח בכתאב אלאצול (עמוד 600 בשרש צד ה) הביא את הבית הזה ואצלו הנוסחא: באמרו כי רדה. ביוסד הא הדה וכו'. ובאכער כמה"ע לחברת דורשי הקדם באשכנז (לשנת 1882 עמוד 405 בהערה 4) השתדל לקיים הנוסחא הזאת. אך דבריו דחוקים כי לא נמצא בשום מקום המלה יוסד בהוראת מחלקה (אכטהיילונג) (וגם אצל פרחון הנוסח יסוד ולא

101. סעדיה בן יוסף. זקני (6). החוסף. צפונות. האוסף. פני המוסרים (ג).

102. ותזו הא הווים. ושמו עם מזים (ג). וההא כהווים. כמו הא בהורים.

וכן בתשובותיו השיג דונש על מנחם רק בשתי המלות הדה והווים.

ואלה דבריו שם:

הדה (7) וכתבת בספרך ראיתי בפתרוני רב סעדיה גמול ירו דרה.

הווים. שוכבים. במחברת הא. ותמרה את אמרו. ותשנה את הדרו. ותבא (8)

יוסד). וגם לפעל דרה לא מצאנו ההוראה לרחוק אל תוך (אין עטואס געצוואנגט). ובלשון המשנה הוא להפך: הרודה פתמן התנור. ולולא המשקל הייתי אומר דצ"ל: באמרו כי עדה. מיוסוד האדה. ר"ל שמנחם אמר כי המלה הדה עברה וסרה (ראה מחברת מנחם עמוד 181 שרש עד הרביעי) משרש הא כמו שחשב רס"ג ושהא אל שרש ד' כדעת מנחם. וכן אהשוב כי ציק ר' יונה במה שתפס את דונש בהוראת המלה צדה. כי דונש בודאי השתמש פה במלה זאת בהוראת ציד כמו שנראה ממלת וצפור (עדה"כ צוד צונוי כצפור איכה ג' ג"ב) ולא בהוראת ארב כדעת באכער. ואמנם גם מנחם לקח צדה בהוראת צד ציד (מחברת עמוד 148 צד החמישי) ודונש לא השיג עליו בזה כי אם הסכים עמו. וראה גם במחברת הפרחון כפי הכ"י שהביא באכער במה"ע לשמארע XI, 42.

(6) זקני. כבר העירונו למעלה כי הוראת המלה פה היא מורי ואלופי ולא אבי זקני כדעת איוה החכמים הרשים. וכן יאמרו תלמידי מנחם לדונש (עמוד 48): „והנה נמצאת מחליף דבריו וטימר פתרוני אחרי שומך אותו וזקנך ורבך" ואם כן לא מאביו זקנו המבעי דבר דונש. גם עד עתה לא נראה ולא נשמע בעולם הספרות שהנכד יכתוב נגד אביו זקנו בסגנון תשובות של דונש על רס"ג (לדוגמא בנומ' 10: והסתכל מי החוטא. נומ' 11: התכוון בני בשפת הקדש למצחצחיה ונוסה ממעלגיה ומנת'היה [כצ"ל]. נומ' 41: ואל תקבל כל פתרון מעות ומעוקל. נומ' 51: הוזהר בני מזדון ומשגיה. נומ' 56: בינה בני ואל תבא עם השוגים בסודם. נומ' 57: שמע בני ואל תהי פורע מוסר. והקשה ככולן נומר 124: ואמר ר' סעדיה וכו' ואני כבר פיענחתי בעידותי מן הנמצא בכתוב וכו' ולא יקשה מה שאמרנו בצירופו בלתי על פתי או קטן). ומיום שנכרא העולם עד עתה היו בני האדם קרובים אצל עצמם ובשרם וחסים על כבוד אבותיהם קרוביהם ושאריהם. ואם בני נשים הם כבנים (יבמות ס"ב ע"ב) אבות אבות הם כאבות לענין כבוד. וגם החצוף היותר גדול בספרות החדשה (הוא יה"ש הבראדי אשר ירמוס ברנלי השור והחמור את עטרת תפארת ישראל הם חכמינו הקדמונים הנפטרים לחי עוה"ב. והחיים אתנו. כמו הרב רשי"ר ז"ל בהיותו בחיים חיות) ידמה לכבד את שאריו וקרוביו בהדפיסו כפעם בפעם במחברות החלוץ קינות על מותם ומצבות. ובהתפארו במעלותיהם ויחוסיהם. ועם כי שיריו כקול סירים תחת הסיר והם כתובים בסגנון השירים הגרועים שבגרועים כלאכת ידי נערי ישראל בגאליציא. ומפאת זאת לא ימצא איש בישראל שיתקנא בכבוד שארי המשורר החדש הזה. בכל זאת הלא לא יתראה בהם כמשורר להכעיס. כי לא נמצאו בהם דברי חירוף וגירוף מהתלות וחוצפה ולא ישליך עליהם את השקוצים שנמצאו בדבריו נגד חכמי התלמוד והגאונים. ומזה נראה כי גם המוקד הזה המבליע באפיקורסותו כל מעלה ומדה טובה שנמצאת בקדמונים ואחרונים יחוס על קרובי ויחפץ בכבודם וגם יתפאר ביהוים כאחת מנשות החסידים שבפולין.

(ג) פני המוסרים. כפי הנראה הכוונה כי רב סעדיה אסף אליו את המעלות החשובות ומדות המוסר. או שחבר ספרים אודות מדות מוסר החשובות. גם המלה מוסר הנדרפת בס' משלי עם למוד ולקח היתה שגורה בפי הקדמונים בהוראת למוד ומדע. כמו שהשתמש דונש בתשובותיו על רס"ג (№ 57) במלות פורע מוסר במובן משבית ומבטל החכמה והלמוד. וכן יאמרו תלמידי דונש על רכס בשירם (בית 32): ומי זה לא יחסוד. לפניו לעמוד. גתיבותיו ללמוד. ולקנות מוסרים. ושם למטה (בית 140): לאנשי מוסרים.

(ג) ר"ל מנחם השווה את המלה הזוים עם המלה ומוזה מי הנדה (במדבר י"ט כ"א):

(7) תשובות דונש שם עמוד 23.

(8) ותבא. צ"ל ותביא או צריך לנקד וְתָבֵא.

הזים במחברת זי"ן. כי חשבתו כאפס וכאין (6). ותחבר הדה במחברת דל"ת, כי לא שקלה במשקלת, ומשקלה מן הפעלים השניים (3). הגה מן יהנה. המה מן יהמה. ואודיעך כי וידו אבן בי אשר דמית אלי הדה לא ירמה ולא יערך אליו במשקל. כי משקל וידו מן הפעלים ויטו ויכו ויוו וכו'. מפני כי וידו כמו ויורו המורים (דה"ב ל"ה כ"ג). ולומר הורה ידו או השליך ידו במקום שלח ידו לא ימצא בתעודה, והשכילה ותן תורה. ליסד הא הדה"ג.

„הזים (7). והתשובה עליך בהזוים כתשובה בהדה. כי כאשר לא הוכל לומר מן ויטו הוטים במקום ממים. ולא מן ויכו הויכים במקום מכים. כן לא הוכל לומר הזוים במקום מוים וכו'. ונאמר כי פתרונו לפי הענין רורמים. כמאמר יהונתן המתורגמן שבבין נומין. ומשקל הזוים והוים (5) והוגים. והוהר פן תהיה מן המשגים שוגים" (1).

ורבנו יעקב הם בהכרעותיו שם התנצל בעד מנחם כי לא חלק על הגאון כהוראת המלות (2). כי אם התפלא עליו מדוע הציג אותן במחברת הא. גם למד זכות על מנחם בעבור שנראה מדבריו שהוא חס על כבוד הגאון (8). — ותלמידי מנחם ורוגש בתשובותיהם לא נגעו ולא פגעו בענין המחלוקת הזאת שבין רבותיהם. ועל איוה דברים מדבריי מנחם בשרש זה השיג ר' יוסף קמחי (ט). ועוד השיג מנחם כמה פעמים על רס"ג מבלי הזכיר שמו כי אם כללו בשם אנשי פתרון (י).

ה. מתשובות דונש על רב סעדיה (י).

1. (№ 6) „ועוד אמר מ' ר' [מר רב] סעדיה זצ"ל לענין כ"ב אותיות שהן עיקר המילין לכל לשון הקדש, כי י"א מהם תשמש יב) בתחילת התיבות

(6) חשבתו כאפס וכאין. חשבת את רב סעדיה (האומר כי גם הוא מן השרש היא) באפס ואין.

(7) השניים. בעלי ב' אותיות הג הד וכו'.

(8) ליסד הא הדה. לחשוב את ההא הראשונה ממלת הדה ליסוד. ר"ל שרשית.

(ד) תשובות דונש שם עמוד 24.

(5) והוים. נראה דצ"ל בהורים כמו למעלה בשירו (בית 102): „והא בהזוים כמו הא בהורים“.

(1) שוגים. נראה דצ"ל ושוגים.

(2) אך ראינו כי בהוראת מלת הביתן חלק מנחם על רב סעדיה.

(8) תשובות דונש שם עמוד 23: „ואף גם על זה היה מנחם ירא וחרד מהרום הרב. באומרו על כן יש מאמתת מוסר" וכו'.

(ט) ספר הגלוי רד' יוסף קמחי (ברלין תרמ"ז) עמוד 85.

(י) ראה לרונמא למטה בבאור ותלה ארץ מצרים מתשובות דונש על רס"ג.

(6) ספר תשובות דונש הלוי בן לברט על רבי סעדיה גאון (מהדורת שראטער ברעסלא 1866) עמוד 2—3. והערות עליו ראה במה"ע לגייגער יידישע צייטשריפט חלק ד' (ברעסלא 1866) עמוד 200—211. חלק ה' (1867) עמוד 9—187.

(5) תשמש. וכן למטה תרכב מורכבת. לשון נקבה יחידה תחת מספר רבים או רבות על דרך שפת ערבית. כאשר העירותי למעלה.

ובתוכם ובסופם (א). ועשה מסורתם איתן בשלום כה. והיא האחרות לא תשמש ולא תרכב על זולתה. בלתי היא מורכבת (ב). ועשה מסורתם טחג (ספר גזע צדק. וכאשר עיינתים והנה הם חילוף מה שאמר. לפי שהם י"ג אותיות מהם שתשמש בתחילת המלות ובתוכם ובסופם. ועשיתי לה (ד) סימן אדניה שלו כתם טב (ה). לפי שהוצאתי מן הי"א שאמרן הוא שלא תשמש שתי אותיות והם ד ט. נקיה הכל י"ג כשחקקתי. ונשתיירו האותיות שלא ישמשו ט'. ועשיתי להן סימן חג קץ ספר עז"ו (ו).

ולמעלה ראינו כי בתשובתו על מנחם בענין חלוקת האותיות לא הביא כלל את דברי רב סעדיה. וזה מפני שאו עוד לא הגיע לידו ס' האגרון של הגאון (ז). כי קשה לומר שבתחילה העלים עיניו מזה האגרון למנוע ממנחם עד מסייע נכבד כרס"ג. כאשר באמת הביאו תלמידי מנחם את דבריו להוכחה להציל את רבם מכף דונש.

על השגת דונש השיב הראב"ע במחברתו שפת יתר כזאת (ח):
 (סימן ו') ועוד אמר הגאון כי האותיות המשרתים הם חצי כל האותיות.
 ור' אדונים אמר כי הא' והר' גם כן מהמשרתים (ט). וזה הפך דעת כל המדקדקים הראשונים והאחרונים וכו'.

2. (169 א), ואמר [רב סעדיה] (י) פיר' (יא) וה' האמירך היום (דברים כ"ו י"ח) פקח כמו בראש אמיר (ישעי' י"ז ו'). ואמר בספר האגרון שלו כי הוא שיהיה למעלה קרוי אמיר. בנוהג שבעולם שהמלכים הם העולים למעלה מבני אדם.

(א) ובתוכם ובסופם. דברי רב סעדיה אודות השמוש בתוך המלות ובסופן לא הגיעו לידו. כי במה שנשאר לנו לפליטה מהקדמת האגרון מדובר רק אודות השמוש בתחלת המלות.
 (ב) בלתי היא מורכבת. המלות האלה הן כיתר באור מלות הקדמות. ואולי היה בחפץ המחבר לכתבן תחת הקדמות ששכח למחוקן.
 (ג) טח. כבר הבאנו למעלה שרוב הנוסחאות הן חט ולא טח. וכן כתוב בתשובות דונש על מנחם שהבאנו.

(ד) לה. או יחידה תחת רבות כמו למעלה. או צ"ל לה' (הקצור מן להם או להן).
 (ה) אדניה שלו. בתשובותיו למנחם נתן סימן אחר: דנש ה לוי אמת כ ט ב. ואולי בעבור שהתנפלו עליו תלמידי מנחם בגלל הסימן הזה גם הסבו אותו לגנאי בחר לו סימן אחר. אשר אמנם גם בו נכלל שמו. כי אדניה הוא כמו אדונים שמו העברי של דונש.
 (ו) חג קץ. אודות באור הסימן הזה וההולך לפניו ראה למטה אצלנו בהוספה שלישית.
 (ז) וגם מזה הוכחה שתשובות דונש על רס"ג נכתבו באתרונה כאשר השתדלתי להוכיח למעלה.

(ח) ספר שפת יתר לר' אברהם ב"ר מאיר אבן עזרא (מהדורת ר"ג ליפמאן טראנקפורט דמיין 1843) דף ה'. ואיזה תקונים עפ"י כ"י במה"ע השני לגייגער חלק ד' עמוד 296—292.
 (ט) מהמשרתים. כן בכ"ו ובנדפס ממשרתים.

(י) תשובות דונש שם עמוד 56.
 (יא) המו"ל שראשטער יתקן שם בפירושו. ואין צורך פה לתקן כי ר"ל רס"ג אמר פירוש האמירך עשאך פתח.

והנה במקום הזה לא תמצא השגת דונש, והיא נמצאת למעלה בתשובותיו (ה).
 ושם גם דברי רב סעדיה ברורים יותר:
 (50) „יפתר אמיר כמשמעו, כי כן שם הפחה בלשון ישמעאל (ז).
 כמו וה' האמירך היום, עשאך אמיר, וכן את ה' האמרת (דברים כ"ג י"ז). ואין
 לפחה באלו הפסוקין כלום, לפי שאנו פותרין גרגרים בראש אמיר, אשכלות
 שבראש השריג, ואני אומר כי אמיר לשאר שריגי האילן (ג), ולא נאמר כי הוא
 מן מעשה ד, כאשר לא נאמר בד וענף וקציר (ה) מן מעשה. בלתי ו) אומר כי הוא
 שריגים וענפים, ונפרש את ה' האמרת וה' האמירך מלשון אמירה, ופירושו שהוא
 אמר לך אנכי ה' אלהיך, אני ה'. בטקומות הרבה, ואתה אומר לו ה' אלהינו
 ה' אחד, ה' מלכנו, ה' מלך עולם ועד, ואין למלכות בכאן דרך, השמר בני מן
 הים העמוק וגליו, פן תטבע בשאון גליו".

על השגה דונש זאת השיב הראב"ע בשפת יתר בדברים האלה (ז):

(מו) „בראש אמיר אמר הגאון כמשמעו (ח) כמו האמירך היום, ויאמר ר"א
 [ר' אדוני] שהוא משריגי ענף (ט), וכן הוא כשריג שהוא למעלה למעלה (י).
 וגם דברי (יא) הגאון נכונים, וכמוהו יתאמרו (יב) כל פעלי און (תהלים צ"ד ד)".
 והנה דונש ביצאו בהשגותיו נגד רס"ג לא שת אל לבו שיטת הגאון בהרגומיו
 ובאוריו לכתבי הקדש לכלול בהם גם פירושי אונקלוס ויהונתן המתרגמים וגם
 פירושי רז"ל (ג), וכמו כן הלך הגאון בהרגומיו לשפת ערבית בדרכו המיוחד למצוא
 בערבית מלות הדומות במבטא למלות העבריות שבתנ"ך וקרובות להן בהוראתן אף
 אם אינן שוות בהוראתן מכל וכל, וכאן בבאור המלה שלפנינו התלכדו שתי

(ה) תשובות דונש שם עמוד 16.

(ז) בלשון ישמעאל, ר"ל כי המושל והמצוה נקרא בערבית אמיר (Emir).

(ג) לשאר שריגי האילן, ר"ל לא בלבד הענף הגבוה הנמצא בראש האילן נקרא אמיר
 כי אם גם שארי הענפים.

(ד) מן מעשה, ר"ל איננו מן פעל כי אם שם דבר, ולא יתכן לעשות מטנו פעל ולומר
 האמרת והאמירך.

(ה) וקציר, צ"ל קָצַר (המזל), ואינו מוכרח כי הוא מלשון הכתוב תשלח קצירי ה
 (תהלים פ' י"ב).

(ו) בלתי=רק.

(ז) שפת יתר שם דף ט"ז ע"א, וחלופי נוסחאות למקום הזה מכ"י פינסקער (המסומנים
 אצלי למטה בהערות בציון פ). נדפסו במה"ע לגויגער במקום שזכרתי למעלה.

(ח) כמשמעו, פ, מוסף; בלשון ישמעאל שהוא פורה [צ"ל מורה] ראש.

(ט) משריגי ענף, פ, משריגי אילן.

(י) המאמר הזה בנדפס נשתבש ולקח בחוסר, ונוסח פ, ואני אומר כי כן הוא השריג
 שהוא למעלה.

(יא) וגם דברי, פ, והנה דברי.

(יב) יתאמרו, גם מנחם במחברתו (עמוד 27 אמר) הכנים יתאמרו בגורה אחת עם
 האמירך והאמרת, וכן רש"י ואחרים.

(יג) כאשר כתוב בהקדמת הגאון לתרגומו, וכבר האריכו בזה מונק וחכמים אחרים.

שימונתו אלה ביחד. כי מצד אחד תרגמו אונקלוס והירושלמי האמרת והאמירך חטבת וחטבך. וכן פירשו ר"ל: אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם ואני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם (ב). ועל כל פנים הוראת השרש חטב פה היא לשון רוממות ועילוי. ומצד השני מצא מקום להשוות המלות האלה וגם המלה אמיר בערבית (Emir) שהוראתה הראשונה פוקד ומצוה. וזוה נשיא ומושל עליון. ולכן תרגם רב סעדיה את שני הכתובים בכונה כוללת הוראת מעלה גבוה וחשובה. וזוה אמיר בישיעה הענף הגבוה (דוגמת המלות господствующий herrschend, dominant שיש להן גם כן הוראת מקום גבוה). וכדעת רב סעדיה כן פירש גם ר' יונה בן גנאה מדעתו (ג). והפירוש הזה לקחו מר' יונה הר"ש פרחון והרד"ק (ג). וגם בעיני הראב"ע מצא הפירוש הזה חן. כי זולת מחברתו שפת יתר הביאו בסתם בפירושו לדברים (ד) וכבאורו לישיעה (ה). וכן היא דעת רש"י (ו) והרמב"ם (ז) והרמב"ן (ח) והמתרגם ר"י מאזוס (ט) ור' יוסף קמחי (י) ואחרים. ודעת דונש בתשובותיו היא גם דעת מנחם (יא) ר' יהודה חיוג (יב).

(ב) ברכות דף ו' ע"א. הגיגה דף ג' ע"א.

(ג) כתאב אלמצול לר' יונה (עמוד 57) שרש אמר: "ודבר איצא פי כתאב חרוף אלליון את יי' האמרת היום ויי' האמירך היום. ומענאה ענדי אלאעלא ואלתרפיע. ולדלך קיל ללגזן אלעאלי אמיר. פמעני האמירך רפעך ואעלאך. ובעברית: וזכר גם כן בספר אותיות הגוף [בשרש אמר] את ה' האמרת כו'. והוראתו לדעת ה' ההתעלות ורוממות. ולכן נקרא הענף העליון אמיר. והוראת האמירך הגביה אותך ורוממך". וכיוצא לספר הגוף מר' יהודה חיוג. ראה שלשה ספרי דקדוק (מהדורות נוטט לונדון 1870) עמוד 17. מהדורת דוקעס עמוד 35. ומדברי ר' יונה אלה נובל להוכיח כי לא בלבד שלא ראה את ס' האגרון כי אם גם תשובות דונש על רס"ג לא ראה.

(ג) בספרי שרשיהם שרש אמר. וכן בפ' הרד"ק לישיעה: "ואמיר נקרא הסעף העליון כן היא ירושלים שהיא גבוהה ומעולה שבארץ ישראל".

(ד) ואחרי פירוש זה יביא הראב"ע את באור ר' יהודה הספרדי שהוא הוא החיוג המובא מר' יונה (אצלנו בהערה הקודמת). וקאהוט במחברתו ע"ד התרגום הפרסי לר' מאזוס (עמוד 336) חשב כי כונת הראב"ע היא לר' יהודה הלוי, ובאמת כתוב באיזה דפוסים בטעות ר' יהודה הלוי הספרדי.

(ה) שם יאמר: "והאמיר שהוא למעלה".

(ו) אם כי דבריו אינם ברורים כל כך. כי הוא יפרש בתחלה מלשון הפרשה והבדלה (הוא הפרישך אליו מעמי הארץ להיות לו לעם סגולה). ואח"ז מלשון תפארת כמו יתאמרו כל פועלי און.

(ז) כמורה בפרק מ"ג לשני. וראה שם הערת מונק במקומו שלא הרגיש כי ר' יונה כוון לדעת רס"ג (Trad. franç. = II, 328).

(ח) בפירושו לדברים: "וטעם את ה' האמרת כו' הנה גדלתם השם ורוממתם אותו.

(ט) בתרגומו הפרסי לדברים שם יעתיק: בזרגי דאדי. בזרג כרד (נתת את הגדולה. עשה גדול). ושלא בצדק הבדיל קאהוט שם בין פירושו רס"ג וטאזוס כי ענינם אחד.

(י) בספר הגלוי שרש אמר (עמוד 71): "וחלק בזה השרש בראש אמיר כן וה' האמירך היום. והם אחרים. כי אמיר הענף הגבוה הנשא באילן.

(יא) אולם דברי מנחם במחברתו (עמוד 27) אינם ברורים כל כך. כי יחלק שם את השרש אמר לג'. מחלקות ומהשני יגזור האמירך ויתאמר וכן השלישי בראש אמיר. וא"כ יוכל להיות כי את המחלקה השנית יפרש בהוראת גדולה ותפארת.

(יב) במקום המצוין למעלה לדברי ר' יונה.

והרשב"ם (6) ואחרים. ואיזה מהמחברים לא ירדו לעומק דעת רב סעדיה בזה השרש.

וזולת ספר האגרון (השרשים) הביא דונש בתשובותיו עוד כמה וכמה מקומות משאר שני חלקי הספר שהוא יכללם בשם אחד. ואלה הם המקומות שנוכר בהם הספר מפורש:

3. (98, №) וְיִתְּלֵה אֶרֶץ (ב) מצרים (בראשית מ"ז י"ג) פירשנו) ותלאה. ואמר בספר צחות לשון הקדש שחיבר בשער החילופים כי ותלה ותלאה הוא. כמות תבוא אליך ותלא (איוב ד' ה') שעיקרו למד אלף. והוציא ההא בריבור (ד). והמוכח (ה) כי הוא מעיקר המלה כמות הא אשר ביגה שביב אשו (איוב י"ח ה'). והא אשר בויגבה ה' צבאות (ישעיה ה' מ"ז). והא אשר בויתמהמה (בראשית י"ט מ"ז). וצירוף ותלה כמות מתלהלה (משלי ב"ו י"ח). ופתרונו ונאלו חכמי מצרים מפני הרעב. ואם אמר אומר מאין תאמר כשירעב האדם ישתמה. אמרנו אין בזה הדבר ספק אצל כל בעלי דעה. כי האדם אם נשתנה עליו מלחמו כלום ישתמה. וכל שכן אם לא ימצא לחם יעלה האויר (ו) אל קדקדו. באמת אנו אומרים כי הוא ישתמה. [והדבר המבאר (ז) על שמות הרעב מה שנאמר והיית משוגע (דברים כ"ח ל"ד)]. ואיך לא ישתגע הרוואה בנו והגה אכלתהו אמו מכוכר הרעב כדכתיב (דברים כ"ח נ"ו) ובשלייתה היוצ' וגו']. ופתרון כמתלהלה היורה זקים שהוא שוחק ואחר כך ממת. הבן ולמד".

גם כאן לא הרגיש דונש כי רס"ג הלך בעקבות תרגום אונקלוס שתרגם ואתלהי. וכן בתרגום שומרוני ולעת (=ולאת. ואמנם בנוסח השומרוני כתוב גם בגוף העברי ותלא ולא ותלה) ובהעתקות קדמוניות אחרות. ואולם כבר קודם דונש השיג מנחם בן סרוק בכאור המלה הזאת ובשרשה אף כי לא זכר את שם רב סעדיה רק כללו ביחד עם אונקלוס בשם אנשי פתרון (ח).

(א) בפירושו לדברים. את ה' האמרת. אתה הזקקת שאמר הקב"ה. האמירך. הפעולך שאמרת.

(ב) תשובות דונש בן לברט עמוד 29.

(ג) פירשו. כפי הנראה כוונתו לתרגומו הערבי (בקצת נוסחאות כל ובקצתם אכתל. כחש בשרם ועלה במ רוון. או היו כמתעתעים שלא ידעו מה לעשות).

(ד) והוציא ההא בריבור. ור"ל לא חשב את ההא מן השרש כי דעתו שהיא תחת האלף. ולכן הביאה בשער החילופים.

(ה) והמוכח. מכאן תחיל השגת דונש. ור"ל והענין מוכיח.

(ו) האויר. בגליון כתוב האיד. והוא תקון נכון וישר.

(ז) המוסגר בחצאי רבע נעתק ממקומו הנאות בב"ו וכתוב למטה (עמוד 31 אחר № 105) כאשר העיר המו"ל.

(ח) מנחם יוכיר לפעמים גם את אונקלוס גם את רס"ג בשם אנשי פתרון או

כי בשרש ג ב ה כתב : „אנשי פתרון (ח) פתרו ותלה מצרים , יגיעה (ז) ועיפה ונלאתה ארץ מצרים מפני כובד רעבון , והעמידו המלה (ג) מנורת תלאה (שמות י"ח ח') , ומתה אשר אמרו ותרעב הארץ ותהי תלויה (ד) , ואפס כי לא יתכנו הפותרים (ה) האלה מפני דקדוקי המלה וכו' , והלמד זה האם מיסודות המלה כמלים הנחכרים בספר הזה (ו) , ופתרון ותלה ארץ מצרים כה הוא , נבערה ארץ מצרים , נכסלו שוכניה מכובד רעבון , כי לא יכלו למצוא מחיה , וגם כה פתרון כמתלהלה הירה זקים , כאדם המשהגע הורה זקים חצים ומות ואמר הלא משחק אני" .

וגשוב להשגת דונש ונאמר כי עליה השיב הראב"ע בשפת יתר , אך דבריו שם נלקו בחסרון ושבוש שלא נמצאו להם מזור ותרופה גם בכ"י פינסקער , ואלה דברי הראב"ע :

(פא) „ותלה (ז) , אמר הגאון שפי' ותלא (ח) בחלוף ה' בא' , ונכון שיתחלף (ט) רק בתחלת המלה (י) שהוא נוסף בעבו' שלא יתכן לעולם (יא) , ואני אומר שיתכן שפי' הגאון אינו בחלוף רק בטעם (יב) , כאדם תלאה לא ידע מה יעשה , והוא נכון מטפשות ר"א , כי מה טעם לאטו' שהשתמו אנשי מצרים (יג) , רק מעמו שלא ידעו

(א) מחברת מנחם עמוד 52—51 . וגם מזה קצת הוכחה כי דונש כתב תשובותיו על רס"ג אחר השגותיו על מנחם , כי לולא זאת לא היה נמנע מלהעיר כי מנחם לקח ממנו הפירוש על ותלה ומתלהלה .

(ב) יגיעה , נראה דצ"ל יגיעה .

(ג) אולי היה הפירוש הזה נמצא גם כן בבאור רס"ג לבראשית או לשמות , ושם הביא לדמיון את המלה תלאה . כי באגרון הלא ראינו למעלה בדברי דונש שהשווה עם המלה ותלא באיוב .

(ד) עד עתה לא גורע מי פירש כן ואמר כי המלה נגזרה משרש תלה .

(ה) הפותרים , נראה דצ"ל הפתורים .

(ו) וכן הביא באמת למטה (עמוד 112) את המלה הזאת בשרש לה , וכן דוד אלפאסי אצל גייבויער (כתאב אלא צול עמוד 793) .

(ז) שפת יתר (מהדורת ליפמאן) דף כ"ב ע"ב וכ"ג ע"א .

(ח) שפי' ותלא , המו"ל שם יגיה : שפי' ותלה כמו ותלא , ואין הנהה זו מוכרחת , כי אם נקרא : שפירושו [של ותלה] ותלא .

(ט) ונכון שיתחלף , הטענה הזאת אינה נמצאת בדברי דונש , ואם כן היא להראב"ע עצמו . (י) בתחלת המלה , המו"ל ציין למאזנים דף ט"ז ע"א וצחות י"ג ע"א וצחות י"ג ע"א , ואולם שם הביא הראב"ע דוגמאות מחלוף הה' בא' (אגאלתי כמו הגאלתי , האמון כמו ההמון , אתחבר , אשכים , אדוש) , ועכ"פ שכתב הראב"ע דברי עצמו בשפת יתר למעלה (דף י"ח ע"א סימן ג"ה למלות רס"ה = רפ"א) : „וה' חשוב כמו א' בסוף המלה ואין הפרש ביניהם במבטא" .

(יא) מה שבוש גלוי ולשווא השתדל המו"ל להעלות לו ארוכה , כי הוא יגיה : „שלא יתכן להתחלף לעולם בראש המלה או באמצע אם הוא שרש" , אולם ככאן החלוף הוא בסוף המלה , וכבר ראינו בהערה הקודמת שהראב"ע עצמו הביא דוגמא מחלוף כזה בסוף המלה גם באותיות השרש ,

(יב) אינו בחלוף רק בטעם , אם זאת היא הנוסחה האמתית בדברי הראב"ע טעותו גלויה , כי דונש ואמר בפירוש שכן כתב הגאון בשער החילופים , אמנם יוכל להיות כי נשמטה פה המלה רק , וצ"ל : שיתכן כפי' הגאון [רק] אינו בחלוף אלא בטעם .

(יג) בכאן קרא בחפז את דברי דונש המשתדל לקרב את פירושו ולהסבירו בדברים

מה יעשו, וכמוהו כמתלהלה, המראה עצמו (א) כאלו לא ידע מה יעשה".
ומימות ר' יהודה חיוג (ג) ור' יונה בן גנאה (ג) יפרשו חכמי ישראל את המלה
ותלה משרש לה (ד), ובכל זאת לא ירחיקו גם את דעת רס"ג כי ותלה
כמות ותלא בחלוף הא' בה' (ה).

4. (102 №) ואמרו) בכתב צחות לשון העיברי שחיבר, כי
מלת אני ואנחנו אין אנו יכולין בלשונינו לצרף הדבר אל נפשותינו, ואפעלפי
[ואף על פי] שבני ישמעאל אומרים מצאתני ועשיתני ומוזוגין אני עם אני. אבל
העברים לא הסכימו על זאת, ולא ימצא במקרא כלה כמות זה בלתי ואני עשיתני
(יחזקאל כ"ט ג'), והיא אצלם דברי הבאי מאיש בליעל, ונאמר לו כי אמרת (ז)
כי בני ישראל לא הסכימו לזוג מן הדברים אני עם אני כמות ואני עשיתני,
שאינם יכולין לשקול מלה על עשיתני, אם מען (ח) מוען כי רב סעדיה ז"ל לא
אמר כי העברים לא הסכימו בכהב ובלשון העברית על כך, אבל אמר לא הסכימו
על זה, לפי שלא נמצא במקרא מילה לעולם במשקל עשיתני ולא הזכירה פעם
שניה, ונאמר שחייב או במוציאנו מילה מיוחדת מבלי מצורת (ט) על המעשים
במקום אחד מן המקרא, ולא נצרפנה בעצמה אחר כן, לא (י) נשמש מילה זולתה,
וזו התשובה תכרית שימושו (יא), שמילה אחת מצטרף ממנה י"מ אלף קס"ט מילה (יב).
והוא אינו נכנס תחת זה החיווק מן התשובה, כי היא מבטלת צירוף המילין ודימוי

המתקבלים על הלב, והביא ראיה גם מן הכתוב והיית משוגע, וגם הרד"ק בפירושו לבראשית
(מהדורת גינצבורג פרעסבורג 1842 דף פ"ז ע"א) לא נמצא כל זרות בבאור זה: ותלה ענין
שגוען, כי מפני הרעב ישתגע האדם, וכן בהכפל הפא כמתלהלה,
(א) המו"ל העיר שכן נתפרשה המלה במדרש רבה פרשה נ"ג,
(ב) שלשה ספרי דקדוק (מהדורת גוטט) עמוד 83,
(ג) כתאב אלאצול (מהדורת גיבויער) עמוד 345, כתב אלמסתחק (מהדורת דערנבורג)
עמוד 242.

(ד) ראה למשל פי' הרשב"ם, ר"ש פרחון בשרשיו, והרד"ק בשרשיו המוסוף עוד:
והגאון רבינו סעדיה ז"ל, פירש ותלה כמו ותלא, כלומר כאדם הנלאה לא ידע מה לעשות".
(ומזה קצת הוכחה כי היתה לפניו הנוסחא בתרגום רס"ג א ב ת ל), ר"י טאום בתרגומו ואחרים.
רק רש"י הלך בדרך התרגום ורס"ג.
(ה) לזה נוסח דעת ר' יונה בשרשיו שם, וכן הפרחון בשרש לה ה המוסוף לומר: והיה
תתלהף באלף כמנהג אהו"י, נמצא עכשיו כי ותלה כמו כי עתה תבא אליך ותלא".
(ו) תשובות דונש על רס"ג עמוד 29—27.
(ז) כי אמרת, המו"ל יגיה: מו אמר לך, ואין הגהה זו מוכרחת, כי נוכל לומר שהכוונה
פה: מה שאמרת וכו' הוא בעבור שאינם יכולין, או: מה שאמרת וכו' יוכיח שאינם יכולין.
והלשון מוגומגמת כמו שהיא במחברת זאת בכלל.
(ח) אם טען, זהו טאמר המוסגר או הוכפה מאוחרת מהמחבר עצמו.
(ט) מבלי מצורת, המו"ל יבחוק את המלה מ ב ל ו כי מיותרת היא, ואולי הוראת מ ב ל ו
ס צ ו ר פ ת פה היא: בלתי צרופה ובחונה עפ"י כללי הרקדוק, והשתמש דונש פה בלשון נוטל
על לשון.

(י) לא, בגליון כתוב ולא וכצ"ל.
(יא) שימושו, המו"ל יגיה שורשו, ותקן זה הוא אך למותר.
(יב) את המספר הזה שקצב רס"ג הביא דונש גם למטה (עמוד 42 נומ' 122) והשיג עליו.

מקצת על המקצת. וניסיף (א) דברינו פירוש ופיענוח. כמות שאמרנו לטוען לו. אם אין אתה מצרף משמש (ב) עשיתיני לפי שלא מצאתו כי אם במקום אחד בלבד. כן לא תתחייב לצרף בדברך העליתונו ממצרים (במדבר כ' ה'. כ"א ה') מילה אחרת על משקלה. לפי שלא מצאתה בלתי פעם אחת. וכן לא תצרף ויועקך (נחמיה ט' כ"ח). ולא אשר יאמרך (ג) למוימה (תהלים קל"ט כ'). ולא תרחיב צעדי (ד) (ש"ב כ"ב ל"ז). ולא כלו (ה) מקללוני (ירמיה מ"ו י'). ורבים כאלה הרברים עד שוברת (ו) צירוף המילין. ואנו ראינוהו ששוקל במלה המיוחדת שנפלה במקום אחד מילין רבים. ואם אמר הנמען לי. והיך תוכל לצרף עשיתיני כדברך והיא מילת שקרנית ריקנית. ואני אומר אם הכופר הרשע דיברו (ז) בהכאי ובריקן. אני אדברנה באמונה ובחילה ובתפילה. באמרי אתה אלהי עשיתיני ולא עשיתיני אני. ואתה כסיתיני ולא כסיתיני. ופירושו כי עשיתיני ולא שעשיתי את עצמי. ואתה כסיתיני ולא כסיתי את עצמי. ואם אמר. והיך אמרת כסיתיני (ח) על משקל עשיתיני ותמה (ט) מן המעשים הכבדים. אשיבנו ואומר כי גם זה קל הוא. לפי שמצינו קלות מכסה לדבריו (י). וכוסה קלון ערום (משלי י"ב מ"ז). על משקל עושה. ונאמר במשקל עשה כסי (יא) רפי כשתראה רבים מן המילין. ונאמר גם כי צירופינו (יב) כל מילה שתהא במקרא שאמרה (יג) בין מצדיק בין מכופר. לפי שכל דבר שתראנו שם ואפעלפי שהיא סומך לדובר אותו אם רשע אם צדיק הוא. אינו כך בלתי הכל דברי המק' ב"ה (יד) שציוה בו נביאיו לכתבו בספריהם הקרואין על שמם. והם ספרי אלהינו יתברך שמו ויתעלה זכרו. ואני תמה מן האומר כי ישעיה היה לשונו צח (טו). וכן עמוס (טז). כי הוא אשר ישר בעיניו. וזו מעות היא. לפי

- (א) וניסיף. צ"ל וניסיף (אולי טעות הדפוס).
 (ב) מצרף משמש. אולי צ"ל מצרף שישו, או המלה השניה היא הגהה במקום הראשונה.
 (ג) יאמרך. הנוסח הזה נמצא בכמה כ"י תחת יומרוך (המז"ל).
 (ד) צעדי. צריך להוסיף תחתני (המז"ל).
 (ה) כלו. כן בכמה כ"י תחת כל ה (המז"ל).
 (ו) שוברת. כמו ששברת. ר"ל במלת.
 (ז) דיברו. המז"ל יתקן דיברה. ובכלל לא ישמור דגש פה את המון.
 (ח) כסיתיני. צ"ל כסיתיני (המז"ל).
 (ט) ותמה. המז"ל תקן ותמה. אך לא באר על מה מוסב מספר רבים. ואולי צ"ל או [תקנה] (הטוען על הפעל הכבד).
 (י) לדבריו. צריך להשלים: לדבריו [של אדם]. או תחת לדבריה.
 (יא) כסי. צ"ל כסה (המז"ל).
 (יב) גם כי צירופינו. המז"ל הביא דברי גייגער (משה בן מימון עמוד 41) כי צ"ל גם כן צירוף. ותקן זה אינו מוכרח. כי כונת דגש בלשונו המנומנת היא: כי נוכל לצרף.
 (יג) שאמרה. המז"ל יתקן שגארה. ונוכל לקרוא שאמרה.
 (יד) המק' ב"ה. המקום ברוך הוא (המז"ל).
 (טו) גייגער חשב (במאמרו משה בן מימון עמוד 41 ובמה"ע יידישע צייטשריפט לשנת 1866 עמוד 204) שבעל המאמר מצות לשון ישעיה איננו רס"ג. אולם אין לנו כל הכרח להכחיש ערות הראב"ע שמייחסו לרס"ג. וזכר דגש מזה פה לחוק את דבריו. כי כל תוכן כתבי הקדש הם דברי ה' ואין ליחסם לאחד מן הנביאים ביהוד.
 (טז) וכן עמוס. המז"ל יביא דעת גייגער (במאמרו הנ"ל) כי צ"ל: ולא כן עמוס. וגם הגהה זאת אינה מוכרחת. ונגרה יעמוד קשור המלות עם ההמשך.

שדברי המקרא כלו דברי הקב"ה. ומה שלא היה מדבריו בשם כבר רצהו וחפץ בו ובו כרת עמנו בריתה. כדכתיב ואני זאת בריתי אהם (ח) אמר ה' (ישעיה נ"מ כ"א). יזכה אלהינו עמו לקחת שכינם (ז). ויראנו מהרה בכנין אולם. בבית מקדשו עם ישראל כולם".

על מענות דונש בענין כנוי מדבר בעדו כפול לא השיב הראב"ע בשפת יתר שלפנינו. אך על סוף דברי השגתו אודות צחות לשון ישעיה נמצא שם את התשובה הזאת:

(פד) „ויאמר הגאון (ג) כי ישעיה היה לשונו צח ונעים. ויאמר ר"א [ר' אדונים] כי זאת מעות (ד). לפי שכל דברי המקרא הם דברי השם. והמעות ביד ר"א. כי מעמי המלות הם נכוחות (ה) ודמיונות (ו) השם בשמות הנביא (ז). והוא ירכיב המעמים כפי כחו שקבל בתחלה מהשם וכפי תולדתו (ח) ומשפמו. ולולי שאין ספר זה מוכן לדברים כאלה" (ט).

5. (104 №) „ויאמר (י) בכתב צחות לשון הקודש. כי שמות החיים לא תקרא (יא) ולא תלוה ולא תקמך. ותולדה (יב) במקרא כמו הלבנון (יחושע י"א י"ו). העי (שם ז' ב'). וכן הראובני והגדי והובולוני. והסמיכה בשמות החיים מבלי מצויין במקרא. ואם לא (יג) ימצאו סמיכתן תהכן. לפי שדרך הקרוי והסמוך יעבר. והוא קודם בכתב צחות הלשון בשער הציור דבר אמרו והוא בודאי (יד). לפי שהוא סגולה ללשון העברי בלבד ולא אלא לשון הערבי עליו צרופה והערבים (טו) כשתעבור התולדה בשמות החיים כן תעבור בו הסמיכה. ואנו כך אומרים כי שמות

- (ח) אתם. הנוסח הזה נמצא בכמה כ"י תחת אותם (המול').
 (ג) לקחת שכינם, ר"ל כי בני ישראל יקחו את השביל והדרך המיועד להם מאת ה'. או אולי שכינם של הנביאים בעלי כתבי הקדש.
 (ג) שפת יתר דף כ"ג ע"ב.
 (ד) טעות. בכ"י פינסקער הנ"ל: טעות גדולה.
 (ה) נכוחות. המול' יגיה בכוחות. ונכונה הגהתו.
 (ו) יחד שם. בכ"י פ' במלה אחת יחד שם.
 (ז) בשמות הנביא. כבד העיר המול' שאין לו מובן. ואולי צ"ל ברעיונות הנביא.
 ר"ל כי ה' יחדש את הכוחות והדמיונות ברעיונות הנביא. או צ"ל לשם הנביא.
 (ח) תולדתו. טבעו וסגנונו.
 (ט) צריך להשלים המלות: היותי מאריך עוד בענין הנכבד הזה.
 (י) תשובות דונש שם עמוד 30—29.
 (יא) תקרא. נקבה יחידה במקום מספר רבים על דרך לשון ערבית. וכן השאר: תלוה. תמך. והכוונה כי לא יתכן להוסיף ה' הידיעה והקריאה על שמות החיים. וכן להסמיכם אל המלות הבאות אחריהם.
 (יב) המול' יחפץ להוסיף והקרוי או והקרוים. אולם זהו בספק כי עכ"פ חסר מה דבר מה לכאר הטעם מרוע באה הא הידיעה בשמות שהביא תיכף למטה.
 (יג) ואם לא. מובא תחיל השגת דונש.
 (יד) בודאי. אולי צ"ל בְּדָאִי—שקר.
 (טו) והערבים, צ"ל ואצל הערבים?

החיים ואם אין אנו (א) מוציין אנו אתם במקרא ולא לפ.ה (ג) להבין ממנה הלשון וצירופו בלבד. ונאמר בהסמכת (ג) שמעון שמעוני ושמעון (ד) ושמעונם שמעונה ושמעונין. אם היה שם נוסף בו בתולדה אות ההסמכנוהו (ה) בכל פני ההסמכה באות הנוספת. כמות שילה (בראשית ל"ח ה') (ו) שנוסף בו נון ונאמר בתולדתו שילוני. וכן נאמר בסמיכתו שילוני ושילנם ושילנן ושילנכם שילנך ושילנך. תמצא הסמיכה בשמות וכמותה בתולדה. ואין אחד טבעלי הדעה מי ימחה על ידי בדבר זה שאמרתי וריבוי (ז) שמות החיים לא יושג (ח) לפי שלא נמצא במקרא. ונאמר כי התולדה הנמצאת במקרא בשמות החיים היא המחייבת לקיבוץ בה כשם שמחייבת להסמכה. נאמר דגים גדים יצחקים יעקבים. ונקבץ כל השמיות. ואמר מקצת עם (ט) בקיבוץ השמות והסמכתן כי יעקב בן יצחקנו (י) בספרד: היש בעיקובים כמו יעקיבנו? אשר שבה זרים והיו שובינו, יוכינו (יא) אל לראות בנין עירנו. והדבר המוכיח כי היא הודעה (יב) שאמר הכתוב אתי מלבנן (שה"ש ד' ח'). ולבנן אין די בער (ישעיה מ' מ"ז). וכבר חיבתני באלה שני בני היצהר (זכריה ד' י"ד) ויצהר (יג) בן קהת ידיעה כמו הימנה (במדבר כ"ו מ"ד). ושמו מן הנודע ורובב עליו הא. כמו מנשה שרובב עליו (יד) ואמר המנשה, וחצי שבט המנשה (יהושע ד' י"ב). וכשנכנסה הא עלי עי ועלי ימנה ועלי יצהר ועלי

- (א) אנו. על המלה הזאת נקוד בכ"י להורות כי מיותרת היא (הערת רש"ל אצל המו"ל).
- (ג) החסר בכ"י במקום הזה ישלים המו"ל כזה: לפי זה נכתב ה.
- (ג) בהסמכת. בכ"י בטעות בהסמכת (המו"ל).
- (ד) ושמעונין. צ"ל ושמעונינו (המו"ל).
- (ה) ההסמכנוהו. צ"ל הסמכנוהו (המו"ל). ואולי צ"ל הלא הסמכנוהו או הן הסמכנוהו.

(ו) שילה. בכתוב שם שלה חסר. והמו"ל יחשוב כי לפני דוגש היה הנוסח מלא בנמצא באיזה כ"י קענניקוט. ואינו מוכרח כי במחברת זאת תמצא הכתיבה המלאה לרוב (מ"ל ה. שינוי וכו') שהיא אולי כמעתיק הכ"י.

(ז) שאמרתי וריבוי. המו"ל יגיה שאמרת שריבוי. אולם יוכל להיות שהמאמר החדש יתחיל לא כמלת שאמרתי המוסכת למעלה. כי אם כמלת וריבוי.

(ח) יושג. כאן נראה בכ"י כחסרון מלה. והמו"ל ישער להשלים המלה לדעתו.

(ט) מקצת עם. העתקה מלה במלה מן הערבי בעין אל קום שר"ל מאן דהוא. ואולי כוונתו להמשיך ר' יצחק בן שאול ששר לכבוד יעקב בן גו ובניו כמוכא מר' יונה (למע עמוד 208=רקמה 122 לפי השערת מונק). אם אך נסכים להשערת רש"ל המובאה בהערה הסמוכה.

(י) בן יצחקנו. רש"ל יגיה בן יצחק גו וישער שהוא ר' יעקב בן גו הנזכר בקבלת הראב"ד (ד"א דף מ"ב ומ"ג). אך הדבר בפסק אם נוכל להאחיר זמן חבור תשובות דוגש עד זמן ר' יצחק בן שאול (רבו של ר' יונה) וזמן עליית בן גו לגדולה.

(יא) יוכינו. מלא תחת וְיָכֵנוּ.

(יב) היא הודעה. המו"ל ישער שצ"ל הא הדיעה. ולא נראה הגהתו שהיא גם כלתי נצרכת כלל.

(יג) ויצהר. נראה דצ"ל ליצהר.

(יד) שרובב עליו. המו"ל יגיה וישלים המלה הא. ואינו מוכרח. כי קצר דוגש בלשונו וסמך על המבין.

ועל אהלו (ה) ועל יולדה (ג). אינו ראוי למעון עלי לָפֶן בזה הצחות גם בעלמות (ההלים ט' א' ג) שהן שתי אותיות בלבד".

על השגות דונש אלה השיב הראב"ע כזאת:

(פה) «ויאמר הגאון ד) כי שמות החיים לא יסמכו. ור"א אמר כי יסמכו ויודעו. ואמר שנכון לוטר יעקבים ויעקבנו. וזה טעות גדולה (ה). כי לא נמצאו בכל המקרא. ועדיו עדי שקר. כי הלבנון אינו שם חי. ובני היצהר הוא זית. ואם הפי' לפי דעתו בני היצהר (ו). ההא לא בא רק על שם שהוא כמו מין. כמו שבט המנשה (דברים ג' י"ג). הלא תראה שיוכל האדם לוטר ישמעאלים. ולא יאמר ישמעאלים לשני אנשים ששמש ישמעאל. כי היחס דרך אחרת משם הפרטי.

(פו) האהלי. מל' שם כולל (ז) ומעמו האהלי שלי (ח). וזאת דרך אחרת ואם היא זרה.

(פז) וְהִלְכָה (דניאל י"א ו'). אמר הגאון כמו האַמְרָה בלבבה (ישעיה ט"ז ח' ט). והמפיק בסוף בעבור אותה. ומעה בו ר"א מעיות הרבה" (י).

6. (115), ואמר בחילופין יח) כי הנון תתחלף בלטר. כדכתיב כי היה דבר המלך נחויץ (ש"א כ"א ט') כמות לחויץ. ונעשה נחצתי במקום לחצתי (י). לפי שגון שבנחויץ מעיקר המילה היא אצלו. ואנחנו נראה כי

ה) אהלו. צ"ל אהלי (המול). ומדבריו ראב"ע בשפת יתר המובאים למטה נראה כי הכוונה למלת האהלי (יהושע ז' כ"א).

ו) יולדה. מדבריו הראב"ע למטה נראה כי הכוונה למלת ויהי לדה (דניאל י"א ו'). בעלמות. המול' ישלם יש ראיה. ודבר דונש מזה למעלה בסיומן 44.

ד) שפת יתר (מהדורת ליפמאן) דף כ"ג וב"ד.

ה) וכן בס' השם (מהדורת ליפמאן דף ג' ע"ב) יאמר הראב"ע: «ולא יתכן שיסמך יצחק יצחקי או יצחקו. ע"כ טעה האומר כי עקב נז". ובס' צחות (מהדורת ליפמאן דף ל"ז ע"א); על כן טעה שתי טעויות רבי אדונים הלוי ז"ל שאמר כי האומר אם יש ביעקובים ביעקובנו נכון הדבר».

ו) היצהר. לפי דבריו דונש צריך להשלים: בני יצהר בן קהת.
ז) כולל. ככ"י פינסקער (בצייטשרייט לגייגער שם) כלל. ואולי צ"ל כללי והוא שם המין שזכר למעלה. והמול' הביא בשם ר"ז גייגער שצ"ל: כלת של כלול. והגתו רחוקה.

ח) האהלי שלי. ככ"י פינסקער שם יותר טוב: האהל שלי.
ט) מזה נראה כי תשובות דונש שראה הראב"ע היו במקום הזה ביותר שלמות. כי לפנינו לא נמצא זה שם. ואולי קרא הראב"ע את דבריו רס"ג במקום אחר. והמול' הביא בהערתו כי בפ"י דניאל המיוחס לרס"ג כתוב: והילדה היא הנערה המשרתת לפניו. וא"כ קרא וְהִלְכָה שע"פ אין ענינו לכאן.

י) בתשובות דונש שלפנינו יחסו דברי דונש אודות זאת המלה מכל וכל.
יא) תשובות דונש שם עמוד 39. וכונת דונש לשער החילופין שהביא למעלה (98 א). ואודות החלוף הזה אצל רס"ג ראה הערתנו למעלה (עמוד ג' הערה ל"ד) במלת יועו.

יב) ר"ל ואם כן הוא נוכל לוטר נחצתי במקום לחצתי.

אינה מעיקרה. ונאמר בפתרונו. כי היה דבר המלך חצוי. כמו וחצית את המלכות (במדבר ל"א כ"ו) (6). כמות נחוי' (3). ונמור מן ימור. ונדור מן ידור ונתוי' מן יתוי'. הכן ולמוד".

על ההשגה הזאת שהיא חסרת מעם ומוטעת השיב הראב"ע כזאת:
 (פח) (דבר המלך נ) נחוי'. אמר הגאון כמו לחוי' בחלוף נ' בל'. ויאמר ר"א שהוא מגזרת וחצית את המלכות. וזה טעות גדול בדקדוק. כי הנ' שורש כנ' נבוב ילכב (איוב י"א י"ב). ולא יתכן היותו מבנין נפעל. ואלו במשקל נכון איך יאמר נחוי' מוחצית ד? רק נחצה. כמו ואשר היה נעשה ליום אחד (נחמיה ה' י"ח). ולדעתי דברי הגאון נכונים בטעם. כי פ' נחוי' כמו לחוי'. רק לא יתחלף אות באות כי אם ש' בס' וז' עם צ' ואותיות נוח לברס".

7. (120) (ואמר ה) בכתב צחות לשון הקדש שחיבר בשער ידיעת דגש ורפה. כל מה שהיה מן השמות מן לשון שאלה בתמחה (ו). כמות הגוי גם צדיק (בראשית כ' ד'). הוה אחיכם (בראשית מ"ג כ"ט). הדם האנשים (ש"ב כ"ג י"ו). הכל היום (ישעיה כ"ח כ"ד). וכל הדומה להם. ואמת אמר בזה הדבר. עוד אמר. חוי' ממה שהיה האות הראשון בשוא כי יהיה דגש. כאמר הקצעתה (בראשית י"ח כ"א). הקנת בנך (בראשית ל"ו ל"ב). הלכנ (בראשית י"ז י"ד). הקרב כח (איוב כ"ג ו'). הקבחים (עמוס ה' כ"ה). חוי' מן הכסוד אלוה השמע (איוב ט"ו ח' ז). תנאי על תנאי רפה (ח). וזו טעות גדולה. לפי שאנחנו (ט) שמות תחלת אותותיה שוה (י) והן רפיין. כאמר הקזונה (בראשית ל"ד א'). הקעט מוכך (איוב ט"ו י"א). הקעט קחתך (בראשית ל' ט"ו). הקעד ערפל

(ח) פה באו איוה מלות שלא במקומן (געלחני אעבד העבדתך בחמתך הונעתי בעונתך. בני יצאוני ואינם. כי ארץ הנגב נתתני). והן שייכות לנומרא 134 כהערת המו"ל שם.
 (ג) כמות נחוי'. שבוש גלוי. ואולי מכאן ואילך היא הגהה מאוחרת אם מדוגש אם מאיש אחר. ותחת ונטור הבא אח"ז צ"ל נטור.

(ג) שפת יתר שם דף כ"ד ע"א.

(ד) מוחצית. נראה דצ"ל מוחצה.

(ה) תשובות דונש שם עמוד 42—40.

(ו) בתמחה. צריך להשלים המלות [הוא רפה] כהערת המו"ל. ור"ל כל אות ראשונה מן השמות הבאה אחר הא השאלה היא רפה. והגהת המו"ל דצ"ל ובתמהת אינה מוכרתת.
 (ז) וכן למעלה (עמוד 34 נומרא 108) הביא דונש וכפי הנראה מרברי רס"ג: "ודע כי זה הא שבלשון שאלה אם יהיה אחריה שְׁוּה תהיה דגש כמו הכצעקתה וכו'. חוי' מאחד הכסוד אלוה השמע". והעיר שם המו"ל כי הר"ש מנורצי במנחת שי כתב: "הכסוד כתוב במעשה אפור פ' (פרשה) [צ"ל פ"ק. עמוד 167] כי במקצת ספרים הבית דגושה עכ"ל. אמנם בספרים מדויקים כ"ו רפה. וכן מנאו רר"ק במכלול עם הרפויים". והנה גם הרס"ג ודונש יעידו כי הוא רפה. וכן ר' יונה (למע 358. רקמה 221).

(ח) כפי הנראה ר"ל שבמקום תונה השאלה היא חוקה וכפולה. ובלקוטי באורי הרס"ג לאיוב (אצל עוואלד ובמהורות כהן) לא תמצא כל הערה למלה זאת.

(ט) שאנחנו. כפי הנראה צריך להשלים מצאנו אויש לנו.

(י) שְׁוּה—שוא. כמו למעלה (108 א).

(איוב כ"ב י"ג) . הלאל יסכן גבר (איוב כ"ב ב') . הַלְמַעֲנַךְ (איוב י"ח ד') . הַלְעוֹלָם (תהלים פ"ה ו') . [הלעולמים ה] יונח ה' (תהלים ע"ו ח') . הַכְרַכְה אַחַת היא לך (בראשית כ"ז ל"ח) . ורבים כמו זה החלת אותיותיה מנוקדות בשוה והן רפין . כשתראה התבונן בני ואת האלהים ירא . ולב מהור לך ברא . וכל דברה על אופניה קרא" .

על ההשגה הזאת לא המצא תשובת הראב"ע בשפת יתר שלפנינו . וזולת המקומות האלה בודאי תמצאנה עוד כמה השנות בתשובות דונש על דברי רב סעדיה בס' האגרון . וביחוד ההשגות בדקדוק השייכות כפי הנראה לחלק השני מהאגרון (כתאב אללגה—ספר לשון עברית) וההשגות בעניני מליצה ושירים השייכות לחלק השלישי מהאגרון (ספר הצחות) . אולם על כי לא נאמר בפירוש אצל דונש איה איפוא לקח את דברי הגאון לא הבאתי אותם הנה . ומה גם כי התשובות האלה כבר נמצאות בדפוס .

מ. מתשובות תלמידי מנחם לדונש .

1. בשיר שהקדימו לתשובותיהם המתחיל: הניבותי ניבך ג) בבית 54 יאמרו: „סעדיה כן מנה . בספר שבנה ג) . לשון עוני ענה . בחלק נאגרים" . אשער כי רמוז בזה לספר האגרון ששם הביא רב סעדיה לשון עוני וענה בשרש אחד . ולכן השתמשו במלת נאגרים ד) . והם ראו את האגרון והביאוהו בתשובתם לדונש אודות אותיות השמוש גם כן בלשון הזה . הן אמת כי למטה בערך וענה ה) כתוב: „וכן פתר ר' סעדיה בפתרון ואלה שמות": ונראה מזה שדבר רס"ג מזה בבאורו לס' שמות . אולם אינו רחוק לומר כי תלמידי מנחם הביאו את דברי הגאון משני המקומות שבהם דבר אודות ענין זה . ואינני קובע מסמרות בהשערה זו .

2. אודות מה שכלל דונש את הד' והט' במספר אותיות השמוש . ראה מה שהבאנו למעלה (עמוד פ"ה) את דבריהם מה שלקחו מס' האגרון לרב סעדיה אודות האותיות השמושיות . ואולי גם אל הספר הזה כוונתם באמרם אודות משקלי

ה) המלת הזאת נעתקה שלא במקומה בסוף הסימן כהערת המג"ל . והשבתי את שבותה . ג) תשובות תלמידי מנחם בן סרוק (מהדורת ר"ז כוכב טוב שמערן וויען 1870) עמוד 18 למטה ועמוד 73 . ובראש השיר צ"ל הבינותי ניבך . ר"ל התבוננתי על דבריך . ג) בספר שבנה . ראינו למעלה בהקדמה הערבית לאגרון שהשתמש גם כן בשרש בנה להבור ספר (דף ב' עמוד ב' שורה 10) . וכן למטה עמוד 40 יאמרו תלמידי מנחם על רב סעדיה: בספר האגרון אשר בנה" . ובבית 40 משיר זה (עמוד 12 ועמוד 57) יאמרו על דונש עצמו: ומי הוא שבנה חדשים לנערים" . והוה נגר הגהת גייגר (ידישע צייטשריפט לשנת 1871 עמוד 69 בהערה) שצ"ל שִׁבְנָה תחת שבנה .

ד) ואמנם יוכל להיות ג"כ שלקחו תלמידי מנחם המליצה משירת דונש (בתשובותיו על מנחם עמוד 3 בית 76): „אשר תמיד ישלה בחלק נאגרים" .

ה) תשובות תלמידי מנחם שם עמוד 74 .

השירים שהנהיג דונש: „הלא א” רב סעדיה ז”ל יש לו כמה שירים וכמה חרוים ולא נשקלו במשקלי הערב. והיתה בעת ההוא צעיר תלמידו בכל שכל, ובלשון הערב ומשקליה לא רחבת מבנית גדול מוריק. ולו ראה הוא כי יתכן להביא משקל הערב ביהודית היה מקדמך ולא קדמקהו. אבל ידע כי לא טוב הדבר ולא נכון לעשותו פן תשחת הלשון ויבטלו קמוציה ופתחיה וטעמיה ורדוקיה”. ויוכל להיות כי כונתם שרס”ג הביא בחלק השלישי מס’ האגרון דוגמאות מכמה שירים וחרוים שלו ושל אחרים, וכל השירים האלה לא נעשו על פי המשקל, — והמו”ל ר”ז שמערן, העיר שם (בהערה 10): „ודונש בעצמו כתב כן בהשגותיו על רס”ג כי לא ישר בעיני רס”ג מלאכתו מלאכת החרוים וז”ל (דף 31 בד’ ברעסלוי 1866): ומאמר ראש הישיבה (כשבחו) [בשבחי] למשקל דברי אז נפלא בעיניו ואמר לא נראה כמוהו בישראל, ידענו כי אז מ’ ר’ סעדיה וזולתו מכל בני מורח לא היתה להם ידיעה בחבור החרוה ושיקול הפיוט עכ”ל. וזולת שמערן סמכו גם חכמים אחרים על המקום הזה מתשובות דונש לומר כי הוא שלח את שריו לרס”ג והגאון קרא אותם ולא ישרו בעיניו, ואנכי אמנם חיותי את דעתו בשבכר הימים (בהוספות לחלק ה’ מתולדות ישראל לנרמץ עמוד 510) כי אין לסמוך על המקום הזה מתשובות דונש כי משובש הוא, ועתה אניד השערתו כי המלה אז נתקצרה ונשתכשה מן אל עזר, והוא הקליר, כי הגאון הזכיר כמה פעמים את הקליר לשבח והיה חשוב בעיניו כמשורר ופייטן גדול, וכן בהקדמתו הערבית לאגרון דבר ממנו ואמר כי בנוף הספר (בחלק השלישי) הביא דוגמאות מפיוטיו, ומעתה לא נצטרך להגיה את המלה בשבחו, ור”ל כי מדברי השבח והתהלה שאמר הגאון על שירי אל עזר (הקליר) נדע כי רס”ג וכל בני המורח לא ידעו עוד ממשקלי השירים, ואם תצדק השערתו זאת יסולק ג”כ הקושי בסדר הזמנים, כי בשיר תלמידו דונש בראש השובותיהם (עמוד 9 בית 63) כתוב: „שנותיו כשלשים”. ואם אחרי שיצאה מחברת מנחם לאור (וגם דעתי כדעת נרמץ שזה היה בערך 955 למה”נ), ודונש כתב עליה את השובותיו, והלמידו מנחם הספיקו להשיב עליהן, ותלמידו דונש השיבו על אלה האחרונים — נניח שזה היה בערך 960 למה”נ — היה לדונש רק כשלשים שנה, אם כן היה בעת פטירת הגאון (942 למה”נ) בן שתים עשר שנה, ואיך יעלה על הדעת ששלח את שריו לרס”ג?

י. ר’ יונה בן גנאח.

1. בפרק י”ד מספרו אל ל מ ע (עמוד 170, וברקמה שער מ”ו עמוד 97) יאמר ר’ יונה כי בפירוש ס’ יצירה לרב סעדיה נזכר ספר מיוחד ממנו אודות איתות הגרון, אולם הוא (ר’ יונה) לא ראה את הספר הזה ולא הגיע אליו, וכבר ראינו למעלה שהספר הזה הוא אחד מספרי הלשון שנכנסו בחלק השני מספר האגרון.
2. שם בפרק כ”א (אל ל מ ע עמוד 236, וברקמה שער כ”ב עמוד 141) אמר ר’ יונה שראה מאמר המיוחס לרס”ג אודות הבלעת האותיות (אלאדגאס), ואם כן הדבר מסופק אצלו אם המאמר שראה הוא מהגאון, אולם הרד”ק במכלול (מהדורת ריטמטענבערג דף ע”ב ע”א) כתב: „וכאשר נפגשות שתי אותיות הרומות,

(א) תשובות תלמידו מנחם עמוד 27.

(ב) בתקין המול, ובכ”י בטעות לא ית כן.

זו בסוף המלה וזו בראשית המלה אשר בצדה כתב הגאון רב סעדיה ז"ל יש
 מן העברים שקוראים אותם בהבלע. ויש שקוראים אותם בלא הבלע. ומוזה
 נראה כי אצלו היה ברור שהמאמר הנ"ל הוא מרס"ג. וכפי הנראה המאמר הזה היה
 ג"כ אחד מספרי הלשון שבס' האגרון. ואמנם אין להוכיח מזה כי הרד"ק ראה את
 הספר הזה. כי יכול להיות שראה זה אצל אחד המחברים המביאים דברי רס"ג.

יא. ר' אברהם בן עזרא בספריו.

למעלה הבאנו את דבריו השייכים לספר האגרון ושלשת חלקיו :

1. בראש ס' מאזנים בזכרון שמות המדקדקים וספריהם.
2. בס' צחות (רף ל"ב ע"ב ומ"ה ע"א) ובס' שפה ברורה (רף ג' ע"א)
3. ביא את השם עשרת הקונים שבו קרא רס"ג את כנויי השמות והפעלים.
3. במחברת שפת יתר יביא כפעם בפעם את דברי רס"ג מס' האגרון שעליהם השיג דונש וישתדל להרץ את דברי הגאון. אשר אמנם אין בדינו שום הוכחה ברורה כי קרא או את דברי הגאון במקורם ונוכל לומר כי הספיק לו מה שהביא דונש מס' האגרון או מה שקרא בשאר ספרי הגאון. ומה גם כי יוכל להיות שלא היה הספר הזה לפניו בעת כתיב את המחברת שפת יתר.

יב. ר' משה ב"ר יצחק נשיאה מאנגלטירא בס' הש"ה (או אבן הש"ה) (פ).

1. בראש ספרו אחרי חלוק האותיות לחמשה מוצאות יאמר :
 „הרחיקים נ) לזוגות שלא תתחברנה ממוצא אחד לצחות הלשון. ולא נמצא ח ע
 ביחד רק כשם אחד לעבר מצרי יר ח ע (רה"א ב' ל"ד). ואם היה עברי לא היו שמו כן".
 הדברים האלה אשר מקורם הראשון הוא בדברי רס"ג לקוחים מהראב"ע
 או מר' יוסף קטחי.
2. בשרש הבר.
 „הברי שמים נ). פי' וחובר חבר. בחלוף אהח"ע. ולא להבר. וכן יסד
 ר' סעדיה במחברתו".
3. בשרש הרף.
 „להרף ד). יהרפנו. להרפה. ולא כמו ירפנו מן נרף. הרף. דפה. וכן
 נמצא במחברת ר' סעדיה בן יוסף ראש הנולה. והרכה פעלים מב' יסודות".
 גם את שני המקומות האחרונים לקח ר' משה לא מס' האגרון עצמו כי
 אם ממחברת מנחם. ולכן הוא קורא את ספר רב סעדיה כשם מחברת כשם
 ספרו של מנחם.

(פ) מדבריו בהקדמתו (ס' הש"ה). מהדורת קולינס לזוגות תרמ"ב עמוד 3) : וקראתי לספר
 הזה ש"ה יען כי שמי בקרבו [ר"ל כי שמו ש"ה אותיות ש"ה]. ומלאתי בו מלואת אבן
 להורות ולהבין טור וטור למשפחותיו נראה כי שם הספר במלואו היה אבן ש"ה ובקצור ש"ה.
 (ג) ס' הש"ה שם עמוד 4.

(ג) חלק הש"ה שם ס' הש"ה לא נדפס עוד. ושני המקומות ממנו הדפס נייבויער במאמרו
 הזכור למעלה במה"ע Journ. Asiat. לשנת 1861 חלק ב' עמוד 463 הערה 1.
 (ד) במאמר נייבויער במה"ע ש.

הוספה ראשונה.

המשוררים הנזכרים בספר האגרון.

אל המשוררים הקדמונים שהביא רב סעדיה דוגמאות משיריהם ופיוטיהם נחשבו בהקדמתו הערבית (ח) אלה החמשה: א. יוסי בן יוסי. ב. ינאי. ג. אלעזר. ד. יהושע. ה. פינחס. ורק השלשה הראשונים נודעים ומפורסמים (אף כי לא נדע בכרוז זמן חייהם ומקום משכנם) והשנים האחרונים לא נודעו עד עתה כלל בין הפייטנים. ומן המשוררים החדשים שהביא דוגמאות מהם ידענו בשם כנויי רק את אלנה רואני. כאשר ראינו למעלה (עמוד ע' וע"א) בתשובת רב מבשר. ונאמר פה מלה קצרה על כל אחד מהם.

א. יוסי בן יוסי.

בימינו אלה כבר לא יסתפק איש בזה שהוא היה אחד מראשוני הפייטנים וקדמוניהם. אף כי עוד לא עלתה בידי החוקרים לברר זמנו בצמצום (ג). כי פיוטיו מובאים מהגאונים רב נטרוני רב עמרם ורב האי הראשון (בן דוד) (ג) שחשבוהו כבר לפייטן קדמון שפיוטיו נתפשטו בכל תפוצות ישראל. ועל קדמותו

(ח) ראה למעלה בהקדמה הערבית דף ג' עמוד ב' שורה 5—4 (בנדפס עמוד נ' ונ"א). (ג) מדברי צונץ (ליטעראטורגעשיכטע דער זינאג. פאעזיע עמוד 26) נראה שיחשוב בקרוב שנת 770 למה"ג לזמן היותו קדום שנוכל להגביל לחיי הפייטנים הקדמונים. אולם ראיותיו שם אינן מוכיחות כלום. ודבריו שם (עמוד 27) כי רס"ג ורב האי (ומסדר זה נראה שכוונתו לרב האי בן שרידא) הם הראשונים המזכירים את יוסי ופיוטיו הם בטעות. כאשר נראה בהערה הסמוכה. וגרמץ ברבני הימים שלו (חלק חמישי 156) לא יגביל זמנו כלל כי אם יאמר שנראה שלא היה קודם הזמן הראשון מהגאונות (פ"א דער ערסטען גאונישען צייט). ובמחברתו לקט שושנים (ברעסלא 1862 עמוד 2) יאמר: כמו ד' אלפים ת"י ליצירה—650 למה"ג. וכן לדעתי אי אפשר להאחיר זמנו. ויותר נראה לי להקדימו עוד בערך חמישים שנה (בערך 600 למה"ג) מן הטעמים המבוארים בפנים למטה.

(ג) בסדרו רב עמרם הנדפס (דף ט"ח ע"ב) כתוב: והכי אמר רב נטרוניאי, במנחה של יום הכפורים אין אומר שליח צבור אתה כוננת וסדר עבודה, ולא בשחרית, אלא במוסף בלבד שמוכיר עבודת והואות והודאות (ר"ל וידוין כהערת המ"ל). בשעת עבודת כהן גדול. והנה יוכל הטוען לוטר כי בסדרו רב עמרם נכנסו כמה דברים ממואחרים מסנו. אולם בנידון שלפנינו נוכל להוכיח מהלכות ר"י אבן גיאת (שערי שמחה חלק א' עמוד ס"ג) שבאמת אמרו רב נטרוניאי ואחריו רב עמרם כזאת. כי למעלה שם כתוב: ואמר רב נטרוניאי במנחה של יום הכפורים וכו'. ואחר זה יביא תשובת רב האי שזה נוסחה: ואשר כתבתם כי מנהגכם לוטר סדר עבודה כיו"ב בשחרית ובמוסף. וכי מצאתם שטר רב עמרם שאמר שאין סדר עבודה אלא במוסף וכו'. אבל בבג"ד מתוך שחכיב עליהם דבר זה היו אומרים גם בשחרית. וטר רב האי גאון בן מר רב דוד שהיה דיין בבג"ד שנים רבות קודם לגאונותו לא היה יכול להסיעם ממנהגם. ובמנהגי (ר' ברליון דף ס"א ע"ב) כתב: ואמרו רבינו סעדיה ורב נטרוניאי ורבי האי ז"ל במנחה של יום הכפורים וכו'. וכנראה ערבב דברי ר"י אבן גיאת סימן ס"ג שהזכיר שם את רס"ג קודם דברי רב נטרוניאי לענין אחר. ולמטה שם (בסימן ס"ד) הביא במנהגי דברי רב עמרם שקצר כתשובת דה"ג אצל נ' גיאת.

תעיד גם הגדת העם שהיה כהן גדול בימי בית שני (ה). כמוכא בספר עבודת ישראל מר' ישראל קמחי (ג). ורס"ג הכנים את סדר העבודה מיוסי בן יוסי המתחיל: אזכיר גבורות אלוה נאדר (ג) בסדור שלו. ומוזה הוכחה ברורה שפיוטיו היו חשובים בעיני הגאון. ולראיה על קדמותו נוכל לחשוב גם זאת. כי אף כי היה מארץ ישראל נתפשטו פיוטיו בכל. וכפי הנראה מצאו ראשוני הגאונים שנתקבלו פיוטיו שם. והנה הכל מודים שיוסי בן יוסי קדם לינאי רבו של הקליר. ועל זה יוכיח גם סגנון לשונו של זה האחרון וחתירת שמו ושויי החרוזים בפיוטיו. וכן מסדר שמותיהם אצל רס"ג. וכפי אשר נראה למטה לא נוכל להאחיר זמנו של ינאי יותר מהחצי השני של המאה השביעית למספרם. ומוכח מזה כי זמן יוסי בן יוסי הוא לכל המאחר בערך החצי הראשון ממאה השביעית או בסוף המאה הששית.

ב. ינאי או ינאי.

הפייטן הקדמון הזה שהיה רבו של אלעזר הקליר הוא כפי הנודע עד עתה הראשון שחתם את שמו בראשי הכתים מפיוטיו. גם הגהיג בראשונה את שווי החרוזים. ועד עתה היה נודע כי הראשונים המזכירים את שמו הם תלמידיו (דונש ד) ור' גרשם מאור הגולה (ה). והגדת העם שנתפשטה בלומברדיאה אודותו שהוא היה

(ה) כמו שהביא דוקס (לבל, ה. אר. IV, 338 בהערה): ונמצא כתוב בנוסחאות שלנו כי יוסי בן יוסי כ"ג חבר אתה כוננת, ואפשר שהיה מאותם כהנים גדולים ששמשו בבית שני או היה מורעם: וי"א שלא היה כהן גדול ממש אלא כהן היה גדול שבדורו ולפיכך נקרא כהן גדול, והיה מן הפייטנים כמ"ש הר' אהרן במלת צפנת פענח, אשר לא נמצא למלה זו חבר, אבל הפייטנים משתמשים בו ומכללם יוסי בן יוסי שאמר מזה בתעצומות המפענח צפונות: ולפי שרוב סדר העבודה זה נתקן בלשון משנה נהגו לקרותו יותר מכל סדר עבודה שהכירו הפייטנים. וכ"כ בעל העטור [בחלק ב' הנדפס בוויילנא תרל"ד דף ק"ח ע"א] ושמענו סדר עבודה בלשון משנה כגון אתה כוננת דיוסי בן יוסי. אבל בסדר ר"ע (רב עמרם) כתב סדר עבודה ואינו מזכיר שם כי עשאו יוסי בן יוסי [זהו מפני שהיה מפורסם שם מחבר אתה כוננת. ולפינו בחלק ב' מסדורו דף מ"ט ע"ב כתוב על אתה כוננת: סדר עבודה זה תיקנו יוסי בן יוסי הכהן]. ועוד בסדר ר' סעדיה כתוב כי סדר עבודה זה חברו החכמים הקדמונים וכתב סדר עבודה אחר שהוא ליוסי בן יוסי שמתחיל [אזכיר] גבורות אלוה נאדר". וגם בבית יוסף לטוא"ח סימן תשכ"א כתוב: ודרך הפשוט לקריאת בני ספרד הוא אתה כוננת שיסד יוסי בן יוסי כהן גדול. וכן כתוב במחזורים כ"י. ראה גם נחלת שד"ל לוח הפייטנים עמוד 29.

(ג) בס' עמודי העבודה מלאנדסהוט (עמוד 86) כתוב בטעות: ר' יצחק קמחי. ושם גם ציין המקום ממאטר דוקס בטעות (צד 383=במקום 388).

(ג) בכל מקום שנדפסה העבודה או נזכרה הנוסח נאדרי. אולם בכ"י ישן שנמצאו בו הרבה שנויים (ורובם לטוב) כתוב נאדר.

(ד) תשובות תלמידו דונש (מהדורת שמערן עמוד 37): ולא יאמר כזאת בשיר על מנהג עורכי השיר. רב ינאי ורב אלעזר קליר לא היה כן חוטא.

(ה) בתשובות רנב"ה שהובאה בשבלי הלקט (מהדורת בובער סימן כ"ח דף י"ג ע"א): וגם יש לנו ללמוד מן הפייטנים הראשונים שהיו חכמים גדולים. הרי ר' ינאי שהיה מן החכמים הראשונים ומייט קרובות לכל סדר וסדר של כל השנה. וגם ר' אלעזר בר' קליר מן

הסכה למות תלמידו הקליר (6) הוא דבר הנהוג בספורי ההמון אידות המשוררים החשובים והחביבים לעם. וזה לי כמה שנים שמצאתי (3) כי בן דורו של רס"ג הקראי אבו יוסף יעקב אלקרסאני בספרו כתאב אלאנואר (ספר המאורות) הביא מקום אחד שבו הזכיר חכם רבני (ולפי דעתי הוא הוא הרס"ג) את ינאי ביחד עם אלעזר ופינחס. ואביא פה את השייך לכאן. והוא מוכוח הקראי אורות התפלה שלפי דברי ענן היא צריכה להיות רק ממזמורי תהלים. ואלה הם דבריו: וקד זעם בעץ מן יתהג ללרבאנין וירד עלי מן זעם אן אלצלאה מן אלתהלים קאל די להון מהקרבין ניחוחין לאלה שמיא ומצלין לחיי מלכא ובנוחי קאל פאי צלאה מן תהלים עלי חיאה דרויש ובניה... קאל וזגה אכר והו קולה במקהלות ברכו אלהים י' ממקור ישראל אראד בה חכמא בני אסר אלדין אלפו ואכרגו תסביח כתררה ומדאיה ללה מתל ינאי ואלעזר ופינחס וגירחס. ובעברית: וכבר אמר אחד המביא ראיות כי צדקה דעת הרבנים ומשיג על הסוברים שהתפלה היא מן התהלים כזה. [הנה נאמר בכתוב עזרא ו' י'] די להון מהקרבין ניחוחין לאלה שמיא ומצלין לחיי מלכא ובנוחי. אמר. ואיך תוכל להיות התפלה על חיי דרויש ובניו מן התהלים וכו'. אמר. וראיה אחרת מהכתוב במקהלות ברכו אלהים ה' ממקור ישראל (תהלים ס"ח כ"ז). כוון בזה לחכמי ישראל אשר חברו והוציאו לאור תשבחות ותהלות רבות לה'. כמו ינאי ואלעזר ופינחס וזולתם". ואחרי כן מצאתי עוד שני מקומות בחבור זה מאלקרסאני שמביא בהם את פיומי ינאי (חואנה ינאי=חזנות ינאי). ושני המקומות האלה נכבדים לנו. כי הם יוכיחו לנו שינאי קדם בזמן לענן שהיה בימי רב יהודאי גאון. בפרק עני מסאמרו

החכמים הראשונים ופייט קרובות לכל הרגלים". ובמפתח להר"ש בובער בהקדמתו (עמוד 12) נשכט שם ינאי. וכפי עדות לאנדרסוטה (עמודי העבודה עמוד 102) התשובה בשלמות תמצא בס' מעשה הגאונים בכ"ז מעל שבולי הלפט. ע"ש שהעתיקה כולה.

(6) אורות ההגדה הוואת הודיע בראשונה צונץ לרשי"ר. וזה האגרון כתב בכרם חמד (חלק ששי עמוד 25): ועלינו לתת תודה רבה בזה להחכם הגדול ד"ר צונץ כי הוא מצא בפיוט יוצרות כ"י אצל קרובות לשבת הגדול מאמר, אשר כפי הנראה הוא מר' אפרים מכונא (הנודע ג"כ למספר המעשה של ר' אמנון בעל ונתנה תוקף) ז"ל: אוני פטרי רחמתי. ואמר העולם שהוא יסוד ר' ינאי רבו של רבי אלעזר בן קליר, אבל בכל ארץ לו טברדיאה אין אומרים אותו, כי אומרים עליו שנתקנא בר' אלעזר תלמידו והטיל לו עקרב במנעלו והרגו, יסלה ה' לכל האומרים עליו אם לא כן היה. ע"כ. וכברני [החכם צונץ] והודיעני מזה עוד בתחלת שנת תקצ"ג. ומכלי לפנות מאומה אל דבת הבל כזו אשר מעינה הנרפש נראה בעליל מאיזה קוסמים ומכשפות, וה' יסלה גם להרב ר' אפרים אשר התראה כאלו נסתפק בה וחוישש אליה, נאמר כי בכ"ז יש במציאה זו תועלת לא מעט. והנה פיוט אוני פטרי רחמתי לשבת הגדול אשר הוא שם במחזור בכ"ו, מצאתי גם ברפוס בשני ספרים, בסדר שערי שמים להגאון שלי"ה ז"ל ד"א ובמחזור לאשכנזים שבגלילות איטליאה (ויון תקפ"ג). וכבר מצא החכם צונץ התיכוחו אחר ברכת מחיה מתים בראשי החרוזים, ישמע, זרע, זרע, והוא א"כ ינאי לא ינאי, וכל הפיוט כלו בא"כ ובחרוזים שוי הכרות ע"ד פיומי הקליר רק בלתי כבד כ"כ. ולפלא כי לא זכר צונץ את הפיוט הזה לפי התחלתו בליטעראטורגעש. ד. וינאנ. פאעזיע עמוד 29--28 ובעביר זה יפקד מקומו במפתח הפיוטים לגעשטעטנער.

(3) ראה בכמה"ע המגיד שנה כ"ג 1879 עמוד 359.

(2) מן הטעמים אשר אבאר בזכרון רס"ג, וכפי הנראה המקום הזה לקוח מס' התשובות של רס"ג על ענן (כתאב אלרד עלי ענן).

הראשון (ששם ידבר בקצרה מחלוקת הכתות בישראל ה) יאמר אודות ענן כזה :
 וכאן עאלמא באקאויל אלרבאנין ולם יכן פיהם מן ישען פי עלמה . וחכי ען האי
 ראם אלמתיבה אנה כאן הו ואביה יקלבאן כתאב ענן מן אלארמני אלי אלעבראני
 ואנה לם ימר בהמא שי מן קולה אלא וערפא לה אצלא פי קיל אלרבאנין אלא
 מא קאלה פי אלכבור ואלפרק בין אלדי אנורע ענד אסראיל ובין אלדי אנורע ענד
 אלאמס פלם יעלמא מן אין אכד דלך חתי וגראה פי חואנה ינאי . ובעברית :
 „והיה בקי מאד במאמרי הרבנים . ולא נמצא ביניהם איש המוען על חכמתו .
 וספרו מן האי ראש הישיבה כי הוא ואביו תרגמו ספר ענן משפת
 ארמית לעברית ג) . ולא מצאו בו דבר מה שלא ידעו את מקורו בדברי הרבנים רק
 [בשני דברים] במה שאמר אורות הכבור ג) . ובמה שחלק בין הזרע הנזרע אצל ישראל
 ובין הנזרע אצל הנכרים . ולא ידעו איפוא לקח [ענן] זאת . עד כי מצאוהו
 בחזנות ד) ינאי . — והמקום השני הוא כפרק ל"ט (ממאמר י"ב ?) המדבר
 בדיני כבוד ופטר רחם . ושם כתוב : פאמא עאנאן פאנה קאל פי דלך מא חכינאה
 ענה פי אול אלכתאב והו מא אכרה מן חואנה ינאי והו אן אחרהמא אלדי כאנת
 אמה קד חמלתה ענד אלאמס וולדתה ענרך . ובעברית : „אולם ענן אמר בזה מה
 שספרנו ממנו בראש החבור . והוא מה שלקח מן חזנות ינאי . והוא כי אחד
 משניהם) הוא מה שאמו נתעברה אצל הנכרים וילדתו אצלך (ר"ל אצל
 בר ישראל) .”

ומשני אלה המקומות נראה כי כבר בימי ענן (שהיה בימי רב יהודאי גאון)
 נתפשטו פיוטי ינאי באומה והיו מקובלים גם בבבל אף כי נתחברו בארץ ישראל .

ה) איזה דברים מופק זה הוצאתי לאור בהוספותי להלק חמישי מקורות היהודים לגרמנין
 בהעתקה רוטית ובמה"ע הצרפתי רעווי ד' עט"ד . ואקוה להדפיסו כולו ברצות ה' .
 ג) בכ"י מכתאב אלאסת בצאר להרואה המביא את המאמר בקצרה כתוב :
 אלי אלערבייה (לערבית) . ורב האי זה הנזכר מאלקרקסאני שכתב חבור בשנת דת"רצ"ו
 (937) הוא רב האי בר דוד ששכן בבגדאד . כמו שהעיד עליו רב האי בן שירא בתשובתו
 המובאה אצל ר"י אבן גיאת (ראה למעלה עמוד ק"ה הערה ג) . ושם כפי הנראה היו לו דין
 ודברים עם הקראים המביאים ממנו גם כן מאמר ארוך אודות קדוש החדש (ראה לקוטי קדמוניות
 עמוד 151—148) . והנה מוכן מאליו כי הספור מהעתקת ספר ענן ע"י רב האי גאון הוא חשוד
 מאד . אם לא כי נאמר שהעתיקו להשיב עליו ולבטל דבריו . אך אין זה נוגע לענן פיוטי
 ינאי כמובן .

ג) אולי היתה דעת ענן כי הכבור הוא בין מן האב ובין מן האם . ומצא סמך לדעתו
 בדברי ינאי בפיוט אוני פטרי רחמתים הגל . כי שם (בא"כ א ז ת ש ע מכות באות ה')
 כתוב : „הכות כל בכור לכל ראש משפחה . כל בכור לאיש וכל בכור לאשה” .
 אמנם הקראים האחרונים יחשבו רק את הכבור מן האב (בכור און) לבכור לנחלה ולא את הכבור
 מן האם (בכור פטר) . וירוע כי בכמה דינים הנהיגו הקראים שלא כדעת ענן .

ד) בכ"י אחד כתוב כזאנה ינאי שתרגמו בעברית אוצר ינאי . אולם נראה
 כי הגירסא הנכונה היא חואנה=חונות ופיוט . ובן במכתב יוסף מלך הכוזרים לפי הנוסח האמתי
 (הנדפס במאסף נדחים I, 121 שורה 108) : זמחזרות של חזנים . ובארצות המזרח קראו
 למחזור בשם חזניא שהוא דומה מכל וכל לחזאנה בערבית .

ה) זהו בלתי מוכן . ובלא ראש המאמר החסר לא אוכל לעמוד על מונתו בבירור . —
 אך לפי הנראה הוא הדבר השני שהביא למעלה בענן החלוק בין הנזרע אצל ישראל ואצל
 הנכרים .

וענן סמך עליהם בשני דינים. ואמרת כי נתחברו בארץ ישראל מפני הטעמים האלה. בראשונה. יורה על זה השם ינאי עצמו. כי לבד המלך אלכסנדר ינאי נמצאהו בימי חכמי התלמוד שבע או שמונה פעמים בארץ ישראל. ורק פעם אחת ר' ינאי קפודקה באויה הקטנה הסמוכה לארץ ישראל. וקרוב שהלך האמורא היה מא"ל קפוטקיא. שנית. כבר העירו צונץ ורש"ר שחתמת שמו בראשי החרוזים הוא ינאי. והוא על דרך כתיבת השם בתלמוד ירושלמי. וכן כתוב שם שמי החת שמאי, וכ"י תחת זכאי. כאשר העיר רש"ר (כ). אולם הוא הלך לשיטתו שר' אלעזר הקליר היה מעיר קאליארי (Cagliari) באיטליא הדרומית. לכן חשב שגם רבו ינאי היה ממדינה זאת. ותמונת שמו השתדל לבאר מפני „שהארץ היותר מחוברת בימים ההם עם ארץ ישראל באירופא היתה איטליא הדרומית“. אולם לעת כזאת נדע כי שגה בזה הרש"ר וכי קליר הוא שם אביו ולא שם עיר באיטליא. ונפל היסוד אשר עליו בנה הרש"ר שיטתו כי מולדת הפייטנים ינאי והקליר היתה איטליא הדרומית. ויותר קרוב לומר בפשיטות כי תמונת שם ינאי תעיד על ארצו ומקומו שהיא ארץ ישראל. שלישית. כי לא יקובל על הדעת שבמאה השביעית וראש השמינית למספרם היו באירופא חכמים גדולים כמו הפייטנים האלה. שמלבד אומנתם הגדולה במליצה ופיוט היו בקיאים בכל חדרי ההלכה ומדרשי האגדות שנתחברו אז בארץ ישראל. ושפויטיהם נתפשטו תיכף אחר זמן חבורם בארץ ישראל ובבבל. מקומות משכן תורת ישראל וחכמתו בעת ההיא. ונודע לנו כי בארץ ישראל היו אז רסופרים ובעלי המסרה. מתקני התפלות. רבני דאגדתא מחברי המדרשות. בעלי התרגומים. מסדרי המסכתות הקטנות. מחבר ספר יצירה שכבר העיר עליו הרס"ג שהוא מא"י. אכן לא נודע לנו דבר מחבורי היהודים באירופא ומבתי מדרשות לחכמיהם. ולו גם נמצאו או חכמים יחידים בין יהודי אירופא קשה להאמין כי חבוריהם ופיוטיהם יתפשטו ויתקבלו תיכף במקומות המלאים חכמים וסופרים ויתקבלו בבתי מדרשות שמהם יצאה או תורה ודעת לכל הארצות. וכזה חוה גם הרש"ר את דעתו כמה פעמים. והוא נכוחה למבין ההולך בדרך הישרה. וכל עמל איזה חכמים חדשים להסיע את חכמת ישראל בעתות קדומות אלה מאויא לאירופא לא הצליח בידם. ואחשוב כי זאת לא תצליח לעולם.

ג. אלעזר הוא ר' אלעזר הקליר.

כל האמור בסיומן הקודם אודות ינאי וזמנו וארצו. הוא שייך גם לתלמידו הקליר. ולבד ממקום הזה באגרון והמקום שהבאתי למעלה מאלקרקסאני הביאו רב

(א) ראה המקומות הנרשמים בסדר תנאים ואמוראים ובמבוא הירושלמי לשם זה.
 (ב) בכרם חמד הששו עמוד 26. ונוכל להוסיף עוד מירושלמי השמות האלה: בני י
 כמו בנאי. חילפוי=חילפאי (בככלי אילפא). חסדיי=חסדאי. טבליי=טבלאי.
 סימיי=סימאי. סיסוי=סיסאי. שובתיי=שבתאי. ולזה תצטרף גם מלת הדמיון
 בירושלמי כ"ו=כהאי. ואגב אורחא אעיר כי לפלא הוא שהמנוח רש"י ע"ל בספרו
 כנסת ישראל שהארץ בו פעמים רבות אודות אנשים אשר אין מקומם כלל בספרות ישראל
 וקורותיו העלים את עיניו מכל וכל מאבי הפיוטים ינאי ולא הביאו!

סעדיה עוד בשני מקומות. בפירושו לס' יצירה על המלות ספר וספר וספיר יאמר כי השמוש בלשון נופל על לשון הוא נהוג במקרא ובדברי חכמים (פי אקואל אלחכמא) ויוסיף לומר: (תם 6) פי אקואל אלשערא קאל אלעזר לסוככי למוסכי להסיכי בנסיכת קדוש. ובעברית: „וגם בדברי המשוררים 3) אמר אל עזר לסוככי למוסכי להסיכי בנסיכת קדוש". — ומפירושו רס"ג לתורה הביא ר' אברהם בן שלמה מתימן בכאורו הערבי להנ"ך בכ"י כזה: (וקאל ג) רבי' סעדיה ז"ל פי שרח ואכלתם בשר בניכם. . . לאנא וגדנא אלשערא אלפאצ'לין יקולון פי אלקינה אם תאמרנה זו לזו תני את בנך והוא חבוי מנותח נתחים פעלמנא אנהא אנמא רפעתה לתנפרד הי באכלה דון כצמתהא תם לעלה יתוהם אן אלעזר אלשאער קאל הדי מן תלקא נפסה וכו'. ובעברית: „ואמר רבי' סעדיה ז"ל בפירושו ואכלתם בשר בניכם וכו' [ויקרא כ"ז כ"ט] שמצינו לה מ ש ו ר ר י מ ה ח ש ו ב י מ שיאמרו בקינה אם תאמרנה ד) זו לזו תני את בנך והוא חבוי מנותח נתחים, וירענו אמנם שהיא לקחתו להסתירו ולאכלו לברה זולת חברותיה המריבות עמה [בעבור זה]. ולמען לא יחשבו כי המ ש ו ר ר א ל ע ז ר אמר זאת מסברת עצמו" וכו'. הרי לנו ארבעה מקימות שמסתייע הרס"ג מהקליר ויחשבהו למשורר קרמון וחשוב. ונוכל להוסיף עוד כי רס"ג בתשובה השתמש במלה נ ש י ו ן בהוראת ח ו ב כמו שהשתמש במלה זו בהוראה זו גם הקליר בפיומו לגשם 5).

ד. יהושע.

אודות המשורר או הפיימן הרביעי שזכר רס"ג לא נודע לעת עתה דבר ברור. ודברי פירקאווין (שהבאנו במבוא) שהכוונה לר' יהושע בן קרחה הם דברי רוח. כי לא נזכר דבר ממליצותיו ושיריו לא כספרות הרבנים ואף לא בדברי הקראים וזויהם. הר"א גייגער הגיד השערתו כי הכוונה פה להפיימן ר' יהושע הרשום אצל צונץ (ליטעראטורגעש. דער זינאג. פאעזיע עמוד 459) בין הפיימנים. שהמערכות שלו לשביעי של פסח נמצאת במחזור מנהג רומא ורומניא. ושם רשום שמו שתי פעמים. ובמחזור משנת 1144 למה"נ המערבית מיוחסת לרב ושמואל. אולם בכ"י טורין הישן (29 א) רשום עליה מעריב דר' יהושע. ואף כי צונץ קצב את זמנו של הפיימן הזה במאה הי"ד (1400—1300) למה"נ אין זאת (לפי

6) הביאו מונק במה"ע. Journ. Asiat. לשנת 1850 חלק שני עמוד 19 בהערה. וכבר העיר מונק שם כי זה לקוח מפיוט לשחרית יום ב' דסוכות, ואצלנו הנוסח לסוככי במסכי. 3) וכפי העתקת מינכען המובאה מדוקעס (נחל קדומים עמוד 24): וגם בפיוט הפיימנים.

4) ראה במה"ע המזכיר לשנת 1880 עמוד 40—39.

5) היא הקינה המתחלת אם תאכלנה נשים פרים. וכפי דברי בעל עמודי העבודה (עמוד 42 נומרא 140) ירענו עד עתה שהקינה הזאת היא מר' אלעזר הקליר רק לפי עדות מהר"ל בהלכות תשעה באב.

6) ראה זכרון לראשונים מחברת ד' (תשובות הגאונים) עמוד 270 סימן תק"ן והערתי שם עמוד 388.

7) במה"ע ירושע צייטשריפט לשנת 1872 עמוד 262.

דעת גייגער) כי אם עפ"י ההשערה. ובאמת יוכל להיות כי זמן הפייטן הזה הוא קודם רס"ג. כפי הנראה ממה שהקדימו את זמן חבורה (ככ"י הנוכר) עד רב ושמואל מיסדי ההלכה הבבליה. עד כאן דברי גייגער. ורשד"ל רשם בין הפייטנים שבמחזור רומניא את שם יהושע (ה). אך לא ציין איזה פיוט שם הוא ממנו. ואחרי כן כתב (ב) כי הפיוט יה שלח אורו (רומניא קל"ו וקורפו פ"ה) הוא למחבר ששמו יהושע (ג). ואין ספק כי לפיוט זה כוון גם כן צונץ כי גם בו נרשם שם המחבר שתי פעמים. ולאנדרסהוטה שעוד לא ראה דברי צונץ ורשד"ל בנחלתו הביא שם פייטן ר' יהושע ויאמר (ד): ממנו מצאתי 1. אמונים בהו עדם. לחוה"מ של סוכות באילת השחר וחתום: יהושע חזקה. 2. יהי שלום בחילנו שלוחה בקהלנו. פיוט למילה בשירים וזמירות דפוס קוסממניא סי' ע"ה. 3. ירושת נחלה לשם טוב ולתהלה. גם זה למילה סי' ע"ד. ולא ידעתי מי הוא. ואולי הוא ר' יהושע בעצמו המוכא מרשד"ל בין הפייטנים מסדור תפלות קהלות רומניא בכ"ח ד' צד 38". ובתחלה חשבתי כי כוונת רב סעדיה ליהושע בן סירא. שבמשליו בשפת עברית השתמש הגאון גם בספר הגלוי (כאשר נראה למטה. ובמעות מעתיק הכ"י נקרא שם שמעון בן יהושע תחת יהושע בן שמעון). ואם כן יוכל להיות כי הביא דוגמאות ממנו גם בס' האגרון. אולם לא מצאתי לרס"ג שיקרא את ס' משלי שבתנ"ך ושל בן סירא בשם שירים ואת מחבריהם משוררים. גם יקשה קצת מה שנוכר אחרי שלשת הפייטנים יוסי ינאי ואלעזר. כי כנראה זכר את כולם כפי סדר זמן חייהם. וכמו כן לא נוכל לומר שיהושע זה היה מאנשי קירוא

(ה) כרם חמד הרביעי עמוד 38.

(ג) נחלת שד"ל עמוד 28.

(ג) ליוקר מציאות המחזוריים הנזכרים ולמען הקל לקרואים את הבחינה. אם הפיוט הזה הוא מקדמון או מאחרון. אביאו הנה (ממחזור רומניא דף קל"ז ע"ב):

יה שלח אורו.	והופיע בהוד הדרו
והושיע עמו בדברו.	בהעצום מערב ועד ערב כחוק דבורו:
המון עם שלוחים.	משולי שלחים
בחסד ואמת נשלחים.	באהבת אבותם משתלחים:
ולא נחם אלהים.	דרך עובדי אלילים
והדריכם בנעלים.	נותני זמר והלולים
על מכות בכורי ערלים.	ענו מי כמוך באלים:
שומרי מצות רגלים.	שנך מאשרים ומגדלים
על צבאותם יצאו גאולים.	והמליכו לצורם בין גלים:
עמדו מים כחומה.	במקהלות יונה תמה
ושמחה בטן ערמה.	כי נגלה בימין רוממה:
יודעי הלכה ותורה.	שלח להם אורה
עזר יושעך במהרה.	תפרוש שלומך על עם נבדא:

ומצדי אודה כי לא אוכל להכריע אם הוא לקדמון. כי לא מצאתי בו סימנים מובהקים מקדמות או אחר זמן. אף כי המבטא משולי שלחים (שהכוונה כפי הנראה להכתוב שלהיך פדרם רמונים) יאות יותר לקדמוני הפייטנים. ונמצא דוגמתו אצל הקליר וההולכים בעקבותיו.

(ד) עמודי העבודה עמוד 80. ומהפיוט יה שלח אורו לא ידע לאנדרסהוטה.

(ה) התחימה חזק בראשי הבתים לא תמצא אצל קדמוני הפייטנים.

שהביא בס' הגלוי. על כי שם נאמר כי הם היו בדור רס"ג (פי עצרנא ה'רא). ופה יחשוב את המשוררים הקדמונים, ונמצא עוד פיימן ששמו יהושע וממנו שלשה פיוטים בסדורי הקראים (לקומי קדמוניות עמוד 139), וכנודע הרבה מפיומי הרבנים הקדמונים נתקבלו אצל הקראים. ואולי ימים יודיעו.

ה. פינחס.

כבר ראינו למעלה (אצל השם ינאי) כי גם במקום אחר נזכר פינחס מרס"ג או מחכס רבני אחר בן דורו—ביחד עם ינאי והקליר כפיימן חשוב. וראינו במבוא שפירקאוויץ שער שהוא ר' פינחס בן יאיר שהקראים מביאים ממנו ברייתא אודות ממחרת השבת הכתובה בחרוזים. ונגד זה העיר גייגער (ה) כי יותר נראה לו שהוא ר' פינחס ראשי ישיבה הנזכר בין בעלי המסרה. ועל זה השיב שטיינשניידער (ג) כי בפעם הזאת דברי פירקאוויץ מיוסדים יותר (פירקאוויץ פערדיענט היער מעהר בעאכטונג אלס איהם גייגער צוערקאננט). ובהקדמת האגרון המזוייפת על שם רב סעדיה (אין דער אנגעבליכען פאררעדע) לפי ההשערה היותר קרובה לאמת (האָכסט וואהרשיינליך) הכונה לר' פינחס בן יאיר (ג). כי שלמון (סלמון) בן ירוחם ויהודה הרסי זכירו את הברייתא דר"פ בן יאיר. ולפי דברי הראשון מהם כבר ראה רס"ג את הברייתא (ד). אחריו בא החכס המנוח ר' פינחס פראנקל ז"ל ודרש וחקר אודות הברייתא הזאת (ה). והעלה במצורת חקירתו שהמובא אודותה משם שלמון בן ירוחם הוא מזוייף מפירקאוויץ עפ"י דברי הרסי באשכל הכפר. וזאת הוכיח עפ"י שני כ"י ממאמר המלחמות לבן ירוחם (ו). וכן נמצא גם אצלי ההעתקה ממאמר זה שהיתה גם בידי פירקאוויץ (כי נמצאו בה איזה הגהות והוספות מכתב ידו) ופינסקער. ואת המקום הזה הניח בלא תקן. כפי הנראה מפני שההוספה המזוייפת נתחדשה אצלו אחרי כן. וכמו בכ"י שבדק פראנעל כן הוא הנוסח גם בהעתקה שלי שהיתה בידי פירקאוויץ ופינסקער:

(א) במה"ע יידישע צייטשריפט שם עמוד 262.

(ב) במה"ע המזכיר לשנת 1873 עמוד 69—68.

(ג) אין אלו אלא דברי תימה. כי אחרי אשר כל ההקדמה מזוייפת היא לדעתו. איז תועלת לנו לדעת אל מי כוון המזוייף. וכי יכולים אנו לרדת לסוף דעתו של מזוייף ולברר שלא ברא מכל וכל את השם פינחס מלבו? ואיך לא הרגיש שטיינשניידער את הסתירה בדבריו: אין דער אנגעבליכען פאררעדע דעם סעדיה גאון. פירקאוויץ פערדיענט היער מעהר בעאכטונג?

(ד) לא הרגיש שטיינשניידער כי על זה הטעם בעצמו יסד פירקאוויץ את דברי השערתו. ואם נניח כי הקדמת האגרון נודיפה ממנו הלא מובן מאליו כי נאמר גם כן שלקח את השם ופינחס אצל בן ירוחם והרסי. ובאמת כתב פירקאוויץ (מבוא עמוד 6): ,והחמישי פינחס, אולי הוא פינחס בן יאיר מן התנאים, כי ראיתי דבריו בחרוזים בספרי קדמונינו בני מקרא במחרת השבת".

(ה) במאמרו קאראישע שטודיען הגרסס במונאטשריפט לגראטץ משנת 1876 ובהעתקה מיוחדת. ראה במקום האחרון עמוד 34—25.

(ו) אנכי אחשוב את הראיות של פראנקל לראיות מוכיחות ולא אסכים בזה לדברי הר"א עפשטיין בספרו המובא למטה.

„זכרון תמימות כמו יצוה.
ונפש השומע בבאור ירוה.
ועל ידי עבריו הנביאים באר היטב יהוה.
ולא כאשר סעדיה הפיתומי יתאוה“.

ומפינחס בן יאיר וספרו במליצה אין בדברי שלמון לא שם ולא זכר, ובמאמר הזה חוה פֶּראַנקל השערתי (שהיא גם השערת ר"מ איש שלום) כי לפני הדסי היה נוסח מדרש תדשא המיוחס לר' פינחס בן יאיר שבו היו הדברים אודות ממחרת השבת, והמדרש המאוחר הזה בכללו חשוד הוא מפני שנמצאו בו כמה דברים מדעות חצוניות.

אחרי כל החכמים האלה בא הר"ר אברהם עפשטיין והעמיק לחקור אודות מדרש תדשא שהוציאו לאור במהדורא חדשה עם מבוא ארוך (א). ותמצית הקירתו שם היא, כי עיקרו של המדרש הזה הוא לקוח מספר היוכלות שלפי דעתו נתחבר מבני כת האסיים (עססאָער). ור' פינחס בן יאיר היה ג"כ מבני הכת הזאת, ובעבור זה נתיחס אליו הספר הזה. ואחרי כן בא ר' משה הדרשן וכדר ממנו את המדרש תדשא כפי שהוא נמצא עתה בדינו (ב).

אולם על כל פנים אין לנו לעת כזאת שום הוכחה שבימי רס"ג וכן ירוחם היה במציאות ספר או מאמר אודות ממחרת השבת שנתחבר מאיש ששמו פינחס באורח שיר ופיוט בחרוזים (ג). ובעבור זה לא תמצא לנו שום אחיות יד לומר כי המשורר או הפייטן פינחס הנזכר מרב סעדיה הוא המובא באשכל הכפר מהדסי. ומה גם כי האחרון בודאי חשב שהוא התנא ר' פינחס בן יאיר ויאמר עליו: „והוא מאנשי הברייתא הקרוואה אצלם מחוצה (ד)“. ואין הכרח לומר שהדסי בדה מלבו מה שאמר שם שאנשי קירואן מחקו איוה דברים בכרייתא המיוחסת לר"פ בן יאיר אודות ממחרת השבת. ויוכל להיות כי הגיעה לידם בכרייתא כזאת שנתוספו בה דברים מזוייפים מהקראים, וכאשר התבוננו בה אנשי קירואן ועמדו על הזיוף טחקוהו מספריהם (ה). לכן מי שמחבר שני השמות פינחס תלי הניא בדלא תניא, וגם ההשערה האחרת, שהכוונה בהקדמת האגרון לר' פינחס ראש הישיבה הנזכר כפעם כפעם במסרה, לא תוכל לעת

(א) ראה בספרו מקדמוניות היהודים (ויען 1887) במבוא למדרש תדשא עמוד XIV—I ובמה"ע הצרפתי רעיו ד. עט, זשווייו, לשנת 91—1890. ומחדש במהדורות היקרה מס' אלדר הדני עמוד 158 בהערה. וראה גם באכער בספרו מאגנת התנאים (אגדה דער תנאימען חלק שני עמוד 499) כי במדרש רבה לבמדבר הובאו דברים ממדרש תדשא ונתייחסו לר"פ בן יאיר.

(ב) ונראין דבריו בענין היחס של המדרש תדשא לר' היוכלים. אמנם מסופק אנכי אודות הכור זה האחרון מבני האסיים.

(ג) כי נראין בזה דברי פֶּראַנקל שהדסי הפך את הדברים המיוחסים לר' פינחס בן יאיר במאמר פשוט (פראָזא) למליצה חרונית כדרכו בכל המאמרים המובאים אצלו ממחברים שונים. (ד) אשכל הכפר דף פ"ו ע"א (אות פ' בא"ב רכ"ד). ובמלת מחוצה כוונתו לחצונה וחצונות. וכן בסוף הלכות גדולות: בתורת כהנים וחצונות וקטנות. וגם בתשובות הגאונים שבתלך ד' מספרי זכרון לראשונים ושתמשו במלת חצונה וחצונות כמובן בכרייתא וברייתות. ראה שם סימן מ"ה, ר"ח ורכ"ט.

(ה) וראה עוד אודות אנשי קירואן למטה בהוספה ראשונה לר' הגלוי.

עתה לצאת מידי השערה. אולם בכל זאת דעתי נוטה אליה עד אשר נמצא ראיה מוכחת או השערה יותר קרובה שכונן רב סעדיה לאיש אחר. ונקבץ פה את המקומות שזכר בו ר' פינחס זה.

הראשון שהזכיר שמו הוא ר' אהרן בן משה בן אשר המביא את קריאתו כמה מלות בחטף פתח ה). ורש"י מנורצי מצא את שמו במסרה שתי פעמים (לתהלים ס"ב ד' ודה"ב י"ב י"ח ז). ורש"י פינסקער מצא את שמו נזכר שתי פעמים בהנ"ך כ"י משנת ד'תש"ע הנכתב משמואל בן יעקב סמצרים (למשלי כ' י"א ולאויב ל"ב ג') ושתים פעמים בחימש כ"י ד). ובשנת תרל"ד עת נשלחתי מהממשלה לסלע היהודים לברוק את הכ"י מנחלת פירקאוויץ מצאתי את שם ר' פינחס זה בכמה מספרי הנ"ך כ"י כמבואר בפרטות ברשימתי. וזולת זה מצאתי את שמו עוד בשני כ"י בחכמת הדקדוק הכתובים בשפת ערבית שמחבריהם הולכים ומונים את שמות המדקדקים ובעלי המסרה הקרמונים ה). כי בכ"י אחד מהם נזכרו: אברהם בן ריקאט ואביו ריקאט. אברהם בן פראת. פינחס ראש הישיבה. צמח בן אבי שיבה. צמח הירועי בן צוארא. ר' חביב בן ר' פ"פ"ס ז). אחייהו הכהן החבר מממדינת מעזוייה. אשר הזקן הגדול ה). נחמיה ננפשט בננו. משה בן נחמיה. אשר בננו. משה בן אשר. אהרן בן משה. ועל זה האחרון נאמר בכ"י: „ודע כי זה אהרן בן משה בן אשר בן נחמיה בן אשר הזקן הגדול ז"ל היה אחרית השלשלה. ועוד נזכרו עמהם רב משה מ"ח"ה ומשה העזתי הנקדן. ובכ"י השני נזכרו בין המורים הראשונים (אלאסאתדה אלאואיל): רבי פינחס ראש הישיבה. רבי חביב בן רבי פינ"ס. אברהם בן ריקאט ואביו ריקאט י"ח). צמח בן אבו שיבה. משה מוחה. צמח אבו סלוטום י"ב). אשר בן נחמיה. אבו אל עומיטר.

ה) דקדוקי הטעמים (לייפציג 1879) עמוד 15—14 סימן 14.

ז) ראה הערת ר' יצחק בער לרקדוקי הטעמים שם (עמוד 14 הערה e).

ז) לקוטי קרמוניות לרש"י פינסקער עמוד ל"א ול"ב.

ד) לקוטי קרמוניות שם עמוד כ"ט ול'. וראה גם בקטלוג הנדפס מכ"י הנ"ך בפה נומרא 54 עמוד 82 ונומרא 80 עמוד 103.

ה) ראה מכתבי מסלע היהודים במה"ע הצמירה לשנת 1874 עמוד 120. מחברתי האשכנזית אלטיודישע דענקמאָלער אויס דער קרים עמוד 6—235. במה"ע המניד לשנת 1877 עמוד 303. חדשים גם ישנים נומרא 2 עמוד 10—6.

ו) הירוע. כמו אל מערוף בערבית שהוראתו המכונה.

ז) אשער כי תחת פ"פ"ס צ"ל פ"פ"ס והוא השם פפוס ופסיאס.

ח) הזקן הגדול. כפי הנראה הוראתו אבי אביו וקנו (אף בכמה דורות) כמו בתלמוד בר בריה דר' פלוני רבה.

ט) ננפש. אולי צ"ל נ' (נחוש) נפש. ובכ"י יתקצר כנהוג ננ'.

י) לפעמים נזכר ר' משה זה במסרה בכינויו מוחה בלבד. ופעם אחת נקרא בטעות בן מוחה (אם לא כי נאמר ששם הכוונה לבנו של ר' משה זה). ומוח נולד אצל הקראים והאחרונים הסומכים עליהם שם חרש ר' מוחה שלא היה ולא נברא.

י"ח) בכ"י וואריקאט. וצ"ל ואיצא ריקאט (וגם ריקאט) או ואביו ריקאט.

י"ב) אולי ר' צמח זה הוא המכונה בכ"י א' בשם בן צוארא. והשם סלוטום אולי צ"ל

סלוטום (Silvatus=Silvaticus, או Salutus=Salus).

והנה בכ"י הראשון כתוב כי החכמים האלה קבלו קריאת המלה שמתים מאנשי כנסת הגדולה, וזה יורה ברור כי לא זזו קראים. כי הקראים לא יסמכו על אנשי כנסת הגדולה ולא יסתייעו מהם לעולם כי יחשבו לבעלי התלמוד. וכן למטה בכ"י זה כתוב: „אלמעלמין אלנאקלון ען אלקדמאזהם (המורים אשר קבלו מקדמוניהם) חכמי ישראל ז"ל". וכזה לא יכתבו הקראים סתם רק יבארו כי כוונתם לחכמי דתם, גם שמות התאר ראשי ישיבה וחדר לא נמצאו אצל הקראים, וכזאת כתב גם אבן רשף בתחלה ברשימותיו, אולם פינסקער מרוב נטיות לייחס אל הקראים את בעלי המסרה והדקדוק הקדמונים חשב גם את ר' פינחס לקראי וכתב אודותו: „ואין טענה (ה) מתאר ראשי ישיבה של ר' פינחס כי גם יהודה בן עלאן המבראני היה ג"כ ראשי ישיבה (נספחים צד ס"ד), ואין ענינו אצלי אלא מלמד נכבד ברורו, ואלה היו גם אצל הקראים לרוב". אכן בכנון זה נאמר ערבך ערבא צורך. כי מה שהביא בנספחים מיהודה בן עלאן לקוח ממכתב אבן רשף לפינסקער, שבו הביא מה שמצא בשתי המקדמאות לסלמון בן ירוחם ולוי הלוי שנאבדו במהות הטלחמה בקרים, והמקור הזה מקור אכזב הוא כאשר נתברר במקומות רבים מאחרים וממני (בקמלוג לכ"י תנ"ך דפה). ואם תצדק השערת פינסקער עצמו (ג) שיהודה בן עלאן המבראני הנוכח מהדסי באשכל הכופר הוא יחיי בן זכריא הנוכח ממסעודי, או אין כל ספק שהיה רבני ולא קראי כעדותו הברורה של הכופר הערבי בן דורו שיאמר עליו (אשמעתי אלמדהב) כמו על רס"ג, ועל זה יוכיח גם מקוטו טבריה שנודע עד עתה כמושב בעלי המסרה והדקדוק הקדמונים ולא נמצאו בו קראים (ג). ולעת כזאת נוכל בלי שום ספק להפך דברי פינסקער, שאמר שם שכל בעלי המסרה והדקדוק ובעלי הנקוד והטעמים הקדמונים הם כחוקת קראים, ונוכל לומר ולהוכיח כי בודאי היו רבנים, ועוד ידובר מזה בתולדות רס"ג. — ואחרי שר' פינחס ראשי הישיבה התעסק הרבה בכתבי הקדש ונקוד ומסרה קרוב ליטר כי חבר גם מליצות ופיוטים, ואם כן קרוב הוא כי אליו כוון רב סעדיה בשני המקומות שהבאנו, וראינו למעלה (אצל ינאי) שרס"ג או רבני אחר בן דורו בוכוחו נגד הקראים נסתייע מפיוטי פינחס שנתקבלו ביחוד עם פיוטי ינאי והקליר בהפלות הרבנים, היוכל לעת כזאת איש בלתי מתעקש לחשוב איש כזה לקראי?

1. אלנהרואני.

מן המשוררים החדשים שרב סעדיה הביא דוגמאות מהם בחלק השלישי מספר האגרון נודע לנו בכנויו רק משורר אחד, והוא אלנהרואני. שכפי עדות

(א) לקוטי קדמוניות עמוד ל"ב.

(ב) לקוטי קדמוניות עמוד ה' וק"ה.

(ג) ומתאר משה כ"ל אצל הדסי אין הוכחה כלל. כי הוא טעה הרבה בנוגע לדורות הקדמונים. ואהבתו לבני כתתו קלקלה את שורתו ושנה והשגה במתכוין ושלא במתכוין. וראה במכתבי אלטיידיצע דענקמאָלער שפירקאוויין זייף רשימות להראות כי גם קראים היו בטבריה.

רב מבשר בתשובותיו (ה) השתמש במלה טרי (טדי). ובהערתי למעלה בשולי הדף אמרתי עפ"י ההשערה שאולי הוא רב נסי נהרואני ראש כלה שעמו התייעץ הנשיא דוד בן זכאי אודות התכנות גאון סורא (ז). וגם הוא היה המפשר ומתווך השלום בין הנשיא הזה ורב כהן צדק גאון פומבדיתא. ובעלה שהדפסתי לדוגמא קודם זה לבקשת דערנבורג הוספתי שאולי מרב ניסי זה הובא דבר הלכה בס' הפרדס לרש"י (ג) ואילו כוון ר' יונה בן גנאה לפי השערת קירכהיים (ד). גם רשמתי לזכרון בעלמא כי איזה חרוזים בחכמת העבור נתייחסו בכ"י אוקספורד לר' יוסי נהרואני (ה). ואחרי כן הרפים הר"ר שניאור זקש את מאמרו נהרואני דעלמא (ו). ושם השתדל להוכיח כי רב ניסי נהרואני ור' יוסי נהרואני ויוסף הבבלי הנזכר מראב"ע (ז) ונהרואני שמצאתי אצל רב מבשר כולם הם שמות שונים לאיש אחד. אולם כמה מדבריו שם מופרכים מאלהים. כי לא מצינו בשום מקום שהשמות ניסי ויוסי שוים הם. ואין זה כי אם טעות הסופרים המעתיקים. וכן ללא אמת הוא כי „כל מר לקדמונים האר ל ג א ו ן שמוהו או לראש כלה". ובתשובות הגאונים נמצא כפעם בפעם את התאר מר רב להלמידים השואלים אצלם. ופירושו על המאמר, נודע כנסים ראש כלה נהרואני" הכתיב ביוחסין לא יתכן. כי הגרסא הנכונה היא נסי כמו שכתוב שם כמה פעמים אחר זה (ח). ואם גם רב ניסי זה איננו רב ניסי בר שמואל הנזכר בפרדס (שנס בשמו ראינו את מעותי הסופרים ניסי ויוסי) עכ"פ רואים אנו שהשם ניסי היה מצוי בימים קדמונים. וכן נמצא בין שמות מלכי הכוזרים אחד מאבותיו של המלך יוסף (כותב המכתב לרב חסדאי בקרטבה) נקרא בשמו ניסי (ט). ואחר מקדמוני הקראים היה ניסי

(ה) ראה למעלה עמוד ע' וע"א.

- (ג) ככתוב ביוחסין (ד' אמשטרדם דף צ"א ע"א) מספר נתן הבבלי. ושם דברנו רב נסי נראה דצ"ל ובר (או ובר) כפיו תחת ורות כפיו הנדפס שאין לו מובן.
- (ג) ראה בס' הפרדס (ד' קוסטנטינא דף ל"ח ע"ב): „הכי אמרי משמיה דמר רב ניסי בריה דרב שמואל דכי הוה עשרה ומומנין צריך למברך לאמר נברך אלהינו וכו'". ובתוספות ברכות (דף מ"ט ע"ב בד"ה נברך) הובא זה בשם סרור רב עמרם. וכן בס' שו"ר ברכה להרב חיד"א (או"ח סימן קצ"ב) הביא זה בשם סרור רב עמרם גאון כ"י שמביא בשם מר רב ניסי בריה דרב שמואל (ובסרור רב עמרם הנדפס לא נמצא זה). ובליקוטי פרדס סוף ענין ברכות מובא זה בשם רב יוסי בר מר שמואל. ראה רש"י בתולדות רב נסים עמוד 69 הערה 19. ואם באמת היה זה כתוב בסרור רב עמרם גאון ואיננו הוספה מאוחרת אזי מוכרח שהיה רב נסי זה קדמון מומן רב סעדיה. ועכ"פ רואים אנהנו את כלבול הסופרים בין השמות ניסי נסים ויוסי.
- (ד) בהערתי לספר הרקמה עמוד 18. ונעלמו ממנו דברי רש"י שזכרתי בהערה הקודמת.
- (ה) כפי שהביא שטיינשניידער בחרם חמד השיעו עמוד 42—41.
- (ו) במה"ע המליץ לשנת 1890 נומרא 108 עמוד 7 ונומרא 110 עמוד 8. וראה תשובתי שם נומרא 114 עמוד 7.
- (ז) במירוש הקצר לשמות (מהדרות יש"ר עמוד 79): אבני מלואים לחשן. ויאמר יוסף הבבלי כי טעם מלואים בעבור היות החשן כמול והאבנים באמצע.
- (ח) ועוד נראה למטה השבוש בהסך ניסי ויוסי ואסי תחת נסים. ונמצא בירושלמי לרוב השם נסא או נסה (טבוא הירושלמי לפראנקעל דף קי"ז) ואולי בכבל נשתנה לניסי.
- (ט) בנוסח הקדמון והאמתי (הנדפס במאסף נדחים נומרא 8 עמוד 121 שורה 111).

בן נח (6). והשערת רש"י שם: "אין זה כי אם זה נסי", הוא הוא יוסי נהרואני, הלך מפימבדיתא ביחד עם ראש ישיבתו רב כהן צדק לקבל את פני רב סעדיה בסורא" ושם קרא את אחד מפיזמיו לפני רס"ג—לא הוכל לעמוד מפני סדר הזמנים. כי כבר ראינו שגם המהרורא השניה מס' האגרון שבה נזכר נהרואני יצאה לאור כמה שנים קודם התמנות רב סעדיה לגאון סורא. ושערי ההשערות לא ננעלו לומר כי כדברי הקראי סהל בן מצליח (3): "בספר עיון אלנוראי אל בבל" צריכים אנחנו להגיה את המלה אלנוראי שאין לה מובן ולקרוא אלנוראני (ג). אולם בכלל אך עמל הוא בעיני לדעת מי הוא הנזכר בשם נהרואני סתם. כי מי יודע כמה וכמה מהכמי היהודים נסעו מעיר נהרואן ושכנו אח"כ בעיר אחרת? ורב האיי גאון בתשובתו כתב (ד): "יהרבה מצויין מבני מצרים שבאין לבבל ושוכניו בעכברא או בנהרואני (ה) ונודעין בן אחר כמה שנים אלעכברי ואלנהרואני". וראיתי להעיר עוד שברשימת כ"י מאסיפה ראשונה לאבן רשף בפה (והעתקת הרשימה נמצאת בברלין ובאדעכא ואולי גם במקומות אחרים) רשום כי 121 № מאסיפה זאת (ו) הוא וידוי מר' ניסי נהרואני. אולם בכ"י לא תמצא המלה נהרואני והיא הוספת פירקאויץ ברשימתו. ובאמת בכ"י כתוב בסוף: "סליק סדר וודוי לר' ניסי ז"ל". וגם בזה טעה כותב הכ"י כי סתוכן ענינו נראה שהיא תפלה לש"ץ קודם עבודת יוהכ"פ (ז). וכפי הנראה מפני שמעה הסופר וחשב שהוא וידוי לכן ייחסו לרב נסים הנודע כמחבר היודוי הגדול הנמצא בשחרית יוהכ"פ לספררים ולתפלת יום כפור קטן לאשכנזים (ח). או שמצא המעתיק המאוחר הזה את המעות בכ"י שמכני העתיק.

- (א) אף כי הדברים הנדפסים על שמו מפינסקער בלקוטי קרמוניות השודים הם, אולם במציאותו אין להסתפק כמו שהוכיח ר"פ אראנקל במאמרו הנזכר כמה"ע השחר, לקוטי קרמוניות עמוד 35.
- (ב) פינסקער שם בהערה 3 ייחשבו לסופר קראי וישער שכונת סהל לספר המאור (כתאב אלאסתבצאר) מיוסף הרואה. אך הוא כעה לחשוב כי הרואה הוא קודם בזמן לסהל או שחיו בזמן אחר. וכבר הוכחתי (זכרון לראשונים מחברת ג' עמוד 45—46) שהרואה מאוחר יותר ממאה שנה בזמן שקצב לו פינסקער.
- (ג) ראה בתשובות הגאונים (זכרון לראשונים מחברת ד') עמוד 141 סימן רפ"ה. וראה עוד שם עמוד 218 סימן שצ"ט והערתו עמוד 379.
- (ד) על כי רח"ג כותב בשתי התשובות נהרואני לכן אחשוב כי כוונתו למחוז העיר נהרואן. וכפי הנראה נשממו פה המלות: ואחר כך יוצאין משם ובאין לעיר אחרת. או קצר הגאון וסמך על המבין מדעתי.
- (ה) והכ"י הזה מתייח רק את העמוד הראשון ועשר שורות מעמוד ב' מכ"י נומרא 240 המכיל ס' שטרות המכונה בערבית כתאב תצניף בית דין ומיוחס לרב האיי. וברצות ה' ידובר אודותו בפרטות במחברת ו' מזכרון לראשונים.
- (ו) וזהו תחלת הרף הראשון (אשר אמנם איננו תחלת הקובץ שראשו חסר): רבוננו של עולם הר' עותי] במעשי לא אטעה [בניב] דברי ולא אטעה בפיצת שפתי ולא אטעה בסדרי סדר מעשה יום הכפורים ולא אומר על ראשון אח[רן ועל] אחרון ראשון אלא אסדר ואזכור כל דבר ודבר בענינו [וכל מאמר] על אפניו ותהיה עמידתי עמידת רצון לסליחת תא ולמ[חילת עיון] ותסכום לי ולקהלי כפרה וסליחת ביום זה ואחשב בעמירתי כעמידת כהן גדול בבית קירש הקדשים וכי'. ואולי תמצא התפלה הזאת באחד המחזורים.
- (ח) ראה רש"י בתולדות רב נסים עמוד 69 הערה 19 ועמוד 73 הערה 30. עמודי העבודה

היוצא מדברינו אלה הוא, שלעת כזאת אין בירינו אידות אלנהרואני המשוור
הנזכר מרב סעריה איזה השערה שיש לה על מה שתסמך.

הוספה שניה.

השמוש במלת אג'ר אצל המחברים הקדמונים.

למעלה הבטחתי להביא את המקומות בספרים קדמונים שהשתמשו בשרש
אג'ר. ואני מרשים בזה את המקומות הנודעים לי, וחלילה לי לומר כי הנעתי
אל השלמות הנדרשת, כי לא אפונה שהבאים אחרי ימצאו להוסיף על הדוגמאות
האלה שקבצתי כנסיון ראשון.

בתלמוד ירושלמי מס' בכורים (פרק א' הלכה ג' דף ס"ג ע"ד) זית שמן זה
אגורי וכו'. ולמה נקרא שמו אגורי שהוא אג'ר שמנו לתוכו. וזה נאמר
שם בפ' המשנה כלים (פרק י"ז משנה ח'). וכן בכבלי ברכות (דף ל"ט ע"א)
ולמה נקרא שמו אגורי ששמנו אג'ר בתוכו. — ובירושלמי מס' יומא (פרק
ג' הלכה ח' דף ט"א ע"א) יפרשו ר' שמואל בר נחמני ור' שמעון בן לקיש את
המלה אג'רמלי מקום שאג'רין בו דמו של מלה ושל פר. ובירושלמי
מס' נדה (פרק ג' הלכה א' דף נון ע"ב) וכן בכבלי נדה (דף כ"א ע"ב) במאמר
ר' יוחנן בשם ר' שמעון בן יוחאי ישחמש במלת דם אג'ר (מכונס ונקבץ). —
ובכבלי מס' שבת (דף ס' ע"א) ובמחש' שאינה נקובה אמר רב יוסף הואיל ואשה
אוגרת בה שערה (וגרסת הערוך אוגרת). — ועוד בכרייתא בבלי מס' חולין
(דף י"ז ע"ב) סכין אוגרת. וע"ז אמר ר' אלעזר אוגרת משתי רוחות. ופירש
רש"י אוגרת לשון אגרה בקציר מאכלה לשון אסיפה שאוגרת הציפורין לתוכה בין
שני עוקצים. ונוכל לפרש גם כן אוגרת = חונרת כדלקמן.

ובמדרש רבה לבמדבר (פרשה י') ובראש קהלת יפרש אג'ר בן יקא שאג'ר
דברי תורה. וכן בכמה מדרשים למשלי. ובילקוט שם [מתנחומא] בעל המאמר
הוא ר' חייא בר אבא. וממדרש אחר הובא שם: אלו דבריו של שלמה אג'ר
שאג'ר חלצים לחכמה. כפי הנראה יפרש אג'ר כמו חג'ר. ושם בראש בלק
(פרשה כ') והן נאג'רין לעריהם שאין ויגר אלא לשון אסיפה שנאמר אוג'ר
בקיץ וכו'. ובספרי דברים (פיסקא ט"ז מהדרות איש שלום דף ס"ח ע"ב) ובין
נרו זה שאג'ר עליו דברים.

ר' אלעזר הקליר התחיל פיוט אחד בתפלת טל במלת אג'רה.
ר' שבתי דונולו בהקדמתו לפירוש ס' יצירה (חכמוני) יאמר: ואגרת'
כל חכמתם עם חכמת החכם הבבלי.

מלאנדסהוטט עמוד 282—281. וכפי הנרשם שם כתוב עליו באינה דפוסים: וזוירו דר' נסים
גאון ראש ישיבת בבלי. ובאינה כ"י רשום שם מחברו ר' אסי ראש ישיבת בבלי שבנקל נתחזה
מן ר' יוסי. וזה האחרון נשתבש מן נסי' או ניסי' (= נסים או ניסים).

דונש בן לברט קרא למחברת מנחם בשירתו שכראש תשובותיו בשם ספר אגרון, ושם בשירתו אמר גם כן: בחלק נאגרים. ובהקדמתו לתשובותיו יאמר: אשר יאגור אלה היסודות.

תלמידי מנחם בשירתם בראש התשובות לדונש יאמרו כמו כן: בחלק נאגרים.

ר' שלמה בן גבירול יאמר בשירתו השקולה הענק: מספר שעריה אשר אגורת.

בנחמה קדמוניות להשעה באב מנהג איטליאה כהוב: למענך אלהי תאגור נדחי (אגורת רש"ל 439).

איזה מהמרקקים הקדמונים (כפי המובא במחברת התיגאן ובכ"י) קראו לסמן את המקומות היוצאים מן הכלל (היינו שנשאר בהם הדגש באותיות בג"ד כפ"ת אחרי אותיות אהו"י) במלת אונירה. ונתקשו איזה חכמים כבאור המלה. כן למשל שער הר"י דערנבורג במהדורתו ממחברת התיגאן (במה"ע Jour. Asiat. לשנת 1870 חלק ב' עמוד 479 בהערה) כי היא משפת ערבית או גירה (או זולתי). וזה דחיק מאד. וראה דברי גייגער ובער במה"ע יידישע צייטשריפט לשנת 1872 עמוד 19 ועמוד 301. והנה זה זמן כביר שכתבתי לדערנבורג השערתי שהמלה הזאת נגורה משרש אגור והיראתה אסיפת המקומות היוצאים מן הכלל. והניחו את הסימן בתמונה אונירה לכלול בו את כל האותיות אהו"י עם השרש אגור. וראוי לנקודו אונירה או אונירה (על משקל תועבה מלא יוד). — ועתה הביא נוסע יוני אחד חומש כ"י מתימן (?) הנכתב בשנת אתתע"ד לשטרות (=1562 למה"נ. והפרט מסופק בכ"י) בעיר דרב אלחנשאת מהסופר שלום בן זכריה אלחנעמי. וכראש ההקדמה נמצאו כללי הדקדוק הדומים למחברת התיגאן בשפת ערבית (ואולי הוא קיצור התיגאן בעצמו בערבית כי לא הספיק הזמן בידי להעריכם ולהשוותם). ובפרק המדבר טדיני אהו"י ובג"ד כפ"ת מצאתי את המקום הזה: אמא אלאונירה ותפטירה אלגאמע"ה פהי פי סבע"ה מואצע לא ניר פי גמיע אלמקרא. ובערבית: אמנס האונירה שהוראתה אסיפה המצא בשבעה מקומות בכל המקרא לא יותר". ומזה נראה ברור שב"ה כונתי בהשערתי לאמת.

ר' יוסף קרא יכנה את השיות דונש על מנחם בשם ספר אגרון. ר' יהודה בן ברזילי בפירושו לס' יצירה כתב: שלמה שאגור כמה חכמות ועל כך נקרא אגור. ובמקום אחר שם כתב: כי כל דבר שאדם מתקבץ [צ"ל מקבץ] ואגור הרי יש לו מספר על ידי המקצעים והאוגרים. ומובן מאלו שהשם אגור לקוח מס' משלי.

ר' משה אבן גקמילה בהעתקתו לס' הנח והמשך לחיוג יאמר: אלה התנועות האגורות לשון העכרים. ושם בראש מאמר ב': וזה הוא המאמר השני האגור את כל הפעלים שתוכן נח נכתר.

ר' שמואל אבן גאמע יכנה את עצמו בהקדמתו להוספותיו לס' הערוך: בנו אגור ונין אונרי חכמות. שמיינשניידער שנה ושלש השערתי המוטעת כי הכנוי אגור ובערבית גאמע אינו לר' שמואל עצמו כי אם הוא שם ספרו (יידישע ליטעראטור עמוד 390 הערה 40 ועמוד 414 הערה 34. ובמה"ע המזכיר לשנת

1858 עמוד 14). והשניאה הזאת באה לו על שלא קרא את גוף ההקדמה של ר' שמואל, ולעת כזאת נודע מן התשיבות שהוצאתי לאור במחברת ד' מזכרון לראשונים כי אחד מאבותיו של ר' שמואל (שהיה ברורו של רב שרירא גאון ורב האי בנו בקאבס באפריקא) נקרא בשם ג' א מ ע ועליו התייחסו כל בני משפחתם. הרמב"ם במכתבו אל ר' יהונתן מלוניל כותב: וימצא עם הכתב אגרת לכל חמדה אונרת.

ר' יהודה אחריו בתחכמוני (בשער י"א): ועתה עשה לנו אגרת. כל מליצה טובה אונרת. ושם למטה (בשער ל"ב): מה נעמה אגרת. הנועם אונרת.

ר' יוסף קמחי בשירו שבראש פירוש משלי אמר: דברי אגור אגור בינות. ובוכוחו נגד הנוצרים הנקרא ספר הברית יכנה להתנ"ך בשם ס' האגרון.

ר' עמנואל מרומי (במחברת י"א מטחברותיו) כתב: ורציתי שתהיה זאת האגרת שיהקת ומדברת. וכל הענין הזה כוללת ואונרת. ר' אלישע המעתיק ס' המלים עברית ופרסית מר' שלמה בר שמואל יכנהו בשם ספר אגרון.

מחבר ס' תנאים ואמוראים בכ"י אוקספורד קרא לאסיפת הלכותיו בשם אגרון.

המעתיק את האפוריזמי להיפפוקרא מעם קרא אותם בשם ספר אגור. ובהקדמתו יאמר: הספר הזה יקר מאד בחכמת הרפואות ונקרא אפוריזמי משמעו מעם קצר אגור ענין רב חברו החכם אפוקרט (כמה"ע המזכיר לשנת 1871 עמוד 128 הערה ב'). ובראש הספר הזה (בהעתקה זאת או בהעתקה אחרת?) כתיוב: „אתבונן על ספר אגור (nomen libri). ובהיכלי בין במח אגור (morabor), הכמיהני משוד אגור (metuo)“. (הרשר"ל באוצר נחמד השני ופניני שד"ל עמוד 70).

ר' יעקב לגרא קרא לאסיפתו מהלכות ודינים בשם אגור בן יקא ובקצור ספר האגור. ויתחיל הקדמתו: דברי אגור בן יקא אל התלמיד החשוב כמ"ר עזרא אברהם. ולמטה שם בהקדמה יוסף לומר: כי קראתי שם הספר הנותן אמרי שפר אגור בן יקא מג' מעמים. האחד, כי אגור מפני האף והחיסמה וכו'. המעם השני. כי בו אגור [= אגור] ואקבץ כל הדעות וכו'. והוא כי הנני בן יקא. בן מי שאסף ההורה והקיאה וכו'. והמעם השלישי. כי אגורה ואשכנה באהלי שם וכו'. וכפי הנראה לקח זאת מן המעתיק את האפוריזמי הנ"ל. או שניהם כוונו בשלשת ההוראות למלת אגור לדבר אחד. ר' יעקב פינצי קרא לספרו באסיפת כללי הדקרוק בשם דברי אגור.

ואצל מחברי הקראים מצאנו :

ספר המלים של דוד אלפאסי נקרא בעברית אגרון .
המעתיק את הספר הזה צדקה מדמשק יאמר בשירתו אשר הקדים לספר
הזה : ראו אגרון אשר אגרי דברים .

עלי בן סלימאן קרא לקצורו שקצר מספרו של דוד אלפאסי בשם אגרון .
יהודה הדסי באשכל הכפר יאמר : אף בספרי הדקדוקין והאגרות .
סופר בלתי נודע ברשימת ספרים המובאה מפינסקער (לקומי קדמוניות
עמוד 192 בהערה רשימה ראשונה סימן ו') כתב : ספר אגרון ערבי אצל
אלמקרא (ירשי המקרא) .

סופר אחר ברשימה אחרת (לקומי קדמוניות שם רשימה ב' סימן ז') רשם
גם כן ס' אגרון . וסימן ב' ברשימה זאת הוא : מגמיע א' סעדון . ועל זה
העיר פינסקער שם : "נ"ל שצריך להקרא מגמוע אלפאט או אצל
סעדון . והוא אגרון שרשים של סעדיה . ואיני יודע לאיזה
סעדיה כוון אם לרס"ג או לאבן דאנון" . אמנם עד עתה לא נמצא השם סעדון
לסעדיה . אשר הוא בערבית המיד סעיד .

הוספה שלישית.

סימני אותיות השרש והשמוש אצל המדקדים .

ענף קמן מספר האגרון לרב סעדיה הרבה סרעפותיו והאריך פארותיו עד
אשר בצלו ישבו כל חכמי דקדוק לשין הקדש . והוא חלוקת אותיות הא"ב לשרשיות
ושמושיות והנחת סימנים מיוחדים לשתיהן . וכבר העידו תלמידי דונש כי בעלי
דקדוק לשון ערבית שעד זמנם לא חלקו את אותיותיה למלכים ומשרתים (f) . ואם
כן הלא היה זה המצאת רב סעדיה . והנה זה לי כמה שנים אספתי את
הסימנים של המדקדים הקדמונים (g) . ואחרי כן דברו מהם איזה מחכמי ישראל
רובם לא קראו את מאמרי (g) . גם נתחדשו אצלי איזה הערות . ועל כי כל הענף

(f) תשובות תלמידי מנחם עמוד 29 : ועוד אמרתם כי מחביר לשון הערב לא הביא
ד"ר במשרתים . קצרו יד ! חסרי לב ! הלא הנה ספר מחברתו ביד כל חכמי ספרד וביד הרב
יא"ן בו זכר בשער הזה לאותיות המשרתים ולא למלכים" . ומרבניהם
נראה כי יכוונו לספר דקדוק לשון ערבית ידוע שנתפשט בין הערבים והיהודים בספרד . אמנם
לו נמצאת חלוקת האותיות בספרים אחרים הלא יאבד כח הטענה הזאת .

(g) במה"ע המוגר לשנת 1877 עמוד 287, 219, 181 . ונשמט ממני אז דברי בעל מעשה
אפור והערות המו"ל . ראה למטה .

(g) הר"ר אדם הכהן לעבענוואהן במגיד שם עמוד 349, 287 . והחכמים דערנבורג באכער
קויפמאן ופארנעס במה"ע הצרפתי רעווי כרך ישיה עשר לשנת 1888 . ורק החכם קויפמאן שם
הראה מקום למאמרי . אולם לא נכונו דבריו שם (עמוד 290) כי פירושו מלשון ערבית הוא נגד
דעתי (à la difference de M. Harkavy) . ובאמת אמרתי שם ברורי הפירוש מליצון ערבית .
ובן היא דעתי גם עתה .

הזה נובע ממקור ספר האגרון. לכן לא למותר יהיה לקצנם בשלמות האפשרות לי. והנה אהשוב ליסוד מוסד כי כל סימן שאינו מכיל רק שמות אנשים (כמו איתן משה וכלב) בהכרח יש לו איזה הוראה ומיכן. כי לולא זאת לאיזה מטרה ישנו את כדר האותיות מסרוין בא"ב? גם יש לנו על זה עדות תלמידו מנחם (ד) ור' יונה אבן ננאח (ה). ואם גם איזה ממחברים הקרמונים אמרו על איזה סימנים שאין להם מוכן ו) זהו בשביל קישי הבנת הוראת הסימנים האלה ודוחקם. או מפני שאיזה מלות בהם אינן מלשון הקדש כי אם משפת ערבית. כאשר אבאר למטה. ואמת היא כי מאיזה סימנים אחרים לא הצליח עד עתה לא לאחרים ולא לי למצוא להם פתרון והוראה. ואולי ימים יודיעו.

א. רב סעדיה.

בהקדמה העברית לס' האגרון ראינו כי לאותיות השמוש הניח רב סעדיה שני סימנים: (1) האובים כשתלן. (2) בשלום כה איתן. ודערנכורג (במה"ע רעווי הנובר עמוד 59) יאמר כי לסימן הראשון לא המצא הוראה כלל, ולפי השערתו צריכים אנחנו לחבר את שני הסימנים יחד ואז יצא לנו המאמר הזה: בשלום כמו אברהם (כה איתן) כשנמע את העצים. וכוונתו לבראשית כ"א. כי אחרי ספור היכוח שהיה לאברהם עם אבימלך אודות באר המים וכריתת הברית בבאר שבע (פסוק כ"ב—ל"ב) כתוב: ויטע אשל בבאר שבע וכו' ויגר אברהם בארץ פלשתים ימים רבים (פסוק ל"ג ול"ד). נמצא כי אחרי נמיעת האילן חי ימים רבים במנוחה ושלום. ואם תצדק ההשערה הזאת נראה מזה כי פירש או השרש אב (אבב) כמו הר"ק בשרשיו: „באבי הנחל (שה"ש ו'י) בעצי הנחל. עודנו באבו (איוב ח'י"ב) בעוד שהגמא בעצו. השבלת עם הקנה שלה תקרא אביב על שם הקנה שהוא העץ. והיה ראוי לכתוב האבבים. אך רב סעדיה הרשה לעצמו להוסיף אות וו ולכלול אותה בסימנו. וכבר ידענו וראינו גם בהקדמת האגרון שלא נמנע רס"ג להמציא משקלים חדשים ומלות חדשות. ומה שהשתמש בלשון רבים היא עפ"י דרשת חו"ל על הכתוב ויטע אשל (סוטה דף י' ע"א): מלמד שעשה פרדס ונמע בו כל מיני מ:דים. ואני מוכן לבחור בפירוש אחר לכל הסימן יותר טוב שיציעו לפני. אמנם באור ר"ד קויפמאן (במה"ע הצרפתי רעווי עמוד 289) על הסימן האובים

(ד) תשובות תלמידו מנחם עמוד 40; ואמנם זה הסימן אין לו ענין מה פירושו יש לאמת כטב?". ומה נראה כי לסימני רס"ג שהביאו שם קודם לזה יש פירוש והוראה.
 (ה) כתאב אללמע עמוד 36—35=ס' הרקמה עמוד 12—11; וכבר קבצו האותיות השרשיות והאותיות המשרתות הרבה מהמחברים אשר היו לפני במלות וכו'. ושמו לכל מין מהם סימן בעבור שיקל על התלמידים לזכרם וכו'. אלא שבקשו ממני קצת הבחורים לחדש להם סימנים אחרים וכו'. ואם המלה שתתחבר לסימן לא תהיה לה הוראה הלא לא תביא תועלת לשימורת הזכרון. גם למת זה בקשו התלמידים לחדש מלות כאלה. הלא כל איש ואיש יוכל לצרף בנקל אותיות למלות שאין להם מוכן והוראה כמות נפשו בלי מעצור?
 (ו) לכד מדבריו תלמידו מנחם שהכאתי בהערה למעלה חשבו גם אחרים על איזה סימנים שהם משוללי הבנה כמובא להלן.

כ ש ת ל ן ש הוראתו : הענפים הם דומים לגוף האילן , אינו נראה לי כן מפאת עצמו . וכן מפני שבאופן זה ישאר הסימן השני בלי פירוש . — והנה לא הניע לידינו המשך ההקרמה העברית מס' האגרון המקום שרבר מאותיות השרשיות והסימן שהניח להן . אולם כבר ראינו למעלה (עמיד צ"א) מדברי דונש בתשובותיו על רס"ג (6 №) כי הסימן שהניח הגאון לאותיות השרשיות הוא : (3) חט (או ט ח) ספר גזע צדק . וכבר פירשתי את הסימן הזה במה"ע המגיד שם (עמוד 287 ונרשם בטעות 279) כי דמלה הראשונה היא ערבית . או הצווי מן הפעל הערבי ח א ט (שמר) . ותהיה היראת הסימן : שְׁמַר אֶת הַסֵּפֶר [התורה] אֶתָּה גֹזַע צֶדֶק [ישראל] ! אי הוא העבר אי הצווי מן הפעל כִּט (—כטט) . כתב . ותהיה הוראת הסימן : קִתָּב [או : קִהַב] אֶת הַסֵּפֶר גֹּזַע צֶדֶק [משה רבנו שהוא מגזע אברהם הנקרא צדק . או : עם ישראל הנקרא גזע צדק] . ואם תצדק הנוסחא ט ח תחת חט נפרשה מעברית ותהי הוראת הסימן : קָתוּם וְחָתוּם הוּא הַסֵּפֶר [לפניך] גֹּזַע צֶדֶק [עם ישראל] . וכן ראינו בבית י"ג מהקדמתו העברית איך התאונן רב סעדיה על כי נערר מפי ישראל הגות לשון הקדש ונאומי כתבי הקדש היו לנו מדברי ספר החתום . ולא אמנע להביא פה גם פירוש אחר לסימן איתיות השרשיות . הר"י דערנבורג שלא ראה את מאמרי בהמגיד יאמר (במה"ע רעווי הג'ל עמוד 58) כי חט הוא כמו חטא . והוראת הסימן לדעתו היא : קִטָּא הַסֵּפֶר גֹּזַע צֶדֶק . ר"ל חטא ואשם מי שמנה וספר את בני ישראל . והכוונה לרוד (שמואל ב' י"ד פסוק י' וי"א) . ור"ר קויפמאן אמר (ברעווי שם עמוד 290) כי חט הוא בערבית כתב . וזהו אמנם שלא בדקדוק . גם שנה שם לומר כי הפירוש מלשון ערבית הוא נגד דעתי . כמו שהעירותי למעלה . [ובכרך שבעה עשר מה"ע רעווי (לשנת 1888 עמוד 8—157) דבר הר"י דערנבורג עיד הפעם מן הסימנים האלה . אולם לא הוסיף כל חדש . ונס יחשוב שם את הר"ר קויפמאן לבעל הבאורים משפת ערבית . ובאמת לקח קויפמאן ממאמרי בהמגיד . ונגד דעת דערנבורג שם (האומר שלא יקובל על הרעת לומר שמניחי הסימנים לקחו מלות ערביות) איכל עתה להביא ער מסייע נאמן והוא — הר"י דערנבורג עצמו . כי מצאתי עתה שבהערתו למחברת התיגאן (במה"ע Journ. Asiat. עמוד 327 הערה 1) כבר פירש בעצמו את המלה חט כסימן רב סעדיה (ועפ"י טעות חשב שם כי מנחם היא מחבר הסימן הזה) מלשון ערבית : חט = כִּט (כתב) כפירוש השני שלי] .

ב. מנחם בן סרוק .

אחרי רב סעדיה בא הספררי מנחם . ובתחלת מחברתו הניח לאותיות השרשיות את הסימן של הגאון . אולם לא הזכיר את שם זה האחרון . ובעבור זה חשבו ר' יונה ר' יוסף קסחי (בס' הזכרון מהדורת באבער עמוד 8 נרפס בטעות גט תחת חט . ובכ"י דפה כיאות) ואחרים כי הסימן הזה הוא למנחם עצמו . ובעל מעשה אפור ייחסו לר' יונה ! — ולאיתיות השמוש נתן מנחם סימן חדש מדעתי : (4) ש מ ל א כ ת ו ב י נ ה . והיא קל להבין . ומיכא בסחם בפירוש דברי הימים המיוחס לתלמידו רס"ג (מהדורת קירכהיים עמוד 52 . 21 . 5) .

ג. דונש בן לברט.

יצא מנחם ונכנס מתנגרו דונש, בהקדמתו לתשובותיו על מנחם (עמוד 5) הניח לאותיות השמיש שהוסף עליהן את הדר' והט' את הסימן המכיל את שמו: (5) דנש הלוי אמת כטב. ובטעות נדפס שם דונש מלא כי אות הו' תמצא כבר במלה הלוי. ואמרהי (במניד שם עמוד 181) כי לדעתי גם דונש השתמש בכינוי במלה ערבית כטב שהוראתו הניד או דבר, וכונת הסימן: דונש הלוי דבר אמת, והסכים עמדי (במה"ע רעווי) קויפמאן. אולם דערנבורג שם הציע דעהו כי כטב הוא כתב בחלוף הת' בט', אך אם נאמר שהמלה עברית הלא יותר פשוט לומר שנכתבה חסר תחת כטוב, ותהיה הוראת הסימן: דונש הלוי הוא אמת כמו שהיא טיב, — ולאותיות השרשיות הניח דונש את הסימן: (6) חג קץ ספר עז [יבטעות כתב האפודי בשמו הסימן: (7) חפץ גזע סדק נרט שמיטעה הוא מככה צרין, כי נמצאו בו י"ב אותיות תחת ט', ונחשבו האותיות ד"ט לשרשיות ולפי דעת דונש הן שמושיות, ונחשבה אות נון לשרשית]. וכונת הסימן לדעתי הוא: בהשלמת ספר התורה יעשו חג, ר"ל שמחת הורה, וקריב לזה פירש גרינוואלד (ברעווי שם עמוד 291): בהג הסוכות ישלמו התורה, כי אין עו אלא תורה, — ובמקום אחר בתשובותיו על כנחם (עמוד 86) שרצה לחשוב את אות הע' במלת יעל עו לשמושית ואמר על דרך ההתול כי אם כן הוא הסימן לשמושיות צריך להיות: (8) ענבים אכל ושתה, ר"ל שמנחם שתה שכור, ואולי לזה ירמו שם בחרוויי בראש ההשגה על המלה הזאת: „יעלעו כיעלעו (נראה דצ"ל כילעו) ומן הרם נבלעו, ושתו גם לעו, והיו שכורים", — ובתשובותיו על רס"ג (№ 6) הניח דונש סימן אחר לשמושיות, ואולי בשביל הערת תלמידי מנחם על הסימן הראשון וזהו: (9) אדני השלו כתם טוב, וכפי הנראה כונת הסימן הזה הוא: כל הנאמר מדונש (אדונים = אדניה) הוא קתם טוב, ר"ל דבריו יקרים וצרופים כדוב וכחם, ודערנבורג ישער כי כתם טוב הוא כמו סימן טיב, והבוחר יבחר.

ד. תלמידי מנחם.

תלמידי מנחם לא הבינו (או לא חפצו להבין) הוראת המלה כטב בכימן דונש, ובחפצם לנקום ממנו את נקמת רבם נתנו את הסימן לאותיות השמוש כפי שיטת דונש (המוסף עליהן אותיות ד"ט) שיש בו חרוף וגרוף למתנגדם: (10) דנש הלוי טטא כתב (תשובות תלמידי מנחם עמוד 41).

ה. יהודי בן ששת מתלמידי דונש.

בתשובתו לתלמידי מנחם ובהתקצפו ביחיד על תלמיד מנחם ר' יצחק בן קפרון, אשר יכנהו תמיד בשם עז, פיש, גדי עזים (=קפרון), הניח את הסימן לאותיות השרש: (11) עזקר חפץ סג (תשובות תלמידי דונש עמוד 28), והוראתו כבר באר פינסקער (לקוטי קרמיניות עמוד 160): בן קפרון הקר חפץ למרוד [אי לסנת אחר]. ובתאר הקר ישתמש הרבה בתשובותיו שם כהערת פינסקער שם, ונוכל להוסיף עוד המאמר: והשיבוהם על הרב במשקל תשובות קרות (תשובות תלמידי דונש עמוד 22), וראה עוד לטטה בהוכחה ג' לס' הגלוי.

ו. ר' יונה אבן גנאה.

אחרי הביאו את הסימנים שהניח מנחם יספר ר' יונה כי בקשו ממנו לחדש סימנים אחרים והוא נאות לזה (למע עמוד 36—35 = רקמה עמוד 12—11). והניח לאותיות השרש את הסימן: (12) טקס עז גר חף צר. ואשער כי גם בסימן זה תמצא מלה ערבית טקס שמוכנה עת וזמן וגם רוח האויר. ונד הוא המול המוב. ותהיה הוראת הסימן: המול המוב הוא הזמן הנכור (או: רוח האויר החזק) שְׁבֶסָה (או: שהוביש פני) הצר. הוא המול הרע הצורר לאדם. והר"נ ברי"ל ז"ל חשב למצוא פה רמז על מחלקת בן קפרון ותלמידו דוניש (במה"ע שלו יאהרביבכער חלק ראשון עמוד 226) ופירש הסימן: העז הוא בן קפרון ערך הסדר וחפו פני הצר (מתנגדיו תלמידו דוניש). אולם כפי אשר ידענו לא היה מתכונת ר' יונה לירות בסתר חציו מול מתנגדיו. גם אם היה מהלל את בן קפרון לא היה מכנהו עז השם שכנהו בו מתנגדיו לגנאי. ור"י דערנבורג (ברעווי שם) יפרש את הסימן כזה: איש או מלך ששמו עז נד תקן את חוף הים בעיר צור (Azgad restaura le porte de Tyr). והוא דחוק ורחוק כי לא נמצא לספיר זה שום סמך לא בכתבי הקדש ולא בספרי קורות הימים. ואיה איפוא עבר הרוח על אבו אלוליד במאה ה"א למה"נ בספרד לחשוב אודות צור הקדמונית? ור"ד קויפמאן (ברעווי שם עמוד 290) יפרש כי טקס הוא כנוי בפיוטים למחנה מלאכים. והבנת הסימן היא: אתה מחנה המלאכים! שמור את החף מששע! ולא אבין מה תהיה לפי זה הוראת המלה גר. — ולאותיות השמוש הניח ר' יונה את הסימן: (13) שלומי אך תבנה. וכפי הנראה הוא הפלה לה: אך את שלומי תבנה! וכן פירשו קויפמאן. ודערנבורג שם יפרשו: אך תבנה העיר ירושלים. אולם ירושלים נקראת שְׁלָם בעברית ולא שלום סתם. ורק הערבים יקראו לה (וכן לעיר בגרד): מדינת אלסלם = עיר השלום. ואצל הפייטנים יכונה בית המקדש בשם סוכת שלום.

ז. ר' שלמה בן גבירול.

בשירתו השקולה הענק (בית 81—80) הניח רשב"ג את הסימנים היותר פשוטים ונאותים לענין. כי יכילו את שמו ומלאכתו גם שם ארץ מולדתו. הסימן שלו לאותיות השמוש הוא: (14) אני שלמה כותב. והסימן לאותיות השרשיות הוא: (15) קטצה גזע ספרד. וכשנחבר את שני הסימנים יחד תהיה הוראתם: אני שלמה הקטן המדבר צחות מגזע ספרד כותב. וידוע כי גם בפיוטיו ושיריו חתם הרשב"ג את עצמו בכנוי הקטן. ודערנבורג (ברעווי עמוד 59) לא הרגיש בחבור שני הסימנים. ולהלן שם (עמוד 60) לא ראה כי בסימן גטצה גזע ספרד בס' צחות להראב"ע תחת גט צ"ל קט (כי אות הג' נכללת כבר במלה גזע) וכי הסימן הזה איננו להראב"ע כי אם לרשב"ג. וראה הערת באכער (ברעווי שם עמוד 287 ובמאמרו על הראב"ע עמוד 58—57).

ח. ר' יצחק הלוי.

ר' יצחק זה הוא או ר' יצחק בן שאול רבו של ר' יונה. או ר' יצחק הלוי

אשר העתיק ס' השרשים של ר' יונה הנזכר בהקדמת ר"י אבן הבן לס' הרקמה כדעת נאכער (מביא לס' זכרון מר"י קמחי עמוד XIII). בשמו הביא ר' יוסף בספר זכרון (כאשר הודיעו לעברעכט וחברו במבוא למהרותם משרשי רד"ק עמוד 14. ולפי כ"י בפה נדפס ממני במגיד שם עמוד 287=279, וכס' הנדפס מבאכער עמוד 31) את הסימן לאותיות השמוש בזה הלשון: „ור' יצחק לוי [ככ"י דפה: הלוי] נהן סימן: [16] נבואת המשכיל". ואולי רמו למאמר חו"ל: חכם עדיף מנביא (כבא בתרא דף י"ב ע"א).

ט. ר' אברהם בן קמביל (או בן קמניאל. בן קמניל).

גם בשם החכם הזה מסרקוסטא (שלכבודו שרו ר' יהודה הלוי ור' משה אבן עזרא שיריהם) הביא ר"י קמחי במקום הנזכר את הסימן לאותיות השמוש: (17) הוכן שבייל אמת. והוא קל ההבנה.

י. ר' מנחם בן שלמה.

בספר שרשיו הנקרא בשם שכל טיב כשיש על ע (כפי המובא בליטעראטורבל. ד. אר. לענת 1846 עמוד 437 הערה 4) יאמר ר' מנחם: „כי נמסרו לנו אותיות הקדש מהם מלכים ומשרתים. המלכים (18) חג עז ספר קץ. והמשרתים (19) רמש מלאכות בינה". ודנה הסימן הראשון הוא סימן דיגש (6) מכורס. ועל ידי הסירוסין נשללה ממנו הבנתו והוראתו. וזוה נראה (אם אך לא נשתבשו הדברים ע"י המעתיקים) כי לא ירד ר' מנחם לכונת הסימן. והסימן השני הוא מורכב מסימן מנחם (4) בשני שנויים עם הוספת איתיות ד"ט כפי שימת דוגש.

יא. ר' אברהם אבן עזרא.

בספריו הרבים הביא הראב"ע סימנים שונים מטחברים הקודמים והשייכים לו לבדו. ולאיתיות השמוש המציא את הסימן: (20) כשתיל אב הסון (צחות מהדורת ליפמאן דף י"ב ע"ב. שפה ברורה מהג"ל דף ל"א ע"א. יסוד מורא מהדורת קרויצענאך עמוד 43). ויוסף לומר כאשר הוא שמי. כי אב הסון הוא אברהם. ואם כן הלא הוראת הסימן גלויה: קנטע אברהם. וגם הוא ירמו אל הכתוב וישע אברהם אשל כסורס"ג בסימניו (1—2) לפי באורי למעלה. וסימן שני לאיתיות השמוש מהראב"ע הוא: (21) אות מבין השכל (יסוד טורא שם). והמלה מבין היא פה כפעל יוצא. והוראת הסימן היא: האית הוא דנותן (או: המוסיף) הכנה לשכל. והסימן השלישי לאותיות האלה ממנו הוא: (22) שית לך אב הסון (מאונים מהדורת רח"ה דף ג' ע"א). והוראתו כפי הנראה היא: שים נגר עיניך את אברהם אבינו (ללכת ברכיו). — ולאיתיות השרשיות המציא הראב"ע מדעתו אך סימן אחר והוא: (23) גט חסד קצר זעף (שפה ברורה שם וכפי תקון המ"ל בהערתי. וס' מאונים שם). דערנכורג (ברעווי שם עמוד 60) יאמר שאין להסימן הזה הוראה. ובאכער (ברעווי שם עמוד 287) יפרשו כי גט הוא כמו שטר והוראת חסד היא זכות. ולדעתו הוראת

הסימן היא: שמר זכיות קצר את החרון והועף. ולפי השערתו תהיה כונת הסימן כזאת: הנט שיתן איש לאשתו הוא דבר מגונה (מלשון חסד ויקרא כ' י"ז) מאיש קצר ועף (שלא יוכל להאריך אפו ולסלוח לאשתו). והבותר יבחר.

יב. ר' יוסף קמחי.

בספר זכרון במקום המצויין למעלה אחרי אשר יביא ר"י קמחי את הסימנים השונים ממחברים שקדמוהו יוסף גם את הסימנים שהמציא מדעתו. והסימן שלו לאותיות השמוש הוא: (24) את כנה מ ש ל י בו. וכבר אמרתי בהמגיד שם כי נוכל לפרש את הסימן הזה על שני אופנים. או אֶתְכֶנָּה מְשָׁלִי בו. אתקן את המשל (האות והדוגמא) שלי בסימן זה. או אולי: אֶתְכֶנָּה מְשָׁלִי בו הוא הפתגם אשר ישם ריק"ם בפי הסימן עצמו. ובאור ראשון נראה לי יותר. ודערנבורג (ברעווי שם צד 60 ושם ייחס את הסימן הזה לבנו של הריק"ם ר' משה קמחי על כי הוא מובא במהלך שבילי הדעת. אך באמת לקח הרמ"ק מאביו) יבארו כזאת: אני מכונה בסימן זה על ידי מה ששייך לי (מְשָׁלִי). וזה דומה קצת לבאור השני שלי. — וסימנו של ריק"ם לאותיות השרש הוא: (25) צ ר ע ט ק ח ג ז ר ס פ. ובאיוה כ"י נשתבשה המלה השניה מ ט. ואף כי היא טעות גלויה כי אות המ' הלא היא כאותיות השמושיות. בכל זאת לא הרגשתי בה (כמה"ע המגיד שם). ואחי לצרה זאת היו לעברעכט וחברו (במבוא לשרשי רד"ק עמוד 15) קודם לי. והחכמים באכער (ברעווי עמוד 287) וקויפמאן (ברעווי שם עמוד 289) אחרי. ובאיוה כ"י סדר המלות בסימן זה משונה מעט: ק ח צ ר ע ט ג ז ר ס פ. ובאכער שם יאמר כי אין הוראה לסימן זה. וקויפמאן יפרשו כזה: בשצד הפתח מתנועע ונוטה לפול קח חלק הפתח והרחיקהו. אולם לפי הגרסא הנכונה ע ט תחת מ ט אין מקום לפירושו זה. ואולי כונת הסימן היא: צוד צפור (ע ט לישנא קלילא מן עיט) וקח ושחוט (גוד) אותו על סף הבית. או: והן דמו בסף (ע"ד הכתוב בדם אשר בסף שמות י"ב כ"ב). ועכ"פ הדברים שאמר הריק"ם שם על אחרים: ובאותיות השרש לא יכלו לחבר בהם סימנים נכונים במליצה" מוסכים גם עליו עצמו.

יג. ר' משה קמחי.

לבד מסימנו של אביו הריק"ם שהביא ר' משה במהלכו לאותיות השמוש עוד חרש מעצמו סימן אחר והוא: (26) משה כתב אלינו. ובעיני אחיו הרד"ק מצא הסימן הזה חן והללו (מכלול ד' ליק דף ל"ח ע"א): „והוא סימן נאה לענין ונכון לבנין“. וכמו כן שבחו האפורי (מעשה אפור עמוד 63). והסימן הזה מובא מכמה אחרונים. וגם בס' שפה ברורה בדרדוק מחבר ששמו יעקב בן שלמה כ"י בפה. — ובפירושו ר"מ קמחי לעזרא (דמיוחס להראב"ע וראה במה"ע ציון שנה ב' עמוד 174 בהערה) הניח לאותיות השרשיות את (27) הסימן: ר ג ז ק ט פ ע י ח ס ד. וגם זה הסימן הוא פשוט וקל להבין. ור"ל הכעסן או הכעס (רָגַז או רָגַז) שבר את עין החסד. או: עקר את עין החסד והרחמים הנמוע בלב האדם. ומאחיו הרד"ק לא נמצא סימן שחרש מעצמו.

יד. ר' משה בן יצחק נשיאה מאנגלימירא.

בחלק הרקדוק מס' הששה אחרי הביאו את סימני המדקדקים שלפניו (ואמנם העתיק את דבריו מס' הזכרון לריק"ם) יאמר: «ולי אני משה מחט סידקית הניחו לי פיתחי אולם מקום לחצוב לי יד, וסמנתי אותיות השורש ואותיות השימוש יחד במליצה אחת ויקרא בהם שמי (28—29) ספר גזע צדק מח. כותל אבני שהם. הראשונות אותיות השרש והשניות אותיות השימוש, ושהם בנימטריא טשה" (ס' שהם מהדרות קולינס עמוד 5). וכיונת הסימן הכפול הזה הוא: כתבי הקדש כתימים וחתומים לנו כאלו נסתמו על ידי כותל מאבנים טובות (הקשים מאד להשבר ולהתפוצץ). ואולי רמז במלות כותל אבני שהם על שני הלוחות שלדעת רז"ל היו מאבנים טובות. על דרך שאמר רב סעדיה בשירו (כמובא בתשובות תלמידי מנחם עמוד 72): ובריות כרותות עלי גילי שהם חרותה. ואמנם הסימן הראשון לשרשיות היא הסימן לרס"ג לפי נוסחא אחת. או בשנוי קל לפי הנוסחא השניה.

טו. חכם בלתי נודע.

בהוספה לס' טעמי המקרא מר' יהודה בן בלעם שלא נודע מחברה (כפי הערת באכער ברעווי עמוד 287) באו שני סימנים חדשים. לאותיות השמוש: (30) מיכאל בן הושת. ודערנבורג (ברעווי עמוד 60) יאמר כי זה ערוך נגד הנוצרים (והוא מחלק את המלה הראשונה לשתיים: מיכאל) והוראת הסימן לדעתו היא: איך עשו את הבן לאל? אולם באכער ימאן בפירוש זה ויקרא את המלה הראשונה מיכאל ויאמר כי הכוונה או להמלאך מיכאל או הוא שם מחבר הסימן. אך לא הודיע הוראת הסימן בשני האופנים האלה. וגם אנכי אשר כי הסימן יורה על שם המחבר ששמו היה מיכאל ושם אביו היה יושת (Just=Justus). והשם הזה היה רגיל בין יהודי ספרד (ראה זכרון לראשונים מחברת ד' עמוד 322, 392. וראה עוד המוכיר XX, 95, V, 182. אוצר טוב הנספח למאנאצין שנת תרמ"ג ותרמ"ד עמוד 18 שאולי הוא השם צדקיה בעברית. ובכתובת מנרבונא משנת 9—688 המובאה בחשבונות האקרמא הצרפתית לשנת 1889 עמוד 300—299). ובזמן מאוחר מבטא האות J בספרדית הוא כמו ח' או ה' ומשם Just נעשה חושת או הושת. — והסימן לאותיות השרשיות אצלו הוא: (31) גזע צדק רפס חט. והוראתו לפי דעת דערנבורג שם היא: ישראל רטם והחריב את החטא. ואולי יותר טוב לומר: ישראל עוב את החטא ונסתלק ממנו (או: עווב את החטא ומסתלק ממנו). והפעם נראה באמת כי השתמש מחבר הסימן במלת חט במקום חטא.

טז. ר' דוד בן שלמה אבן יחיא.

בראש ספרו לשון למידים הניח ר' דוד לאותיות השמוש את הסימן הזה: (32) כתבי שלם ונאה. והר' אדם הכהן ז"ל (בטה"ע המגיד שם עמוד

273) יאמר כי הסימן הזה הוא לקראים. ולא אדע אנה מצא את הסימן הזה אצל הקראים.

יז. ר' אליהו בחור.

בנימוקיו להרד"ק במכלול למקום הנזכר למעלה הניח הבחור לאותיות השמוש את הסימן הזה ששמו בקרבו: (33) שם אליהו נכתב.

יח. ר' מנחם מלונדרש (?).

בכ"י דפה מספר השהם לר' משה מאנגליטירא במקום הנזכר למעלה (28—29) המצא ההוספה הזאת שתכיל סימן חדש לאותיות השמוש: ומנחם מלונדרש אומר: (34) אליה שמו נכתב. ואולי לקח הסופר הזה את הסימן של הבחור ושנה בו מעט לקנותו בשנוי. אם לא כי נאמר כי ר' מנחם הזה היה באמת קדמון לר' משה והדברים האלה היו כתובים בעצם וראשונה כס' השהם. אמנם מפאת כי ההוספה הזאת לא המצא בכ"י אוקספורד ועל כי השם אליה (אליהו) יורה כי בן היה שם מחבר הסימן יותר נראה לומר כי הבחור הוא מחברו.

יט. ר' אברהם דבלמש.

בספר מקנה אברם שלו (דף ה' ע"ב) יביא ר' אברהם את הסימנים של הראב"ע. ויאמר על סימני לאותיות השמוש (כשתיל אב המון): „ומוב בעיני כי שמי בקרבו. או יהיה (35) ובלמשי אתכנה אשר חדשתי אני כי שם בתי". ר"ל הכנוי שלי הוא בלמשי. ובדפוס כמעט את כנה בשתי מלות. אולם באותיות רומיות שם כיאות (et balmesi ethcane).

כ. ר' עמנואל בן יקותיאל בוניונומו.

בספרו ליות חן יחדש ר' עמנואל את הסימן לאותיות השמושיות: (36) היש בכת סנואל. והנה המלה האחרונה היא דומה קצת לשמו של המחבר. אולם הוראת הסימן היא קשה להבין. ואולי כוונתו: היש בכת [בכת אומתנו—איש] הנואל ללכת אחרי הכלי עובדי האלילים?

כא. ר' משה פרובינצאלי.

בספר בשם קדמון בכללי הרקרוק הניח ר' משה את הסימן לאותיות השרש: (37) חסד נט פרץ עוק. וכפי הנראה הוראתו תהיה כזאת: הדבר המנוגה שהוא הנט פרץ את חותם הברית שכרת האיש עם אשתו בעת הנישואין. והוא דומה לפי זה בהוראתו לסימן הראב"ע (20) כפי פירושי למעלה.

כב. ר' שמואל ארקולמי.

בספרו ערוגת הכשם ברקרוק יביא ר' שמואל לאותיות השרש את הסימן (3)

חמ ספר גזע צדק, ולאותיות השמוש המציא סימן חדש ששמו בקרבו: (38) שמואל הכתיבן.

כג. ר' שלמה די אולווירה.

בספרו יד לשון בדקדוק יחדש ר' שלמה לאותיות השמוש את הסימן ששמו בקרבו: (39) יכתוב נא שלמה. ולאותיות השרשיות המציא את הסימן: (40) גזע סף סרח צדק, ואולי צריך לשנות בסימן זה את סדר המלות כזה: סף סרח גזע צדק, ותהיה הוראת המלה השנית או: העורף. השארית (סרח). או מלשון חז"ל והפייטנים: חמא ועון, באופן הראשון תהיה הכוונה: תמה ובלתה שארית ישראל, ובאופן השני: תמו וכלו עונות בית ישראל.

כד. ר' שלמה זלמן הנויא.

בספרו יסוד הנקוד הניח הרז"ה את הסימן לאותיות השרשיות: (41) חס פרט גזע צדק, והוראתו היא: חוס על שארית (פְּרָט) ישראל! ולאותיות השמוש הניח את הסימן: (42) איתן משה וכלב, והסימן הזה נתקבל ונתפשט אצל המדקדקים החדשים.

כה. ר' אברהם דוב בער מיכאלישקער הכהן לעבענזאהן המכונה אדם.

בהוספותיו לס' תלמוד לשון עברי מכן זאב הנקראות בשם יתרון לאדם ובמה"ע המגיד שם (עמוד 237, 349) חדש המשורר והמדקדק הר"ר אדם נ"ע את הסימנים האלה לאותיות השמוש: (43) כי באות למשנה, ר"ל שאותיות אלה תבאנה משנה בלשון גם לשרש גם לשמוש, ומלת כי בהוראת אטנים, והסימן השני הוא: (44) כל אות שמבינה (במפיק הא), ר"ל כל אות שהקורא מוצא בה לכדה כבואה לאחת המלות איזה מוכן והוראה, משא"ב אות שרשית אשר ההוראה מונחת בכל השרש כלו, והסימן השלישי הוא: (45) אָהִי שְׁכָן בְּמִלּוֹת, ר"ל שכל אות מהן באה לפעמים אל המלה אך כשכן הנכנס וגם יוצא, ואיננה אורח באות שרשית, הסימן הרביעי הוא: (46) את שיובן כמלה, (את חסר כמו שנמצא לפעמים במקרא, ובמגיד שם נדפס במעות שמובן, והוראתו היא כמו בסימן 44), ועוד המציא איזה סימנים לאותיות השמוש שאין להם קשור והתיחסות עם עניני אותיות השמושיות, הסימן הראשון הוא: (47) שוכנת באה לים, והסימן השני הוא: (48) מקבכו לא ינשה, ר"ל לא ישכח, והסימן השלישי הוא: (49) גיבס אכל ושתה, והנה לא נודע לי שם איש גיבס, ונוכל לשנותו מעט ולכתוב גנים שנודע כשם איש, (ואולי לקח הר"ר אדם את המלה גיבס במובן פיהם), והסימן הרביעי הוא: (50) שְׁהִלְבְּתִי בְּאֶמּוּי, והסימן החמישי הוא: (51) בן איש הולך תם.

כו. ר' יהושע שמיינבערג.

בספרו בדקדוק הנקרא בשם מערכי לשון עבר (עמוד 24) הניח ר' יהושע את הסימן לאותיות השמושיות: (52) שְׁבָאוֹת לְכַהֲנִים, ר"ל למשמישים.

ואולי חדשו עוד איזה מהמהקדקים החדשים סימנים מיוחדים שלא הגיעו למראה עיני.

וגם סופרי הקראים הלכו בענין הזה בעקבות רב סעדיה. והגורעים לי מהם הם:

כז. דוד בן אברהם אלפאסי.

באגרונו של עלי בן סלימאן שנתקצר מאגרונו של אלפאסי (לקימי קדמוניות עמוד קפ"ח וקצ"ח) נמצאו שני הסימנים האלה. לאותיות השרש: (53) ט פ ס ר ז ע ק ג ד צ ח. והוראתו כפי הנראה היא: המושל (הוא ה' המושל בכל) קרא אל האדם דבר צחות! — והסימן לאותיות השמוש הוא: (54) ו א ב י כן ה ת ל שם. וכפי הנראה הוא לקיח מן הכתוב (בראשית ל"א ז') ואביכן התל בי. ועל כל פנים אין לו שייכות לענין. ואולי הסימנים האלה הם מעלי בן סלימאן המקצר ולא מאלפאסי המחבר.

כח. יהודה בן אליהו הדסי.

בספרו אשכל הכפר (דף ס"ב ע"ב בא"ב קס"ו באות שינ) יחדש הדסי שני סימנים לאותיות השמוש. הסימן הראשון הוא: (55) ל א י תן מו ש כ בה. ואולי ר"ל כי אות השמוש השכב ותסמך לאיתן שהוא השרש האורח. והסימן השני הוא: (56) י ה ש מות כן בלא. ולא אדע הוראתו. ולאותיות השרש הביא (שם באות קו"ף) את הסימן חט ספר גזע צדק בסירוס המלות.

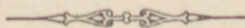
כט. קראי פלוני אלמוני?

בכ"י מהקדמת כתאב אלביאן לר' תנחום שזכרתי למעלה (עמוד ל"ו הערה ג') שנודיף מקראי כתוב כי עשו סימנים לאותיות השרשיות (אלחרוף אלצלייה): חט ספר גזע צדק. ואחרים הניחו לסימן: (57) צ ח ק ט פ ס ר ז ע ג ד. ואם הסימן הזה לא נשתבש מסימן אלפאסי (53 וראה למטה) הדי הוראתו: צחק השר ונודוע המול. שאין לו מובן. ועוד יאמר שם: ואחרים עשו הסימן: ז ע ק ג ד צ ח ט פ ס ר. והוא הסימן הנ"ל לאלפאסי בהפוך המלות. ובעבור זה שערתי כי גם הסימן שלפניו לקוח ממחבר קראי או נשתבש מסימן אלפאסי. ולאותיות השמוש שיקראם אחרף אלזיאדה (אותיות הנוספות) כמו רס"ג יביא את הסימנים שמתלאכתו בינה (של מנחם). כשתיל אב המון (של הראב"ע). ואביכן התל שם (של אלפאסי). — ואמרתי שהב"י הזה נודיף מקראי כי זה נראה מחלוקתו את חכמי דקדוק לה"ק והמבארים לכה"ק באופן כזה: המדרגה הראשונה (אלמרתבה' אלאולי) הם למשל סהל בן מצליח. ר' יפת הלוי. ר' בנימין. ר' דניאל הנשיא [אלקומסי?]. ור' שמואל הנגיד ואחרים. המדרגה השניה. הגאון רב סעדיה. ר' אדוניס בן תמים. ר' יהודה בן קורישי. מנחם בן סרוק. ר' אדוניס בן לברט. ור' דויד בעל האגרון [אלפאסי] ואחרים.

במדרגה שלישית ר' יהודה בר' דויד המכונה [אלמלקב] חיוג. רב האי בעל כתאב אלחאוי. ר' יונה המכונה אבו אלוליד בן ננאח. ר' שלמה הקטן בעל המחברת השקולה. ר' משה בן גקמלה. ר' יהודה בן בלעם. ר' לוי בן אלרבאן [צ"ל אל ת באן] בעל ס' מפתח לשון הקדש [אלמפתאח פי אללגה]. ר' אברהם בן עזרא. ר' משה בן עזרא. ר' יהודה הלוי. ר' יעקב בעל ספר השלם [צחאב כתאב אלכאמל] שחבר שנים עשר ספרים. והעולה על כולם (אף שלא היה מדרק) הוא רבינו משה גאון [הרמב"ם]. — וזוה נראה כי ידיעת הקראי המזויף המוסיף בדברי ר' תנחום את שמות בעלי דתו היתה קלושה גם בידיעת חכמי הקראים וספריהם.

והיה כי ישאלך איש: למי המחנה הזה אשר פגשתי? אף אתה אמור לו: רב סעדיה רב השכל והבינה. הניח ליסוד אבן הפנה. בספרו למשוררים בעלי הקינה והרנה. שכתב בהגיעו לחצי ימי הבינה. ומבארו שתו כל בעלי חכמה ותכונה. ואין קצה לתכונה!

תם השריד והפליט מספר האגרון

השריר והפליט מספר הגלוי לרב סעדיה.

מבוא.

א. קורות ספר הגלוי בספרות ישראל.

קורות הספר הזה מעטות הנה על כי מעמי זכרונותיו בספרות ישראל. ימים רבים היה נודע ממנו רק מה שכתב הראב"ע בספר קבלתו: „ויתר (ה) דברי רב סעדיה והמוכות שעשה לישראל הנם כתובים על ספר הגלוי ועל אגרת רבי דוסא בנו שכתב לרב חסדאי הנשיא ברבי יצחק“. ואף כי דברי הראב"ד אלה נעתקו מר' סעדיה בן דנאן במאמרו על סדר הדורות (ג), מר' אברהם זכותא בספר יוחסין (ג), ומר' דוד קינפורטו בקורא הדורות (ד). בכל זאת נעלם הספר הזה מעיני ר' שכתו בשפתי ישנים, מר' יחיאל בסדר הדורות (ובשמות הספרים שלו שם בסוף הספר). ומר' חיד"א בשם הגדולים, כי כל החכמים האלה לא נשאו את שמו על שפתיו.

ומחבטי הרור הקודם הזכירו בראשונה רש"ד בתולדות רס"ג, ובהביאו דברי הראב"ד יאמר: „לא נודע (ה) לנו עד כה מה תוכן הספר הגלוי ומי חברו“. כי באמת מדברי הראב"ד לא נראה ברור מי היה המחבר. אולם צונץ מצא בספר החכם הניצוי וואלף (ו) כי הנשיא ר' אברהם בר חייה בהקדמתו לס' מגלת הסגולה הביא את ס' הגלוי מרס"ג שבו ידבר אודות זמן קץ משיח (ז). והמקום הזה נדפס אחרי כן בהקדמה לס' העבור: „וכאשר עשה (ח) רבנו סעדיה גאון ז"ל בפירוש ספר דניאל וברוב החבורים אשר חבר, כגון ס' האמונות, והחבור הנקרא ספר הגלוי, וכן רבים לפניו ולאחריו“. מדברי צונץ שאב כרמולי בהעלמת המקור

- (א) ספר הקבלה להראב"ד (ד' אמשטרדם תע"א) דף מ' ע"ב. ולמטה נראה כי כמה דברים אודות רס"ג שאב הראב"ד מס' הגלוי.
- (ב) חמרה גנוזה מר' צבי הירש חן טוב (קעניגסבערג 1856) עמוד 28.
- (ג) יוחסין השלם, מהדורת פיליפאוסקי (לונדון 1855) עמוד 207.
- (ד) קורא הדורות, מהדורת קאססעל (ברלין 1846) דף ד' ע"א, וכן יעקב באוצר הספרים (עמוד 97) לא הרגיש שבעל קה"ד הוא רק מעתיק דברי הראב"ד לא זולת.
- (ה) בכורי העתים לשנת תקפ"ט, עמוד 28 הערה 15.
- (ו) וואלף Bibliotheca Hebr. חלק ד', עמוד 761.
- (ז) במה"ע מנייער וויססענשאפטליכע צייטשריפט, חלק ד', עמוד 387. וראה גם בעזאט, שריפטען מצונץ, חלק שלישי עמוד 132.
- (ח) ספר העבור, מהדורת פיליפאוסקי (לונדון 1851) עמוד X. וראה גם נייגער במכתבתו על הרמב"ם, עמוד 70. הגיון הנפש מהדורת פרייאמאן, עמוד XV (שם נדפס בשעות הגלוי במקום הגלוי).

כדרכו. רק חדש מדעתו שהקראה משם הספר הוא הגלוי בחירק (Sefer ha ghilui) (6). ובוה נגרר אחריו פירסט. ושניהם טעו כמו שנראה כעת ברור מהקדמת רס"ג. אחריהם בא פירסט הכותב בענין הזה כמה"ע האשכנזי שלו: „מה שנוגע" (לענין ספר הגלוי ג) אין זה אלא הספר שנתחבר מרב סעדיה המדבר מסיף הגלות ומקץ הימים (קצים). הספר הזה נזכר לשבח מר"א בר חייה בהקדמת מחברתו מגלת המגלה. הראב"ע יזכירו בפירושו לדניאל (י"א כ"ט) משם ספר הקצים (ד). גם ר' שמואל מוטס בספרו משובב נתיבות בכ"י והאברבנאל בספרו הידוע יזכורו (ה). ולפי ההשערה עוד נמצא הספר [הגלוי] באיזה מקום בכ"י. וכדרכו לרוב לא ברר הדבר כי אם הוסיף בלבול.

ור"ל דוקעם במאמרו על רס"ג בספרו האשכנזי אשר זכרנו לא נשא על שפתיו כלל את ספר הגלוי. ואולי סמך על הערת רש"י כי לא נודע מי הוא מחבר הספר הזה. וכן סמך עליו בן יעקב הכותב: „ולא נודעו] מהותו וגם אם הוא (רס"ג) חברו“.

הרש"ו שער כי בס' הגלוי דבר רס"ג אודות העוה"ב והחייית המהים. ועל דברי הרמב"ן בסוף שער הגמול: „ושוב מצאתי לגאון ז"ל רב סעדיה בפירוש דניאל שהוא אומר בדברינו בפירוש העוה"ב וכו'. יוסיף הרש"ו: וכו' (ז) גם בס' הגלוי גלה רב סעדיה הרעת הזו.

רמ"ש ברשימתו הגדולה מספרי אוקספורד כתב כי הוכן ספר הגלוי הוא מכופק (ח). ודברי הראב"ד בספר הקבלה אודותו אולי לקוחים מהה מאותו המקור בעצמו שטמנו שאב ר' אברהם בר חייה (ט). וסוף דבריו הם שיוכל להיות כי בס' מגלת המגלה של האחרון צ"ל: בחיבור הנקרא ס' הגאול ה. והכוונה למאמר השמיני סס' האמונות והרעות. וא"כ ס' הגלוי לא היה ולא נברא! ובחפזו לא הרגיש שמינישניידער כי אצל ר' אברהם הנשיא שם כתוב: כגון ס' האמונות והחיבור הנקרא ספר הגלוי. אם כן הם שני חבורים שונים.

(6) כמה"ע הצרפתי Revue Orientale, חלק ב' לשנת 1842 עמוד 44.

(7) ליטעראטורבלאטט דעם אריענטס, חלק י' 1849, עמוד 269.

(8) כן הוא מנגד את המלה הזאת בעמוד הקודם (כי נמשך אחר כרמולי) ויעתיק לאשכנזית: בוך דער ענטהיללונגען.

(9) גם בזה נמשך אחר כרמולי (שלקח מצונין במקום הנזכר). אשר אמנם חשבו לספר מיוחד זולת ס' הגלוי. וציון להראב"ע. אולם מדבריו שם אין להוכיח כלל שחבר רס"ג ספר הקצים ושהוא הוא ס' הגלוי. כי הראב"ע שם זכר את ס' הקצים מר' אברהם הנשיא ואת רס"ג לא הביא כלל.

(10) כל זה לקח מצונין שם. וכונתו לס' מעייני הישועה מתאברבנאל (מעייני י"א תמר י') שכתב: „לכן חשב הגאון רב סעדיה והנשיא הרב ר' אברהם [בר] חייה ורש"י ז"ל והרמב"ן והרלב"ג כי שנת ק"ח יבוא משיח למרט אלף השישי. ועל כי לא הזכיר שם החבור מרס"ג בודאי כונתו למאמר ח' מספרו האמונות והרעות. וגם בס' משובב נתיבות לא נזכר כלל ס' הגלוי וס' הקצים.

(11) אוצר הספרים לבן יעקב, עמוד 97.

(12) התחיה, חוברת א' (ברלין 1850) עמוד 13.

(13) ראה Catalogus libr. hebr. Biblioth. Bodleianae עמוד 2172, ושם יאמר: „est opus d'ubium (quoad classem saltē) הגלוי“.

(14) או ר"ל שהראב"ד לקח מר' אברהם בר חייה (forte ex eodem fonte?).

אולם איזה שנים אחרי אשר הוציאו על הספר הזה משפט חרוץ כזה החל לצאת ממחבואו ולקרוא בקול גדול: הנני! הנני! כי באותו המאמר של פירקאוויץ שבו דבר אודות ספר האגרון שהזכרנו באו גם דבריו בענין הקדמת ספר הגלוי. ואלה דבריו שם אחרי פלפולו הארוך ע"ד התאריך מס' האגרון וס' האמונות והדעות:

אמנם (א) את ספרו הגלוי היקר מאד שחברתו בעברית וערבית. ר"ל פסוק עברית ופסוק ערבית. והפסוקים אשר הם בעברית הם מנוקדים ומוטעמים. נשאר ממנו רק שלשה פסוקים מראשו: דְבָרֵי סֵפֶר הַגְּלוֹי וכו'. יתר הפליטה ממנו. כאלו לדוגמא בהשגחה אלהית. ומהקדמתו הערבית נראה שחבר את קצתו עוד בימי גאונותו והשלימהו במחבואו. אמנם את הקדמתו הערבית חבר בודאי אחרי צאתו לרוחה מן המחבוא. בראיה מדבריו שהביא בה כל המענות אשר מענו על דבריו אשר ראו אותם בספרו הגלוי, ר' דוד בן זכאי, וכלף בן שרגאדו. בעלילות רשע את אישים פועלי און הקושרים עליו. והוא ע"ה השיב תשובות יקרות חזקות כאריות עליהן כדברים ברורים. (ולא כרמזים ומשלים אשר חשב החכם פירסט גר"ו לברר בהם שחבור ספרו האמונות היה ממנו בהיותו בן ארבעים שנה ב) בעת שככל נדרף היה מורדפו כנ"ל).

ובהמשך מאמרו שם אחרי התוצאות אשר יחשוב מהקדמת ס' האגרון יאמר עוד: (ומהקדמת ג) ספרו הגלוי למדנו אלה הדברים. (א) שמות המחברים שחברו ספריהם בימי בית שני וגם על מה יסודות חבוריהם הטבעו. והיותר נפלא מכלם שבימי בית שני כבר היו נמצאים נקודות ומעמים ד). אך לא הודיענו באיזה תמונות וכאיזה מצב היו. אם כדמות נקוד השירואני, או תאמר הבבלי ה). או כדמות המבראני ניקוד ארץ ישראל אשר לפנינו. אמנם בראותנו שהוא נקד והמעמים את תחלת ספר הגלוי ואת הקדמת אגרונו בניקוד ומעמים אשר לפנינו. ולא בניקוד אשורי שהוא גם הבבלי. נראה שגם הקודמים כן עשו. והנה המחבר הראשון העולה מתהום הנשיה שמעון בן ישוע בן אליעזר בן סירא. בכיכיליאה היונית ישוע בן סירא ולא שמעון ו). וכן גם ביוסיפון. ולפי בעל ס' צמח דוד שני אנשים בן סירא נקראו. והשני היה נכדו של הראשון. והשני השלים ספרו

(א) סבוא להקדמות רמות העולות מתהום הנשיה וכו' בהמליץ לשנת תרכ"ח ובהעתקה מיוחדת עמוד 5.

(ב) צ"ל בן ארבעים ואחת שנה. וזאת אמנם אינה רק דעת פירסט כי אם דעת רב סעדיה עצמו לפי המבואר בס' האמונות.

(ג) סבוא להקדמות רמות בהמליץ שם, ובהעתקה מיוחדת עמוד 6-7.

(ד) כאשר נראה למטה בהקדמת רס"ג באמת חשב שספרי בן סירא ובן עיראי יצאו מתחת ידי מחבריהם בנקודות ומעמים כמו שהיו נמצאים לפניו.

(ה) פירקאוויץ קרא לנקוד הבבלי בשם שירואני עפ"י הכתבת המזויפת מיהודה בן משה הנקדן (קאטלוג מכ"ז דמה עמוד 178 שורה 55-54): ובבואי לעיר מולדתי פה שומכי עיר מלכות דרוש הכרי שירון. ולפי דעת פירקאוויץ משה הנקדן הזה הוא המציא את הנקוד הבבלי. וכן יקרא לו במחברתו בני רשף (עמוד 13) ובמה"ע המגיד (לשנת 1873 עמוד 203).

(ו) הערת פירקאוויץ: בסוף פרשה נון פסוק כ"ז בס' יהושע בן סירא חתם שמו: אלה דברי יהושע בן סירא איש ירושלים. ובראש התרגום הארמי חתם שמו: יהושע בן שמעון בן סירא. דוק הקדמת הר"י ליב בן זאב נ"ע.

של יהושע זקנו. (צ"ד ח"ב שנת ג"א תק"ב). ולפי הרס"ג שמעון היה בנו של ישוע והוא בן אלעזר בן סירא. ולא ישוע בן סירא כמו שהובא בכיבליאה היונית. ואיך שיהיה שמעון בן ישוע וכו' חבר ספר דומה לס' משלי הדומה לספרו של ישוע בן סירא לפי הכיבליא. הב') אלעזר בן עיראי חבר ספר מחקרי. קראהו בשם ספר חכמה הדומה לס' קהלת. והרס"ג בסוף הקדמת ספרו הנ"ל יחס לו את מאמר במפלא ממך אל תדרוש וכו'. וחכמי הרבנים ז"ל יחסוהו ליהושע בן סירא בחגיגה דף י"ב ובמדרש רבא פ"ח. והרמב"ן ז"ל בהקדמת פי' התורה ודוק. ואין תחת ידי הספרים לעיין בהם 6). והג' החשמונאים שהיו בבית שני. והד') אנשי אלקראן שחברו בימיו, ועד היום לא שמענו שמעו, וכלם מנוקדים ומוטעמים. הב') למדנו ממנו את החבורים אשר חבר הרס"ג אשר עד היום לא שמענו שמעם. הא') הוא הספר שהברוהו בחיותו עוד בעיראק הוא כגדאד (ר"ל בהיותו גאון בסורא. שנראה מזה שאחרי מחבואו הרחיק נדודו וחדל להאמין כרעיו. וקיים בזה מאמר שמעון בן סירא: משונאיך הכדל ומאוהביך הזור. ואולי יש שרש דבר בדברי בן אלהיתי 3): שהיה הרס"ג בארם צובא בזמן פטירת הרסב"י והחאבל עליו. אך לא אוכל לדעת איך אפשר להיות. אחרי שהרסב"י חבר פי' תהלים בשנת תתפ"ז לחרבן ד"א תשי"ו [956 למה"ג]. והרס"ג נפטר בשנת ד"א תש"ב [942 למה"ג] לפי המוסכם כנ"ל. אלא אם נאמר שהוא האריך ימים כמאה שנים כמו שרירא גאון ג). אוי בתשובת הרש"ג תאריך רי"ג שאנחנו משערים רנ"ג להשוותו אל ד"א תש"ב צ"ל רע"ג. וזה שער קשה וצ"ע. יהיה איך שיהיה נראה מדבריו הנ"ל שבכתבו את הקדמת ספר הגלוי כבר לא היה במדינת בבל ד). ולא לחנם הביא למשל ולרמוז את מאמר בן סירא משונאיך הכדל. כמו שלא לחנם הביא גם את שאר המשלים מדברי בן סירא וכיוצא, כי אם לרמוז על כל מה שקרה לו. במדינת בבל). והוא ספר עברי במועדים נחלק בפסוקים ומוטעם בטעמים (הביאהו גם בסוף הקדמתו) בעיני [צ"ל בעיני] מי היה ראש בבירת המלך בעת המקרה שקרה לאומה מחטאת בן מאיר כן ה).... (מי הוא זה? ואיזה מקרה הוא?)

6) המקומות מתלמוד חגיגה ומדרש רבה מצא פירקאויין אצל בן זאב בהקדמתו לבן סירא. אולם בהקדמת פירוש הרמב"ן לתורה לא נזכר כלל שם בן סירא. כי שם כתוב: יקחו מוסר מפי דבותינו הקדושים כגדול מטך אל תדרוש וכו' (וזהו כפי הנוסח במדרש רבה). ואולי נתחלף לפירקאויין בזכרוננו ספר בן סירא אחר מהאפוקריפא הנוכר בשמו מהרמב"ן בהקדמתו שם: «וראיתי ספר המתורגם הנקרא חובמתא דבתא דשלתא וכו'». כ) לא אדע למי כוון פירקאויין. אם הוא שם מחבר קדמון מהקראים. או הוא ההיתי ובנו ששלחו לו כ"י רבים ונכללו באסיפתו השניה (ועכ"פ דבריו הבל המה מהמצאת הקראים). ובמחברתו בני דשף (עמוד 22. 17 בהערה) הביא את ר' דוד ההיתי ג"ע.

ג) למטה יראה הקורא כי כל הפסול הזה אין לו יסוד. כי אצל הרס"ג לא תמצאנה כלל המלות בהיותו עוד. כי אם בעראק. ולמותר הוא כעת להביא ראיות שפלטון בן ירוחם כתב אחרי מות רס"ג. אחרי שבן דורם סהל בן מצליח העיד כואת (ראה לקוטי קדמוניות עמוד 37).

ד) ראה הערה הקודמת ולמטה בהקדמת רס"ג בהערתי שם.

ה) אורות הספר במועדים הערוך נגד בן מאיר ראה למטה בהוספה שניה לס' הגלוי. ושם נראה כי את הספר הזה כתב רב סעדיה בערך שנת ארל"ג לשטרות (921/2 למה"ג) כשש או שבע שנים מרם נקרא לשבת על כמא הגאונות בסורא.

השני הוא שחבר אודות העבודה והשקידה מפוסק בפסוקים ומוטעם בטעמים (ח). וכונת הספר עשרה דברים המבוארים בהקדמת ספרו הגלוי הלו, ובשער השני שבו הזכיר סבתו באמרו בזה"ל: שאני מצאתי כי הנקראים בשם הרבנין, כעת אינם יודעים זה וכו' (ז). והם' השלישי הוא ס' שירי העברים (ג). הביאהו בשער השלישי מן השערים הכוללים, ובו הזכיר את הספר הרביעי שחבר לתקון סדרי לשון העברים אשר בו י"ב חלקים (ד). והנה אלה הספרים עד היום לא שמענו שמעם. ולראובן נפשי ונפשות שוחרי תושיה נאבדו בארך הזמן מסבת העדר הדפוס בימי קדם. אף כי עיני דאבה על ס' האגרון ועל ס' הגלוי הלזה אשר היו בס' הגלוי דברי חפץ יקרים במאד מאד כמבואר בהקדמתו ובכללם מה שקדם מן הזמן ומה נשאר מן השנים בתאריך המקרא והמשנה והתלמוד וכתובת האבות. שכל זה נחוצך מאד להולדות בני ישראל בכלל, ואביא פה דברי א' מחכמינו בני מקרא"ו וכו' (ה). דברי פִּירְקָאוּוּיץ אלה בהמליץ ובחוברת מיוחדת לא נודעו לאיש ועכ"פ עליהם לא השגיחו כלל בעולם הספרות (ו). אולם בשנת תרל"א מסר את העתקת נכדו שמואל בן זרח מהקדמת ס' הגלוי מערבית לעברית לה"ר שמואל יוסף פִּין בעל הכרמל. וזה האחרון הוציא איזה דברים מטנה לאור. אשר אמנם היה מוכרח לקבל גם את שבושי ההעתקה, ואלה דבריו הנוגעים לעניננו: „והנה גם (ז) בנוגע לספר הגלוי דבר החכם הזה [פִּירְקָאוּוּיץ] מאשר העלה מן ההקדמה לספר הגלוי הכתובה בלשון ערבית ומועתקת ללה"ק ע"י נכר אבן רש"ף כאמור. אולם להיותה עתה לפנינו אמרנו נדבר אנחנו על אודותיה את אשר ראינו ומצאנו בה אנחנו ובכלל דברינו יבואו גם דבריו. ההקדמה הזאת כוללת תשובות למענות מתנגדיו ומריביו, ומכונות אל השמננה אשר מצאנו כתובות עליו בקונטרס החרם אשר זכרנו וכו' (ח). ראינו לזכור רק את המענה הגדולה אשר מענו כנגד ספרי רבינו סעדיה האומרת: ויכתוב מגלה להרמות לנביאים כאחד נביאי השקר וכו'. את המענה הזה לא הכחיש רבינו סעדיה בהתנצלותו, ולא גלל אשמתה ממנו כי אם באר ענינה והודיע סכלות טופלי הרבה הזאת עליו וקנאתם לה' שהיא קנאת הבל, ואחרי אשר הציע

- (ה) בספר הזה כיון רס"ג כפי הנראה להקדמת ספר האגרון.
 (ז) כפה יתוכח פִּירְקָאוּוּיץ עם ראב"ג שחשב כי הקראים בנו את מתנגדיהם ריבונים לשם גנאי מלשון ריב ומצה. ובאמת השערת ראב"ג אין לה על מה שתסמוך.
 (ג) הספר הזה הוא בודאי ס' האגרון כאשר ראינו למעלה.
 (ד) טעה פִּירְקָאוּוּיץ כי אין זה ספר אחר. וזה נאמר שם גם כן אודות האגרון.
 (ה) המקום המובא אצל המחבר הקראי מס' הגלוי ראה למטה אצלנו סימן ו. ובמגיד לשנת 1873 (עמוד 203) וכן בהשחר לשנה זאת (חלק רביעי עמוד 492) כפל ושלש פִּירְקָאוּוּיץ את דבריו בענין הספרים עם נקודות וטעמים הנוכחים בהקדמת ספר הגלוי.
 (ו) כן למשל גראָטץ במהדורא שניה מחלק החמישי לס' קורות היהודים שיצאה לאור בשנת 1871 עמוד 295 ועמוד 485, וראה הערתו בהעתקה הרוסית, עמוד 500—499. ואמנם אז לא היה עוד גם בידי גוף ההקדמה בערבית.
 (ז) הכרמל החדשי לשנת 2—1871, עמוד 68—63.
 (ח) הוא חרם הנשיא דוד בן זכאי שמצא פִּירְקָאוּוּיץ בין כה וכה. וגם ממנו העתיק נכדו שמואל הגליל את החלק הערבי. ופה ידבר פִּין איזה דברים מקונטרס החרם שהכאנום במקומם בראש דבר לכתב החרם (בהוספה ג').

את נושאי י"ב שערי ספר הגלוי (ח). ובאר תועלותיהם. אמר וז"ל הנני להודיע אשר הביאתני לתרגם את הספר הזה (ספר הגלוי ללשון ערבית) ז) ואמר כי בראות הרשעים (הם אנשי ריבו בעלי ברית הנשיא) שחברתי ספר בלשון עברי מופסק בפסוקים ומוסמן ומוטעם בטעמים, חרפוני ואמרו כי העזתי לחבר ספר בתבנית ספרי הנבואה, ומה מאד נואלו בואת, כמו שפירשתי בראשו וזכרתי כי כבר פסקה הנבואה בשני מקומות, למן העת אשר סרו הנביאים ומאז נחתום חוון ונביא ג). ואמרו עוד שהספר הזה שחברתי יגרום להחליש לב האמונה בלב העם ויבואו לחשוד בכ"ד ספרי הקדש ולחשוב גם הספרים ההם ענין כענין ספרי, וזאת לכסלות תחשב להם בחשבם כי מתנאי הנבואה היות הספר מופסק בפסוקים ומוטעם בטעמים, וזה אינו כי המעשה הזה מעשה הסדר בפסוקים ומטעמים רשות לכל איש ואיש לעשותו כמו שעשה אבן סירא, ואבן עירא (עירי) ובני חשמונאי ובני אפריקא, ולא אחד מהם התפאר בנבואה וכו'. ואמנם הרשעים האלה לא יבינו ובסכלותם מהפכים דברי. ולא מחכמה שאלו ומענו עוד שמה שאמרת ויחל סעדיהו דומה למה שנאמר ויחל משה, ולא יבינו שהמלה הזאת תשמש במקום הזה. לענין הפלה וכל איש מבני ישראל רשאי להשתמש בה. ואמרו עוד שמה שנאמר בספרי ויער ה' את רוח סעדיהו רומז לענין השפעת נבואה, ולא ידעו שהמלה הזאת נמצאת גם אצל הרשעים הזופרים כנאמר ויער אלהי ישראל את רוח פיל מלך אשור וכו'. ואמרו עוד איך יאמר וישקוד סעדיהו והפעל מתיחס רק למעשה האלהים. ולא זכרו הכסילים כי המלה הזאת משמשים בה בדברי בני האדם כנאמר לשקוד על דלתותי יום יום, ועוד שקדתי ואהיה, ועוד ונכרתו כל שוקדי און. ואמרו עוד איך נתיחש אל שלה בן יהודה ולא התיחש אליו עד היום, ועל זה אשיב שאני לא פרשתי היחס הזה מפני שלא נצרכתיו אליו לפנים וכשהוצרכתיו לזה הודעתיו וכו'. ועוד אמרו איך ישבה א"ע באמרו שהאל חננו חכמת יצירת בעלי החיים והצמחים והבוכבים ומה שדומה לזה, ועל זה אען ואומר שאמרתיו לשתי סבות שהספר הזה יצא לעם אשר לא הכירנו והשני שיהיה (אולי צ"ל שלא יהיה) ד) לאבן גנף אל מכירי, ויזכרו התועלויות שאני יכול לדויעל לבני עמי ולא ידע הרוצה להרע, ולאלה שתי הסבות זכרתי את טובי ואת ישרי כנאמר עובדיה לאליהו וכו' ואכר ועכרך ירא את ה' מנעוריו, וכמו כן תפשו עלי כמה שאמרתיו הענותי ממרום ולא ידעו שכלנו מהפללים שיעננו ה' משמי מרוסיו. עד הנה דברי רבינו סעדיהו בהקדמתו לספר הגלוי להצטרק מן האשמות אשר השיאו עליו מריכויו. ומן המענות וההשבות

(ח) טעות סופר היא. וכבר ראינו למעלה כי י"ב חלקים היו לא בספר הגלוי כי אם באגרון. ובגלוי היו רק עשרה שערים.

(כ) על זה העיר ס"ן בשולי היריעה: הטעם אינו מתפרש כי אם בסוף ההקדמה, ובכלתי יוצא מן ההצעות האלה. וצדקו דבריו לפי ההעתיקה שהשתמש בה. אולם המלה תפסיר שנמצאת בכאן בגוף הערכי הוראתה גם פירוש ובאור לכל דבר קשה ההבנה ונראה כמתמיה בגוף העברי. ראה הערתי למטה.

(ג) כפי הנראה לא הבין המעתיק שהרס"ג הביא שני המקומות בעברית מנוף ס' הגלוי בלשוננו כמש: ל'ת' יתר הנביאים, ונחתום חוון ונביא. וראה למטה.

(ד) פה ההעתיקה היא בטעות, וראה למטה אצלי במקומו.

אנחנו רואים כי היה חבר ספר על מהרת הלשון הקדושה ובתבנית ספרי הקדש בפסוק פסוקים ובהמעטת מעטים בימים ההם, למורת רוח הסוּן החכמים וראו בו כנגיעה בכבוד הנביאים וספרי הקדש, ולפי הנראה לנו היה הרבר הזה אחת הסבות הראשונות אשר הביאה את הפייטנים הקדמונים, לעזוב את מהרת השפה החיה בכתיב הקדש, ולחשוב להם חשבונות משקלים חדשים ונמיות חדשות וכו' וכו' (6). נשובה נא אל מלאכת החבורים על מהרת הקדש אשר היתה שנואה בעיני חכמי הדור ההוא (7) ואהובה בעיני רבינו סעדיה, ונראה סן ההקדמה כי לא את ספר הגלוי לבד חבר בסגנון זה כי אם שני ספרים קודמים לו בזמן. הלא כה דבריו: „וכמו שחברתי אני בהיותי עוד בעראק" וכו' (ג). ושני הספרים האלה לא שמענו שמעם עד היום ולא נודע לנו ענינם גם היום מפאת קושי לשון רבינו בהעתקה וחסרון כמה מלות בתוך המאמר (ד). כן לא ידענו מי הוא זה בן מאיר בן... (ה) ... ומה אלה המקרים אשר קרו בימיו ובשבילו? וכאשר נפנה אל ספרי חכמי ישראל הקדמונים אשר זכר רבינו שעליהם סמך והרשה לעצמו ללכת בדרך הקדש, נמצא גם בזכרונם קצת דברים חדשים. א) את בן סירא הוא קורא שמעון בן ישוע בן אליעזר בן סירא (ו), ואצלנו נודע בשם י' הושע בן שמעון בן סירא. ושבעה הפסוקים אשר רבינו מביא בסוף ההקדמה לאות ולמפת, נמצאו כלם בספר בן סירא שלפנינו. ב) „אלעזר בן עיראי חבר ספר חכמה דומה לספר קהלת בסדרו ופסוקיו" והחכם המחבר הזה לא נודע ספרו ולא נשמע שמו בישראל עד היום (ז). ומה שיפלא כי בשלשה הפסוקים שמביא

(ח) רש"ף השביל לדבר פה אודות תכונת בעלי הפיוטים ותלונות הראב"ע עליהם. וראוי להעיר כי מדבריו בשפה ברורה (מהדורת ליפמאן דף י"ד) נראה עוד יותר ברור על מה תסוב תלונתו. וביחוד מה שאמר שם כי בעלי הפיוט מבקשים מלות קשות. ובאמת ידענו כי בימים קדמונים נחשב לתפארת המליצה שלא תהי קלת ההבנה ושתצטרך לפירושים. ורק ברור ר' יהודה הלוי ור' משה בן עזרא בספרד כבר חשבו למעלה מוכה לשירים ומליצות כשהם מובנים בנקל. — גם העתיק פ"ן שם שלשת הבתים הראשונים מס' הגלוי.

(ט) כזאת לא נוכל לומר בדרך כלל. ומהוכוח של דור בן זכאי וסיעתו עם רס"ג נידון זה אין להביא ראיה. כי הם חפשו עלילות על בעל מחלקותם, וכבר העיר ר' נתן הבבלי כי, כל עשירי בכל ותלמידי הישיבות וחשובי המקום היו עם רב סעדיה. וגם המתנגדים לא התלוננו על מהרת הלשון והם בעצמם כתבו נגד הגאון בטהרת הלשון. כי אם תלונתם היתה על הנקוד והמעטים וחלוקת הפסוקים בס' הגלוי.

(י) השמטתי פה המקום שהבאתי למעלה בדברי פ"קאוייץ. והתקונים שהעירות עליהם שם שייכים גם לכאן.

(יא) ראה למטה אצלי במקומו שהשתדלתי למלאות החסר. ועכ"פ לא יחסר שם יותר משתים או שלש מלות.

(יב) ראה עתה אודות בן מאיר למטה אצלנו בחוספה שניה.

(יג) זאת אחשוב למעות סופר פשוטה של המעתיק את הכ"ו שכתב שמעון בן ישוע במקום ישוע בן שמעון. ואורות השם בן אליעזר [צ"ל אלעזר] ראה אצלנו למטה כי גם הוא לא חדש הנהו. וכבר נמצא בכמה נוסחאות הספר בלשון יונית שהביאו אב"רציוס וא"רצישע בטהרותם מספרי האמפוקריא.

(יד) למטה יראה הקורא כי זה מחדש נודע שמו גם במקום אחר. בכ"י מפ"י ספר יצירה לרס"ג בערבית שמצאתי, ומשם הובא בהעתקה עברית בפירוש ס' יצירה לר"י בן ברנולי אלברגלוני. ראה בחוספה ראשונה למטה.

רבינו מספרו של בן עיראי לאות ולרונמא נמצא המאמר במופלא ממך אל תדרוש וכו'. והמאמר הנודע והמפורסם הזה מ'יוחס בתלמוד לכן סירא ונמצא גם לפנינו בס' בן סירא בשתי ההעתקות הסורית והיונית (פרשה ג'). ולמען היות לנו דוגמא קמנה מסגנון לשון המחבר החכם הזה הננו להעתיק את שני הפסוקים האחרים ממנו אשר הביא רבינו בהקדמתו וז"ל: הב' ענינו כי צרכי האדם יושגו בעמל רב כי אמר: בלי בכף סלעים הם ירצו וכו' (ה). וממה שהיו הספרים האלה ספר בן סירא וספר בן עיראי לפי עדות רבינו סעדיה בפסוקים ובציוני המעמים, הננו רואים ראייה ברורה כי היה הדבר הזה לפסוק פסוקים ולהציב מעמים בספרים מנהג מקובל באומה מימים קדמונים. וממה שהתרעמו בני דורו על רבינו סעדיה שהרשה לו לעשות כמתכונתם בספריו שמענו כי בהמשך הימים ובסבת מעוט המחברים בקרבנו אשר כתבו ספריהם על טהרת הקדש, התיחדו הענינים האלה ר"ל פסוקי צ' הפסוקים והמעמט המעמים למקראי קדש, ר"ל לאותן הספרים שנתנו ללמוד בהם (וכו' ג). נשובה נא אל הקדמת ספר הג' לוי לשמוע ממנה מה היה תוכן הספר הזה ומה טיבו. ולבלי להאריך בהעתקת כל דברי רס"ג על אודותיו נזכיר פה ענינים בקצרה, כפי אשר הבננו מלשון ההעתקה שאינה מתוקנת כראוי כוונת הספר הזה עשרה שערים מהם שבעה מיוחדים ושלושה נכללים בכלל השבעה ד). השער הראשון בסדר החכמה איך מצאנוה, מעלות אוהביה וחסרונות בוגדיה. והסבה לזה כי האנשים ההם (הבוגדים בחכמה) רבו עמי לשנאתם את החכמה ורצונם שלא היה (ה) בין האומה לא מיסר ולא חכמה. השער השני בהודעת משך שנות הנבואה שהיתה בעמנו וזמן חבר המשנה והתלמוד וכו'. בשער השלישי ספרתי מה נוכל (ו) להתחדש בעולם במעשה איש מקנא ומגן לה (לשנאת החכמה) והסבה לזה מעשי דוד בן זכאי. השער הרביעי יבאר שה' לא ימנע מיב דעת תורתו מעמו בכל דור, ומה שראיתי ונוכחתי בעצמי כי חסד ה' עמרי ועם בני עמי. השער החמישי פירוש חלקי המצות ובאור הנבואות בעתידות, למה שראיתי גדל נחיצת האומה לזה. השער השישי ספור הרעות והתלאות אשר מצאו מצד האנשים שאזכיר שטם, ואיך נעורתי בישועת ה'. וכוונתי בזה שאהיה למופת לכל אוהב אמת וילמד לסבול כעס ומסכאוות ויתפלל לה' שיושיע לו אבל לא יקצוף ולא ימהר לעשות כמעשי רורפיו. השער השביעי זכרון משלי הרשעים (?) וכו' כי אלה הרשעים אילי ישובו מדרכם. אלה הם שבעה הרשעים הפרטים, והשלושה השערים הכוללים מהם, הראשון להעיר את העם לתלמוד מליצת לשון עבר, כי ראיתי ושמעתי [מלה יתרה] כי נכרה אהבת לשון ערבית ואלנכמיה בקרבם ומליצתה, השני ללמד דעת הלשון

(ה) הפסוקים האלה ומירושים ימצא הקורא למטה.

(ג) פסוקי. צ"ל פ"ס ק.

(ג) במקום הזה דבר רש"ם בהשכל אודות השמוש בנקודות וטעמים. ולא הבאנו דבריו פה.

(ד) העתקה זאת צריכה לתקונים רבים ימצאם הקורא בהערותי לנף ההקדמה ותרגומה.

(ה) היה. צ"ל יהיה.

(ו) נוכל. צ"ל יוכל.

ומליצתה כדי שידעו לסדר דבריהם ותשובותיהם, והשלישי להורות דרך החיבורים (שמוש הלשון ? וכו' " f).

אחרי הדברים הנכבדים האלה שהודיעו לנו פִּירְקָאוּיץ ופִּין אודות ס' הגלוי לא נשמע בספרות ישראל אודותיו דבר חדש. גייגער הודיע במה"ע שלו המצית דברי פִּירְקָאוּיץ. אולם את מאמר פִּין לא ראה ז).

ואיזה מחכמי ישראל השתמשו בהקדמת ס' הגלוי לצרכם בלי שום חשש. כן הר"א יעלינינקע בענין מגלה אנטיוכוסג). ור"ד קויפמאן אודות אלעזר בן עיראי ד). את דברי רמש"ש בעל המזכיר שהתאמץ להמיל חשד זיוף גם על הקדמת ס' הגלוי בלי שום מעס ה) כבר הבאתי בראש דבר לס' האגרון. והנה תשובתי שם שייכת בחלק גם כאן. כי גם מהקדמת ספר הגלוי נהגלה כ"י ישן נושן שאי אפשר להמיל ספק בו ולהוציא עליו שם רע של חשד ו). וגם מתוכן עניני הכ"י היה נהגלו כמה דברים אחרי מות פִּירְקָאוּיץ המאשרים ומקיימים אותם בספרים וכ"י אחרים. כן למשל מצא ר"ד קויפמאן כי בפירוש ס' יצירה לר' יהודה בן ברזילי הנדפס בשנת תרמ"ה עשתי עשר שנה אחרי מות פִּירְקָאוּיץ טובא (בהעתקה מפ' ס"י לרס"ג) משל אחד על שם אל עזר בן עיראי כמו שהוא מובא בהקדמת ס' הגלוי. ובשנה העברה מ"ז שנה לפטירתו אבן רשף מצאתי בכ"י דפה דף א' מגוף הערבי של פירוש רס"ג הנ"ל המכיל כמו כן את המקום ע"ד בן עיראי (ראה בהוספה ראשונה). ובשנת תרמ"ו הבאתי ממצרים חלק מס' שני מתשובות רב מבשר על רס"ג שבו נמצא מקום אחד מפירוש רב סעדיה על דברי עצמו בראש ס' הגלוי (ראה למטה סימן ד). וכמו כן כ"י שני (והראשון הביא אבן רשף) ממחבר קראי המביא מקום מס' הגלוי אודות זמן חבור המשנה כמו שכתוב גם כן בהקדמת ס' הגלוי (ראה למטה סימן ו). ועוד כ"י שלישי שכפי השערתי הוא ג"כ חלק מס' הגלוי והוא מכיל חלק תרגום הערבי ובאור רחב על הדרך הנאמר בהקדמת ס' הגלוי (ראה למטה סימן ה). ובשנה זאת מצא ר"א גייבויער חלק מכ"י באוקספורד אשר סופו היה נמצא אצלי. ומחבור שני החלקים גודע לי כי זהו החבור מ בן מאיר הנזכר בהקדמת ס' הגלוי ולא ידענו עד עתה מי הוא. וכפי השערתי יכול כ"י אחר באוקספורד גם חלק מספרו של הגאון אודות המועדים הנזכר בס' הגלוי (ראה בהוספה שניה). מן הטעמים האלה ועוד רבים כאלה אשר ימצא מדעתו כל חוקר אוהב אמת ובלתי מתעקש (אף אם לא ראה את גוף הכ"י הישן) נוכל לומר כדבר ברור כי כל חשש זיוף לא

f) המו"ל הבטיח שם לתת המשך ממאמרו זה. אולם למטה (עמוד 363) העיר כי חרל מהרפסו מפאת כי יחסרו לו איוה ענינים לתשלום המאמר שהחל.

g) ראה ירושע צייטשריפט (חלק עשירי 1872) עמוד 265—262, וחלק י"א 1874—1876, עמוד 156.

g) בית המדרש, הדר ששי (זיין 1877) במבוא עמוד IX ולמטה אצלנו בהוספה א'.

d) פירוש ספר יצירה לר' יהודה בן ברזילי (ברלין 1885) עמוד 352. 270.

e) ראה המזכיר לשנת 1873, עמוד 69, ולשנת 1878, עמוד 18, ולשנת 1880, עמוד 23.

i) וכמו ס' האגרון הראיתי גם את הקדמת ס' הגלוי להחכמים מפה הנזכרים אצלי למעלה (עמוד כ"א).

נמצא ביתר הפליטה מספר זה של רס"ג. והמציאות החדשה שנתגלו זה לא כביר זמן רב אחרי מות אבן רשף יש בכחן להרחיק כל שמץ חשד וספק בענין הזה.

ב. מהות ספר הגלוי ואיכותו.

כפי הנודע לנו עתה חבר רב סעדיה את ספרו הגלוי בשתי מהדורות. המהדורה הראשונה נתחברה ממנו רק בלשון עברית במליצה נשגבה מופסקת לפסוקים עם נקודות ומעמים. והנה לא נודע לנו בכרוז השנה שבה כתב הנאון את ספרו זה. וכפי הנראה חברו בשנת אלף רמ"ו לשמרות (934 למה"נ). ועל כל פנים זמן חבורו הוא אחר שנת רמ"ג לשמרות (931 למה"נ). כאשר ידובר מזה למטה בקצרה ובפרטות בזכרון רס"ג.

שם החבור בעברית ספר הגלוי. ואין בהוראתו הגלוי ונראה לעין כל. גם לא כדעת כרמולי ופירסט שחשבו שנקרא ספר הגלוי המגלה דברים נעלמים. כי אם הוראתו היא: ספר האיש הנולד אשר הגלה מעירו ונחלתו והנשר ממקומו (ב"ך דעם עקוולאנטען, עקוילירמען). כאשר תוכיח ברור העתקה השם הזה בערבית במהדורה שניה ששם הרגמו רס"ג כתאב אלמארד (6). ומדברי מתנגדיו נראה כי קרא הנאון לספרו זה עוד את השם מגלה (7). ובשפת ערבית היה להספר היה במהדורה שניה עוד שם אחר כאשר נראה למטה. וכבר ראינו דרכו של רס"ג גם בס' האנרון שהיו לו שמות שונים בערבית.

את ספרו זה הוציא הנאון לאור בעת יגונו ואסונו. כאשר נהרף מטצבו כראש ישיבת גאון יעקב בסורא על ידי מתנגדיו אשר רדפו אותו ואת כל המחזיקים בידו עד חרטה (8). ולכן אין להתפלא אם מרוב כעסו ומרי שיחו שפתיו הוציאו דברים הקשים כנודים נגד מתנגדיו ומבטאים הבוטים כמדקרות חרב. ולמטה בהקדמתו למהדורה שניה נראה את התנצלותו בענין הזה. וספרו זה היה מכיל עשרה שערים (אבואב). אשר אמנם יוכל להיות כי שלשת השערים האחרונים נתוספו מרב סעדיה במהדורה השניה. והוה תוכן השערים האלה ועניניהם כפי הצעת המחבר עצמו בהקדמתו:

השער הראשון ידבר במעלות החכמה והעוסקים בה ומגרעות שונאי החכמה. ובאר הנאון את הרבר הזה בפרטות מפני שמתנגדיו הם שונאי החכמה. והם הוציאו עליו את דבתם רעה על כי דבק בחכמה. ובאמת מצאנו כי אחד ממתנגדיו (הוא ר' אהרן בן סרגארו הנקרא בשמו הערבי כ' אלף—Chalaf) חרף את הנאון וקרא

(6) ואולי כלל רס"ג את ההוראה הזאת גם בספר הגלוי שבס' ירמיה (ל"ב י"א י"ד). אף כי שם הוא מקביל לעומת הספר החתום. בכל זאת אולי כלל בו הנאון את כוונת הגלות לומר כי אף אם ילכו בני ישראל בגלות כבלה עור ישובו משם ויקנו שדות ובתים וכרמים בארץ ישראל. כמו שכתוב שם בקאפ' ל"ב.
(7) ראה למטה בהיספא שלושית.

(8) ראה למטה אצלנו בהוספה שלושית כי כישעיה הנביא נתן רב סעדיה את גוו למבים וכירמיהו הנביא לא חשבו שונאיו ממנו מהלומות. וגם חייו היו בסכנה עצומה.

לו אפיקורוס ה). אשר אמנם אין להתפלא על זה שמרשיעי הגאון השתמשו בתחבולה זאת. כי כפי הנודע עד עתה היה רב סעדיה הראשון מנאוני בכל אשר לבד חכמת התורה התעסק גם בחכמות חזוניות בדקדוק לשון עברית ובמליצות לה"ק ולשון ערבית.

בשער השני ערך רב סעדיה את חשבון השנים לזמן שהיתה הנבואה בישראל ולזמן חבור המשנה והתלמוד. וכפי הנראה מדבריו בהקדמה הראה שם איזה טעויות שמעו מתנודיו בכתבי וזכוחיהם נגד הגאון. מן השער הזה מובא מקום אחד בספר ממחבר קראי (ראה סימן 1). וכפי הנראה מן השער הזה הובאו בהקדמה הערבית שני המאמרים להם יתר הנביאים • ונתחמם חזון ונביא • . ובשער השלישי תאר הגאון את ההפסד הגדול לכל האומה היוצא מהתמנות נשיא שהוא עריץ ופריץ כדור בן זכאי.

בשער הרביעי באר רב סעדיה כי ה' ישלח לבני ישראל בכל דור ודור חכם מובהק ומורה דרך לכל בני אומתנו. ובשער הזה דבר הגאון בפרטות מכל חבוריו וכל המובות אשר צמחו מהם. ואל השער הזה כוון הראב"ד בספר קבלתו באמרו: „ויתר דברי רב סעדיה והמובות שעה לישראל הנם כתובים על ספר הגלוי". ועל דברי הגאון בזה השער צעקו מתנודיו: „ראו איך יתהלל באמרו כי ה' האציל לו מחכמת ידיעת החיות הצמחים המתכויות והכוכבים ושאר הנבראים!" ועל טענתם זאת השיב רב סעדיה בהקדמתו למהדורא שניה. ומכלל תשובתו שם הביא את המלה „ומקממת" ג) שהשתמש בה. לומר כי ה' חננו לרעת חלק מן החכמה ולא כלה. ועוד שני מאמרים אחרים המובאים בהקדמה מקומם לפי השערתי בשער זה. והם: ונער ה' את רוח סעדיהו • וישקד סעדיהו ד). וכפי הנראה דבר הגאון בשער הזה משלשלת יחוסו ושהוא מבני שלה בן יהודה ה). והראב"ד בס' הקבלה לקח את דבריו בענין זה מס' הגלוי. וכמו כן שם הוא מקום הספור שגזר רב סעדיה תענית צבור בעת ששלטה בסורא מגפת הרבר. וה' שלח עזרתו מקדש ועצר את המגפה (ראה בהוספה שלישית). — ואם תצדק השערתי כי הראב"ע בספרו יסוד מספר הביא מאמר אחר מס' הגלוי (ראה למטה). אוי נצטרך לומר כי מקום המאמר ההוא היה גם כן בשער הרביעי.

בשער החמישי דבר רב סעדיה אודות באורי יסודי המצוות וגם אודות העתידות לעם ישראל. ושם חשב הגאון את הקץ. ואל השער הזה הורה מקום ר' אברהם בר חייא בס' מגלת המגלה כאשר זכרנו למעלה 1).

6) כמובא למטה בהוספה שלישית.

7) ראה למטה בהקדמת ס' הגלוי דף ג' ע"ב שורה 21. וגם בס' האגרון השתמש רס"ג במלות: מיום נחתום חזון ונביא. ראה למעלה (עמוד נ"ה שורה 10—9). והוא על דרך לשון הכתוב (דניאל ט' כ"ד) ולהתום חזון ונביא.

8) שם בהקדמה דף ה' ע"א שורה 11.

9) שם בהקדמה דף ד' ע"ב שורה 5 ושורה 10.

10) שם בהקדמה דף ד' ע"ב שורה 14.

11) והנה גם בס' האמונות חשב הגאון את הקץ. ואולי הרכיב את דבריו בענין הזה בס' הגלוי שחבר אחר זה. ועל דבריו בס' האמונות השיג הרסב"ם באגרת תימן ואמנם השתדל להצדק את כוונתו הרצויה. ור' ידעיה הברדישי בכתב התנצלות (תשובות הרשב"א סימן תי"ח) יאמר כי הרס"ג הגיע לזה מפני המרצת השתדלותו להסות לשונות התורה והנביאים אל המושכל ובעבור זה חשב בחשבון בעלי משפטי [הכוכבים] ואצטננינות.

בשער הששי ספר הגאון את כל הצרות אשר עברו עליו והמכאובים אשר סבל משונאיו אשר בקשו את נפשו ואיך התפלל לה' וחליץ את נפשו ממות. ובשער הזה היה כפי הנראה מקום המלות: [יחל סעקיהו תענתו מקרום ח]. המובאות בהקדמה.

בשער השביעי היה נמצא עצם הווכח עם שונאיו וזרופיו אשר כנה אותם בשמות של גנאי הקרובים בכתב או במבטא לשמותיהם האמתים. גם המשיל עליהם משלים בדרך מליצה. ועל כי אחז הגאון בספרו זה סגנון מליצות כתבי הקדש הלך גם בזה בדרכי ספרי התורה והנביאים לשנות את שמות בני האדם לכוונה מיוחדת. כאשר העיר על זה בעצמו בהקדמתו למהדורא שניה. וגם בתלמוד נמצא כמו אלה (ג). ואצל הערבים היה למליצות כאלה שם מיוחד הגא וחברו בו ספרים ומאמרים (ג). ובהקדמתו זכר חמשה שמות ראשי מתנגדיו והם: הראשון דויד הנשיא (ריש גלותא) שהסב את שמו ידוד. ר"ל ינום ויסוג אחור (ד). השני כלף (Chalaf וגם Chelef) הוא שמו הערבי של ר' אהרן בן סרגאדו שְׁכָנְהוּ כָּל בַּיַּת הַיְיָ (ה). השלישי מוסי (Musa) שאולי הוא שמו העצמי של רב כהן צדק ראש ישיבת פומבדיתא. והסב את שמו דרך בזיון וגנאי מאוסה אמו (ו). הרביעי חנניה שכפי הנראה הוא רב חנניה בן רב יהודה גאון ואבי רב שרירא גאון (ז). וכנה את שמו חנניה (מלשון אנינות ואבל). והחמישי הוא ישי שאולי

(ח) שם בהקדמה דף ד' ע"א שורה 22 ודף ה' ע"א שורה 12. ואמנם יוכל להיות ג"כ שהמלות האלה לקוחות משער הרביעי בספור רס"ג אורות התענית שגור.

(ט) כן למשל ע"ד האמורא קרנא (שבת ק"ח ע"א. בתרא פ"ט ע"א): מה שמך קרנא תיפוק ליה קרנא בעיניה. את האמורא רב המנונא קראו סבי דנוניא (קידושין כ"ה ע"א): קרנונא. את האמורא רב יהודה בר יחזקאל כנה איש אתר (שם ע"א): בר שויסקאל. והכנויים בית כרוא ועין קוץ לבתי תפלות האיליים (עבודה זרה מ"ו ע"א). גם כנויי נדרים ושבעות שייכים לזה.

(י) ראה גידון זה מאמר René Basset במה"ע הצרפתי Journ. Asiat. לשנת 1890 חלק ב' עמוד 203 והלאה. ור' משה בן עזרא שלא היתה דעתו נוחה מדרך ההתול הזה (ראה במה"ע הצרפתי רעיו ד' עט' ושזויוו XXI, 116) אולי כוון גם לרב סעדיה בס' הגלוי.

(יא) את המלה ידוד יתרגם רס"ג למטה בהקדמה יה רב. וכן בתהלים (פ"ח י"ג) מלכי צבאות ידרון ידרון תרגם הגאון: פאן אלמלוך דוי אלגויש סינפרון ענהם ויהרבון (כי המלכים בעלי הצבאות יברתו וינוסו מהם). וכפי הנראה כוונת הגאון היתה כי אף כי לעת כזאת נברה ידוד בן זכאי והגלה אותו עוד יבוא יום שהוא בעצמו יהי מוכרח לברוח.

(יב) את השם הערבי של ר' אהרן יקרא ר' נתן הבבלי (ביוחסין ד"א דף צ"א וצ"ב) כלב תחת כלף שאולי לא היתה כוונתו לגנאי. כי יכנהו שם אדם חשוב ואדם גדול בחכמה. אולם גם את השם קָלָב בן יפונה בארו הקדמונים כמו קָלָב. כאשר כן קראו הערבים לאדם בשם זה. כמו שהעיר אבן כרוך בכתאב אלמוזנה (שרש כלב).

(יג) כאשר נראה למטה היה הגאון כהן צדק ממתנגדי הגאון רב סעדיה. ובכל ספרות ישראל נמצא רק שני אנשים ששמום היה כהן צדק ושניהם גאונים. הראשון רב כהן צדק בר אבומאי גאון סורא. והשני רב כהן צדק בר יוסף. ונמצא בחלכות רי"ץ בן גיאת (שערי שמחה חלק ב' עמוד ק'): וכך סדר רב כהן צדק וכן אמר מר רב משה אי ניהא ליה למישתי וכו'. ואולי רכ"ץ ור"מ איש אתר הוא ובמאמר השני יפרש נ' גיאת את מאמרו הראשון. אף כי במאמר או"ח (סימן תפ"א) חשבו לשני אנשים כנראה לפום רהיטא. ורב משה הכהן בר יעקב (שישב על כסא הגאונות בסורא קודם רכ"ץ) היה לו ג"כ שם אתר רב משרשיא.

(יד) בעת גאונות רב כהן צדק בפומבדיתא שמש רב חנניה שם בפקודת ראש כלה (אלוף).

היה ראש כלה או אלוף בישיבת פומבדיתא. והסב את שמו **יְשִׁמּוֹת** (ח). וכמו כן יוכל להיות ששלשת האנשים האחרונים היו מראשי המשפחות העוזרות לדוד בן זכאי וסיעתו ובעת שנדרף רב סעדיה על צוארו נכנסו האנשים האלה בעובי הקורה, ובשלשת השערים האחרונים (אשר אמנם לא נדע אם היו נמצאים כבר במהדורא ראשונה או נתוספו בשניה) למד רב סעדיה את דרכי לשון עברית ואופני חבור המאמרים והמליצות בעברית. ואף כי בענינים אלה כבר חבר הגאון את ס' האגרון בשתי מהדורות. אולם כבר עברו כמה שנים מיום שהוציא את החבור הזה לאור. ואולי היה בחפצו לתת ממנו מהדורא שלישית עם תקונים והוספות כפי החדשות שנתחדשו אצלו בחכמת ידיעת שפת עבר ומליצותיה.

ואחרי צאת המהדורא הראשונה מספר הגלוי לאור כמוכן מאליו לא החרישו מתנגדי הגאון. וביחוד התעורר הגדול שבהם הוא רב אהרן (כלף) בן סרגאדו אשר כפי עדות ר' נתן הבבלי לא חס על כסף רב לשחד את ממשלת הכלוף בבגדאד ולהוריד את רב סעדיה מסכסא הגאונות. ולבד מן המלחמה אשר ערך נגד הגאון בהוגו הרב עוד יצא נגדו בחרב עמו. ובחלק ממחברתו הנשאר לפליטה (ראה הוספה שלישית) "לבד מדברי חרף ונדוף מרבה להכיל נמצאו גם איזה מענות נגד ס' הגלוי. ואלה הן המענות:

1. נגד מה שאמר הגאון שהוא משלשלת היחוס מבני שלה בן יהודה טען כלף כי נמצאו בירו מכתבים שרב סעדיה הוא בן גרים. ובמקום אחר אמר על הגאון שהוא מבני הנכר הדי לציים. ר"ל מהנכרים שבעיר דלא צ"ג. גם שאל מדוע לא התייחס הגאון לשבט יהודה לפני שלש עשר שנה? וכפי הנראה כוונתו בעת היה רב סעדיה בבבל וכתב את מחברתו בענין המועדים ומחלוקת בן מאיר (ג).

2. עוד טען כלף על הגאון על אשר כתב את ספרו בתאר סגולה ולפי

ואח"כ בקפודת אב בית דין (דיינא דבבא). ולכסוף אחרי מות רב"ץ (משנת 943—938 למה"ג) בתור גאון.

6) לפי הקרי (בתהלים נ"ה ט"ו). וכבר הביא עוואלד (בייטראגע חלק א' עמוד XI בהערה ועמוד 43) את תרגום רס"ג: פלינסא אלמות אלטביעי ענהם (ישכח אותם המות הטבעי) ר"ל יומתו שלא בדרך הטבע. והערתו לזה: מעני ישימות הו תרגום ישכח מות (הוראת המלה ישימות היא בלשון התרגום ישכח מות. וכוונת המשורר כי תהי אהריתם כאחרית עדת קרח). ואמנם השרש נשה נשא בהוראת שכח נמצא גם בעברית גם בארמית.

7) ראה בהוספה שלישית. ואחרי אשר הודעתי בדפוס הבאור למלת הדי לציים (במה"ע הרוסי זא פיסקי חלק המישי עמוד 184 ובמה"ע האשכנזי איראעליטישע מאנאטשערישט לשנת 1890 עמוד 46) הודיעני הר"א נייבויער כי בכ"ז שקנו מחדש באקספורד נקרא רב סעדיה אלדלציי. ראה למטה אצלנו בהוספה שניה במכתב בן מאיר. — וראה למטה בהוספה שלישית כי כל המענה הזאת של שונאי הגאון אך מאספ ותהי היא.

8) מכתב רס"ג בענין המועדים (או מכתב אחר ממנו?) הערוך נגד בן מאיר נכתב בשנת שנת ארל"ג לשטרות (922 למה"ג). ואחרי אשר בן מאיר זה התפאר ביחוסו קרוב הדבר שרב סעדיה השיבו כי גם הוא מבני משפחה מיוחסת. ואם תכון השערתי זאת אוי נוכל להגבול זמן חבור ס' הגלוי לשנת ארמ"ז לשטרות (5—934 למה"ג).

דעתו בזה הראה רב סעדיה כי יחשיב את עצמו כאחד מנביאי ישראל. ר"ל כי כתב את ספרו מחולק לפסוקים עם נקודות ומעטים כמו כתבי הקדש.

3. גם בדבר התענית שצוה הגאון להתענות בצבור לעצירת המגפה מען כלף כי לא נעצרה המגפה ע"י התענית וכי עוד מתו ביום ההוא איוה אנשים (6).

על המענות האלה ועוד אחרות השיב הגאון בהקדמתו למהדורא השניה ובבאורו הרחב שהוסיף במהדורא זאת לספר הגלוי ביחד עם תרגום. ושניהם כשפת ערבית (5). ולכך מהתרגום והבאור יוכל להיות כי גם בגוף הספר הוסיף במהדורא זאת את שלשת השערים האחרונים המדברים בחכמת הדקדוק והמליצה העברית. והם אולי היו המהדורא השלישית מספר האגרון. — וכאשר נראה למטה הביא רב מבשר מבאורו של הגאון על ספר הגלוי וקרא לו בשם כתאב אלאעת באר (ספר ההסתכלות או ס' ההתבוננות). ואשער כי בשלמותו נקרא הספר: או כתאב אלאמתאל ואלאעת באר (ספר המשלים וההתבוננות) מפני שרס"ג יחיה דעתו כי ספור קורותיו ותלאותיו בחבור זה יהיו למשל ולמופת להקוראים וביחוד למתנגדיו. למען יתבוננו וישלמו אל לבם לשוב מדרכם הרעה ולקחת מוסר. ובעבור זה מצאנו כי הסופר הערבי אבן אלנדיס יאמר כי חבר רב סעדיה את כתאב אלאמתאל בעשרה מאמרים (ג). ובאמת ידענו עתה שבספר הגלוי היו עשרה שערים.

ועל פי מה שנדע כעת ממהות ס' הגלוי ואיכותו אשער כי גם שני מאמרי המליצה טרס"ג שהביא דונש בן לכרט בתשובותיו עליו (110 №) לקוחים מן הספר הזה, ואלה הם: „וכל חכם אהויכח במלי. ולא לצים משנאי האלהים" [למטה בהוספה שלישית נראה כי הגאון קרא את מתנגדו כלף בשם לץ]. „להחכם אשר ישתה דבריו. ולא ישתה במורק דם גפנים" [כפי הנראה היו בין שונאי הגאון אנשים שאהבו לשתות יין. ואודות המלה דבריו שרצה הרשד"ל להגיה דבריו ראה למטה סימן ז שאין צורך להגהה כלל. ולמעלה (עמוד כ"ז שורה א') נשמטו בטעות הרפים המלות: דבריו ולא ישתה].

והנה אם יש לנו להתאונן על אכדן כל שערי ס' הגלוי ביחוד יכאב לבבנו על אבוד השער הרביעי שבו דבר רב סעדיה אודות חבורי הרבים בפרטות והטובות אשר צמחו על ידיהם לישראל. ובאמת לא התהלל הגאון במתת שקר. כי על ידי מלחמת התנופה אשר נלחם עם ראשי הכופרים בדת ישראל לגמרי (כחזיו הבלזי וחכריו) ועם הכופרים בתורה שב"פ (כענן. בנימין. בן סאקויה.

(6) ראה בטול המענה הזאת למטה בהוספה שלישית. ותשובת הגאון עליה לא הגיעה אלינו.

(7) וכן גם הקראי בספרו (למטה סימן ו') הביא מן התפסיר שהוא המירוש לס' הגלוי (לפי כ"ז ב').

(8) ראה ספרו הנקרא פהרסת אלעלום (רשימת המדעים. נדפס בלייפציג 1871) עמוד 23. והשערתו זאת הגדתי כבר בשנת 1883 בהערותי לספרו של גראָסין (בהעתקה רוסיית עמוד 583 הערה ק"ם). ועתה נתחזקה השערה זאת ע"י ספרו של רב מבשר.

זבן זימא) השיב את אמונת ישראל האמתית על תלה וחזק את הדת היהודית על בסיס נאמן וקיים. כאשר ידובר מזה בפרשות בתולדותיו בזכרון רס"ג וזכרון ספריו. וגם בהקדמה זו הביא איזה הערות נגד מכחישי תורת משה אשר גכבו עליה שאלות וקושיות והשתדלו להראות כי נמצאו בה חלילה דברים של מה בכך נעדרי התועלת. גם הביא בשמו את חייו הבלכי. והעיר כי ספר מענותיו של חייו נכתב לפני ששים שנה (6). ואם נאמר כי המהדורא השניה מס' הגלוי נכתבה בערך שנת אלף רמ"ז לשמרות (6—985 למה"נ) יצא לנו לזמן חבור ספרו של חייו בערך שנת אלף קפ"ו לשמרות (875 למה"נ). ועל הזמן הזה של חייו תורה גם עדות הקראי אבן יוסף יעקב אלקרקסאני באמרו כי מוסי אלו עפר אני הנקרא גם כן אבו עמרואן אלתפליסי השיב על שאלות חייו (3). ואלתפליסי זה היה בנערותו בסוף ימי בנימין נהוגדי וישמעאל עכברי שחיו בראש המאה התשיעית למה"נ. ועוד נדבר מזה בתולדות רס"ג.

ונעיר פה על איזה דברים שנוכל ללמוד מן השארית אשר נשארה לנו לפליטה מספר הגלוי. והנה מה שנוגע אל מהות הספר הזה עצמו בשתי המהדורות לעת כזאת כמעט כל ידיעותינו אידותו לקוחות מן ההקדמה. וזולת זה נלמד לדעת שמות איזה מחברי ספרים שהיו בלתי נודעים עד עתה: אלעזר בן עיראי שחבר בעברית ספר חכמה הרומה בתכנתו לס' קהלת (2). אנשי קירואן שהעתיקו לעברית חבור שעדי הנוצרי (או: משירים בשפת סורית ?) (7). בן מאיר שיצא לחלוק נגד חכמי בבל בענין קביעת המועדים (8). גם הביא

(6) לבד מהנוכח בהקדמה דבר רס"ג אודות חייו גם בשער הרביעי מגוף ס' הגלוי כאשר זכרתי. ומשם כפי ההשערה שאב הראב"ד את הספור שרב סעדיה ראה מלמדי תינוקות מלמדים את ספרו של חייו בספרים ובלוחות. והנה אצל הראב"ד בס' הקבלה נאמר: ואחד מהם [מן המינים והכופרים] חיו אלכלבי אשר בדה מלכו תורה. והעיר רב סעדיה שהוא ראה מלמדי תינוקות מלמדים אותה בספרים ובלוחות עד שבא רב סעדיה ונחטם. ור' סעדיה אבן דנאן ששאב דבריו אודות רס"ג מס' הקבלה שינה והוסיף בדבריו לגרועותא וכתב (תמדה גנוזה עמוד 28): והשיב [רס"ג] על המינים ועל הקראים [אולם אצל הראב"ד נאמר זה כופרים כי במלת טינים יכנה תמיד את הקראים] תשובות נצחות. ובימיו [הוסיף מלה לגרועותא וללא אמת] היה חייו הבלכי יש"ע שבש"ע [צ"ל: הבלכי ישו"ז (ימח שמו וזכרו) שכשף] והסית והדיח הרבה מישראל וכחש בתורת ה' וברד מלכו תורה חדשה אשר הורתו השטן. הוא חייו פלוסוף וככשף גדול היה [כשוף וככשף מאן דכר שמייה?]. והעיר רבינו סעדיה ז"ל שראה מלמדי תינוקות בערי אלבלב לבבל [גם זאת הוספה לגרועותא היא. כי העיר כלך אינה בבבל. ומעולם לא היה שם רס"ג] מלמדים תורת חייו' וכו'. -- והנה זה יוכל להיות למשל איך לא נזוהרו לפעמים האחרונים בהעתיקם את דברי הקדמונים והוסיפו וגרעו ככל העולה על רוחם.

(7) בבאב ט"ז ממקאלה א' מספרו כתאב אלנאואר יאמר אלקרקסאני ע"ד אלתפליסי: ולה גואבאת מכאיל ינסבהא אלי חייוה. ובעברית: ולו תשובות על השאלות שהוא מוחסן לחייוה.

(8) וזה לא ככיר נתפרסם כי גם בהקדמת רס"ג לפירוש ס' יצירה הביא פסוק אחד (אחוז בן שלשת חספוקים המובאים בהקדמת ס' הגלוי) על שם אלעזר בן עיראי. ראה למטה.

(7) המקום המדבר מאנשי קירואן נשתבש כפי הגרואה מסופר הכ"י וקשה עתה להוציא ממנו דבר ברור.

(8) מכתב בן מאיר זה הבאתי למטה בהוספה שניה מכ"י באוקספורד עפ"י העתקה ששלח לי בטובו הר"מ גייבויער מראש המכתב ועפ"י כ"י הנמצא בפה מסוף המכתב.

הגאון פסוקים מגוף ספר בן סירא בעברית שלא נמצאו במקום אחר. וכפי הנראה מצא אותו בין ספרי הישיבה בסורא (כאשר השתדלתי להוכיח למטה בהוספה ראשונה). ורב נסים בר יעקב מקירואן בספר המעשיות שלו הביא פסוק אחד מבן סירא אשר עד עתה הוא נודע לנו רק מס' הגלוי (f). וכפי הנראה לקחו משם. גם נודע לנו מהקדמת ס' הגלוי זמן חיוי הבל כי שלא היה נודע עד כה ושם הספר שחבר הגאון נגד בן מאיר בעברית ומהותו ואיכותו (ואולי הגיע לידנו יתר הפליטה גם ממנו בכ"י אוקספורד. ראה למטה בהוספה שניה). וכמו כן יודעו לנו שמות כמה ממתנגדי הגאון בעת המחלוקת שלו עם הנשיא. גם כמה וכמה פרטים מחיי רב סעדיה וממצב ישראל בעת ההיא נלמד לדעת משארית הפליטה הזאת. כאשר נדבר מזה ביחוד בזכרון רס"ג.

ומן האמור למעלה נדע כי המחברים האלה הביאו את ספר הגלוי או השתמשו בו:

- רב אהרן (כלף) בן סרגאדו מתנגד הגאון.
- רב מבשר בתשובותיו על רס"ג.
- דונש בן לברט בתשובותיו על רב סעדיה (בספק).
- רב נסים בר יעקב מקירואן בס' המעשיות שלו (בספק).
- ר' אברהם בר חייא בספרו מגלת המגלה.
- ר' אברהם בן דאוד בס' הקבלה והמביאים דבריו.
- ר' משה בן עזרא בכתאב אלמחאצרה (בספק).
- ר' אברהם אבן עזרא בס' יסוד מספר (בספק).
- מחבר קראי ששמו פלאי בס' יוכוח נגד הרבנים.
- ר' יעקב בר נתנאל בשאלתו להרמב"ם (בספק).

ג. הקדמת ספר הגלוי בערבית (עם תרגום עברי) וראשית הספר בעברית וערבית הנמצאות בכ"י בפטרסבורג.

בכ"י דפה נמצא קונטרס בעל שמונה דפים (מ"ז עמודים) נייר מחוברים יחד שנפסדו ובלו כה וכה מרוב יושנם. ועל כי לפי הנראה יחסר אך מעט מראש ההקדמה (ה) לכן נראה כי בעצם וראשונה היה הקונטרס בעל עשרה דפים. ועתה יחסרו ממנו הרף הראשון והאחרון. ומי יודע כמה וכמה קונטרסים באו אחרי הקונטרס הראשון. בכל עמוד ממנו כ"ב או כ"ג שורות בכתובה קדומה מזרחית. וכמו בס' האגרון כן גם פה הוספתי נקודות ההכדל בגוף הערבי הנמצאות בכ"י רק כה וכה. ובראשונה חפשתי את הב"י (אשר דברו ממנו אבן רשף פ"ן גוייגער) ולא מצאתיו. ורק מצאתי הצעת מכתב (ענטוואורף) מפירקאוויץ אל המנוח רח"י גורלאנד ז"ל מן ר"ח תמוז תרל"ג. ושם כתוב ששלח להאגרון את הקדמת ס' הגלוי בהעתקת אפרים דיינארד ז). ופניתי אל גורלאנד נ"ע והוא נהג עמדי בטובת עין ושלח לי את ההעתקה הזאת (ג). ובעוד אני עמל ויגע בהעתקה זאת שאינה נקיה משבוישים (אף כי אבן רשף תקן בה בכתובת ידו כמה וכמה משבוישי המעתיק דיינארד) והנה גוף הב"י הישן היפיע לנגד עיני בתכריך אחד עם גוף הב"י מהקדמת ס' האגרון. ובעליצות נפשי קראתי: ברוך ה' ואעשיר! כי אשמח וארנן את לב הקוראים המוקירים את דברי רס"ג וזכרונות ימי תולדותיו לחג האלף משנת הולדו. וזמעשי בס' האגרון כן מעשי בס' הגלוי. כי גם פה ערכתי את הגוף הערבי (ותרגומי העברי) עמיד בעמוד ושורה בשורה. ועל כי מיושן העלים יוכל להיות כי איזה מלות ואותיות שהיו נכרות בשנת תרל"ג נשחתו עתה. לכן אציין בהערות המלות והאותיות הנמצאות בהעתקת אבן רשף לכד ואינן נראות עתה בגוף הב"י.

(ה) כנראה מזה שנמצאו בה המלות א מ א ב ע ד (אחרי השבת לה') שמדריך מחברי הספרים בערבית להציגן בראש ההקדמה אחרי התהלה לה'. וכן עשה רס"ג בראש פירושו לס' משלי (כתאב טלב אלחכמה) הנמצא בכ"י בפה. וכזה נמצא גם בראש פירושו לס' יצירה. ובראש הקדמתו לס' האמונות והדעות במקום א מ א ב ע ד כתוב: אמא עלי אתר מא אפתחנא בה (ובהעתקת נ' חבון: ואחרי מה שפתחנו בו). וראה צייטשריפט דער דייטש. מארגענל. געזעלש. לשנת 1881 עמוד 778.

(ז) ואלה דברי הצעת המכתב (אשר אמנם אולי שנה אח"כ איזה מלות בגוף הכתב):
הקדמת ספר הגלוי עם העתקתו לעברית אשר העתיק אהובי בני רשף [ר' שמואל פירקאוויץ] הבלשן המנוח, שכרתי את הרבני כהר' אפרים [דיינארד] והעתיק את ההקדמה במרובעות ואת ההעתק באותיות רש"י הנהוג באחינו האשכנזים, ואתה יודעי חשבת שהוא העתיק בעבורך וכתבת לו שבה תודה כי לא ידעת שהוא עמל בעבורי בביתי ועל שלחני במחיר ידוע, ואני הגהתי אותם בדיוק כפי האפשר כראוי להוצאה לאורה, ובעת הדפוס ראוי להשמיט דברי תימונתו [של דיינארד] לבל יתפאר עלי. ובאמת נמצאו בהעתקה כמה תקונים ישרים מכ"י פירקאוויץ לפי גוף הב"י. ואת ההעתקה לעברית מנכדו שוכר לא ראיתי עד היום.

(ג) חבל על דאבדוק! כי בעוד אני עוסק להעריך לדפוס את המחברת הזאת הגיעה הנגב בשורה הרעה מפטירתו פתאום ביום כ"ב לחדש אדר התר"ן (1/4 März) בשנת הארבעים ושבע לימי חייו. וכל יודעי המנוח ומכיריו יעידו כי היה אוהב נאמן לחכמת ישראל ותמיד עבד את עבודתה בכל מאמצי כחי. יהי זכרו ברוך ותנצ"ה. [סוף אדר התר"ן].

- (דף א)... והחשבון וכל מה ששייך לזה (ה) והעבור (ם)
 נותן הדעת אל האדם ועל דרך שאמר המלמד אדם (ג)
 דעת. ואחרי [השבח לה' נאמר] כי החדשות שנתחדשו
 בעת שמצאה חכמת הבורא להכרח לשלוח את הנביאים] (אם)
 5 בה. היו הנביאים מופקדים לכתוב מה שצו בו.
 מהן מה שידע החכם יתעלה (ג) שבו [נמצא] לאומתו
 אושר. וזהו מה שנמצא בכל העשרים וארבעה הספרים הקדושים.
 ומעת שפסקה הנבואה היתה מלאכת החבור ממה שיתחדש
 בזמן ומה שיעלה על הדעת אל החכמים (ד) שיעשו
 אותו מוסר ולקח לבאים אחריהם. כמו שמצינו 10
 ש שמעון בן ישוע (ה) בן אלעזר בן סירא חבר ספר
 מוסר הרומה לספר משלי [שלמה] בפרשיותיו ופסקויו
 ועשהו מסומן ומוטעם (ו). וכמו שחבר אלעזר בן
 עיראי (ז) ספר חכמה הרומה לספר קהלת
 15 בסדרו ופסקויו מוטעם ומסומן. [וכמו]
 שכתבו בני חשמונאי יהודה ושמעון ויוחנן ויונתן
 ואלעזר בני מתתיה ספר במה שעבר עליהם (ח) הרומה
 לספר דניאל כלשון הכשדים. ובזמננו זה
 חברו אנשי קירואן ספר בעברית ממה שנמצא אצלם
 20 מן שעדי הנוצרי (ט) מופסק לפסוקים מוטעם
 בטעמים. וכמו שחברתי בהיותי בעראק [כבל] ספר
 בעברית לפי דעת מי שהיה אז [ראש] (י) כמה
 שקרה להאומה מחמא בן מאיר (יא). [והוא הנקרא]

- (א) כפי הנראה חשב רס"ג בדף הקודם את החכמות והיריעות הנמצאות בין האנשים.
 (ב) המלמד. תהלים צ"ד י'.
 (ג) החכם יתעלה. כן יכנה פה רס"ג את ה'.
 (ד) אל החכמים. מזה ידבר גם כן למטה בהקדמה (דף ג' עמוד א'). וראה הערתנו שם.
 (ה) שמעון בן ישוע. אין ספק שזה טעות הסופר הטעתיק במקום ישוע בן שמעון.
 ולמטה יביא הגאון איזה פסוקים מספר בן סירא. ואורות הספרים והסופרים שזכרו פה ראה
 למטה בהוספה ראשונה.
 (ו) מסומן ומוטעם. ר"ל מסומן בסימני הנקודות ומוטעם בטעמים. וכן למטה.
 (ז) אלעזר בן עיראי. אורותו ראה למטה בהוספה ראשונה.
 (ח) שעבר עליהם. שקרה להם.
 (ט) שעדי הנוצרי. לפי הגהתי בגוף הערכו אולי ההוראה היא: משירי הנוצרים.
 ותהיה הכוונה לאחד מספרי האפוקריפא בשפת סורית. ולפי הגהת ראוען צריך לתרגם המאמר
 במה שעבר עליהם על ידי שעדי הנוצרי.

- (דף א.)... ואלחסאב וסאיר מא לאאם דלך פתסב[הא] *
 ואהב אלמערפה ללאנסאן ועלי מא קאל המלמד אדם
 דעת : אמא בעד פאן אלחוארת אלדי חרתת [פי]
 אלומאן אלדי אוגבת חכמה אלכארי בעתה אלאנב[יא]
 5 פיה כאן אלאנביא יתולון כחבה מא יומרון בה
 מנחא מא יעלם אלחכים גל גלאלה אן פיה לאמתה
 צלאחא ודלך מא פי אלכד ספר אלמקדסה גמלה
 ומנד ארתפעת אלנבוה צאר תרוין מא יחדת
 פי אלומאן ומא יכטר עלי אלכאל אלי אלעלמא אן יתבתן
 10 דלך תאדיבא ותעלימא למן בעדהם כמא וגרנא
 שמעון בן ישוע ¹ בן אלעזר בן סירא אלף כתאב
 אדאב שבה ספר משלי פי פצולה ופואסיקה
 וגעלה מסמנא מטעמא . וכמא אלף אלעזר בן
 עיראי כתאב חכמה ישבה ספר קהלת פי ²
 15 אנהמאמה ופואסיקה מטעמא מסמנא . [וכמא]
 אתבתו בני חשמנאי יהודה ושמעון ויוחנן ויונהן
 ואלעזר בני מתתיה כתאבא פי מא מר בהם ישבה
 כתאב דניאל בלגה אלכסראנין . ופי עצרנא היא
 אלפי ³ אהל אלקירואן כתאבא עבראניא פימא להם
 20 מן שעדי אלנצראני ⁴ מפסק פואסיקא מטעם
 בטעמין . וכמא אלפת ואנא באלעראק כתאבא
 עבראניא ען ראי מן כאן באלחצרה [ריסא] ⁵ פימא
 ורר עלי אלמטה מן כמא בן מאיר [והו אלמסמי]

* כל הנוסף בחצאי רבוע הוא נוסף ממני עפ"י ההשערה או עפ"י העתקת פירקאווין וליתר באור .

¹ שמעון בן ישוע . צ"ל ישוע בן שמעון .

² פה נמצא קרע בכ"י ואולי תחסר מלה .

³ אלפי . צ"ל אלמו .

⁴ שעדי אלנצראני . אולי צ"ל שערי אלנצראני . והבארון ראוהו במאמרי הרוסי הגיה : פימא מר בהם מן ש' אלג' .

⁵ בכ"י פה מחק כשעור מלה . ובהעתק פירק' כתוב פה : ריסא .

י) בכ"י נמחקה מלה . והשלמתי על פי העתקת פירקאווין . והגאון יכנה פה את בן זכאי : מי שהיה ראש . על כי העבירו מנשיאות ובחר באחיו יאשיה .

יב) במבוא הבאתי מרברי אכן רשף בהמליין : בן מאיר כן . ובכרמל : בן מאיר בן . אבל בכ"י ובהעתקת פירק' לא תמצא המלה האחרונה . ואודות בן מאיר ראה למטה בהוספה שניה .

- (עמוד ב) (ספר ה) מועדים 6). מקומע לפסוקים ומוטעם
 בטעמים. כמו כן חברתי ספר במה שראיתי
 [איזה] מן האנשים שתחסרנה להם הבחינה וההשתדלות 3). בעברית. מופסק
 לפסוקים מסומן ומוטעם למען יהי יותר קל לקריאה ויותר מסוגל
 5 לשמרו [בזכרון]. ומטרות ג) [ושערי] הספר הזה עשרה הם.
 כל אחד מהם תועיל לאומתנו תועלת ברורה.
 ומהם שבעה המיוחדים למקומות פרטיים. ושלושה האחרונים
 דורשים טובת הכלל ד). וצריך אני לזכור את עקריהם ואת
 הסבה שהניעה [אותי] לחבר את כל אחד מהם. [ואומר כי השער
 הראשון יכיל את] תאר 8)
 10 החכמה. ואיך מצאנו אותה. ומעלות אוהביה. וחטרונות
 מנדיה. והיתה הסבה לכתוב זה מפני
 שאלה ההמוניים 1) התנגדו אלי משנאתם להחכמה
 ומחפצם שלא יהי בין אומתנו לא דעת ולא משפט צדק 1).
 והשער השני [יכיל] חשבון השנים. כמה ארכה הנבואה
 15 [אצל] אומתנו. ובארתי שהיתה אלף שנים. ולכמה שנים
 נגמר קבוצת המשה. והודעתי שזה היה ת"ק [שנה] אחרי
 כן 2). ולכמה [שנים] נגמר התלמוד. וכי כל אלה לא
 פסקו מלהיות נמסר בקבלה עד העת שנכתבו 3). והסבה שהניעה [אותי]
 לזה היא מפני שמצאתי כי [האנשים] הנקראים בשם הרבנים
 20 עתה לא יעמדו על זה 4) ולא ילכו בדרך הקרמונים
 אשר יחיו בפיהם 5) ואשר ממונוניהם יתפרנסו.
 והשער שלישי יודיע מה שיקרה במדינה כאשר
 ישתדל איש עריץ להיות עליה לראש. והסבה

8) ספר המועדים. אודות הספר הזה שקצתו כפי השערתו נשאר לנו לפליטה בכ"י
 באוקספורד ראה גם כן למטה בהוספה שניה.

3) כפי הנראה יחסרו פה איזה מלות. ואולי כוונתי לס' האגרון שהקדמתו היתה בנקודות
 וטעמים.

ג) ומטרות. אולי צ"ל כגוף הערכי ואבואבתחת ואגראין. ועל כל פנים כוונתי
 לשערים או פרקים. ובעבור זה כתבתי הכל בלשון זכר.

ד) אולי צריך לתרגם את המאמר כזה: בשבעה [שערים] מהם נמצאים מקומות [מועילים]
 מיוחדים. ושלושת האחרונים באו אחריהם בכללם.

ה) הנוסף בחצאי רבוע הוא על פי הכתוב בגליון הכ"י אשר אמנם קצתו נמחק.

1) ההמוניים. בעברית אלא נאס = המון עם. דרך בזיון.

2) ולא משפט צדק. כידוע התגלע הריב בין הגאון והנשיא בן זכאי מפני שמיאן הגאון
 לקיים פסק הנשיא שהטח בו את הדין לטובת צד אחד מבועלי הדין.

- (עמוד ב) [בכתאב¹ אל] אעיאד מקטעא פואסיקא מטעמא
 בטעמין. כדלך אלפת כתאכא פימא לקיחה
 [ט] קום מן אהלה מן אלמחן ואלגהד² עבראניא מפסקא
 פואסיקא מסמנא³ מטעמא ליכון אסהל לקראתה ואמכן
 לחפטה. ואגראץ היא אלכתאב עשרה. 5
 כל ואחד מנהא תנתפע בה אלאטה נפעא בינא
 פמנהא ז' הכין מוצעא מוצעא מנה. ואלג' אלאכר
 שאיעה פי גמיעה וינבני אן אדכר עיונהא ואל
 סכב אלדי דעא אלי אתבאת כל ואחד מנהא צפה⁴
 אלחכמה וכף וגדנאהא ופצאיל מחביהא ונקאין 10
 באנציהא. וכאן אלסכב פי אתבאת דלך אן
 אולאיך אלאנאם עאנדוני לשנאתהם ללחכמה
 וקצדהם אלא יכון פימא בין אלאטה עלם ולא עדל:
 [ו] אלכאב אלב' האריך אלסנין כם אקאמת אלנבוה
 [פימא ב] אמתנא פבינת אנהא אלף סנה ואל. כם סנה 15
 אסתתם גמיע אלמשנה פערפת אנהא אלי תק בעד
 דלך. ואל. כם אסתכמל אתלמוד ואן אלגמיע לם
 יולא מנקולין אלי וקת אתבאתהא ואלסכב אלדי דעא
 אלי דלך אני וגרת אלמהסמין באסמא ארבונין 20
 אלאן לא יקפון עלי דלך ולא יסירון בסורה אלאואיל
 אלדין יעישון פי פיהם ומן מעאישתם ירתוקון:
 ואלכאב אלג' תערף מא יחדת פי אלבלאד אדא
 מלב אלאנסאן אלגאיר אלתרוס עליה. ואלסכב

¹ בכ"י נמצא רק חלק מקו התחתון של אות ב' השניה. ובהעתקת פירקאויץ כתוב:
 באלאעיאד.

² ואלגהד. המלה הזאת כתובה בכתיבה דקה על השורה.

³ מסמנא. גם המלה הזאת כתובה על השורה.

⁴ פה כתוב על הגליון: ואקול אן אלאול [ישתמל צ] אל...

(ח) ראה למטה בסיומן ו המקום מס' הגלוי המדובר מענין זה. ושם כתוב תק"י שנה.
 יכפי הנראה גם כאן גם שם צ"ל תק"ל שנה. ראה הערתנו שם.

(ט) זה מוסב על המשנה והתלמוד. והבאים אחרי רס"ג כמו הר"ש בן חפני הראב"ד
 הרמב"ם ואחרים דברו כמו כן בזה כפי סגנון הגאון.

(י) המקום הזה מושך עליו קו חשד (ראה יידישע צייטשריפט שם עמוד 264). וזהו אסמם
 מפני שלא היה נודע המושך המאמר וסופו. ועתה נראה ברור שכונת הגאון פה היא ע"ד התנול
 (איראניש). כי האנשים המכונים בשם רבנים לא ידעו עד מה מקורות הרבנים מחברי
 המשנה והתלמוד, ובודאי נמצאו דברים מוטעים בענין הזה בכתיבי מתנגדי הגאון.

(יב) אשר יחיו בפייהם. ר"ל אשר יזכירו אותם תמיד בפייהם.

- (דף ב) שהביאה לזה הם עניני בן זכ [א'].
 והשער הרביעי יודיע שה' לא ימנע מאומתו איוה א).
 תלמיד (ג) בכל דור שילמדהו ויאיר עיניו למען יורה [אותה] ג)
 וילמדה ותצליח על ידו בענינה. והסכה
 5 לזה היא מה שראיתי בנפשי מה שגמל [ה'] חסר לי
 ולה ד). והשער החמישי הוא באורי עקרי המצוות
 והעתידות ה). הכנסתים בזה הספר ביחד למען יעמוד
 עליהם הקורא. והסכה לזה מפני שראיתי
 נודל הצטרכות וזאומה לדברים כאלה ו). והשער הששי
 10 הוא ספור מה שבא עלי מן האנשים הנקראים שם בשמותם מן
 הצרות והמשטמה ובקשת הנפש ו) ואיך קראתי אל ה'
 ונישעתי בו. והסכה שבהבתי זה למען יהיה למשל
 לכל בעל אמת כאשר יתנגדו לו הרשעים בעת השתדלותו
 בכדי שיקוה ויתפלל ולא יתקצף ולא ימהר להתערב עמהם
 15 וחבורותיהם. והשער השביעי הוא מה שנאמר מן התארים [?] ח)
 והמשלים ט) על כל אחד מן הרשעים י) האלה. היה הצורך לכתוב
 זה מפני שהוא התראה לכל מי שאולי יוכל לנשות יא) אל הרשע
 כמזהם לבל יעשה כזאת אבל בהפך יב). וכן [היה התראה] להם בעצמם
 למען יקחו מוסר וישובו. וזה באור עקרי שבעת
 20 השערים הפרטיים. ואולם שלשת השערים הכלליים הנה הם
 יכולו את כל הספר יג). הראשון מהם ילמר
 את האומה צחות יד) הרבור העברי. מפני שראיתי אותה
 סעת שנברה עליה [הלשון] הערבית והנכסית [עניה בזה] טו)

- א) בנוף הערבי כתוב: שה' לא יניח את אומתו ריקה מאיוה וכו'.
 ב) תלמיד, ר"ל תלמיד חכם, ראה הערתנו למעלה (עמוד מ"ג הערה ה').
 ג) יורה אותה. את אומת ישראל.
 ד) כפי הנראה בשער זה דבר רס"ג כותועלת שהביאו חבוריו לכלל האומה. ולזה כוון
 הראב"ד בס' הקבלה כמובא למעלה במבוא.
 ה) והעתידות. ר"ל חשבון קץ העתיד. ולזה השער כוון ר' אברהם בר חייא בס' מגלת
 המגלה. ואולי גם ר' יעקב בר נתנאל בשאלתו להרמב"ם כאשר העירותי במבוא וראה
 הערה הסמוכה.
 ו) כדברים האלה כוון הרמב"ם (שלא ראה את ספר הגלוי) מדעתו. כי אלה דבריו בזה
 באגרת תימן: ,ואולם מה שזכרת מענין הקצים ומה שבאר רבנו סעדיה ז"ל בהם וכו' וכו'.
 ואנו דנין את רב סעדיה לכף זכות ונאמר שמה שהביאו לענין זה ואעפ"י שהיה יודע
 שהתורה אסרה זה לפי שהיו בני דורו בעלי סברות רבות נשתתות וכו'. וראה בכלל מה שראה
 בדעתו לקבץ המון העם חשבון הקצים כדי לאמץ אותם ולהוסיף על תוחלתם. (קובץ תשובות
 הרמב"ם חלק ב' דף ה' לפי העתקת ר' נחום מערבי. וראה העתקת ר"ש'ן תבון מהדורת גאלוב
 עמוד 39—85). ונגד רס"ג בזה כתבו גם הקראים (לקוטי קדמוניות עמוד 81).
 ז) ר"ל ואיך בקשו רודפי את נפשו.
 ח) התארים. העתקתי מספק לפי תוכן הענין. כי לא אדע אם קריאתי אלו צף נכונה
 היא. ונראית כמו אל דוף (או אל ד נף ?). ואולי היא מעבירת דופי (דברי גנאי). או
 צ"ל רדף בהוראת שמות נרדפים. ור"ל שהוסיף למתנגדיו שמות וכנויים חדשים.

- (דף ב) אלדי דעא אלי דלך אמור דאוד בן זכ[אי].
 ואלבאב אלר' תעריף אן אללה לא יכלי אמתה מן
 הלמיד פי כל עזר יעלמה ויבצרה חתי יפתי[הא]
 ויעלמה ותנצלח בה אחואלהא. ואלסכב [פי]
 5 דלך מא שאהרתה פי נפסי סמא תפצל בה עליי
 ועליה : ואלבאב אלה' שרוח עיון אלמצוות ואל
 עתידות אורדתהא הוא אלכתאב בוצלה יקף
 עליה מן יקראה. ואלסכב פי דלך אני ראית
 שרה' חאנה' אלמטה אלי מתלהא. ואלבאב אל'
 10 חכאיה' מא גרי עליי מן אלקום אלמסמאין פיה מן
 אלאדי ואלהערי וטלב אלנפס ומא כנת אדעו אלי אללה
 ואסתגית בה ואלסכב פי אתכאתי דלך לימתתלה
 כל צאחב חק ירד עליה אדא יגהר מן אל מאלמין
 פיצבר וידעו ולא יצגר פיסארע אלי מכאלמתהם
 15 ומואפקתהם. ואלבאב אל' מא קיל מן אלוצף¹
 ואלאמתאל פי כל ואחד מן האולי אלמאלמין אוגב אתבאת
 דלך כונה רדעה לכל מן עסאה אן יקצר² אלמלם
 מתלהם פלא יפעל כל כונה כדלך להם הם³ אנפסהם
 לעלהם אן ירתדעו⁴ פיתובון פהרה שרוח עיון אל'
 20 אבואב אלכאצה. ואמה אלג' אבואב אלעאמה פהי
 שאמלה לגמיע אלכתאב. אלואל מנהא תעלים
 אלמטה פציה אלכלאם אלעבראני לאני ראיתהא
 מנד גלבת עליהא אלערביה ואלנבטיה [בלאלה]⁵

¹ אלוצף. אות הו' והצ' מסופקות. ובהעתק פירקאווין : א ל ד ו פ.

² יקצר. אולי צ' ל י ק צ ד.

³ להם הם. כפי הנראה המלה הם מיותרת היא.

⁴ ירתדעו. בראשונה נכתב י ר ת פ ע ו. אך הסופר בעצמו תקן אחרי כן אות הפ' לד'.

⁵ בהעתקת פירקאווין כתוב פה פ ל א ל ר ין שאין לו כל מובן. ובכ"ו נמצא פה סחק

וגראים רק שני ראשים מאות ל'. והשלמתי בספק.

(ט) והמשלים. וכן למעלה שורה 12: למען יהי למשל. ובעבור זה נקרא הספר בערבית לפי השערתו גם כתאב אלמאל (ס' המשלים). ראה במבוא.

(י) הרשעים. במלת אלמאל מין יתרגם רס"ג תמיד את המלה רשעים (ראה למשל תרגומו לתהלים א' ו' ג' ה' ט' ו' וכו').

(יא) לנשות. העתקתי היא בספק כאלו היה כתוב בערבית י ק צ ד.

(יב) גם פה העתקתי עפ"י אומרנא. וכפי הנראה נמצא פה בגוף הערבי חסרון או שבוש.

(יג) את כל הספר. כפי הנראה כוונתו פה לספר התנ"ך.

(יד) צחות. בערבית פ צ י ח. וראה הערותינו למעלה באגרון (עמוד ל"ד הערה ח'). עמוד

מ"ה הערה ה'. עמוד ג"ד הערה כ"א).

(טו) בכ"י נמצא פה קרע. ובהעתקת אבן רשף כתוב פ ל א ל ר ין שאין לו כל מובן. ובכרמל (עמוד 68 לפי העתקת נכדו) : כי ראיתי ושמעתי (ז) כי נברה אהבת לשון ערבית.

ואלנבטיה בקרבם ומליצתה (ז). והשלמתי היא בספק.

- (עמוד ב) [מפני ש] שכחה את לִישׁוֹנָה הצחה ה) ודברי מליצותיה.
 והשני ילמד את האומה חבור הלשון וקבוצ
 [ההרוות]. עשיתי אותו כנר המאיר למען יראו ממנו וכן יעשו ויתבוננו
 [ב]י בסדור מאמריהם (ג) ותוכן עניניהם. והשלישי
 5 ילמד אותה חבור מאמרי המליצות. מפני שכל לשון לא תשתלם
 ידיעתה אלא במאמרי מליצה מחוכרים במכמא חלק אל
 חלק למען תתברר כוונת הענינים. ואם לא [תהיה באופן כזה] תִּשְׁחַת
 ותשתנה. כאשר בארתי שלשת הענינים האלה
 בספר השיר העברי (ג). כי בו התאוננתי על שכחת האומה
 10 את הלשון העברית (ד). ובארתי בו תועליות השירים ומאמרי המליצה (ה). וכמו
 שבארתי הרבה מזה גם בשנים עשרה חלקים (ו) אשר
 חברתי להורות את דקדוק לשון העברים.
 וכאשר תקרא האומה את הספר הזה וילמדוהו
 בחוריה תקבל שלש התועליות האלה: תדבר צחות (ה)
 15 בלשון עברית ובשירה ומאמרי מליצותיה. ויקויים בזה כמו
 שאמר ישעיהו: ולבב נמהרים (ז) יבין לדעת ולשון עלגים
 תמהר לדבר צחות. וכמו שאמר אליהוא: ישר לבי (ח)
 אמרי ודעת שפתי ברור מללו. ותתבונן [האומה]
 במה שזוכרו פה הרשעים ונכתב עליהם לדורות ותמנע
 20 מלעשות כמוהם. כמאמר דוד: ויכשילו עלימו (ט) לשונם
 יתנודדו כל רואי בם. וייראו כל אדם ויגידו פעל
 אלהים ומעשיהו השכילו. ואמר איוב: ישמו ישרים (י)

ה) הצחה. וכן למטה (שורה 14) תדבר צחות. גם פה בגוף הערבי השרש פצח.
 ראה למעלה בעמוד הקודם (הערה י"ד).

ג) בסדור מאמריהם. אולי יותר טוב להעתיק: בסדור שיריהם. כי בגוף הערבי תמצא
 פה המלה נטאם.

ג) בספר השיר העברי. כבר ראינו למעלה (עמוד ל') שכן היה שם 'האגרון בערבית.

ד) המקום שבו התאונן רב סעדיה על שכחת לה"ק נמצא בחלק מהקדמת האגרון שהגיע
 לירינו (למעלה עמוד נ"ד ונ"ה).

ה) המקום מס' האגרון שבו דבר הגאון מתועליות המליצה והשיר נאכר מאתנו. וכמו
 הנראה זה היה נמצא במכבוא לחלק השלישי מהאגרון (ס' הצחות).

ו) בשנים עשר חלקים. זה מוסב על החלק השני מהאגרון (ס' לשון עברית) שבו היו י"ב
 מאמרים בדקדוק לה"ק כאשר ראינו למעלה (עמוד ל"ג ול"ד).

ז) ולבב נמהרים. ישעיה ל"ב ד'.

- (עמוד ב) (לסבב תנ)סוהא¹ לנתהא אלפציהה וכלאמהא אלבריע:
 ואלתאני תעלים אלאמה האליף אלכלאם וגמעה
 [אלאנטימה]² געלת הדא כאלסראג יחדון חרוה ויתנבהון
 [ב]ה עלי נמאם כמאבהם ומעאניהם: ואלג'
 העלימהא אלצמאת אד כאן כל כלאם לא תכמל 5
 מערפחה אלא בצמאת הנמעה פי אלקול בעץ אלי
 בעץ חתי תצח בדרך אלמעאני ואלא פסדת
 וחגיירת. וכמא שרחת תדה אלג' אלמעאני פי
 כתאב אלשער אלעבראני פתוגעת פיה לנסיאן אלאמה
 אללגה ובינת פיה מנאפע אלנמאם ואלצמאת וכמא 10
 שרחת כתירא מן דלך איצא פי אליב אלגז אלתי
 אלפתהא לתצחיה אעראב לגה אלעבראניין:
 פאדא קראת אלאמה הדא אלכתאב ותעלמוה
 שבאבהא אנתפעת בהדה אלג' אלמנאפע חפצחת
 פי אללגה ונמאמהא וצמאתהא וכאן פי דלך כמא 15
 קאל ישעיהו ולבב נסתרים יבין לדעת ולשון עלגים
 תמהר לדבר צחות. וכמא ק' אליהוא ישר לבי
 אמרי ודעת שפתי ברור מללו: ואעתעברת
 כמא דכר אלמאלמין בה ודון פיהם ללאגיאל ואנתחת
 ען פעל מתלהם כק' דויד ויכשילו עלימו לשונם 20
 יתנודרו כל רואי כס. וייראו כל אדם ויגירו פעל
 אלהים ומעשיהו השכילו. וקאל איוב ישמו ישרים

¹ בחעתקת סירקאויין כתוב: נסוהא.

² [אלאנטימה]. התבוננתי היטב בכ"י ומצאתי כי שם נמצאו רשומי האות האחרונה מן המלה והיא נראית כמו ד' או ה' או ת'. ושערתי כוספק שצריך להשלים [אלאנטימה]. וכמה"ע הרוסי השלמתי: [אלאלפאט] טרם שראיתי רשומי האות האחרונה. ומהמשך הדברים שנזכרו שם פצח נטס וצמאת נראה כי בשער השני (התשיעי) דבר הגאון אודות הנטאס.

ת) ישר לבי, איוב ל"ג ג'.

ט) ויכשילו עלימו. תהלים ס"ד ט'.

י) ישמו ישרים, איוב י"ז ח' ט'.

- (דף ג) על זאת ונקי על חנף יתעורר. ויאחו צדיק דרכו ומהר ידים יסוף אמיץ. וכל פועל צדק ישא ויסבול הנסיון במכ[אובים מן] אנשים רשעים באופן כזה ולא יחרל, וכאמרו: בצדקתי החזקתי א' ולא ארפה לא יחרף לבכי מימי. כי נודע שהרשעים
- 5 פעמים רבות יבקשו נפשות הצדיקים וה' לא יתנם להרע להם כאמרו: צופה רשע ז' לצדיק ומבקש להמיתו ה' לא יעזבנו בידו ולא ירשיענו בהשפטו. ותוסיף האומה
- תודה לאדוניה [לה'] על אשר לא יעזבנה רוקם בכל דור מאיש שבו חכמה להאיר לה. כמו שהבטיח לה: כה אמר ג' ה' כאשר ימצא התירוש באשכל ואמר אל תשחיתנו כי ברכה בו כן אעשה למען עבדי לבלתי השחיתו הכל. וכמו שהיו הנביאים בזמנם מנהיגים אותה ז' כן יוליכו הצדיקים בדורותיהם. כמו
- 51 שחבר את שניהם ה' ביחר ואמר: ואקים מבניכם ו' לנביאים ומנחוריהם לנוירים האף אין זאת בית ישראל נאם ה'. ואחזתי במה שיבוא [בספר זה] להזהירה שלא תקים עליה ראש אלא אחר בחינה ומשפט ז'. כי הראש הטוב הוא הצלחתה והרע הוא אסונה. כאמרו: ברבות צדיקים ח' ישמח העם ובמשל רשע יאנח עם. ואמר גם כן: ארי
- 20 נוהם ט' ורב שוקק וג'. והתבוננתי [בספר זה] במה שיתיה לעתיד וכמה שנים נשאר עוד עד קץ הישועה י'. כי הכסילים לא ירעו זאת והחכמים ידעוה. כאמרו: והרשיעו וי'

א' בצדקתי החזקתי. איוב כ"ז ו'.

ב' צופה רשע, תהלים ל"ז ל"ב.

ג' כה אמר. ישעיה ס"ה ח'.

ד' מנהיגים אותה. את אומת ישראל, וכן כל השאר. וזה היה כתוב בשער הרביעי כמו שאמר למעלה (דף ב' עמוד א' שורה 4—8).

ה' את שניהם. את הנביאים והצדיקים. כי גם הנזירים לצדיקים נחשבו. ולמעלה (דף א' עמוד א') אמר כזה על החכמים כי הם ילכו בדרכי הצדק. ולפני רס"ג כנראה רחף המאמר המיוחס למחבר נביא הישמעאלים (שמקורו בדרז"ל ראה למטה) כי החכמים הם כמו הנביאים. ואצל הסופרים הערבים המאוחרים שגור המאמר: החכמים יורשי הנביאים; (מאזני צדק לאבו חמד אלגזלי עמוד 91), ואצל ר' יוחנן אלימאנו בשער החשק כתוב: חכמי ישראל יורשי הנביאים (שטיינשניידער בצייטשר. ד. מארגענ. געזעללש. הלך ששי עמוד 539, המוזכר לשנת 1874 עמוד 17) והעיר שם כי מקור המאמרים הוא דברי חז"ל: חכם עדיף מנביא (בבא בתרא דף י"ב ע"א). אולם היה לו להביא ראש המאמר שם: מיום שחרב בית המקדש נטלה נבואה מן הנביאים ונתנה לחכמים. או לפי התקן שם: אע"פ שנמלה מן הנביאים מן החכמים לא נטלה.

- (דף ג) על זאת ונקי על חנף יתעורר : ויאחו צדיק דרכו ומהר ירים יסוף אמיץ : וצבר כל צאלח אמתחן באד[יאת מן] קום טאלמין עלי דלך ולם יול וכן' בעדקתי החזו[קתי] ולא ארפה לא יחרף לבכי מימי : אד יעלם אן אלמאלמין כתירא מא ימלכון נפום אלצאלחין ולא ימכנהם אלה מנהם 5 כק' צופה רשע לצדיק ומבקש להמיתו : יי לא יעו' בידו ולא ירשיענו בהשפטו . ואודרת אלאמה שכרא לרבהא אד לא יכליהא פי כל עצר ממן פיה חכמה תסתצי בה כמא ועדהא : כה אמר יי 10 כאשר ימצא התירוש באשכל ואמר אל תשח' כי ברכה בו כן אעשה למען עבדי לבלתי השח' הכל : וכמא כאנו אלאנביא פי וקתהם ידברונהא כדלך אלצאלחין פי אעצארהם יסוסונהא כמא גמעמהא פקאל ואקים מכניכם לנביאים ומבחור' לנזירים האף אין זאת בית ישראל נאם יי . ואכדת 15 הדרהא פי מא יסתאנף מן תריים ריים אלא בעד מחנה' ואחכאם פאן אלריים אלכזיר סעאדהא ואלשריר שקוהא כק' ברבות צדיקים ישמח העם ובמשל רשע יאנח עם . וקאל איצ' ארי 20 נוהם ורב שוקק וג' . ותבצרת מא יכון לעתיד ומקדאר מא בקי מן אלמנין אלי קץ ישועה פאן אלגהאל לא יעלמונה ואלעלמא יעלמונה כק' והרשיעו

(1) ואקים מבניכם . עמוס ב' י"א .

(2) כידוע בראשונה הסיר רב סעדיה בעת המחלוקת את הנשוא דוד בן זכאי מנשיאותו ובחר במקומו את אחיו יאשויהו (ח סן בערבית) לראש גלות . ואחרי כן גברה יד דוד וישב עוד הפעם על כסא הנשיאות . ואל זה ירמו הגאון פה . — וזה היה כתוב בשער השלישי מס' הגלוי כמו שנאמר למעלה (דף א' ע"ב שורה 23—22) .

(3) ברבות צדיקים . משלי כ"ט ב' .

(4) ארי נוהם . משלי כ"ח ט"ד .

(5) זה היה כתוב בשער החמישי מס' הגלוי כמבואר למעלה (דף ב' ע"א שורה 7) . ומדבריו אלה : אורות מה שיהיה לעתיד ואורות המשך הזמן עד הקץ נראה כי דבר הגאון בשער הזה גם כחבלי משיח הקודמים לגאולה האחרונה . כמו שידבר משניהם גם במאמר השמיני מס' תאמונות והדעות . ובס' הגלוי נתן כפי ההשערה מזה המאמר מהדורא שניה ביתר באור כדרכו גם בשאריו חבוריו .

(6) והרשיעו . דניאל י"ב י' .

- (עמוד ב) רשעים ולא יבינו כל רשעים והמשכילים יבינו .
 והודעתי תנאי המצוות ה) שהצעתי בזה
 ה[ספ]ר . כאשר כבר פתחתי מקור הרבה מהן ונתרחבה
 הבנתן בזה בחסד הרחמן על ידי . כאשר אמר : או תבין ז)
 יראת ה' ודעת אלהים תמצא . או תבין צדק ומשפט
 5 ומישרים כל מעגל טוב . והחבוננתי אל מה שקדם מן
 הזמן וכמה שנים עברו כפי חשבון שנות המקרא והמשנה
 והתלמוד ג) וחבורי האבות ד) . כמו שאמר : כי שאל ה) נא לדור רישון
 וכונן לחקר אבותם . והגיעה להם הבנת השיבות החכמה
 על כל הקנינים והסכימה להם ו) . ולא תפנה אל
 10 דברי הכסילים המבזים אותה . כמו שאמר : יראת ה' ז) ראשית
 דעת חכמה ומוסר אוילים בוו . ואחרי אשר פרטתי
 אלה עשרת השערים וגליתי את תועלותיהם מסופם
 עד חחלתם . צריך אני לבאר גם כן הסבה שהגיעה [אותי]
 15 לתרגם זה הספר ולפרשו ח) . ואומר כי הרשעים כאשר
 ראו שחברתי בקפור אודותם ספר בעברית
 מופסק לפסוקים מסוימן ומימעם אחוו
 ברכילות מגונה ואמרו שזה תביעה לנבואה ע) . וזהו מהם
 חסרון ידיעה י) כמה שכתבתי בראש הספר . כי שם הקדמתי לומר
 20 בשני מקומות שכבר פסקה הנבואה . האחד מהם :
 "לָהֶם יֵתֵר הַנְּבִיאִים" . והשני : "וַנְּתַתֶּם הוֹזֵן וְנָבִיא" .
 ומי שמכחיש בפסיקותה [של הנבואה] לא יזכירנה . ואמר

ה) תנאי המצוות . למעלה דף ב' ע"א שורה 6) כתב כי בשער החמישי דבר מעיקרי
 (או יסודות) המצוות (עיון אלמצוות) . וכפי הנראה הכוונה לטעמי המצוות כנראה מהמשך
 הדברים בפה . או דבר שם אודות המצוות השכליות והשמעיות על הדרך שבאו דבריו בזה
 במאמר השלישי מס' האמונות במהרורא שניה . ועל זה מוסב ההמשך : כאשר כבר פתחתי וכו' .

ז) או תבין . משלי ב' ה' .

ג) מזה דבר גם למעלה וזכר שזה היה כתוב בשער השני (דף א' ע"ב שורה 16—14) .

ד) וחבורי האבות . כפי הנראה כוונת רב סעדיה היא לספרים שנתחברו אחרי התלמוד .
 כגון המדרשים ומסכתות קטנות . ואולי דבר שם גם כן מוזמן מתקני התפלות והפייטנים הקדמונים
 ואודות זמן חבור ספרי בן סירא ובן עיראי ומגלת החשמונאים שזכרם למעלה ועוד דבר מהם למטה .

ה) יראת ה' . משלי א' ד' .

ו) כפי הנראה זה מוסב על האבות (שזכר בשורה הקודמת) שהבינו טעלת החכמה על
 שארי הדברים והשתדלו שמעשיהם יסכימו עם דרכי החכמה . ואולם נוכל לתרגם גם כן כזה :
 ותגיע לה (אל האומה על ידי הספר הזה) ידיעת מעלת החכמה ותשתדל להסכים בפעולותיה
 עמה [עם החכמה] . ולתרגום זה יסכים המשך המאמר : ולא תפנה וכו' שהוא בודאי מוסב על
 אומת ישראל .

- (עמוד ב) רשעים ולא יבינו כל רשעים והמשכילים יבינו:
 ותעלמת שרוט אלמצוות אלמודעה פי היא אל
 [כת]אב כמה כתירא טא פתחת עיונהא ואתסע
 פהמהא פי דלך בפצל אלרחמן עלי ידי כך או תבין
 יראת יי ודעת אלהים תמצא : או תבין צדק ומשפט 5
 ומישרים כל מעגל טוב: וזבהת למא תקדם מן אל
 זמן ומא כלא מן אלסנין פי תאריך אלמקרא ואלמשנה
 ואלתלמוד ותדוין אלאבא כך כי שאל נא לדור רישון
 וכונן לחקר אבותם: וחצל להא שרף אלחכמה
 עלי כל מכסב פאסתפאקת להם ולם תלתפת אלי 10
 כלאם אלגהאל אלדין יורו בהא כך יראת יי ראשית
 דעת חכמה ומוסר אוילים בזו. ואד קד עדרת
 הרה אלי' אבואב וכשפת ען מנאפעהא מן אכרהא
 אלי אורחא פינבני אן אביין איצא אלסכב אלדי דעא
 אלי תפסיר היא אלכתאב. ואקול אן אלטאלמין למא 15
 ראו אני קד אלפת פי כברהם כתאבא עבראניא
 מפסק פואסיקא ומסמנא ומטעמא אכרו פי
 אלתשניע וקאלו אן היא דעוי נבוה והיא מנהם
 גהל במא אתבתה¹ פי אולה לאני קד צדרת פיה
 באן אלנבוה קד אנקשעת פי מוצעין אחרהמא 20
 לתם יתר הנביאים ואלאכר ונחתום חזון ונביא.
 פמן יקר באנקטאעהא לא ידעיהא. וקאלו

(¹) אתבתה. צ"ל את בתתה.

(1) יראת ה'. משלי א' ו'.

(ח) בגוף הערבי כתוב תפסיר הכולל שתי הוראות: תרגום מלשון אל לשון ובאור. ונדע עתה כי במהדורא השנייה מס' הגלוי היה גם תרגום ערבי גם באור רחב. כאשר נראה למטה בראש הספר ובחלק מאמצעיתו ובתשובות רב מבשר. וגם בספר קראי. ראה למטה סימן 1 (לפי כ"י ב').

(ט) תביעה לנבואה שלא בצדק ומשפט (פראטענוואן). ר"ל כי מתנגדי הגאון הביאו את דבתם רעה כי יחשוב את ספרו כמעלת ספרי הנביאים. ובעבור זה כתבו כלשון הקדש והפסיקי לפסוקים והוסיף בו נקודות ושעמים. והאשמה הזאת של מתנגדיו רב סעדיה הגיעה אלינו בגוף דבריהם כמובא למטה בהוספה שלישית.

(¹) חסרון ידיעה. או: העלמת עין בכוונה ממה שכתבתי.

- (דף ד) גם כן שוה הספר יחליש לכבות האומה (א) ער' שתם[תפק]
 בכ"ד כתבי [הקדש] ותחשוב שהם מחוברים כמוהו(ג). וזהו
 גם כן סכלות מהם בסימני(ג) הספרים המתדמים(ד). כי [הם]
 חשבו שסימנם הוא שיהיו מופסקים לפסקים ומימעמים
 5 במעמים. אולם באמת אין סימניהם כמו שכתבו. כי אלה הפעולות
 ר"ל הפסקים(ה) יוכלו האנשים לעשות כמוהם. כמו
 שעשה בן סירא. ובן עירי. ובני השמנאי. ובני
 אפריקא. ולא אחד מהם תבע נבואה(ו). ואמנם
 סימני הספרים הנבואיים שלשה הם(ז). האחד מהם שתהי נזכרת בהם
 10 פעולת הנבואה. או וידבר ה'. או כה א מ ר ה'. כמו שהוא בכל
 הספרים [הקדושים]. או ידיעת הנעלם(ח) כמו במ שלי וק ה ל ת ו ט ג ל ת
 א ס ת ר. והשני. שיתברר למחבר הספר ההוא שהוא
 נביא. אם במופת נסי'. או בעדות נביא אחר עליו.
 והשלישי. שתכנים האומה את הספר ההוא בין כתבי
 15 הקדש ותמסרנו בקבלה עמהם ביחד(ט). ואם לא יתקבצו
 שלשת אלה [הסימנים] רק דבר אחד מהם אוי לא יהי הספר ההוא
 נבואה. ומה גם אם לא יהי בו [אף] אחד מהם. כמו
 שאינו בספר הזה. ולא בספרי בר סירא ובן
 עירי והדומים לשניהם. ואם כן זהו בתכלית הרחוק שתיוחס
 20 אלי הנבואה. אמנם אלה הרשעים לא ידעו מזה.
 וגיגו גם כן את דברי בכסילות ולא ברעת ואמרו כי
 אָמְרֵי ׀יִחַל סַעְרָהוּ׀ דומה למשה שנאמר בו

(א) יחליש לכבות האומה. ר"ל יחליש כח אמונתה.

(ב) מחוברים כמוהו. ר"ל בלא רוח הקדש.

(ג) בסימני. בגוף הערבי חדוד שהוראתו גבולות הרבר שמנבילים אותו מוולתו
 (דע'וינציאן). ובספרי הפילוסופיא זה נקרא גדר. ובמזכיר לשנת 1870 (עמוד 25) מובא מבי'
 הנמצא באוצר הספרים אשר בעיר מינצ'ען שבו נכלל כתאב חד אל אנסאן (ספר נדר
 האדם) מרס"ג בה' שערים שנעתק ללשון הקדש. ואולי ממנו למד ר' אברהם בר חייא הנשיא
 לכתוב ג"כ ספר המכונה גדר האדם (הנזכר בכתב התנצלות הברדשי).

(ד) המתדמים, תרגמתי כפי תקוני בגוף הערבי (אלמטלה). ור"ל ספרי התנ"ך שאלוהם
 השוה מתנגדי הגאון את ס' הגלוי.

(ה) הפסקים. צריך להשלים: והנקודות והטעמים.

(ו) תבע נבואה. אמר כי ספרו נכתב בנבואה.

- (דף ד) איצא הוא אלכתאב יצעף קלוב אלאמה חתי תש[כך]
 פי אלכתב אלכד פתמן אנהא מולפה מתלה. והיא
 איצא גהל מנהם בחרוד אלכתב אלממלה¹ ודלך [אנהם]
 מנו אן חדהא אן תבון מפסקה פואסיקא מטעמה
 5 בטעמין וליס אלחרוד כמא וצפו לאן הרה אלפעאל
 אעני אלפואסיק יקרר אלנאם אן יפעלו מתלהא כמא
 פעל אבן סירא. ואבן עירי. ובני חשמנאי. ובני
 אפריקיא ולא ואחד מנהם ארעי נבוה. ואנמא
 חרוד אלכתב אלנבויה ג' אחרהא אן יבון פיהא דכר
 10 אלוהי אמא וירבר יי או כה אמר יי כמא פי סאיר
 אלכתב² או עלם גיב כמא פי משלי וקהלת ומגלת
 אסתר. ואלב' אן יצח לצאחב דלך אלכתאב אנה
 נבי אמא באיה מעגוה או שהאדה נבי אכר לה.
 ואלג' אן תדכל אלאמה דלך אלכתאב פי מא בין אלכתב
 15 אלמקדסה פתנקלה מגמעווא מעהא. פאן לס הנתמע
 הרה אלג' בל ואחר³ מנהא לס יבן דלך אלכתאב
 נבוה. פכופ אדא לס יבן מנהא ואחר כמא
 ליס פי הרה אלכתאב ולא פי כתב בר סירא ואבן
 עירי ואשבאהמא פולך אלאבער מן אן תנסב
 20 אלי אלנבויה ולבן הולא אלמאלמין לא יעלמין בהיא.
 ותעקבו איצא אלפאטי בנהל לא בעלם פקאלו אן
 קו' ויחל סעדיהו השבה במשה אלדי קיל פיה

¹ אלממלה. צ"ל אלמסתלה.

² אלכתב. צריך להשלים המלה אלמקדסה.

³ בל ואחר. בכ"י כתוב: בל שד ואחד עש קו על אות ד' להורות כי המלה היא מיותרת. או צ"ל שי תחת שד, והוראת הקו על הד' היא להורות כי האות הוואת גשתבשה.

(1) אודות גדר ספרי הנבואה לא נודעו לנו דברי רב סעדיה ממקום אחר. כי במאמר השלישי מספר האמונות והרעות דבר הגאון מגדר הנבואה עצמה. אך לא זכר שם מסימני ספרי הנבואה. ואולי דבר רס"ג מזה בפתיחתו הרחבה לבאורו על התורה או באחר מבאוריו לכתבי הקדש.

(2) ידועת הנעלם. דברי חכמה עמוקה שלא יוכל האדם להשיגם מעצמו בשכלו בלי דוח נבואה.

(3) רב סעדיה יכוון בדבריו אלה למה שקורין עתה קאנאניצימאט.

- (עמוד ב) ויחל משה (א), וזהו גם כן מסכלותם מפני שלא ידעו שזאת המלה היא במקום ויתפלל. וכי כל האומה תִּרְשָׁע לומר זאת המלה על עצמה (ב). ואפילו על עובדי האלילים כאמרו: ויחל יהואחו (ג) את פני ה'. והוא מי שנאמר בו ויעש הרע (ד). ואמרו גם כן: במאמרו „וַיַּעַר ה' אֶת רוּחַ סְעִיָּהוּ" דבר טה מסגנון דברי הנבואה. וזהו כמו כן מסכלותם שלא ידעו כי במלה זאת ישתמשו אפילו על הכופרים. כאמרו: ויער אלהי (ה) ישראל את רוח פול מלך אשור. וכמו כן: ויער ה' (ו) על יהורם את רוח הפלשתים. ואמרו גם כן: איך יאמר „וַיִּשְׁקֵד סְעִיָּהוּ" וזאת המלה [נאותה רק] לפעולות ה'? ולא התכווננו הסכלים שבאמת בה [ישתמשו] בכני אדם. כאמרו: לשקר (ז) על דלתותי יום יום. וכמו כן: שקדתי ואהיה (ח). וכן: ונכרתו כל (ט) שוקדי און. ואמרו גם כן: איך יתיחס אל שלה בן יהודה וכבר עמד זמן רב מבלי שיתיחס אליו? (י). ואומר בתשובה עליהם שאנכי לא בארתי זה היחוס כל זמן שלא היה נצרך לי זה. וכשהוצרכתי אליו הודעתיו (יא). כמו שלא חדל להזכיר את בניהו בן יהוידע בספר שמואל ומלכים ולא פירש את יחוסו. וכשהוצרך לזה בדבר המחלקות (יב) פירש שהוא כהן. כאמרו: שר הצבא (יג) השלישי בניהו בן יהוירע כהן הראש ועל מחלקתו עשרים וארבעה אלף. ואמרו גם כן: ואיך יתהלל [רב סעדיה] באמרו שה' השפיע עליו חכמת יריעת החיות הצמחים

(א) ויחל משה. שמות ל"ב י"א.

(ב) על עצמה. אולי כוונתו לבקשות ופיוטים שבהם ישתמשו בפעל חלה, כמו לחלות ולחנן וכדומה.

(ג) ויחל יהואחו. מלכים ב' י"ג ד'.

(ד) ויעש הרע. מלכים ב' י"ג ב'.

(ה) ויער אלהי. דברי הימים א' ה' כ"ו.

(ו) ויער ה'. דברי הימים ב' כ"א ט"ז.

(ז) לשקר על. משלי ה' ל"ד.

(ח) שקדתי ואהיה. תהלים ק"ב ח'.

(ט) ונכרתו כל. ישעיה כ"ט ב'.

(י) כנראה למטה בדברי מתנגדי הגאון (בהוספה שלישית) הגבילו את הזמן י"ג שנה. וכפי השערתי זה היה בעת שבא רב סעדיה לכתב בענין מחלוקת בן מאיר בקביעות המועדים. כמו שהעירתי בכמוא. ומיחוס הגאון לשלה בן יהודה דבר גם הראב"ד בס' הקבלה (וממנו

- (עמוד ב) ויחל משה, והוא איצא מן גהלהם אך לם יעלמו
 אן הרה אללפטה סקאם ויתפלל, ואן גמיע אלאמה
 יגו קול הרה אללפטה עליהא חתי עאברי אלאצנאם
 כק' ויחל יהואחו את פני יי והו טמן קיל פיה
 ויעש הרע, וקאלו איצא אן קולה ויער יי את רוח
 סעדיהו פיה שי מן אלאלהאם והוא איצא מן גהלהם
 אך לם יעלמו אן הרה אללפטה חסתעמל חתי פי
 אלכפאר כק' ויער אלהי ישראל את רוח פול מלך
 אשר, ואיצא ויער יי על יהורם את רוח הפלש'.
 וקאלו איצא כף יקול וישקר סעדיהו והרה
 אללפטה לאפעאל אלה ולם יתכרו אלגהאל אן חקיקתהא
 פי אלנאם כק' לשקר על דלתותי יום יום ואיצא
 שקדתי ואהיה ואיצא ונכרתו כל שוקדי און.
 וקאלו איצא כף ינסב אלי שלה בן יהודה וקר אקאם
 הרה אלמדה גיר מנתסב עליה פאקול רדא עליהם
 אני לם אשרח הרה אלנסב מהמא לא יחתאג אלי
 דלך פלמא אחתגת (1) אליה שרחתה כמא לם יול
 בניהו בן יהודע מדכורא פי ספר שמואל ומלכו'
 ולם ישרח נסבה פלמא אחתיג (2) אלי דלך פי דבר
 המחלקות שרח אנה כהן כק' שר הצבא השלישי
 בניהו בן יהודע הכהן ראש ועל מחלקתו עש'
 וארכעה אלף, וקאלו איצא וכף ימרח נפכה
 בקיל אן אללה רוקה חכמה אלחיואן ואלנבאת ואל

(1) אחתגת, ציל אחת אגה.

(2) אחתיג, ציל אחת אג.

לקח ר' סעדיה אבן דנאן). ובוראי שאב מס' הגלוי שזכרו שם למטה. ומדברי הראב"ד נדע
 עוד להשלים את הנאמר בזה בהקדמה. כי בגוף ספר הגלוי היה כתוב עוד שהיה מורע
 ד' חגיגא בן דוסא, ואשער כי בעבור זה קרא רב סעדיה את שם בנו דוסא, וראוי להעיר
 כי בעל סדר הדורות (בסדר תנאים ואמוראים, במהדורת משיכל איתן עמוד 144) שרחה את
 דברי היוחסין שכתב כי רחב"ד היה כהן, היה יכול להסתייע גם מדברי הראב"ד בשם ס' הגלוי
 בירחב"ד היה מורע שלה בן יהודה, אם לא שנאמר שזה היה מצד אמו ומצד אביו היה כהן, —
 זגם בדברי מתנגדי הגאון שבאו לירינו נאמר כי רב סעדיה התיחס לזרע יהודה, ראה למטה
 בהוספה שלישית שם.

(א) למטה בהוספה הג"ל נראה כי אויבי הגאון הוציאו עליו קול שהוא בן גרים ומקורו
 מן הנכרים שוכני עיר דיל אן במצרים, ובעבור זה לא היה ראוי לפי דעתם לשבת על
 כסא הגאונות.

(ב) בדבר המחלקות, ר"ל כשבאר בספר דברי הימים מחלקות הכהנים.

(ג) שר הצבא, דברי הימים א' כ"ז ה'.

- (דף ה) והמתכוונות והכוכבים והדומה לזה? ואומר שזה כתבתי לשני פנים. האחד מהם מפני שהספר הזה יצא אל האנשים שלא ידעונו כלל (א), והשני, להזהיר את אנשי הדור שיוזכרו את תועלת האומה [שבאה] על ידי למען לא ירעו המורדים ברעה ויתרחק המבקש [הטוב] מעורם (ב). ולשתי אלה הסבות זכרתי גם כן הצדק והיושר [שלי]. כמאמר עובדיהו לאליהו שזכר לו חלק מצדקתו עד שלא חס על חייו. כאמרו: ועברך ירא (ג) את ה' מנעוריו. הלא הגד לאדני את אשר עשה בהרג איזבל וג' ועתה אתה אמר לך אמר לאדניך הנה אליהו והרגני, ובכל זאת אמנם אמרתי: "ומחקמת". וכוונתי לחלק ממנה ולא כלה. וגיננו את סאמרי: "הענתו מקורם". והאומה תתפלל תמיד: קִשְׁמֵי מְרוֹם תַּעֲנִינֵי. וגיננו גם כן את שני שמות אלה הרשעים ועשיתי את דויד ידוד (ד). כִּלְף קָלֵב מֵת (ה). מוֹסֵי מְאֹקָה אֲמוֹ (ו). חַנְנִיָּה אֲנָנְיָה (ז). יֵשׁוּ יֵשׁוּ מְוֹת (ח). ואת הדומים לאלה. ולא זכרו שהחכם יתעלה [ה'] מנהגו להרים שמות עבריו הצדיקים אל מעלה רמה הדומה לשמותיהם הראשונים. כמו שקרא את אברם אברהם ופרשו אב המון (ט). וקרא את הושיע יהושע (י) ופירושו הנושע בה'. והפך שמות הרשעים למה שהוא יותר שפל ורומה אל שמותיהם הראשונים כמו שקרא את פרעה חפרעיא (יא) ופירושו מכוסה [כרע]. נגזרה [המלה חף] מן ויחף את יב' הבית. וקרא בית [אל]

(א) שלא ידעונו כלל. כפי הנראה כוונת הגאון למאמר רבא (נדרים דף ס"ב ע"א): שרי ליה לאיניש לאודועי נפשיה באתרא דלא ידעי ליה. ושם יסתייע ממאמר עובדיהו לאליהו שנבא הגאון הביאו למטה.

(ב) תרגומי בספק לפי תקוני שהוא גם כן בספק. ואולי יש לדחוק ולפרש לפי הכתוב בכ"י: ויתרחק לגמרי מן המורדים מי שעד עתה היה מסייע להם במקצת.

(ג) ועברך ירא. מלכים א' י"ח ב'. וזה הפסוק הביא גם רבא בנדרים שם.

(ד) דויד ידוד. הכוונה לדוד בן זכאי הנשיא. והמלה ידוד מתורגמת אצלו למטה (עמוד ב' סוף זה שורה 17) ית רב. ינוס ויכרח. וכן בתהלים (ס"ח י"ג) מלכי צבאות ידרון ידרון יתרגם הגאון: סאן אלמליך דוי אלגיוש סינפרון ענהם ויהרבון (כי המלכים בעלי הצבאות יכרחו ויגוסו מהם). וכוונתו כי יבוא יום שיהי הנשיא מוכרח לברות ולהיות בעצמו בכסבו הנוכחי של רס"ג, או שיסוג אחר ממועשיו הנוכחים ויוכרח להשיב את שבות הגאון. כאשר כן היה באמת לבסוף.

(ה) כלף כלב טת. כלף (Chalaf) היה שמו הערבי של רב אהרן בן סרגאדו שנכנס במחלוקת זו בעובי הקורה. גם כתב מחברת מיוחדת נגד הגאון שחלק ממנה מובא בכ"י מחבר קראי. ראה למטה בחוספה שלישיית.

- (דף ה) זמאד ואלכוואכב ומא אשבה דלך פאקול אן הוּא
 אלהבתה לוגהין אחרהמא אן הוּא כתאב יכרז
 אלי קום לם יערפוני קט ואלאכר ארדאעא ללחאצרי[1]
 אן יתדכרו אנתפאע אלאמהּ בי פלא יסי אלמריד
 5 אלאמהּ ויעין אלמקצר¹ ען אלעון. ולהאתין אלעלהין
 איצא זכרת אלצללח ואלאסתקאמהּ כק' עובריהו
 לאליהו פדכר לה בעין צלאחה חתי לא יכאטר ברטה
 כק' ועבדך ירא את יי מנעוריו. הלא הגר לארני
 את אשר עשה בהרג איזבל וג' ועתה אהה אמר
 10 לך אמר לאדניך הנה אליהו והרגני. ומע דלך אנמא² קלת
 ומחכמת געלתה בעצא לא כלא. ואנכרו קולי
 הענותו מטרום. ואלאמהּ דאימא תדעו משמי מרום
 תענינו. ואנכרו איצא תנייר אסמא האולי אל
 טאלטין פגעלת דויד ידוד. כלף כלב מת. מוסי
 15 מאוסה אמו. חנניה אנניה. ישי ישי מות. ומן
 אשבההם ולם ידכרו אן אלחכים גל גלאלה מן
 עארתה אן ירפע אסמא עבאדה אלצאלחין אלי אגל
 מן משאבההּ אסמאיהם אלאולי כמא סמי אברם
 אברחם ופסרה אב המון וסמי הושיע³ יהושע
 20 ותפסירה אלמגאת באללה. וחמ אסמא אלטאלטין
 אלי מא הוא ארון מן משאבההּ אסמאיהם אלאולי
 כמא סמי פרעה חפרע ותפסירה מנשא [שר]
 יתצרף מן קולה ויחף את הבית וסמי בית [אל]

¹ אלמקצר. נראה דצ"ל אלמקצר.

² אנמא. המלה הזאת נתוספה על השורה.

³ הושיע. כן בכ"י מלא.

(ו) מוסי. הוא שם מתנגד אחר משה בעברית ובערבית מוסי (Muça). וראה
 השערתי במבוא.

(ז) חנניה אנניה. כפי הנראה הסב שמו לגנאי מלשון אנינות ואכל או מן השם אנון
 (בראשית ל"ה ט'). וראה השערתי במבוא.

(ח) ישי ישימות. לפי הקרי בתהלים (נ"ה ט"ז). ולפי פירוש הגאון שם הוראת המלה היא
 שתשכח אותו המות הטבעית כי ימות שלא בדרך הטבע.

(ט) אב המון. בראשית י"ז ה'.

(י) הושע יהושע. כמדובר י"ג ט"ז. ובכ"י כתוב הושיע מלא.

(יא) פרעה חפרע. ירמיה מ"ד ל'.

(יב) ויחף את. דבריו הימים ב' ג' ו'.

(עמוד ב) אחר שנעשה בו האליל בית און. כאמרו: לעגלות בית א' און. ואמר: נשמדו ב' במות און. וכמו כן: ובית אל יהיו ג) לאון. והפך שם פשחור אל מגור מסביב ד). ואיזה מקום להפך [הוה]? ה) — מפני שרש [הוראת] השם: מנוחה. אחורי יריעות.

- 5 וזהו מפני שיתחלק [פשחור] לשנים. ונגזר פש מן וינפש שם ו) שהוראתו מנוחה. ויפרש חור — יריעות אהלו דומה לאמרו: חור כרפס ח) ותכלת. ויהי ההפך מזה מגור מ ס ב י ב. יראה מקפת [אותו]. ושינה שם עזה ואשקלון ואשדוד ועקרון לרעה בדומה לשמותיהם.
- 10 באמרו: כי עזה ט) עזובה תהיה ואשקלון לשמטה אשדוד בצהרים יגרשוה ועקרון תעקר. ואמנם שנויי עזה לעזובה ועקרון לתעקר הם מובנים. אך צריכים אנו לבאר אופן הקירוב בשנויי אשקלון ואשדוד. ונאמר כי זה יתבאר גם כן
- 15 בחלוקת כל שם לשנים. ויהי אשקלון אש וקלון. אַשׁ וְקֶלֶף. וזהו כשיחרב. ולכן אמר שמטה. ואשדוד יהי [כשנחלקו] באַשׁ יְדוּד. באש יברח י). ומה אמר בצהרים יגרשוה. ואלה הגזרות הן מסודרות הלשון [העברית]. ועליהן סמכתי בשנותי את שמות הרשעים. ולא אכניס עצמי יא) לכתוב כל הוכחה שיש לי נגדם ובטול כל טענה בספר זה. כי אני הנחתי זאת למקום ההוכחה הכללית [שלי]

א) לעגלות בית. הושע י' ה'.

ב) נשמדו במות. הושע י' ח'. וצ'ל ונשמדו.

ג) ובית אל יהיו. עמוס ה' ה'. וצ'ל יהיה.

ד) מגור מסביב. ירמיה כ' ג'.

ה) ר'ל איזה סבה וטעם להפך זה לפי דמיון המלות?

ו) וינפש שם, שמואל ב' ט"ז י"ד. ונראה כי בכוונה הביא רס"ג את הפסוק מס' שמואל המדבר מאדם ולא הביא מס' שמות (ל"א י"ז) מפני ששם הוא נאמר על ה'. ושם תרגמו הגאון שנתן מנוחה לאחרים כדי להרחיק ההגשמה. והנה יכול היה להביא מפסוק הקודם בשמות (כ"ג י"ב) וינפש בן אמתך. אולם בחר במקום יותר רחוק לשמור מערכוב הפסוקים. או נעלם הפסוק האחרון מטנו לפי שעה.

- (עמוד ב) בעד מא געל פיה אלצנס בית און כק' לעגלות בית אין
 וקאל נשמדו⁽¹⁾ כמות און. ואיצא ובית אל יהיו⁽²⁾
 לאון ויקלב אסם פשחור מגור מסכיב ואין
 מוצע אלקלב לאן אצל אלסם ראהה מסתורה.
 5 ודלך באן יקסם בנצפין פיצרף⁽³⁾ פש מן וינפש
 שם פיציר ראהה ויפסר חור סתארה מהל
 קולה חור כרפס ותכלת. פיכין עכס דלך מגור
 מסכיב חדר מחיט. וגייר אסם עזה ואשקלון
 ואשדוד ועקרון אלי שר משאבהה אסמאיהם
 10 בקולה כי עזה עזובה תהיה ואשקלון לשמטה
 אשדוד בצהרים יגרשוה ועקרון העקר:
 פאמא תגייר עזה עזובה ועקרון העקר. פהמא
 ביינאן ולכנא נחתאג נכיון מוצע אלתקריב לתגייר
 אשקלון ואשדוד. פנקול אן דלך איצא יצח
 15 בקסמה⁽⁴⁾ כל אסם קסמין פיכון אשקלון אש וקלון
 נאר והואן ודלך בכראכהא פמנהא קאל שמטה
 ויכון אשדוד באש ירוד פי אלנאר יהרב.
 פמנהא קאל בצהרים יגרשוה. והרה אלתצריפאת
 מן סראיר אללנה פעליהא אעתמדת פי תגיירי
 20 אסמא אלמאלמין. ולם אלום נפסי אתכאת כל
 חנה לי עליהם וכסר כל מען פי הדי אלתכאב לאני
 רפעת⁽⁵⁾ דלך אלי מוצע אלאכהנאג פי אלאגתמאע

(1) נשמדו. צ"ל ונשמדו.

(2) יהיו. צ"ל יהיה.

(3) פיצרף. האות הראשונה נתקנה ומסופקת. ואולי צ"ל ויצרף.

(4) או בקסמה (כלא נקודות על אות ה').

(5) רפעת. או דפעת.

(ז) יריעות אהל. בגוף הערבי סתארה מן המלה קתר שהוראתה יריעה. וילון. וגסרב
 האיו גאון בפירושו לטהרות כתב (קובץ מעשה ידי גאונים קדמונים עמוד 27 לנגעים פרק י"א
 משנה ז'): קיטו פי' כנון וילון סתר בטיית. וכן בפירוש המשניות להרמב"ם בגוף הערבי
 (כלים פרק כ"ד משנה י"ג מהדורת דערנבורג עמוד 194): וילון אל סתארה. וראה שם גם
 במסכת נגעים (פרק י"א משנה י"א מהדורת דערנבורג עמוד 160).

(ח) חור כרפס. אסתר א' ו'.

(ט) כי עזה. צפניה ב' ד'.

(ט) באש יברח. ר"ל בעת תבער האש יברח מן האש. והמלה ירוד בהוראה זאת הביא
 גם למעלה (דף ה' עמוד א' שורה 14).

(י) ולא אכנים עצמי. בגוף הערבי: ולא אכריה את נפשי.

- (דף 1) אם אצטרך לזה. ואמנם רשמתי את החלק הזה להוכיח את כסילותם שהראו. והנשאר שמור אצלי (ב).
 ודע—ינחך ה'—כי מצב הרשעים האלה היה נגדי. בננותם את המלות האלה כפשעים ועובם את הדברים הטובים מזה הספר ומטרתיו (ג) מלזכור מהם דבר מה. כמצב מנשה בננותו פסוקים מן התורה בתור פשעים ועיבו את האותות והמופתים והמצות [הכתובים בתורה] והדומה לזה. כמו שאמרו הקדמונים: מנשה בן יחזקיהו (ג) היה אומר לא היה לו למשה לכתוב אלא ואחית לוטן (ד) תמנע. וילך ראובן (ה) בימי קציר חטים וימצא דודאים. והדומה לזה. האשים נפשו (ו) בהשפילו את התורה (ז) ועוב את הפסוקים המאירים האלהיים. ואומר בתשובה עליו. ר"ל מנשה—למען לא אניח ריקם הקדמת זה הספר מתועליות הרחקת האשמות מתורת ה'—
 15 כי בני שעיר החרי ויחוס אנשיהם ונשותיהם והמלכים שמלכו כארץ אדום ומהיטבאל בת ממרד וכל מה שכתוב בסוף פרשת וישלח יעקב מן וישב עשו (ח) בהר שעיר עד סופה. ואף כי נראה לנו עתה שאין לנו צורך לדעת אותם ולעמוד עליהם (ט). אולם האבות היו צריכים לזה (י).
 20 כי ה' יתעלה ויתרוסם אסר להם להמית אחר מבני עשו ולקחת את ארצו ואת כספו. כאמרו: אל תתגרו (יא) במ כי לא אתן לכם מארצם עד מדרך כף רגל ונ'.

(ב) שמור אצלי. ואם נקרא כפי א בלא נקודה (=כאפיא) יהי תרגומו: וגם בהנשאר מזה די.

(ג) ומטרתיו. כגוף הערכי ואנראה. וכבר ראינו למעלה (דף א' ע"ב שורה 5) שהגאון השתמש במלה זאת במובן שערי הספר. אולם מה המלה חוכל להיות כפשוטה.

(ג) מנשה בן יחזקיהו. סנהדרין דף צ"ט ע"ב.

(ד) ואחות לוטן. בראשית ל"ז כ"ב.

(ה) וילך ראובן. בראשית ל"ד י"ד.

(ו) האשים נפשו. כנוי (איפצמיומוס) תחת: האשים את התורה.

(ז) בהשפילו את התורה. ואם נקרא כדל כגוף הערכי בלא נקודה יהי תרגומו: בשנותו את מני התורה.

- (דף ו') אן אחתנת¹ אליה . ואנמא רסמת² היא אלבעין ליסתרל עלי
 גהלהם אלדי אמהרוה ואלדי בקי מנה כפיא³ :
 ואעלם ארשך אללה אן חאל האולי אלמאלמין כאנת
 מעי פי תתבעהם הרה אלאלפאט אלענת ותרכהם
 5 פצאיל היא אלכתאב ואנראצה אן וזכרו מנהא
 אשיא כחאל מנשה פי תתבעה פואסיק מן אלתוריה
 עלי סביל אלענת ותרכה אלאותות ואלמופתים ואלמצות
 ומא אשבה דלך כמא קאלו אלקרמא מנשה כן יחזקיהו
 היה אומר לא היה לו למשה לכתוב אלא ואחות לזמן
 10 תמנע וילך ראובן בימי קציר חטים וימצא דוד .
 ואשבאה דלך יעיב נפסה בדל⁴ אלתוריה ויתרך
 אלפואסיק אלבאהרה אלאלאהיה . פאקול פי אלרד
 עליה אעני מנשה חתי אבון לם אכל צדר היא⁵
 אלכתאב מן פואיד תנפי ען תוריה אללה אלעיוב
 15 אן בני שעיר החרי ואנכאב רנאלהם ונסאיהם
 ואלמלוך אלדין מלכו פי בלד אדום ומהיטבל
 בת מטרד וסאיר מא פי אכר פרשת וישלח
 יעקב כן וישב עישו בהר שעיר אלי אכרהא ועלי
 אנא נרי אלאן אנא גיר מחתאגין אלי אלעלם בהא
 20 ואלוקוף עליהא פאן אלאבא כאנו מחתאגין אלי דלך
 לאן אללה גל ועו חמר עליהם קתל אחד מן בני
 עשו ואכזר ארצה או מאלה בק' אל התגרו במ
 כי לא אתן לכם בארצם עד מדרך כף רגל וג'

(1) אחתנת . צ"ל אחתאנת .

(2) רסמת . המלה הזאת נתוספה מעל השורה .

(3) כפיא . אולי צ"ל בלי נקודה על אות כ' .

(4) בדל . יוכל להיות כי צ"ל בלי נקודה על אות ד' .

(5) היא . בראשונה נכתב נץ . ואח"כ נמחק ונתקן מסופר הכ"י .

(ח) וישב עשו . בראשית ל"ז ח' .

(ט) ולעמוד עליהם . בערבית מובנו כמו ולקריתם או ולהתבונן בהם . והשרש

עמד במובן זה נמצא גם בתלמוד (ברכות דף ב' ע"ב) : בין השמשות כהרף עין ואי אפשר

לעמוד עליו (ובירושלמי שם : ולא יכלו לעמוד עליו חכמים) . ובס' המלים לר"י לוי לא

נרשם זה בשרש עמד .

(י) בסנהדרין שם (דף צ"ט ע"ב) נמצא באור הכתוב על דרך דרש אנרה . אולם הנאון

בוכחו עם המינים המונים את התורה היה צריך לתת מעם הכתוב עפ"י הפשט .

(יא) אל התגרו . דברים ב' ה' .

- (עמוד ב) והיו בני שער ובני עשו מעורבים במשכנותיהם.
 ולולא נתפרש להאבות יחוס אלה השבטים מה
 שהיו צריכים לו מאנשיהם ונשיהם לא היו יכולים להבחין בין
 בני עשו האסורים להם ובני שער המותרים
 להם. אולם כשנודעו יחוסיהם להאבות שמרו בזה 5
 מה שאסור להם (א). כי כשנפל אחד מהשבטים בידיהם
 היו שואלים אותו: ממי אתה? — והוא לא ידע כזנתם—ואם
 נתיחס אל לומן ושוכל וילדיהם ובעליהם
 התיירו את ממונו וארצו. וכמו כן תמנע האשה
 אחות לומן (ב). ואם נתיחס אל תימן ואומר ותמנע 10
 האיש אלוף עלוה (ג) ואנשיהם אסרו את ממונו וארצו.
 ודומה לזה התועלת באמרו: כי חשבון (ד) עיר סיחון
 מלך האמרי היא והוא נלחם במלך מואב הראשון
 ויקח את כל ארצו מידו עד ארנון. לפי שנאסרה להם
 ארץ מואב. באמרו: אל תצר (ה) את מואב. ולמען לא יעיד 15
 המעיד שנמצא בידם חלק מארץ מואב ולא יחשוב שהם
 לקחוהו מן מואב. לזה פירש שהם לקחוהו מן
 סיחון (ו). ודומה לזה התועלת באמרו: והעוים הישבים (ז)
 בחצרים עד עזה כפתרים וג' (ח). לפי שאבימלך
 השביע את אברהם: אם תשקר (ט) לי ולניני ולנכדי. ולמען לא 20
 יחשבו שישראל לקחו חצר אדר ועוה מבני
 אבימלך הודיע שהם לקחום מן הכפתורים.
 וזהו מה שהשגנוהו אנחנו (י). וחכמתו יתעלה ויתרוטם היא למעלה

(א) ר"ל נזהרו מלקחת מאומה מבני עשו. (ובמי שחשב הסופר לכתוב בגוף הערבי צריך להעתיק: וְאֶקְרָא בזה מה שאסור להם).

(ב) אחות לומן. בראשית ל"ז כ"ב.

(ג) אלוף עלוה. בראשית ל"ז מ'.

(ד) כי חשבון. במדבר כ"א כ"ו.

(ה) אל תצר. דברים ב' ט'.

(ו) והוא על דרך מאמר חז"ל: עמון ומואב טיהרו בסיתון (חולין דף ס' ע"ב). ומשם לקח דע"ג את הצעתו אודות הכתוב כי חשבון עיר סיחון.

(ז) והעוים הישבים. דברים ב' כ"ג.

- (עמוד ב) וכאן בני שעיר ובני עשו מכתלמין פי אלסכני
 פלו לם תשרח ללאבא אנסאב הרה אקבאיל מן ¹
 אחתאגו אליה מן רגאלהם ונסאיהם לם ימיוו בין
 בני עשו אלמחטורין עליהם ובני שעיר אלמטלקין
 להם פלמא כשפת אנסאבהם ללאבא וקו ² כדלך 5
 מא חרם עליהם. פכאן אלסואדי אדא וקע פי אידיהם
 קאלו לה ממן אנת והוא לא יעלם מא ירדון בה פאן
 אנתסכ אלי לומן ושובל ואולאדהם ודויהם
 אסתחלו טאלה ועקארה וכדלך תמנע אלמראה
 אכת לומן ואן אנתסכ אלי תימן ואוטר ותמנע 10
 ארגל צאחב עלוה ורהטהם חרמו טאלה ועקארה.
 ומתל הרה אלפאידה פי קולה כי חשבון עיר סיחון
 מלך האמרי היא והוא נלחם במלך מואב הראשון
 ויקח את כל ארצו מידו עד ארנן לאנהם נהו ען
 בלד מואב בקו' אל תצר את מואב פלילא ישאהר 15
 אלמשהאר פי ידהם בעין בלד מואב פימן אנהם
 אכרוה מן מואב פלדלך ביין אנהם אכרוה מן
 סיחון. ומתל הרה אלפאידה פי קולה והעוים היושבים
 בחצרים ער עזה כפתרים וג' לאן אבימלך
 אחלף אברהם אם תשקר לי ולניני ולנכדי. פלילא 20
 ימן אן ישראל אכרו חצר אדר ועוה מן בני
 אבימלך ערף אנהם אכרונהמא מן אלכפתורים.
 פהרא מא לחקנאה נחן וחכמתה גל ועו פוק

¹ מן. ציל מא ?

² וקו. בראשונה נכתבה נקודה על אות ו' השניה להורות על הקצור (מן וקול ה ?)
 ואח"כ נמחקה הנקודה.

(ח) גם אודות הכתוב היה הלך בעקבות ח'ל (חולין שם).

(ט) אם תשקר. בראשית כ"א כ"ג.

¹ אף כי ראינו בהערות הקודמות שבאוריו אלה לקוחים מן התלמוד. בכל זאת על כל
 הם ע"ד הפשט הסכים להם מדעתו. אולם הבאורים על פי הדרש לא מצאו חן בעיניו. ועל כל
 פנים לא היה יכול להשתמש בהם בוכוחו עם הכופרים גם בתורת משה.

- (דף ז) מזה . ואמנם מה שהאשים [מנשה] את עצמו (ה) בהשפילו את התורה (ג) באמרה: וילך ראובן (ג) בימי קציר חטים וימצא דוראים בשרה . הנה זאת היא אחת מהמעלות החשובות שלה (ד) . כי היא תכתוב לנו את המעשים המשובחים למען נעשה כמותם . וזאת הפעולה מראובן ובית יעקב משובחת היא (ה) . לפי שבעת קציר החטים מדרך השדות שהם מלאים מן הפירות החשובים . ועזב ראובן את כל זה ולקט מן הדוראים (ו) מפני שהם הפקר ואינם שייכים לאיש . וזה מן המושכלות שהמעט המותר טוב מהרוב האסור .
- 10 ואמרו הספרים [הקדושים]: טוב מעט (ז) לצדיק מהמון רשעים רבים . טוב מעט (ח) ביראת ה' מאוצר רב ומהומה בו . ולכן הדוראים המותרים טובים מהתפוחים האסורים . וענבי השועל (ט) המותרים טובים מהענבים האסורים . ולכן מנשה והדומים לו (י) הם בטעות . ואמנם מצאנו שהדומים לו יאשימו בו למשל אמרו: ויאמר למך (יא) לנשיו עדה וצלה וג' כי שבעתים יוקם קין . והשכנו להם (יב) כי הכוונה בזה לאחד משני דברים (יג) . תשובת למך מחטאיו למען נשוב מחטאינו . כאשר נפרש כי איש (יד) הרגתי בהחלט נאמר: כשהרג ההורג את קין לקח ממנו נקמה גדולה (טו) — אף כי קין בעצמו הרג—ולמך שהרג איש וילד מכל שכן שיקחו ממנו נקמה בעבורם יותר ויותר . וביחוד מפני שהילד אין לו חטא כלל . ולכן הוא חשוב ונקי מחטא קין (טז) . ואם נתרגם

(ה) את עצמו . כנוי כמו למעלה (דף ו' ע"א שורה 11) .

(ג) בהשפילו את התורה . או בשנותו את פני התורה כמו למעלה שם .

(ג) וילך ראובן . בראשית ל' י"ד .

(ד) מלה במלה לפי גוף הערבי: זהו אחד משערי החשיבות שלה .

(ה) בתלמוד (מנהדרין דף צ"ט ע"ב) נאמר בבאור הכתוב הזה בקצרה: מכאן לצדיקים שאין פושטים ידיהם בגזל . והצעת הענין ברחבה היא מהגאון .

(ו) הדוראים . בגוף הערבי אל לפ אה . ובמלה זאת יתרגם רב סעדיה את המלה גם בתרגומו לתורה שם וגם בתרגומו לשיר השירים (ו' י"ד) . ורמז אליו גם בפירושו לספר יצירה (פרק ב' הלכה א') כי בסמיכות למלת דודאים ישתמש בהפעל הערבי לפ אה . כלשון נוסף על לשון למלה לפ אה (בהערת ה' לאמבערט במהדורתו עמוד 60) .

(ז) טוב מעט . תהלים ל"ז ט"ז .

(ח) טוב מעט . משלי ט"ו ט"ז .

(ט) וענבי השועל . הוא הצמח הנקרא נאטטשאטטמען (solanum nigrum) וגם בארמית שמו ענבא דתעלא . ראה הר"ע לעף בספרו האשכנזי אראמאישע פאלאנצעני נאמען עמוד 296 נומר 237 .

- (דף ז) דלך . ואמא מא אעאכה בה מנשה נפסה בדל ו' אל תוריה פי קולהא וילך ראובן בימי קציר חטים וימ' דודאים בשדה . פהדא הוא אחד אבואב שרפהא לאנהא תכתב לנא אלאכבאר אלמחמורה לנפעל סתלהא והדא מן פעל ראובן ואל יעקוב מחמוד לאן וקת 5 חצאד אלחנטה סביל אלצחרא אן הכון סמלוה מן אל פואכה אלטרבובה פהרך ראובן גטיע דלך ולקט מן אללפאח לאנה מבאח לא ימלכה אנמאן והדא פי אלעקיל אן אליסיר אלחלאל כיר מן אלכתיר אלחראם .
- 10 וקאלת אלכתב טוב מעט לצדיק טהמון רשעים רבים : טוב מעט ביראת יי טאוצר רב ומהומה בו . פאללפאח אלחלאל כיר מן אלתפאח אלחראם וענב אלתעלב אלחלאל כיר מן אלענב אלחראם ולכן מנשה ונטראוה פי גפלה . ואמא מא וגדנא נטראוה
- 15 יעיבון בה פמתל קולה ויאמר למך לנשיו עדה וצלה וג' כי שבעתים יקס קין פאנבנאהם כאן אלטראד פי דלך תעריפנא אחד אמרין נדאמה למך עלי כטיהה לנדם עלי אלכטא אדא פסרנא כי איש הרגתי מתבתא פקלנא אדא כאן קאתל 20 קין יקאר בה כתירא ועלי אן קין קד קתל פלמך אלדי קתל רגלא ומפלא פאחרי אן יקאר בהמא אכתר ואכתר וסימא אן אלטפל לא כטיה לה בתה ולדלך זאדה ותבריה מן דנב קין . אדא פסרנא

(1 בדל . אולי צ"ל בלו נקודה (כמו למעלה דף ו' ע"א שורה 11).

- (1) והדומים לו . הם הכופרים והמינים שבימי הגאון ומדור הקודם לו שהתוכח עמם , ואולי כוונתו לחייו הבלבי , אף כי להלן יקרא את שמו ביתור ,
(2) ויאטר למך , בראשית ד' כ"ג .
(3) והשבנו להם . אם למעלה היתה כוונתו לחייו תהיה הכוונה פה לתשובות רב סעדיה על חייו (כתאב אלרד עליו חייו) .
(4) לאחד משני דברים , ר"ל כי נוכל לתרגם את הפסוק בשני אופנים בחיוב ובשלילה (כאשר יפרש בסמוך) . ובשני אלה האופנים נוכל ללמוד מן הכתוב הזה את גודל מעלת התשובה .
(5) כי איש , בראשית ד' כ"ג .

(6) נקמה גדולה . בגוף הערבי . גקס בו הרבה . וכן למטה יו תר ו יו תר . כן יתרגם רס"ג את המלות שבעתים שבעים ושבעה בתרגומו לתורה שם : פאן כאן כתירא יקאר בקין פבלמך אכתר ואכתר . וכן בתרגומו לישעיה (ד' א' : שבע נשים . כתיר מן אלנמא) ובמקומות אחרים , וראה הערת הגאון לתרגומו בתהלים (י"ב ו' מהדרות מרגליות בגוף הערבי עמוד 14 ובאשכנזית עמוד 32—31) ומשילי (ט' א' מהדרות באנדי עמוד 33) .

(7) העתקתי לפי תוכן הענין ואינני בטוח אם נכונה העתקתי .

(עמוד ב) כי איש הרגתי [בשליחה] (6) אזי נאמר: אם קין שהרג [נפש]

יָקָם הַרְבֵּה מְרוֹצְחוֹ מִפְּנֵי שֶׁעָשָׂה הַשּׁוֹבָה. לִמְךָ שֶׁלֹּא הָרַג
לֹא אִישׁ וְלֹא יֶלֶד הֵלֵךְ וְיֹתֵר וְיֹתֵר יָקָם מִמִּי שִׁירְצָתְהוּ.

וְלִכְּנֵן הוֹסִיף פֶּה יֶלֶד לְקַמְנוֹתוֹ וּלְמַעֲוֵט עֵרְכּוֹ (3). וְיֵהִי

כִּי לְשִׁלִּיחָה. כְּמוֹ אִמְרוּ: הֲכִי אִמְרָתִי (ג) הִבּוּ לִי. וְמֵהֶם מִי

שִׂיאִשִּׁים אֶת הַכְּתוּב: צִידוֹנִים יִקְרְאוּ (ד) לְחַרְמוֹן שְׂרִיזִין וְהֵאֱמָרִי יִקְרֹא

לוֹ שְׁנִיר (ה). אֹלָם זֶהוּ [נִכְתָּב] לְהוֹדִיעַ לְהַעֵם שְׁמוֹת אֱלֹהֵי הַמִּקְוֹת

בְּלִשׁוֹנוֹת שְׁתֵּי הָאוֹמוֹת הַקְּרוּבוֹת לָהֶם. מִפְּנֵי שֶׁאֲחֹרֵי הַהַר (ו)

[נִקְרָא] בְּשֵׁם חֶרְמוֹן בְּעֵבְרִית. אֲךָ לֹא נֹדַע אֵלֶּא בְּשֵׁמוֹ הַגְּלוּי

לְהַקְדְּמוֹנִים [הַשְּׁמוֹת] הַמְּפֹרְסָמִים לְשְׁתֵּי הָאוֹמוֹת צִידוֹנִים וְאִמּוּרִים (ז).

וְכֵן כָּל מֵה שֶׁמַּעֲנֵנוּ נִגְדֵינוּ הַכּוֹפְרִים עֲזַרְנוּ ה'

אֲדוֹנֵנוּ לְהַשִּׁיב בְּעַד תּוֹרָתוֹ וְנִתְבַּרְרָה אִמְתָּתָהּ (ח). וְכֵן

הַתְּשׁוּבָה עַל חַיּוֹי הַבְּלִי שֶׁאִשְׁר סִפְרוּ קָם בֵּין [אֲנָשִׁי]

אוֹמְתָנוּ שְׁשִׁים שָׁנָה (ט). — נִתְחִיל עֵתָה בְּכֹאֹר

זֶה הַסֵּפֶר וְנֵאֱמָר (י):

„כְּמוֹ שֶׁהִשְׁתַּמְשׁוּ הַחֲכָמִים בְּסִפְרֵי בֵן סִירָא וְלִקְחוּ מִמֶּנּוּ

מוֹסֵר וְדַבְרֵי הַתְּבוֹנָנוֹת יִפִּים". — וְאִזְכּוֹר מַעֲיָקְרִיהֶם

שֶׁבַע (יא). וְהֵרָא שׁוֹן טַהֵם. הַתְּרֹאָתוֹ מִלְבַּמּוֹחַ עַל הַסְּלִיחָה מִפְּנֵי שׁוֹהֵר

סָבָה לְהוֹסִיף חֲמָאִים (יב). כְּאִמְרוּ: וְאֵל קְלִיחָה (יג) אֵל

תְּבַמְטָה לְהוֹסִיף עֲוֹן עַל עֲוֹן. וְאִמְרָתָהּ רַחֲמֵי רַבִּים

לְרֹב עֲוֹנוֹתַי וְקָלָה. פִּי רַחֲמִים וְאָף עִמּוֹ וְעַל

רְשָׁעִים יְנַח עֵינָי. וְהַשְּׁנִי. מֵה שְׁצוּהָ לְהַרְבוֹת

אֶת הָאוֹהֲבִים וְלְהַמְעִיט אֶת הַמִּיּוֹחָדִים שֶׁבָּהֶם (יד). כְּאִמְרוּ:

(6) תְּרַגְמַתִּי כְּפִי הַמְּלָה שֶׁהִשְׁלַמְתִּי בְּכִי מִסְבָּרָא.

(7) רַ"ל כִּי אֵף אֶת הַיֶּלֶד הַקָּטָן בְּעֵרְכוֹ לֹא הָרַג.

(8) הֲכִי אִמְרָתִי. אִיּוֹב ו' כ"ב. וְרַס"ג תְּרַגַּם שֵׁם: אֶת רִי קָלָת (הַתְּאֲמִין כִּי אִמְרָתִי?

הֵלֵךְ לֹא אִמְרָתִי). וְבַתְּרַגְמוֹ לְבִרְאשִׁית כַּחַר הַגְּאוּן גַּם כֵּן בְּפִירוֹשׁ הַשְּׁנִי שֶׁמְבִיא מֵהַמְּלָה

כִּי הִיא לְשִׁלִּיחָה: אֶת רִי קָלָת רַגְלָא (הַאֵם הַרְגַּתִּי אִישׁ? הֵלֵךְ לֹא הַרְגַּתִּי אִישׁ). וְדֹאָה

גַּם הָעֵרֶת ר' יוֹנָה בֵּן גֵּנָאֵחַ בְּכַתָּאב אֲלֵאצוּל (מַהְדּוּרַת נֵיבּוּיעֵר עֵמּוּד 316).

(9) צִידוֹנִים יִקְרְאוּ. דְּבָרִים ג' ט'.

(10) רַ"ל שִׂיאִשִּׁים אֶת הַכְּתוּב הַזֶּה בּוֹ צוּרְךָ וְתוֹעֵלָת.

(11) שֶׁאֲחֹרֵי הַהַר. אִי: כְּסוּי הַהַר. רֹאשׁ הַהַר?

(12) תְּרַגְמוּי הוּא בְּסַפֵּק כִּי דַבְרֵי הַגְּנֹף הָעֵרְבִי אֵינֶם בְּרוּרִים לִי.

(13) וְנִתְבַּרְרָה אִמְתָּתָהּ. בְּגוֹף הָעֵרְבִי הוֹכַחְתָּהּ אוֹ רֵאִיתָהּ.

(14) שְׁשִׁים שָׁנָה. אֹדוּת הַזְּמַן הַזֶּה רָאָה לְמַעֲלָה בְּמִבְּאֵר.

(15) אִשְׁעֵר כִּי מֵה יִבּוֹאוּ אִיּוֹה מֵאִמְרוֹים הַלְּקוֹחִים מִדְּבַרֵּי הַהַקְדָּמָה הַקְּצֵרָה שֶׁהִקְדִּים הַגְּאוּן

לְמַהְדּוּרָא א' מִסְפָּרוֹ. וְפֵה הוּא מִבְּאֵרָם בְּאִרְיֹכוֹת וּמְבִיא דּוּגְמָאוֹת.

(עמוד ב) כי איש הרגתי [נפיא] ¹). פנקול אדא כאן קאין אלדי קד קתל

יקאר מן קתלה כתירא לאנה האב פלמך אלדי לס יקתלה ²

רגלא ולא טפלא אכתר ואכתר אן יקאר בה מן יקתלה

פלדלך זאד ילד האהנא לצגרה ואחתקארה ויכון

5 כי נפיא סתל קולה הכי אמרתי הבו לי . ומנהם מן

יעיב קולה צידונים יקראו לחרמון שריון והאמרי יק'

לו שניר . והיא תעריף ללקום אסטא הדה אלמואצע

בלגתי אלאמתין אלמגאורתין להמא לאנה כסא אלנבל

אסם חרמון עבראני פלא יערף אלא באסמה משרוחא

10 ללאולין אלמתעארפין ללאמתין צידונים ואמורים .

וכדלך גמיע מא טען בה עלינא אלמלחרון ופקנא אללה

מולאנא חתי רדנא ען כתאבה ווצחה חגתה . וכלך

אלרד עלי חייו ³) אלבלכי אלדי אקאם כתאבה פי מא בין

אמתנא סתין סנה : נבתדי אלן בתפסיר

15 הדי אלכתאב ונקול .

כמא אנתפע אלעלמא בכתאב בן סירא פחצלו מנה

אדאבא ואעתבאראת חסנה : ואדכר מן עיונחא

ז' פאולהא תחדירה מן אלאתכאל עלי אלמגפרה פאנה

סכב ללאודיאד מן אלדנוב בקו' ואל סליחה אל

20 תבטח להוסיף עון על עון . ואמרתה רחמיו רבים

לרוב עונותי יסלח . כי רחמים ⁴) ואף עמו ועל

רשעים ינוח עוו : ואלב' מא אמר מן אלאסתכתאר

מן אלאצדקא ואלתקליל מן אלמכתצין מנהם בקו'

¹) [נפיא] . בכ"י היתה כתובה פה מלה מעל השורה אך נמחקה ואי אפשר לקרותה . והשלמתיה לפי השערת . ²) יקתלה . נראה דצ"ל יקתל . ³) חייו . בראשונה כתב הסופר חווי . ואח"כ תקן חווי . ⁴) רחמים . בראשונה נכתב רחמיו ונתקן מהסופר עצמו .

⁵) כפי הנראה הביא הגאון את המקומות האלה מוס' בן סירא (ולמטה גם מוס' בן עירא ובני חשמונאי) השייכים לענין המחלוקת שלו . כאשר אשתדל לבאר זה בהערות דלמטה . וכן שער גם כן אבן רשף כאשר הבאתי למעלה (עמוד קל"ו) . — ואורות בן סירא ושאר ספרים הנזכרים פה ראה למטה בהוספה ראשונה .

⁶) זה המקום ערך הגאון לפי השערתו מול אלה ממנתגדיו שחשבם ליראי הטא אך התנצלו בטענה זאת : כי אם באמת צדק הגאון והם שגו במשפטם בענין זה הלא יסלח להם ה' . ⁷) ואל סליחה . כס' בן סירא שלנו סימן ה' פסוק ה' ו' (בגוף היוני מהדורות פריששע עמוד 398) . וכפי העתקת ר"ז פרענקיל : אל יבטיחך לבכך אם שלות לספות הטא על פשע . וגם אל תאמר אל רחום ה' ולרב פשעי יסלח . כי חסדו כן עברתו ועל קדקוד יחול זעמו . ובנקל לראות התפרש הגרול בין גוף הדברים (אוינינאל) אצל רב סעדיה ובין ההעתיקה מיונית . אף כי מליצת המעתיק צחה היא . ואת המקום הזה מוס' בן סירא הביא גם רב נסים מקירואן כס' המעשיות . (ונראה שלקח מוס' הגלוי לרס"ג) . ואורות השנוים הנמצאים אצל רב נסים שם ראה למטה בהוספה ראשונה .

⁸) המיוחדים שבהם . ר"ל שמגלים להם את הסודות . ונראה כי בעת המחלוקת בין רס"ג והנשיא נמצאו אנשים שבראשונה היו מבעלי ברית הגאון . ואחרי כן כאשר גברה יד בן זכאי נספחו לבני כתתו וגלו לו סודות רב סעדיה ועוזריו .

- (דף ח) רבים יהיו (6) אנשי שלומיה גלה סודך לאחד מני אלה. והשלישי. מה שהיב בחינת האהב קודם שימסור עצמו אליו (7). באמרו: קניית אוהב (ג) קמסה קנהו ואל תמחר לבטח עליו. כי יש אוהב בפי עת ולא יעמד ביום צרה. והרביעי. אמרו שהענינים בסופם (7) 5 והצדקות (תתודע) בעת המות. כי אמר: לפני מות (8) אל תאשר נגר בי באחריתו ותגבר איש. והחמישי. התראתו ולהזהר מן האהב שלא ירמה כמו שמרמה השונא (9). כמו שאמר: משנאיה הגדל (10) ומאוביה החר. והשישי. אזהרתו (11) שלא יבזה האדם ואת עצמו ולא ישלול ממנו יכולת (12) ולא יחמר ויאמר מי אני? ואיך יזכרני ה' ויחשבני בין כל אלה הברואים? (13). כי יאמר: אל תאמר (14) מאל נסתתתי ובמרום מי יזכרני. פעם פבר לא אנדע או מי נפשי בקצות רוחות. והשביעי. צוה להזהר ממי שמדבר עמך והרבה לבל יוציא ממך סוד (15). באמרו: כי ברכישים (16) קמסה אותך ושחק לך ונחקה. וכמו שהשתמשו בספר בן עירי (17). ואזכיר מדבריו שלשה. הראשון. לעזוב את העיון במה שהוא חוץ לעולם ומה שקדם לו (18). באמרו: קמפלא קמה (19) אל תדרש בקמסיה קמה אל תחקר באשר הרשיטה התבונן לא יש לך עסק בקמסרות. והשני. הודעתו שהדברים הקשים לאדם (20) לא יתבטלו אלא בהתאמצות חזקה (21). כי אמר: בקי בקף סלעים הם ירצו (22) כי לפוצצים בפוישים יחליקו כי

- (6) רבים יהיו. בתרגום היוני סימן ו' פסוק ה' (פריטשע עמוד 400). ובהעתקת פרענקיל פסוק ו': עם כל אדם התרועע ובאחר מאלף אל תבטה. והפסוק הזה חובא ג"כ בתלמוד (בבמות דף ס"ג ע"ב ופנהרין דף ק"ע"ב) וכן במעשיות דעשרת הדברות (בית המדרש ליעללינגעק V, 142). ושם איתא דורשי שלומך. ונוסח רס"ג המסכים עם היוני הוא העיקרי.
- (7) גם זה כנראה נגד אוהבי הגאון שבגדו בו.
- (8) קניית אוהב. בתרגום היוני שם פסוק ו' זו'. ובהעתקת פרענקיל פסוק ז' וח': אל תשען על רעך אם לא בחנתו בעת צרה. כי רבים יחלו פני גדיב ובעת רעה יתעלמו.
- (9) ר"ל הענינים יתודעו בתוכנם האמתי רק בסופם. וזהו כמו כן שייך לתהפכות האוהבים לאויבים. והוא ע"ד מאמר הלל (אבות פ"ב מ"ד): אל תאמן בעצמך עד יום מותך.
- (10) לפני מות. בתרגום היוני סימן י"א פסוק כ"ו (פריטשע עמוד 414). ובהעתקת פרענקיל שם פסוק ל"א: לכן אל תאשר איש בטרם קצו ושיתו בבניו וידע.
- (11) גם זה מוסב על אוהבי שקר של הגאון.
- (12) משנאיך הבל. בתרגום היוני סימן ו' פסוק י"ב (פריטשע עמוד 400). ובהעתקת פרענקיל פסוק י"ג: לך מנגד לאיש משנאך וגם מפני אהביך השמר.
- (13) אזהרתו. בנוף הערבי החרידו או הטלתו אימה.
- (14) ר"ל לא יאמר שאין לאדם יכולת ומפני זה יעמוד מנגד ולא יתערב בשום דבר כללי.
- (15) זה מוסב כמו הנראה על האנשים שעמדו מרחוק ולא יצאו לעזרת הגאון בעת המתלוקת עם בן זכאי.
- (16) אל תאמר. בתרגום היוני סימן ט"ז פסוק ט"ז (פריטשע עמוד 424) ובהעתקת פרענקיל פסוק י"ז ויח': אל תאמר מפני ה' אסתך האם יזכרני ברום שחקי. בהמון צבאיו לאפס נחשבתו וביצוריו אין מספר לאין דמיתו.

- (דף ח) רבים יהיו אנשי שלומיך גלה סודך לאחר מני
 אָלף. ואלו' מא אונז אמתחאן אלצדיק קבל אל
 אסתסלאם אליה בקולה קנית אוהב במסה קנהו
 ואל תסדר לבטח עליו. כי יש אוהב כפי עת ולא
 יעמד ביום צרה: ואלו' קולה אן אלאמור ככואתימהא 5
 ואן אלמאעה באלמואפאה אד קאל לפני מות אל תאשר
 גבר כי באחריתו יתנכר איש. ואלה' תחלירה מן אל
 צדיק לילא יכדע כמה יכדע אלעדו זק משנאיך
 הברל ומאוהביך הזהר: ואלו' הכויפה מן אן יחקר
 אלאנסאן¹) פלא ירו לה קדרא פיכטי ויקול מן אנא וכיף 10
 יזכרני אללה מן בין היא אלכלק כלה פיהאסכני אד
 יקול אל תאמר מאל נסתרתני ובמרום מי יזכרני:
 בעם קבר לא אודע או מי נפשי בקצות רוחות:
 ואלו'²) אמר בתוקי⁸) מן יחארתך ללא יסתפל מנך
 סרא בקו' כי ברב שיח מנסה אותך ושחק לך וחקרך. 15
 וכמא אנתפעו בכתאב בן עירי ואזכר מן דלך
 ג' אולחא תרך אלנמר פי מא ורא אלעאלם ומא קבלה
 אד יקול במפלא ממך אל תדרש במכוסה ממך
 אל תחקר באשר הרשיהה התבונן לא יש לך
 עסק בנסהרות. ואלב' תעריפה באן צעאב אלנאם 20
 לא ינכסרון אלא באדק אלקוי אד יקול בלי בכף סלעים
 הם ירצו כי לפוצצים פטישים יחליקו כי

¹) אלאנסאן. נראה דצריך להשלים פה המלה נפסטה. ²) ואלו'. צ"ל ואלו'. ³) בגוף הכ"י כתוב בתקוא. ומעל השורה נתקן בתוקי.

(יג) גם זה מוסב על אוהבי שקר של הגאון שבגדו בו.
 (יג) כי ברב שיח. בתרגום היוני סימן י"ג פסוק י"ב (פריטשע עמוד 417). ובהעתקת
 פֿרענקיל פסוק י"ד: „כי למען נסותך ולתור לבבך ימתיק שפתיו". ושם נאמר זה אודות קרבת
 המושל. ויוכל להיות כי גם רב סעדיה יכוון לאחד המושלים הערבים בעיר בגדאד.
 (יד) גם זה כנראה מרבני ההקדמה למהדורא א' שהוא מביאר עתה.
 (טו) ע"ד מאמר חז"ל אודות הדרישה כמה למעלה ומה למטה מה לפנים ומה לאחור.
 והנה זה המאמר אין לו שייכות גלויה אל דבר המחלוקת. אף כי נוכל לומר כי יכוון הגאון אל
 היראים לעמוד לימינו על כי יפתרו מן מרה תהי אחריתם ע"י כת בן זכאי.
 (טז) במפלא ממך. זה נמצא ג"כ בס' בן סירא (בתרגום היוני סימן ג' פסוק כ' וב"א
 פֿריטשע עמוד 394). ובהעתקת פֿרענקיל פסוק כ"א וב"ב) והובא בשמו בתלמוד בבלי (חגיגה
 דף י"ג ע"א. ושם איתא אין לך עסק). ובירושלמי חגיגה (דף ע"ז ע"ג) וכן גם בבראשית
 רבה (פרשה ח') הובא זה מר' לעזר או ר' אלעזר משמו של בן סירא. ואולי הוא ר' אלעזר
 בן עיראי המובא פה וכן גם בהקדמה לפירוש ס' יצירה מרס"ג. ראה מזה למטה בהוספה ראשונה.
 (יז) ר"ל הצרות והתלאות הבאות על האדם.
 (יח) העתקתי לפי הענין אף כי המשך המלות בגוף הערבי אינו ברור לי. וזה ערך רב
 סעדיה כפי הנראה אל אנשי סיעתו לעוררם ולחזקם ולאמנם שישתדלו בכל מאמצי כחם לטובתו.
 (יט) הם ירצו. על דרך לשון הכתוב (יחזקאל כ"ט ז') בכף תרוץ. ור"ל כי את האבנים
 לא ירצו וישברו האנשים בכף ידם. כי אם יבינו פטישים חלקים לפוצץ בהם האבנים.

- (עמוד ב) בְּלִיּוֹת הַמָּה יוֹדְקוּ בְּמוֹרָג וְצִקְלוֹן אָגִיב בְּיָד וְתִמְוֹלְלוּ .
והשלישי . אוהרתו מלהתערב עם הכסילים והשוותו להם נחל
המים הרועש (א) . כי אמר : בְּרַעַם קוֹל עַל מִיבֵל הַמַּיִם אָפֶס
וְאָפֶע כָּל דְּבָרֶיהָ מִבְּלִי גַעְזָה תִפְלוּ (ג) . — „וכמו שהשתמשו (ג)
בספר בני חשמונאי” . ואביא ממנו כתוב אחד . 5
- שהצדיקים בעת יהפללו אל אדוניהם שיעניש את
הכופרים יאמרו—למען שלא יחשבו שגבורתם היא מאיליהם (ד)
כמו שאמר יוחנן בן מתתיה מנקנור : דִּי הֵן (ה) וְקִטְוֹל יִתִּי
וְיִשְׁמַעֲבֵחַ בְּבֵית דָּגוֹן וְיֵאמֶר מְעוֹתֵי מְסַרְתֵּיהָ
בְּיָדֵי . — ואקצר מהביא פה מספר אנשי אפריקא 10
- דבר מה שלא להאריך . וכן ולא הביא מן הספר שחברתיו בענין
המועדים . אולם אשתדל לתרגם ולפרש (ו) את הספר הזה .
ואומר כי הוא הטוב מכל הפירושים כי מחברו
הוא אשר יפרשו . והוא היותר רואה ומבין במטרתו ותוכנו .
ראשיתו : 15
- דְּבָבֵי סֶפֶר הַגְּלוּי הַקָּמוּס רְאָנָה וְחִסּוֹן מוֹסֵר
אֲמָרֵי צְחוֹת הֵם אוֹצְרוֹ . דְּבָרֵי סֶפֶר הַגְּלוּי (ז)
אשר בקרבו טמון עיון וגנוז מוסר דברי
צחות (ח) הם אוצרו : אֵינן לְסֵלְאוֹת תְּתַבְּנָה בְּכָל
פְּנֵינֵי הַדָּר וְכִי עָרוּף וְעָרוּף לָהּ מִן פּוֹכְבֵי גֵיהִ בִּי
יִי הַאֲלֹהִים לְעֹזוֹ אֲצִלָּה וְיִשְׁתֵּת לְגֵאוֹנוֹ אֶת מְעוֹנָתָהּ (ט) . 20
- הַמְּוֹנָתָהּ בְּנֶשֶׁם (י) בְּבֹקֶץ אוֹר בְּרוּחַ יוֹם זֶה שׁוֹמְהָ
בְּנֶפֶשׁ מְלַהֶבֶת בְּנִחְלָתָהּ תִּתּוֹר מִחֲבָא לֵב בְּנֵר (יא)

(א) תרגמתי לפי הענין ותרגומי בספק .

(ב) תפלו . ציל וְפָלוּ .

(ג) וכמו שהשתמשו . זה לפי השערתו לקוח גם כן מהקדמתו למהרורא ראשונה .

(ד) דומה לזה כפי הנראה היה נמצא בס' הגלוי . כי התפלל רב סעדיה לכל יגעתו שוגאוי
הרשעים במלחמתם נגדו שהוא צדיק וישר טפני הלול השם .

(ה) דו הן . זה נמצא במגלת אנטיוכוס בדפוס (מהדורת פיליפאוסקי לונדון 1851 עמוד
81 פסוק 23) וגם ככ"ב פה (וראה כבוד הלבנון X, 25 . בית המדרש ליעללינעק VI, 5) .
ושם כתוב יקטלינני תחת יקטול יתי . ויימר תחת ויאמר . וראה בהוספה א' .

(ו) כבר העירוני למעלה כי המלה שמשתמש בה הגאון פה : תפסיר הנראתה גם
תרגום גם באור .

(ז) ספר הגולה . מתרגמו הערבי כתאב אלטארד נראה כי השתמש רב סעדיה
במלת הגלוי במובן הגולה ונטרד ממקומו . וראה למעלה במבוא .

(ח) אודות צחות—פציה ראה ההערה למעלה במקומות שונים .

(עמוד ב) כליות חמה יורקו במורג וצקלון אביב ביר יתמוללו :
 ואלג' נהיה ען מכאלשה אלנהאל ותשביהה להא ברד
 אלמא אלתיצוית פקאל כרעם קול על מיכל המים אפס
 ואפע כל דבריה מבלי עצה תפלו¹ : וכמא אנתפעו
 5 בכתאב בני חשמנאי ואדכר מנה נכתה ואחדה
 אן יכון אלצאלחין אדא דעו רבהם פי כפאיתיהם אל
 כפאר יקולון לילא ינסבון קדרתיהם אלי מעבורהם
 כק יוחנן בן מתתיה ען נקנור די הן יקמול יתי
 יהך וישחבב בבית דגון ויאמר מעותי מסרתיה
 10 בידי. ואכתצר אן אקול מן כתאב אהל אפריקיה
 שיא לילא אמיל וכדלך אלכתאב אלדי אלפתה פי אמר
 אלמוערים ואצרף אלענאיה אלי תפסיר היא אלכתאב
 ואקול אנה אצח מן גמיע אלתפאסיר אד מולפה
 הו אלדי יפסרה פהו אבצר בקצרה וצמירה :
 15 אבתדאה

דברי² ספר הגלוי הפמים ראנה וחסון מוסר
 אמרי צחות הם אוצרו : כלאם אלכתאב אלמארד
 אלמכנוו אעתבארא ומכוון³ תאדיבא ואלכלאם
 אלפציח הו כונה : אין לסלאות התבונה בקבל-
 20 פגיגי הקר ומי ערוף וערוף לה מן כוכבי גיה פי
 יי האלהים לעזו אצלה וישת לגאוו את מעונתה⁴ :
 תמונתה בגשם פבוקיאר פרותיוס הן שומה
 בגפש קלהבת פנחלת תתור טחבאלב פגר ...

¹ תפלו. ציל יפלו.

² בכ"י נמצאו הטעמים לכל המלות הבאות מראשית ס' הגלוי. והנחתי פה רק את
 המקף והאתנה וסוף פסוק.

³ ומכוון. ציל ומכוון.

⁴ התרגום הערבי מן הפסוק הזה שנשמט מן הסופר פה היה כתוב בגליון הכ"י (וכפח"ג
 מהסופר בעצמו). אולם לעת כזאת נמחק ואי אפשר לקרותו. אף כי אכן רשף משח אותו במיץ
 מי עפצים.

⁵ התרגום הערבי מן הפסוק הזה חסר ונכתב בגליון אך נמחק.

⁶ כנשם. תמונה מליצית מן המלה נשמה. ראה למעלה (עמוד כ"ג הערה ד')
 ולהלן סימן ה.

⁷ הבאור לפסוק זה מרס"ג עצמו הביא רב מבשר בתשובותיו. ראה בסימן שאחר זה.

ד. מתשובות רב מבשר על רב סעדיה.

לבר מתשובות רב מבשר בכ"י באוצר הממשלה דפה (שהבאתי למעלה בס' האגרון עמוד ס"ח) נמצאו זה לא כביר עוד איזה דפים בכ"י מאסיפה אחרת של השגות רב מבשר זה שכולן שייכות לפירוש התורה של רב סעדיה. אולם ההשגה האחרונה ערוכה נגד כתאב אלאעת באר (ס' העיון וההתכוננות) כמו שנקרא ג"כ ס' הגלוי בערבית. וההשגה הזאת ערוכה נגד הכאור של רס"ג לפסוק השלישי מס' הגלוי שבו נשלם הסימן הקודם.

התרגום העברי

- (דף יב) ומטה שנמצא [אצל] 6
 (עמוד ב) בכתאב אלאעת באר [בספר ההתכוננות] 7 א[מרו]: כונתי בשלשת המשלים שהמשלתי בבוק ולהבת גחלת 8 ונר 7 על דרך שהמשיל הכתוב את שרשי החכמה וענפיה לאורים. כאמרו: וראיתי אני 9 שיש יתרון לחכמה מן הסכלות כיתרון האור מן החשך. ולהמשל הזה מעמים רבים. והיותר חזק מהם הוא מפני שלא נמצא דבר מן הדברים שמהפך את הפכו עד שיעשנו אותו בעצמו ממש חוץ מהאור. ובאור זה הוא. שהאש 10 תחמם את המים אולם לא תהפכם לאש. והמים יכבו את האש ולא יעשוה למים. אמנם האור הוא יהפך את החשך עד שיעשהו אור ויבטל את זה החשך לגמרי. וזוה הבאתי ראיה כי החשך איננו יסוד מתנגד אל האור. אולם הוא 15 העדר האור. כהעדר הקול והריח וכל המוחשים. וכן תעשה החכמה. כי תהפך את הסכל עד שתעשהו אותו בעצמו חכם. (דף יג) ממנו 1. אמר סב שר. [נזה] ירחם[הו אלהים] אל זה המאמר מה שאתפלא עליו. הוא חשב שהחכמה נמשלה לאור מפני שאין דבר המהפך את הפכו עד שיעשנו הוא 5 בעצמו ממש רק האור שהוא מהפך את החשך

6 ר"ל אצל רב סעדיה גאון. כן בכ"י התשובות המוכא למעלה (עמוד ס"ח והלאה) וכן בכ"י זה לא נזכר שם רס"ג. ובודאי נזכר שמו בראש החבור החסר בשני הכ"י.

7 רב מבשר אשר כפי השערתו היה אחד ממתנגדי הגאון בחייו (כאשר אשתדל להוכיח בוכרון רס"ג) כפי הנראה ככוונה לא רצה להזכיר את הספר הזה בשם ספר הגלוי (או בערבית כתאב אלאעת באר) בכדי שלא להזכיר את עין מתנגדיו שהגלוהו וטרדוהו משיבת סורא.

- (דף יב וממא וג[ד לה] פי
 עמוד ב) כתאב אלאתכאר ק[ולה] ארדת באלג'
 טהאלאת אלתי מתלתהא בבוק ולהבת
 גחלת¹) ונר עלי תמתיל אלכתא' אצול אלחכמה
 5 ופרועהא באלמציות כקו' וראינוי²) אני שיש יתרון
 לחכמה מן הסכלות כיתרון האור מן החשך:
 ולהרא אלמתיל מעאני כתירה אקואהא
 אן לים שי מן אלאשיא יקלב צדה חתי יצירה
 הו נפסה בעינה אלא אלנור וביאן דלך אן אלנאר
 10 תסכן אלמא ולא תגעלה נארא ואלמא יטפי
 אלנאר ולא יגעלה מאא: ואמא אלנור פאנה
 יקלב אלטלאם חתי יגעלה נורא ויבטל דלך
 אלטלאם בתה והרא אסתדללת בה עלי אן
 אלטלאם לים הו אצל צד ללצו ואנמא הו
 15 עדם אלצו כערם אלצות ואלראיחה וסאיר
 אלמחוסוסאת כולך תפעל אלחכמה הקלב
 אלגאהל חתי תגעלה הו בעינה חכימא
 (דף יג) ל. טנה: קאל טב שר
 [מאל] רחמ[ה אלל]ה אלי הרא אלקול מא אעגבה
 זעם אן אלחכמה אנמא מתלת באלנור לאן לים
 שי מן אלאשיא יקלב צדה חתי יצירה הו
 5 נפסה בעינה אלא אלנור פאנה יקלב אלטלאם

(1) גחלת. צ"ל בגחלת.

(2) וראינוי. צ"ל וראיתי.

(ג) גחלת. צ"ל בגחלת ככתוב בס' הגלוי.

(ד) יכוון בזה אל הפסוק השלישי הנשאר לפליטה מראש ס' הגלוי (למעלה עמוד ק"ט וקפ"א בשתי שורות האחרונות): 'תמונתה כנשם כבזק אור ברוח יום זך שומה כנפש מלהבת בגחלת תתור מחבא לב כנר'.

(ה) וראיתי אני. קהלת ב' י"ג. ובכ"י כתוב בטעות וראינוי.

(ו) ראה גם בכתאב אלמאנאת (עמוד 4—53 ובהעתקת ר"י אכן תכון מהדרות סלוצקי עמוד 9—28) שהארץ הגאון להוכיח בראיות שהחשך אינו יסוד מתנגד אל האור כי אם הוא העדר האור. נגד דעת המאמינים בשתי רשויות (דואליסטען) אור וחשך המוכרחים לחשוב את החשך ליסוד מיוחד. ושם למטה (עמוד 75 ובהעתקה מהדרות סלוצקי עמוד 40) ישתדל רב סעדיה להראות כי לענין זה שוים הם האור עם המדע והחשך עם הסכלות. כי גם הסכלות אינה יסוד מיוחד כי אם היא רק העדר המדע. וראה מזה שמויעד על (שטודיען איבער יודישע רעליגיאנספילאזאפיע) עמוד 60—59. גוטטמאגן (רעליגיאנספיל. דעם סעדיה) עמוד 88—87. קויטמאגן (אטטריבוטענלעהרע) במקומות הרשומים במפתח למלת ליט"ט. וראה גם במשלים המיוחדים לאריסטו שנרפסו אצל ברילל (יאהרביכער חלק ט') עמוד 48 גומרא 26: החכמה נר כל עובר ודליק ממנו.

עד שיעשנו אור. וזה המאמר יוכיח שיהיה (ה)
 החשך יסוד מתנגד לאור. והודיע את זהוכחה הואת
 באמרו: „ומזה הוכחתי שהחשך

הוא אינו יסוד ומתנגד ז' לאור אלא שהוא העדרו".
 10 ואחר זה אמר: „וכן תפעל החכמה תהפך את הסכל
 עד שתעשהו חכם". ואם החכמה לפי

[רב]ריו אמנם נמשלה לאור יותר מדברים [אחרים]
 [כו]לם מפני שאין בדברים [האחרים] מה שיהפך את הפכו
 [עד שיעשהו] הוא בעצמו חויץ מהאש ג). אם כן מההכרח
 15 שתהיה החכמה מהפכת גם כן את הסכלות שהיא

[הפ]כה עד שתעשנה היא בעצמה שיהי [גם כן]
 הסכל... הוא אינו הפכה. ואולם [החכמה]
 (עמוד ב) אמנם תהפך את הסכל ולא את הסכלות]...

האור ב[חשך] ש[הוא].....
 בעבורה נמשלה לו וכ[ל].....
 ... הפך הלב[ן] שהיה בראש[יתו] שחור הוא ד'
 5 שיהפך ה..... היא הפך..... החמוצה ה)

אשר..... הפך ה.....
 מבלי שתהפך את המתיקות שהיא הפכה. ואם
 הוא כן בטל [דברו] שהחכמה אמנם
 נמשלה לאור לסבה אשר זכרה ו).

(ה) שיהיה. נראה דצ"ל שלא יהיה.

(ג) יסוד ומתנגד. בדברי הרס"ג למעלה כתוב יסוד מתנגד בלא ו' החבוך וכצ"ל נאן.

(ג) מהאש. צ"ל מה אור.

(ד) הוא. המלה הזאת בספק בכ"י.

(ה) החמוצה. גם המלה הזאת מסופקת מעט בכ"י.

(ו) מנפאת שנפסד המאמר על ידי המחק כוונת רב מבשר בהשגתו זאת אינה ברורה.
 ואולי בחפצו לומר כי לדברי רס"ג שהסכלות היא רק העדר החכמה ואינה יסוד בפני עצמו
 מדוע זה לא תהפוך החכמה את הסכלות ולא תעשנה לחכמה עד שתאבד הסכלות לגמרי מן
 העולם? ולמה נגבלה פעולתה רק בזה שתהפך איזה מתסכלים לחכמים? ואם זאת היא כוונת
 רב מבשר בקל לראות כי אין לטענתו זאת שום יסוד.

- חתי יגעלה נורא : והוא אלקול יקתצי אן יכון ¹
 אלטלאם אצל מצאד ללנור : פעלם הדה אלקציה
 באן קאל והוא אסתדללת בה עלי אן אלטלאם
 לים הו אצל וצד ² ללנור ואנמא הוא עדמה :
 10 הם קאל וכדלך תפעל אלחכמה תקלב אלגאהל
 התי תגעלה חכימא ואדא כאנת אלחכמה עלי
 [קו]לה אנמא מתלת באלנור טן דון אלאשיא
 [כ]להא לעלה אן לים פי אלאשיא מא יקלב צדה
 [חתי יג]עלה הו בעינה סוא אלנאר ³ פינכגי אן
 15 תכון אלחכמה איצא תקלב אלגאהל אלדי הו
 [צד]הא חתי תגעלה הי בעינהא כון א[יצא]
 אלגאהל אל... לים הו צדהא פאמא א[לחכמה]
 (עמוד ב) אנמא תקלב אלגאהל דון אלג[הל]...
 אלנור פי אל[טלמה] אל[תי].....
 טן אגלהא מתלת בה וסא[יר].... אלתי...
 א... קלב אלאב[יץ] כאן פי או[לה] אסורא דון ⁴
 5 אן יקלב אלב.... הי צד.... אלחמוצה ⁵
 אלתי.... קלב אל.....
 דון אן תקלב אלחלאוה אלתי הי צדהא ואדא
 כאן הו הכדי בטל אן תכון אלחכמה אנמא
 מתלת באלנור ללעלה אלתי דכרהא :

¹ אן יכון. נראה דצ"ל אן לא יכון.

² וצד. למעלה בדברי הגאון כתוב צד בלי ו' החבור.

³ אלנאר. צ"ל אלנור.

⁴ הטלה דון בספק.

⁵ הטלה אלחמוצה היא מסופקת מעט.

ה. חלק מספר הגלוי (?) בכ"י.

הכ"י הזה (המכיל שני דפים נייר מורחי מחוברים יחד שביניהם יחסרו עוד כמה דפים. ונמצא באסיפת כ"י ליחיד בפה) הוא לפי השערתו מס' הגלוי. כן מפאת הוכן עצם ענינו וכן מפאת צורתו. 'שהיה כתוב בעברית ומתורגם ומבואר בערבית מהמחבר עצמו. כמו שהיה גם ס' הגלוי. גם יביא פירוש מלה מאיוב כנמצא גם בתרגום הגאון שם. העמוד הראשון מרף הראשון יכול התרגום הערבי מארבעה פסוקים ממנו. ורק ראשי הפסוקים מובאים בעברית. והעמוד השני מרף זה מכיל תשובה והתנצלות לאיזה מלות שהשתמש בהן המחבר. והרף השני לקוח (כאשר אפשר) מהבאור הערבי לס' הגלוי. ואם תצדק השערתו זאת נצטרך לומר כי כל זה לקוח מן השער השביעי של ס' הגלוי שבו נכללו דברי תוכחה למתנגדיו. וכפי הנראה העמוד הראשון הוא שייך להנשיא דוד בן זכאי.

התרגום העברי

(דף א) ... [הביטוי] מסביב וראו הנמצא איש נבער

מדעת בפחותו כזה אשר המיר

כבודו בשרירות האנשים (א) ? והם השחיתו

פעולותיו ואבד האות (ב) שנתנו להם (?) כי הרחיקוהו

5 מיראת אלהים. וגם אליו יתכחשון (ג). ב'י

זאת. כי זאת הכל מדרך אלהינו

המכה שונאי אומתו איש על ידי אחיו.

כמו שעשה באנשי שכם וכן גרעון (ד) בן

תהיה נקמתו כך על ידיהם. והקשה מכל

10 דבר הוא שיקראך מנהיג. ב'אֲשֶׁר. כאשר

גם אתה הקשית על נפשך (ה) ואחרי כן השלכת

את שמו הנכבד אחרי גוך (ו). אֵין. אין

אתה בוחר בחמסך (ז). כי על מי לא עברה

רעתך (ח) ? ומי לא נתחבא מועמך (ט) ? כי את מי

15 לא העיקות בהעמיסך עליו משא לעיפה ? האלמנות תרושנה הונן

וילדיהן ישחקו עליך (י). ישפלו (יא)

ועבריו ידברו ויתוכחו (יב). — אתחיל

(ה) המליצה הזאת לקוחה מן הכתוב (ירמיה ב' י"א) — ור"ל תחת אשר היה לו להתחבר עם אנשים מוכבדים (שוה היה גם לו לכבוד) התחבר עם אנשים פחותים החולכים בשרירות לבם. ונכלל גם כן לתרגם את המאמר הזה: אשר המיר טובותיו ברעות האנשים. כי תחת שהיה לו

(דף א) ... מן אלמחיש ואנטרו הל יוגר אנסאן גאהלא
 מן אלמערפה בסרעא מתל היא אן יברל
 כראמתה בשראר אלנאם פהם אפסרו
 צנאיעה ואהלך ראייה עטאוהם באן אואלוה
 5 מן תקוי אללה ולה איצא לא ירבתון ⁽¹⁾ . כי
 ואת ⁽²⁾ . לאן היא כלהא מן עאדת ⁽³⁾ רבנא
 אן יצרב אעדא אמתה בעצא כבעץ
 כמה צנע באהל נאכלם ואבן גדעון כדאך
 סנתצב נקמתה עליך בהם וחרגא עלי כל
 10 אמר אן יסמך מדברא . כאשר . כמה
 אנך איצא חרגת עלי נפסך תם טרחת
 אסמה אלכרים ורא טהרך . אין . פלים
 מכתרת בתעסך לאנה מן דא לס ימר עליה
 שרך ולא אכתאאב לוכסך פאלאראמל ימלבן
 ואולאדהן ירקעוך ⁽⁴⁾ . . . מא אלאלה ירנון
 ואלרעיה ינסקין ויערצון . אבתדי

⁽¹⁾ ירבתון . אות ר' בכ"י מסופקת .

⁽²⁾ לפני התחלות הפסוקים ואחריתן נמצא הפסק מקום חלק בכ"י .

⁽³⁾ עאדת . כתיבה מאוחרת תחת ע א ד ה .

⁽⁴⁾ ירקעוך . האותיות ע ו ך בכ"י בספק .

לעשות טוב וחסד עם האנשים נמל להם רעה . ובכלל יכולתי לתרגם את העמוד הזה רק
 בקירוב ולא בדקדוק . כן מנאאת שיחסר לנו ההמשך . וכן מנאאת כמה ספקות במלות .

(ג) או : ואבד שכלו ?

(ג) ר"ל שסוף האנשים האלה הנטראים עתה כאוהביו להפוך ערפם אליו . וכל תרגום
 המאמר הזה הוא בספק .

(ד) ובן גדעון . אבימלך . והכוונה לספור הכתוב בשופטים ט' .

(ה) הקשית על נפשך . אולי הוא כנוי במקום : הקשית (חטאת) נגד ה' .

(ו) אחרי גוך . מלשון הכתוב (ישעיה ל"ה י"ז) .

(ז) ר"ל לא תבריל בין טוב לרע בעת כעסך .

(ח) מלשון הכתוב (נחום ג' י"ט) .

(ט) תרגום המקום הזה הוא מסופק .

(י) גם פה תרגומי בספק . וגם המלה כגוף הערבי אינה ברורה .

(יא) ישפלו . או : יקרבו .

(יב) תרגומי הוא בספק .

- (עמוד ב) בדקדוק המלות. גזרתי את המלה „תתבהמ" (ה) מאמרו : על רצפת (ב) בהם ויש. ועשיתי אותה רצוף (ג) מפני שהיא אבן שיש.
ועשיתי „בדי יציע" במקום „ל ד) כמו שבארתי באיוב שהמלה הזאת תמצא בח' מקומות מן המקרא. ואחד מהם בדי שופ" (ה). „ויקלחון" מן נמלחו (ו). „פיח" במקום עשן מאמרו : פיח הכבשן (ז). „וַחֲשֵׁשׁ" הוא הרק והרפה שבתבן. ונמצא ב' [פעמים] : וחשש להבה (ח) תהרו חשש ט). וגזרתי „לען" מן לענה. כמו שהוא המנהג לעשות מנקה זכרי). ועשיתי „תנמול" במקום נמול. בחיוק [המלה עי"ן] התו יח). „וַחֲבִי" בהוראת נח בא כשהוא בסמיכות. כאמך : יהי רצוי אחיו (י). „וְסֵלָא הַמְלֹא" (יג) הוא המקום שבו נהרג יואש. כאמרו : ויכו את יד) יואש בית מלוא היוורד סלא. ותארתי את הצמר בכנויו טו) ואמרתי : „וַחֲצֵמֶר טו) תִּלְבָּשׁ".
15 לאמרו : כיון חלבין יז) וצמר צחר. והמלה „בג" היא פרפת הסעודה. כאמרו : מפת [בג יח) המ] :ך ומיין משתיו . „וְאֶשְׁפֵּר" הוא הרק מן הלחם כמו שהוא ידוע ... יט)

(ה) תתבהמ. האות הראשונה מסופקת ואולי צ"ל תבהמ.

(ב) על רצפת. אסתר א' ו'.

(ג) כפי הנראה ר"ל : השתמשתי במלה זאת בהוראת רצוף. והמלה הערבית רציפא או רצופא לא נודעה לי בהוראה זאת. וכפי הנראה היא מלה עברית או ארמית בתמונה ערבית.

(ד) בספק הוא אם המלה אל היא עברית. או היא הקצור מן הערבית אלי (ולכן תמצא בקורה על הל' להורות הקצור).

(ה) בדי שופר. איוב ל"ט כ"ה. ושם יתרגם רב סעדיה : אלי אל בוק (אל השופר).
(ו) נמלחו. ישעיה נ"א ו'.

(ז) פיח הכבשן. שמות ט' ו'.

(ח) וחשש להבה. ישעיה ה' כ"ד.

(ט) תהרו חשש. ישעיה ל"ג י"א.

(י) ראה אורות זה למעלה (עמוד כ"ג ועמוד קנ"ט).

(יא) המקום שבו השתמש במלה תגמול הובא למטה (דף ב' ע"א שורה 12). ולפלא שלא הביא לראיה את המלה תגמולוהי (תהלים קט"ז י"ב).

(יב) יהי רצוי אחיו. דברים ל"ב כ"ד. וראה למטה (דף ב' ע"ב שורה 12 והערה י"א שם) שכפי הנראה השתמש במלה חבוי על המלך יואש.

- (עמוד ב) באלתצריף, צרפת התבהט⁽¹⁾ מן קו' על רצפת
 בהט ושש פגעלהת רציפא⁽²⁾ אד כאן רכאמא,
 וזעלת בדי יציע פי מוצע אל⁽³⁾ כמא שרחת
 פי איוב אן הדה אללפטה פי ח' מואצע מן אל
 5 מקרא אחרהא בדי שופר, וימלחין מן
 נמלחו. פיה מקאם אלדכאן מן קו' פיה הכבשן.
 וחשש השיים⁽⁴⁾ אלהבן והכא ב' וחשש להבה
 תהרו חשש. ואשתקקת לען מן לענה.
 ככא מן אלעאדה אן ידכר אלטונת. וגע'
 10 תגמול מוצע נמול, בחפכים אלתא, וחבוי⁽⁵⁾
 מכבי אדא נסב כקולך יהי רצוי אחיו,
 וסלא המלוא מוצע קתל פיה יואש כקולה
 ויכו את יואש בית מלוא היורד סלא,
 ווצפת אלצוף כלקבה⁽⁶⁾ פקלת וחצחר⁽⁷⁾ תלבש
 15 לקו' כיון⁽⁸⁾ חלבון וצמר צחר, ולפטה בג
 אדאם כקו' מפת [כג המ] לך ומיין משתיו.
 ואשפר הברה מן⁽⁹⁾ לחם כמא הוא מעלים...

(1) תתבהט. אות הת' הראשונה מסופקת בכ"י.

(2) רציפא, או רצופא.

(3) אולי הנקודה תורה שנתקצרה המלה מן אלי.

(4) השיים. אות ה' בכ"י בספק.

(5) וחבוי. קריאת המלה בכ"י בספק מעט מפאת המחק.

(6) כלקבה. אולי צ"ל בלקבה.

(7) וחצחר. צ"ל והצחר.

(8) כיון. צ"ל כיון.

(9) מן. המלה מסופקת בכ"י.

(ג) וסלא המלוא. כפי הגראה זכר את המקום הזה לדמיון מקום שבו חטאו חטא גדול וכבר.

(ד) ויכו את יואש. מלכים ב' י"ב כ"א.

(טו) ככנויו. לפי התקון בגוף הערבי צ"ל בכנויו.

(טז) והצחר. בכ"י בטעות והצחר.

(יז) כיון חלבון. יהוקאל כ"ז י"ח. וצ"ל כיון. ואם זה מוסב על דוד בן זכאי נובל
 ללמוד מזה שהיה מנהג ראשי גלות בכל ללבוש בגדים מצמר לבן. ונודע מכמה מקומות בתלמוד
 איך היו מחשיבים בגדים לבנים (בגדי לבן).

(יח) מפת כג. דניאל א' ה'.

(טט) בין שני הרפים יחסרו איהו דמיס.

(דף ב) ... [ומצינו] שהכתוב מנה מספר השנים ליוהם המת ולא לאחו החי (6). כי א[מר : ויק]שר קשר (ג) הושע בן אלה על פקח

בן רמליהו ויכהו וימיתו וימלך תחתיו

בשנת שהים (ג) ליוהם בן עזיהו. וכל משך הזמן

שמלך יותם הוא מ'ז שנה. וזה היה בשנה הרביעית 5

לאחו. ופנה ממנו (ד) אף שהיה חי. ומנה השנים ליוהם אם כי הוא

מת. ואמרתיו : „בַּעֲצַת הַיְלָדִים” מפני שכל מי שהם עמו

המה נערים (ה). ונקראו זקנים ללא אמת (ו). ומי שהוא

[מה]ם זקן איננו מן המובים בבריות ה' (ז).

10 [ש]לישית (ח). במה שנמלני רעה תחת טובה (ט)

הוא דומה לשלשה י' במרי ומרירה בנפשו י"א [ויענש] כמו

שנענשו הם. לכן אמרתי : „אָבִיִתְּ תִגְמֹל דָּם” וג' י"ב).

והראשון מהם פרעה שהוא מלך לנו י"ג). כי יוסף

הטיב עמו במה שיעץ לו : יעשה פרעה י"ד

15 ויפקד פקידים. ויק[בצו את כל] אבל

לפקרון וג'. ומסר בידו חיי [עצמו והיי כל] אנשי

מדי[נתו]. ו[נמל לו רעה מי שהיה [מלך] אחריו

(6) כפי הנראה כוזה חדל רס"ג בעת מחלוקתו עם בן זכאי למנות מספר השנים לימי נשיאותו בדברים שהיו מונים לראשי גלויות ומנה למספר שנות הנשיא אביו זכאי. אף כי עד עתה לא מצאתי לזה סמוכין.

(ג) ויקשר קשר. מלכים ב' ט"ז ל'.

(ג) שתיים. צ"ל עשרים. כפי נוסח הכתוב וכפי החשבון שיביא פה למטה.

(ד) ופנה ממנו. ר"ל ומאם באחו ולא רצה למנות לשנות מלוכתו.

(ה) כן למשל נדע מרב אהרן בן סרגאדו שהיה ראש ישיבת פומבדיתא עד שנת 960 למ"ג. וא"כ לא היה זקן בעת המחלוקת כשלישים שנה קודם לזה. והמלות בעצת הנערים וכן למטה אבית תגמול דם הם כפי הנראה מדברי התוכחה הערוכים בשער ז' מס' הגלוי נגד דוד בן זכאי.

(ו) ירמוז כוזה כי המלה שיוך שהוראתה זקנים וגם מורים (ראה למעלה עמוד א' הערה א' ועמוד פ"ט הערה א') לא יאתה להם.

(ז) לא אדע אם תרגמתי כנכון את המאמר הזה.

(ח) מזה נראה כי למעלה חשב עוד שני דברים שבהם חטא בן זכאי נגדו.

(ט) יוכל להיות כי ירמוז רב סעדיה על מעשה מחלוקת בן מאיר שאז עמד לימין הנשיא ונלחם את מלחמתו. ראה מזה למטה בהוספה שניה בפרטות.

(י) אות ג' (שלשה) בכ"י מסופקת.

- (דף ב) ... [ווגדנא] אן אלכתאב ארך סנין ליותם אלמאית לא לאחו
אלחי. פק[אל ויק]שר קשר הושע בן אלה על פק
בן רמליהו ויכהו וימיתו וימלך תחתו
בשנת שתיים ¹ ליותם בן עויהו וגמלה מא
5 כאן מלך יותם י"ו סנה פכאן דלך פי סנה ד'
לאחו פחאר ענה והו חי וארך ליותם והו
מית. וקלת בעצת הילדים לאן כל מן מעה
צביאן ויתסמון שיוכא פי גיר חקה ואלדי הו
[מנה]ם בשיך פלים הודא ירצא בכלקה רבה.
10 [ת]אלהה פי חאל מא כאפאני שרא ברל כיר
משאבהא ג' ² עצאה ומביחא פי נפסה מתל
מא עוקבו אך קלת אבית הנמול דם וג'
פאולחם פרעה והו מלך לנא. לאנה יוסף
אחסן אליה במא אשאר עליה יעשה פרעה
15 ויפקד פקידים. ויק[בצו את כל] אכל
לפקדון וג' פגרי עלי ידיה ³ חיוה [נפסה וחיוה כל]אהל אל
בל[ד] ⁴ פ[אסי מכאפאתה מן צאר בערה

¹ שתיים. צ"ל עשרים.

² האות ג' בכ"ו בספק.

³ ידיה. המלה הזאת נתוספה על גליון הכ"ו.

⁴ כל[ד]. האות הראשונה מסופקת בכ"ו.

(ח) בנפשו. כפי הנראה הוא כנוי במקום: במרי ומירדה בה'.

(יג) כבר העירותי למעלה (הערה ה') שזה שייך לדוד בן זכאי. ור"ל: חפצת לנקום על
אשר העברתי אותך מן הנשיאות ורצית לשפוך את דמי. ואורות המלה תגמול
דבר גם למעלה (דף א' עמוד ב' שורה 10). — וזוה נראה כי מתנגדי הגאון רצו לשפוך דמו
וחיו היו בסכנה גדולה. ובעבור זה הוכרח להחבא במשך כמה שנים.

(יג) שהוא מלך לנו. כפי הנראה אמר בחלק העברי כי שלשת מלכי ישראל באשמו
בעון שלום רעה תחת טובה. ולכן אמר פה כי גם פרעה היה מלך על ישראל. כי לא היה אז
לישראל מלך אחר.

(יד) יעשה פרעה. בראשית מ"א ל"ד—ל"ו.

- (עמוד ב) ושעבד ה) את אחיו ואנשי ביתו. ונענש [כאמרו: וישובו]
 המים ג) ויכסו את הרכב. [וקן] רם לזה ג): וינער [ה' ד] את
 מצרים. והשני א ב ש ל ו מ
 בן מעוך ה). כאמרו ו). יואב המיב
 5 עמדו ושאל את דוד [להשיבו] לירושלים כאשר ידעת
 [מ]ספור ז) האשה התקועית עד סופו. שאמר:
 ויקם יואב ח) וילך גשורה ויבא את אבשלום ירושלם.
 וגמל לו רעה ששרף את תבואתו. כאמרו: ויאמר
 אל עבדיו ט) ראו חלקת יואב אל ידי ולו שם שעורים וג'
 20 ויציתו עבדי אבשלום וג'. והיה ענשו [ככתוב]
 ויבא הפרד י) תחת שובך האלה הגדולה וג'.
 והשלישי יואש הוא הנחבא יב) בבית האסורים יג). כאמרו:
 ואת מנקתו יג) בחדר הממות וג'. הנה יהוידע
 המיב עמו בתכלית ההמבה והיא [הצלת חיון]. כאממר
 15 לומ: והגדל [חסרך יד]. א]שר עשית עמדי להחיות
 את [גפשי. וגם] להו רעה והרג את בנו עו).
 כאמרו: ולא זכר עז) יואש המלך החסר אשר עשה

ה) ושעבד. המלה הזאת בכ"י מופקת כי נמחק קצתה.

ג) וישובו המים. שמות י"ד כ"ח.

ג) וקורם. גם המלה הזאת אינה ברורה בכ"י.

ד) וינער ה'. שמות י"ד כ"ז.

ה) מעוך. אות המ' בכ"י בספק. ואשער כי השם הזה הוא טעות סופר הכ"י תחת
 מעכה אם אבשלום. וכפי הנראה נקרא אבשלום בחלק העברי בכנויו בן מעכה. כמו
 למעלה (דף א' ע"א שורה 8) בן גרעון במקום אבימלך. והנה נוכל ג"כ לומר שאין כאן
 טעות סופר. כי הגאון הפך את שם מעכה מנקבה לזכר. מעוך לתפארת המליצה כמו שהעיר
 למעלה. אך זה נראה לי דחוק. כי לא מצינו הפך כזה בשמות אנשים פרטיים. והבוחר יבחר.

ו) אם הכוונה למעכה כהשערתי בהערה הקודמת ציון מקום הכתוב הוא: שמואל ב'

ג' ג'.

ז) מספור. או: מפרשת. כי המלה הערבית קצה יש לה שתי ההוראות.

ח) ויקם יואב. שמואל ב' י"ד כ"ג.

ט) ויאמר אל עבדיו. שמואל ב' י"ד ל'.

י) ויבא הפרד. שמואל ב' י"ח ט'.

- (עמוד ב) פאסטעברד¹ אכותה ואהל ביתה פעוקב [כק' וישובו]
 המים ויכסו את הרכב וג' [ומן קבלה²] וינער [וי את]
 מצר'. ואלתאני אבשלום ס . . . ס
 בן מעוך³ כק' כאן יואב קד אחסן
 5 אליה וסאל דויד פי [ארתגאעה] אלי ירושלים כמא עלמת
 [מן] קצה האשה התקועית אלי אכרהא קאל
 ויקס יואב וילך גשורה ויבא את אב' ירוש'
 פאסי מכאפאתה באן אחרק גלתה כק' ויאמר
 אל עבדיו ראו חלקת יואב אל ידי ולו שם שעורים וג'
 10 ויציתו עברי אבשלום וג' פכאן מן עקובתה
 ויבא הפרד תחת שובך האלה הגדולה וג' ואל
 האלה יואש הו אלמכבי פי כזאנה אלאסרה כק'
 ואת מנקתו בחדר המטות וג' כאן יהודיע
 אחסן אליה גאייה אלאחסאן והי [אלחיאיה] כקול
 15 לוש ותגדל [חסרך אשר] עשית עמדי להחיות
 את [נפשי . וכאפ] אה בשר וקתל ולדה . . . מא
 כק' ולא זכר יואש המלך החסד אשר עשה . . .

¹ פאסטעברד . האותיות ת ע בכ"י מסופקות .

² קבלה . אות ב' בכ"י בספק .

³ מעוך . אות המ' מסופקת בכ"י .

(יא) הנחבא . בערבית אל מ כ ב וי שבה תרגם למעלה (רף א' ע"ב שורה 11—10) את המלה חבוי . ואשער כי בס' הגלוי בחלק העברי נזכר יואש בכנוי חבוי חזר המטות .

(יב) בבית האסורים . מזה נראה כי רב סעדיה פירש בחדר המטות במלכים כמו בחדר האסורים או בחדר המטות מבית הסהר .

(יג) ואת מנקתו . מלכים ב' י"א ב' .

(יד) ותגדל חסרך . בראשית י"ט י"ט .

(טו) והרג את בנו . הוא הנבוא זכריה בן יהודיע .

(טז) ולא זכר . דברי הימים ב' כ"ד כ"ב .

ו. מספר כ"י לקראי קדמון בוכוחו נגד הרבנים.

באוצר הספרים להממשלה דפה נמצא חלק מכ"י ערבי (ח' דפים נייר מורחי. מ"ז שורות בכל עמוד). ומובאים בו רק ענן ובנימין ממחברי הקראים. ורב סעדיה מן הרבנים. ובשני הדפים הראשונים ישתדל להוכיח כי דברי המשנה אינם בקבלה כתורה שבעל פה. כי אם דברי החכמים מדעתם שאספם רבנו הקדוש (כן יכנהו גם הקראי). ובהמשך דבריו יביא את דברי רס"ג מספר הגלוי אודות משך זמן אסיפת המשנה. וכבר ראינו למעלה בהקדמת הגלוי (דף א' ע"ב ודף ג' ע"ב) שזה היה כתוב בשער השני מס' הגלוי. וראש המקום הזה הביא אבן רשף בהמליץ ובמבוא להקדמות רמות (עמוד 7). ומשם הביאו גיינער באשכנזיות (יידישע צייטשריפט לשנת 1872 עמוד 265). ורק זה לא כביר מצאתי את העלים האלה בין חבילות עלים כ"י שונים. וחלק מכ"י שני מזה הספר הבאתי מארץ הקדם ונמצא עתה באסיפת כ"י ליחיד (הכ"י באוצה"ס דפה נסמן בהערות כ"י א' וכ"י היחיד כ"י ב'. וציון הדפים והשורות הוא לפי כ"י א').

התרגום העברי

- דף ב ודע שראש הישיבה (ה) [יעזרהו ה'] (ג) אמר
 (עמוד א) [כפירוש ג] ספרו שחבר אודות מה שקרה בימי
 15 וקרא שמו ספר הגלוי: כי האבות (ד) התחילו
 לחבר המשנה אחרי כלות ארבעים שנה מן [בנין] (ה)
 (עמוד ב) הבית השני ועד מאה וחמשים שנה אחרי חרבן הבית
 ובסך הכל חמש מאות ועשר שנים (ו). והיו המחברים אותה
 אחד עשר דורות. דור אנשי כנסת הגדולה. ודור
 שמעון הצדיק. ודור אנטיגנוס (ז). ודור יוסי בן
 5 יועזר ויוסף (ח) בן יוחנן. ודור יהושע בן פרחיה
 ונתאי (ט) הארבלי. ודור יהודה בן טבאי (י) ושמעון
 בן שמח. ודור שמעיה ואבטליון. ודור הלל ושמאי.
 ודור רבן יוחנן בן זכאי. ודור ר' אליעזר ור'
 יהושע ור' גמליאל ור' טרפון ור' עקיבה.
 10 ודור רבן שמעון בן גמליאל. ודור רבינו
 הקדוש (יא). ודעתו היא שהסכה שהכריחה אותם
 לחברה היא שאחרי שפסקו מהם הנביאים
 וראו את עצמם מפורזים חששו פן
 תשכח הקבלה. ושמו בטחונם על הכתוב [בספר] (יב).
 15 לכן אספו את כלל הדעות הנשמרות [בזכרון] וכתבוהו
 וקראוהו בשם משנה יג).

(ה) שראש הישיבה. בכגו זה סתם יכנו הקראים הקדמונים את רס"ג. אף כי בפעם
 בפעם יתוכחו עם גאונים אחרים (רב האי בר דוד ורב שמואל בן חפני) שגם הם נקראו מהם
 ראשי ישיבות אולם לא סתם.

- (דף ב עמוד א) ואעלם אן ראם אלמתיבה [אידה אללה] ¹ קאל פי [הפסיר] כתאבה ² אלדי אלפה למא כאן פי איאמה ואסמאה ספר הגלוי אן אלאבא אבתרו 15
- בתדוין אלמשנה מן ארבעין סנה כלת מן [בנא] ⁴ (עמוד ב) אלבית אלתאני ועלי מאיה וכמסין סנה בעד כראב אלבית ודלך כמס מאיה ועשר ² סנין וכאנו אלמדונין להא אחד עשר ³ גילא גיל אנשי כנסת הגדולה וגיל שמעון הצדיק וגיל אנמינגוס ⁴ וגיל יוסי בן יעזר ויוסף ⁵ בן יוחנן וגיל יהושע בן פרתיה וניהאי ⁶ הארבלי וגיל יהודה בן טבאי ⁷ ושמעון בן שמח וגיל שמעיה ואבטליון וגיל הלל ושמאי וגיל רבן יוחנן בן זכאי וגיל ר' אליעזר ור' יהושע ור' גמליאל ור' מרפון ור' עקיבה וגיל רבן שמעון בן גמליאל וגיל רבינו הקדוש . וועם אן אלסכב אלדי אחוזהם [עלי] ¹ אן ידנונהא ⁸ הו אן למא פאתוהם אלאנביא ושאהרו אנפסהם מכדרין תכופו עלי אלמנקול אן ינסא ואמנו עלי אלמכתוב פנמעו גמיע מעאניה אלמחפוטה ואתבתוה ואסמיה משנה.

¹ המלות המסוגרות נמצאות רק בכ"י ב'.
² ועשר . בכ"י ב' ועשרה .
³ אחד עשר . בכ"י ב' אחדי עשרה .
⁴ אנמינגוס . בכ"י א' אנטונגוס .
⁵ ויוסף . צ"ל ויוסי .
⁶ וניהאי . בכ"י א' ומתאי .
⁷ טבאי . בכ"י ב' טובאי .
⁸ ידנונהא . בכ"י ב' ידונהא .

ג) המלות המסוגרות נמצאות רק בכ"י ב'.
 ג) בפירוש ספרו בכ"י א' : בספרו .
 ד) כי האבות . יוכל להיות כי בכונה השתמש פה הגאון במלת האבות (אלאבא) .
 ז) מפי שרבריו אורות דורות התנאים לקוחים ממשנה אבות .
 ח) מן בנין הבית . בכ"י א' : מן הבית .
 ו) המש טאות ועשר שנים . פה טעות גלויה במספר הכולל כי הבית השני עמד ת"ך שנה . וצ"ל חמש מאות ושלשים שנה . כאשר העיר גייגער שם . וכפי הנראה כתב רס"ג באותיות המספר תק"ל והמספר המעתיק שנה וקרא תקי' . וכבר ראינו למעלה בהקדמת ס' הגלוי (דף א' ע"ב) ששם תחסר לגמרי אות המספר האחרון וכתוב ת"ק . ועוד יותר נשתבשו דברי הגאון אצל ר' אברהם בר חייה הנשיא (ס' העבור עמוד 94) שהביא דברי רס"ג מספר אשר חבר להשיב על המינים (כפי הנראה כוונתו לכתאב אלתמיוז או ס'

ז. דונש בן לברט בתשובותיו על רס"ג (?).

ראה מה שהבאנו למעלה (עמוד קמ"ז) כי שני המאמרים שהביא דונש
(№ 110):

"וכל חכם אהויכח במלי ולא לצים משנאי אלהים"

"להחכם אשר ישתה דבריו ולא ישתה כמזרק דם גפנים"

כפי הנראה לקוחים הם מספר הגלוי. והמלה דבריו במקום השני אינה צריכה לפי"ו לתקן כלל (ורשד"ל חפץ להגיה דבריו). כי כבר ידענו שעל הרוב דבר רב סעדיה מעצמו בספר הזה בלשון נסתר ולא בלשון נוכח, וראה מזה בפרטות למטה בסימן הסמוך. רק קשה קצת ששני הבתים האלה הם כתובים לפי משקל השיר (יתד וב"ת יתד וב"ת ויתד ותנועה בדלת ובסוגר) וידענו שרס"ג לא כתב שירים שקולים, אם לא שנאמר שהמשקל בשתי המליצות האלה בא על פי מקרה ולא בכונה, ובעבור זה הרבר מיטל בספק.

ההכרה שמביאו שם למטה (עמוד 96) אודות זמני העבור כזה: "חזרו למנות מבית ראשון מן החדש ועליו היו מונים עד שנכתבה המשנה בכדי ק"ל שנה לפני חרבן בית שני". וכפי שאנו רואים מכאן צ"ל בכדי ק"ג שנה לאחר חרבן בית שני (ומהמשך שם נראה כי לא נובל לומר כי הגבלת הזמן שייכה למעלה על חזרו למנות), והמאמר הזה מחבור המשנה בזמן תק"ל שנה נמצא בסדר תנאים ואמוראים כאגרת רש"ג במבוא התלמוד לר"ש בן חפני ור"ש הנגיד ור' יוסף בן עקינין במפתח התלמוד לרב נסים ועוד ועוד. כאשר הארכתיו בזכרון לראשונים מחברת ג' (עמוד 7—26 הערה 68, 65), ואוסיף פה כי מצאתי בכ"י קראי (וכפי הנראה הוא הקצור מכתאב אלא סתבצאר להרואה) שהביא בשם שמואל אל ראש הישיבה שהוא ר"ש בן חפני כדברים האלה: אן אלמשנה כתבת בעד כראב אלבית אלב' קי"ג סנה (שהמשנה נכתבה אחר חרבן הבית השני קי"ג שנה!).

(ז) אנטיוגנוס, בכ"א א' אנטונוס.

(ח) ויוסף, צ"ל ויוסי.

(ט) וניתאי, בכ"א א' ומתאי.

(י) טבאי, בכ"ב ב' טובאי.

(יא) כשתחשוב את מספר הדורות פה אתה מוצא י"ב ולא י"א, וגיינער שם שער כי רס"ג לא חשב את דור רבנו הקדוש. אולם לי נראה כי רס"ג לא חשב את דור אנשי כנה"ג. כי למטה יאמר כי ההכרח לכתוב המשנה היה מפאת שפסקו הנביאים, ולאנשי כנה"ג הלא יחשבו הנביאים האחרונים חגי זכריה ומלאכי.

(יב) מזה ראייה מוכחת שרס"ג חשב שגכתבה המשנה בימי התנאים.

(יג) על דברי רס"ג אלה ישוב הקראי בהמשך דבריו שם בטענות הרגילות אצל הקראים נגד הרבנים: אם באמת היתה המשנה מקובלת מפי הנביאים והסכה שכתבוה היתה מחשש שלא תשכח למה נצרכו לזמן ארוך כתק"י (כתק"ל) שנה לעבורת הכתיבה, גם למה זה נמצאו חלושי דעות והכוחים והזכחות בראיות וכו' וכו'.

ה. ר' אברהם בן עזרא בספר יסוד מספר (?) .

בספרו זה יאמר הראב"ע אודות ו'או החבור כשיבואו האחדים עם העשרות ביחד כזה: (אמרו עד ה) יום האחד ועשרים (שמות י"ב י"ח). לחמשים ושנים יום (נחמיה ו' ט"ו ז). ולא יתכן לחסר הוא"ו ג). ע"כ טעה האומר: כתבו בן שלש עשרים להפר עצת ענן אשר קשר ומרד".

ועל הסוף העיר פינסקער שם בהערה 206 בדברים האלה: בכ"י כתבו בן שלוש ועשרים להפר עצת עכ"ן אשר וכו'. והרב תופס בזה משורר אחד שרצה לאמר [יותר טוב: שאמר] בשירו על מחבר ספר ידוע שכתב את זה הספר בהיותו בן כ"ג שנה ובעבור שיווי המשקל לא שת לבו לכלל הוזה שלא יתכן לחסר את ו'או החבור וכתב:

קָתְבוּ בֶן שְׁלֹשׁ עֶשְׂרִים לְהַפֵּר עֲצַת עֲנָן אֲשֶׁר קָשַׁר וּמָרַד .

וחשב זה המשורר שנוכל לומר שלש עשרים כמו שאנו אומרים שלש עשרה, ואינו בן כי לא נוכל לחסר ה'או ולהסמיך האחדים אל העשרות. אמנם מי הוא הכותב, ועל איזה ספר כיון שנתחבר להפר עצת ענן ראש כת בעלי מקרא ומי מחברו? כל זה לא ידעתי אז (ד). ואנכי ברצוני לדעת בבירור אם השערתי בתקון מלת עכ"ן ומלת ועשרים נכונה. בקשתי את ידי החכם שר"ל נ"י לעיין בנוסחת הכ"י שלו להשוואה. ובאתני התשובה ממנו בזה הלשון: דע ידידי כי קצת מן המשוררים הקדמונים התיירו לעצמם לומר שְׁתַּיִם עשרים שְׁנַיִם עשרים להוראת (22) בהשמטת ו'י החבור וכן שְׁלֹשׁ עשרים אַרְבַּע עשרים ווולחם ע"ד שאומרים שְׁנַיִם עשר שְׁתַּיִם וכו' בלא ו'י. ככה מצאתי במחברת ר"ש גבירול על הדקדוק בבית 59 ובבית 68 שְׁתַּיִם עשרה שאין לו הכנה כלל. וצ"ל שְׁתַּיִם עשרים והכוונה 22, והמעתיקים שלא הבינו מליצת שתים עשרים החליפוה בשתים עשרה (ה). והנה ראב"ע אומר כאן שאין המליצה הזאת (שְׁתַּיִם עשרים) נכונה ושמי שאומרה אינו אלא מועה, והוא מביא לדוגמא משורר אחד שאמר בשירו: כתבו בן-שלש עשרים להפר עצת עכ"ן אשר קשר ומרד. והיתה כוונתו לומר שכתב הספר ההוא בהיותו בן שלש ועשרים שנה. והספר ההוא מה היה ענינו? כאן נ"ל שנפלה מעות סופר קמנה מאד ובמקום עכ"ן צ"ל

(ה) פינסקער מבוא אל הנקדק האשורי (ויין 1863) עמוד 170--169. ואביא פה גם את שלש הערותיו (206--204). ועוד קודם לכן כתב בלקוטי קדמוניות (עמוד ק"ח): וכמו שמוכח ג"כ מטור אחד המובא מראב"ע בס' יסוד מספר (כ"י אצלי) שהרס"ג חבר כתאב אלרד עלי ענן עור בהיותו בן כ"ג שנה. והיא דעת רשד"ל במכתבו אליו המובא להלן.

(ג) הערת פינסקער 204: זה הוא כלל בפני עצמו, ורצונו בחבור האחדים עם העשרות רשאיין אנו להקדים איזה מספר שגרצה לחבירו ולחבון בוא"י החבור, אם האחדים לעשרות כמו אחד ועשרים או בהפך כמו חמשים ושנים.

(ג) הערת פינסקער 205: לחבר האחדים עם העשרות בלא וא"ו החבור ולומר בד"מ אחד עשרים או עשרים אחד למספר כ"א.

(ד) הר"ש פינסקער כתב באורו לס' יסוד המספר בשנת תר"ד, ככתוב בהערה בראשו עמוד 132.

(ה) וכן נדפס בשבוש זה במחברת הפרחון מהדורת שמערן עמוד XXIV כחרויים מאותיות ד' ומ' מן הא"ב.

ענן הלא הוא ראש הקראים אשר קשר ומרד בחכמי המשנה והתלמוד. ומי יודע אם המחבר אשר כתב הספר בהיותו בן כ"ג שנה איננו רב סעדיה גאון ז"ל? ומי יודע אם הספר ההוא איננו כתאב אלרד עלי ענן ולפיכך בחר בחרו בד (אשר קשר וקבד) כי אולי חררו הראשון היה מסיים בשם הספר שהוא קתב גד. ואעפ"י שהספר נכתב בלשון ערבי אין להמות אם נכתב בראשו שיר בלה"ק, כי גם מחברים אחרים והרמב"ם בכללם עשו כזאת עכ"ל. ואיזה שנים אח"כ ראיתי בכ"ח מ' שגם הח' גייגער פירש זה המאמר כך. אלא שהיה נוח לו הבאור לפי שמצאו בהכ"י שלו סתוקן בלי מעות כלל ח). והנה מכאן כדמות ראייה שהרס"ג ז"ל כתב ספריו עוד בימי עלומיו, ודלא כדעת הראב"ד ז"ל בקבלתו (ג) (יעיין לקומי קדמוניות צד קי"ח וגרעמץ געשיכמע חלק ה' צד 530).

וקודם שנדפס ס' יסוד מספר ע"י פינסקער העיר גייגער בטאמרו (שעליו רמו פינסקער בהערות) בדברים האלה: „ועוד הוסיף ג) וז"ל כנוסח הכ"י המונח לפני: על כן מעה האומר כתבו בין שלשה (ונמחקה הה"א בכ"י) ועשרים להפר עצתי ענן אשר קשר ומרד ע"כ. והם דברים משוללי הבנה, ובלי ספק הענין כאשר אציע לפניך. אחרי אשר הודיע כי אין לחסר הוי"ו בחכר האחדים על עשרים ומעלה תפש משורר אחד אשר לא שם עינו על היסוד הזה ואמר בבית אחד משירו קתבו בן שלש עשרים לתפר עצת ענן אשר קשר וקבד

כן יהוקן לפי המשקל ולפי הענין, והמשורר הזה שר שיר תהלה על מחבר ספר אחד ואמר כי כתב הספר הזה והוא היה בן כ"ג שנה והספר הוא תשובה על ראש הקראים ענן אשר חלק על דברי בעלי התלמוד, והראב"ע השיג על המשורר באמרו שלש עשרים בלי וי"ו העמוף. והנה הצלנו בית אחד אשר לא נודע עד עתה אם גם ערנה לא נדע את השיר כולו גם שם המשורר גם האיש אשר הקריב אליו תהלתו נעלמים ממנו. ומי יודע אם לא כתב רס"ג כבר בימי בחרותו נגד ענן כאשר נודע כי גם ספרו ההכרה (או ס' המבחן) כתב מרס שמוהו לגאון, ואליו ערך משורר את שירו. יקומו נא אוהבי קדמוניות ויחפשו אולי ימצאו עוד השיר הזה" (ד).

מכל הדברים האלה נראה כי שלשה חכמים משיבי מעם כונו מדעתם לדבר אחד ה). שהבית שהביא הראב"ע מוסב על הרס"ג ועל ספר התשובה שלו על ענן. אולם אודות מחבר הבית נחלקו בהשערותיהם. רשר"ל שער שרס"ג עצמו כתב את שירו כראש ספרו הנזכר. וגייגער חשב שמשורר בלתי נודע חברו בשירו שערך לכבוד רס"ג. — ואשר נראה לי בדרך ההשערה הוא. כי המאמר הזה (ואיננו

ח) בחפזו כתב פינסקער כן. ולטטה בדברי גייגער נראה כי גם הכ"י שלו (מאסיפת כ"י סראואל) הוא משובש ומוטעה.

ג) אודות דברי הראב"ד אלה שלא הבינום עד עתה אל נכון ידובר בפרטות בזכרון רס"ג.

ד) כרם חמד התשועי (ברלין 1856) עמוד 64.

ה) וראה עוד דבריו בקצרה במה"ע יודישע צייטשריפט לשנת 1872 עמוד 259 בהערה.

ו) ואחריהם הלכו מחברים אחרים כמו פירסט (געשיכטע ד' קאר' 28, II והערה 88 בסוף הספר) גראָפֿן בקורות היהודים (חלק חמישי מהדורא ב' עמוד 479) ואחרים.

בית משיר כי אם מאמר מליציו) לקוח מחלק העברי שבספר הנלוי. ואם אין ראייה ברורה לזה זכר לדבר מטעמים אלה:

א. הוכחה קצת שרס"ג הוא מחבר המאמר הזה תמצא עתה בירינו כי גם בס' האגרון (בהקדמה העברית בית מ"ו) השתמש רס"ג במספר בארבע עשרים בלא ו"ו החבור, וזולת ר"ש בן גבירול (שכפי הנראה השתמש בס' האגרון, ראה בסבוא להאגרון) לא נודע עד עתה חבר לרס"ג בשמוש זה.

ב. כבר העיד הראב"ר כי בספרו הנלוי דבר רב סעדיה אודות המובות ששה לישראל. ובלי ספק נכללו באלה המובות תשובותיו נגד המינים חיוי וחבריו ונגד הקראים. וביחוד נגד ענן מיסר דתם, ומתוכן הספר בהקדמתו ירענו עתה כי זה היה נמצא בשער הרביעי טהגלוי. ורמו לזה גם בהקדמתו (דף ז' ע"ב).

ג. נודעו לנו עתה דברי קראים הרבה שהשיבו על הגאון ועל ספרו נגד ענן וביאו ממנו דברים רבים ככתבם, ואודות שיר עברי שהיה כתוב בראשו לא נשמע מהם לא שמוץ דבר ולא רמזיה קלה. ובלי ספק היו מתנפלים על רס"ג על אודות שמושו במספר שלשה עשרים כפי דרך הוכוח בימים ההם. אולם מס' הנלוי נודע לנו עד כה רק מחבר קראי אחד המביא דבריו, ומחבור הקראי הזה נמצא בירינו רק קונטרס קמן בעל ח' דפים (ראה בסימן 1).

ד. מהדברים המעטים מס' הנלוי המוכאים בהקדמת הספר נראה כי רב סעדיה דבר בו מעצמו על הרוב לא בלשון מדבר בעדו כי אם בלשון נסתר: גַּחַל סַעְדִּיהוּ. וַיַּעַר יְיָ אֶת רוּחַ סַעְדִּיהוּ. וַיִּשְׁקַד סַעְדִּיהוּ. הִעֲנֹתוֹ מִקְרוֹם. וכן בהקדמת האגרון ידבר הגאון מעצמו בלשון נסתר: וַיִּקְרַב הָאוֹגֵר. וַיִּכַּן אוֹתוֹ. וזה מסכים עם התחלת המאמר אצל הראב"ע במלה קָתְבוּ בלשון נסתר.

ה. מה שחשבו החכמים הנזכרים כי נשטט ו"ו החבור במספר שלשה עשרים רק בעבור המשקל. הנה זה אמת אצל הר"ש בן גבירול אבל לא אצל רס"ג. כי ראינו בהקדמת האגרון שאין שם כל משקל השמיט רב סעדיה גם כן את ו"ו החבור במספר. ונראה מזה כי נחשבה ההשמטה הזאת בעיניו לתפארת המליצה בכלל, ואם כן הסברא נותנת שהשתמש בסגנון זה גם במליצתו שבס' הנלוי.

ואם תתאמת השערתי זאת אזי נאמר כי אין לנו לחשוב את המאמר הזה כבית משיר הנכתב על דרך המשקל. כי מלבד מה שאנו רואים משלשת הפסוקים הראשונים מס' הנלוי שהספר הזה לא נכתב על דרך השירים השקולים כי אם בדרך המליצה הנשגבה (פאָעטישע פּראָזאַ). נודע לנו עוד מעדות דונש בתשובותיו על רס"ג ותלמידיו מנחם בחשובותיהם (עמוד 27) שלא השתמש רס"ג כלל בשיריו במשקל ושדונש בן לברט הנהיג את המשקל בשיר העברי. והמשקל הנמצא במאמר שהביא הראב"ע הוא רק לפי התקונים השונים שהציעו החכמים הנזכרים אך לא כפי שנמצא בכ"י. ולו גם יהיו תקוניהם ישירים ויתאמתו ברבות הימים אזי נוכל עוד לומר שהמשקל הזה הוא במקרה ולא בכוננת מחברו. — זאת היא השערתי. ולנבוני דבר לקרבה או לרחקה.

הוספה ראשונה.

המחברים והספרים שנזכרו בהקדמת ספר הגלוי.

א. ישוע בן שמעון בן אלעזר בן סירא.

רב סעדיה יאמר: „כמו שמצינו שמעון בן ישוע בן אלעזר בן סירא חבר ספר משלים הדומה לספר משלי בפרשיותיו ופסוקיו ועשה אוהו מסומן ומוטעם" (רף א' ע"א שורה 18—11). ועוד נזכר שם בהקדמה שלש פעמים בשם בן סירא או בר סירא סתם. ובראשונה יש להעיר שאין ספק בדבר כי שמעון בן ישוע הוא מעות מעתיק הכ"י שלנו תחת ישוע בן שמעון. כי בשם ישוע נקרא בן סירא בכל הכ"י בהעתקות היונית הרומית והארמית והמסתעפות מהן. כן בשם הספר ובהקדמת נכדו. וכן בנוף הספר (פרשה ג' פסוק כ"ז: ישוע בן סירא הירושלמי). ושם אבי ישוע שמעון נזכר גם כן בתרגום הארמי: כתבא דישוע בר שמעון אסירא. והנה לפלא היה כי בכמה כ"י מתרגום היוני המחבר ישוע נקרא בן אלעזר (כמובא בחבורי פֶאבריציוס ופֶרימצשע עפ"י כ"י). ומדברי רס"ג נלטוד לדעת כי צריכים אנחנו לחבר שתי הנוסחאות מתרגום הארמי והיוני, וכי בנוף הספר בעברית נקרא המחבר ישוע בן שמעון בן אלעזר. והתרגום האחד הביא שם אביו. והשני הביא שם אבי אביו.

גם נראה מדברי רס"ג כי שם החבור היה ספר משלים (כתאב אדאב. ובמלה אדאב ישחמש רס"ג תמיד כשם נרדף למשלים. אמתאל ואדאב. כן כס' הגלוי וכן בפירושו לס' משלי). ובתרגום היוני נקרא החבור בשם חכמה (סופיא) ובתרגום הרומי עקקלעסיאסמיקום על כי קראו הנוצרים בו בבתי תפלותיהם. ולעדות רס"ג תסכים גם עדות החכם הירונימוס שראה את הספר בנוף העברי ביחד עם קהלת ושיר השירים ושם נקרא שמו משלים (פאראבולע) f). ובשם ספר חכמה נקרא אצל רס"ג החבור מאלעזר בן עיראי שאודותו נדבר אחר זה.

משבעת המקומות שהביא רס"ג מספר בן סירא היה בידינו עד עתה רק האחד (והוא המקום השני בס' הגלוי. מפרשה ו' פסוק ה') בנוף העברי לפי המובא בתלמוד. והשני (הוא המקום הראשון בס' הגלוי. מפרשה ה' פסוק ה'—ו') מס' מעשיות דרב נסים מקירואן. שכפי הנראה לקחו מס' הגלוי לרס"ג. ומחמשת המקומות הנשארים נודע לנו עתה הנוף העברי ע"י ס' הגלוי בפעם הראשונה. וכאשר נעריך את המקומות האלה מול התרגום היוני נ) נמצא כי הנוסח העברי

f) הירונימוס כמבואו לס' משלי יאמר: Fertur et panaretos Jesu filii Sirach liber et alius pseudoepigraphus liber, qui Sapientia Salomonis inscribitur. Quorum priorem Hebraicum reperi, non Ecclesiasticum, ut apud Latinos, sed parabolae (משלים) praenotatum, cui juncti erant Ecclesiastes et Canticum Canticorum.

g) את התרגום היוני הביא מה תמיד לפי מהדורת פֶרימצשע: Libri Apocryphi Vet. Test. graece, recensuit O. F. Fritzsche. Lipsiae 1871.

של רב סעדיה הוא בעצמו הנוסח שממנו תרגם נכד המחבר (ישוע השני) ליוונית, ועל הרוכ תרגם מלה במלה. ורק בשני מקומות שנה מעט. במקום הרביעי של רס"ג (מפרשה י"א פסוק כ"ו) תרגם את המלה באחריתו: *en teknois hautu* (בילדיו). ובמקום הזה הוא לא מתרגם כי אם מפרש, ואמנם בנקל לראות כי פירושו פה בלתי נכון, ובמלת באחריתו אין הכוונה כלל לילדים של הנפטר כי אם אליו בעצמו (ע"ד אל האמן בעצמך עד יום מותך). ונוכל לשער כי המעתיק היווני שנה פה מפני שלא רצה לכפול המלה *synteleia* (סוף ואחרית) הנמצאת בסוף הפסוק הקודם (ה). וגם לא רצה לכפול את תוכן הענין בשני הפסוקים. — ובמקום השני והוא השלישי של רס"ג (פסוק מ"ו מפרשה מ"ז) השנוי בתרגום היווני נעשה מפני שהעתקה מהעברית מלה במלה היא בלתי אפשרית פה, כי תחת בקצות רוחות כתוב בתרגום היווני: *en ametereto* (במקום שהוא בלי מדה, בנחלה בלי מצרים). אים אונער מעס לי 5 ען 5). ואם היה כותב ביוונית מלה במלה כפי הנוף העברי: *en teleis anemon* או *en eschatois pneumaton* היה להאמר הוראה אחרת, ובאמת הוראת המלה רוחות בפה היא רוחות השמים או רוחות העולם (בכל קצוי הבריאה).

ואם נשים פנינו אל שני המאמרים מבן סירא המובאים בס' הגלוי שהיו נודעים לנו קודם לכן. נמצא כמו כן שנוסח רב סעדיה ישר ונכון הוא. המקום השני מרב סעדיה (מפרשה ו' פסוק ה'): רבים יהיו אנשי שלומך גלה סודך לאחר מני אלף נמצא גם בתלמוד בבלי (יבמות ס"ג ע"ב וסנהדרין דף ק' ע"ב) בשונים קלים. הגרסא היו החת יהיו ביבמות נדחית מפני הטובה ממנה בסנהדרין ובס' הגלוי מתוכן הענין. אולם בשני המקומות בנוסחת התלמוד שלפנינו כתוב דורשי שלומך תחת אנשי שלומך אצל הרס"ג. ובנקל לראות כי הנוסחא האחרונה היא העקרית. כן מפאת שהיא תסכים יותר לתרגום היווני *eireneuontes*. וכן מתוכן הענין, כי לא יתכן לצוות לאיש שרבים ידרשו בשלומי שזה אינו תלוי בו (אף כי יש לישבו בדוחק). גם תחסר בתלמוד הסלה מני (תחת אחד מני אלף של רס"ג כתוב שם אחד מאלף). ואין ספק כי גם בזה הצדק עם נוסחת ס' הגלוי כי היא מסכמת עם סגנון המליצה בס' בן סירא לפי הנודע לנו עתה. והוא לפי מליצת הכתוב (איוב ל"ג כ"ד): מלאך מליץ אחד מני אלף.

והמקום הראשון מרב סעדיה (מפרשה ה' פסוק ה' ו') מובא גם מרב נסים בן יעקב מקירואן בס' מעשיות שלו. והעיר על זה בראשונה הרב רש"ר ואלה דבריו: „עיינ עוד ג) בחבור זה של רבינו נסים (כ"ה ב' [מדפוס זאלקווא תקנ"ט])

(ה) בהעתקת פֶרענקיל סוף הפסוק הקודם (שאצלו הוא פסוק ל'): ,ובמות אנוש נודע חייהו". ואיך היה כתוב בגוף העברי לא נודע כעת. וכפי התרגום היווני צריך להיות: ,ובקץ איש התגלות מעשיו".

(ג) וכבר ראינו כי פֶרענקיל (ואצלו הוא פסוק י"ח) יעתיק: ,וביצוריו אין מספר". ולקח את המספר תחת המדה.

(ג) תולדות רב נסים הערה 40 (בכורי העתים לשנת תקצ"ב עמוד 81). ואחרי הרש"ר דברו אודות פסוקי בן סירא צונץ (גאטמעסדר, פארטר, עמוד 102), דעליטצ' (צור געש. ד. יוד, פאעיוע עמוד 20—21, 131—132, 204—205). דוקעס (ראבבינישע בלוטענלעווע עמוד

ואמר בן סירא ובסליחה אל תבטח להוסיף עון על עון. ותאמר רחמיו רבים לרב עונותי יסלח לי ורחמיו רבים ואף עמו ועל רשעים ינוח עזו עכ"ל. והלשון צה ונעים מאד וממש מדרך לשון נביאים קדמונים. וכנגד זה עיין בבן סירא המועתק מחדש לעברית מהמשכיל הנודע רי"ל בן זאב, וז"ל (ה' ה') אל תאמר אל רחום ה' ועל המון פשעי יסלח לי (וא"ו) אל תבטח נפשך בסליחהו פן תוסיף חטא על פשע (ז) כי רחמים ורוגז עמו ועל רשעים ינוח רגזו עכ"ל. וחזן ממה שהוטב בעיני הרבה יותר העתקת רבינו נסים בצחות וגבורת המליצה (כמו מה שרצה רי"ל לפאר המקרא במלות שונות בהעתיקו פן תוסיף חטא על פשע לא יככים למגמת המחבר הפשוטה שאין ראוי להוסיף עונות בכטחון על סליחה, גם יותר מסכים לשון רבינו נסים ללשון המשורר הקדמוני (תלים ס"ט כ"ח) תנה עון על עונם, וללשון המקרא בכלל כמו (שם ס"א ז') ימים על ימי מלך תוסיף) הגה יש כאן ג"כ שנויים כסדר הפסוקים ועי"ז גם בכונת המאמר שלפי העתקת רבינו נסים צ"ל פסוק זא"ו מוקדם לפסוק ה"א. וראיתי שבתרגום הסורי יש בהעתקת רי"ל בן זאב. אכן בהעתקת וואלגאטא ובתרגום לוהר מצאתי סדר המקראות כמו שהוא אצל רבינו נסים והוא ג"כ נאות יותר לכוננה. ועכ"פ חידוש גדול שכבר היה בימים ההם בן סירא מועתק לעברית, או שרבינו נסים העתיק רק מקראות אלו לצורך ענינו שם, או, מה שהוא רחוק לוטר, שהיה מצוי עוד בן סירא הראשון המובא בש"ס שהיה בלשון עברי רק שהועתק מנכרו ללשון יוני ואח"כ נאבד העברי, ואין בידי עוד להכריע".

והנה בנוגע לנוסחת רב נסים (שהיא היא נוסחת רב סעדיה רק נשתבשה מעט ע"י המעתיקים) ההשערה אמריה תאמר שהר"ג לקח מרס"ג בס' הגלוי כתוב בס' זאמרתו כי נשתבשה נוסחת ר"ג. כי: א. החת ואתרתה שבס' הגלוי כתוב בס' מעשיות ותאמר שאינה טובה כל כך לפי סגנון המליצה העברית. ב. אצל הר"ג נוספה המלה לי (אחרי המלה יסלח) שהיא מיותרת ובס' הגלוי איננה. ג. הוא יבוש גדול. כי תחת כי רחמים ואף עמו שאצל רס"ג (וכן בתרגום היווני) כתוב אצל הר"ג ורחמיו רבים ואף עמו. וכלי ספק נשתרבה המעות ע"י המעתיק שלקח בשניאה את המלות רחמיו רבים משורה הקודמת. ורק שנוי אחד לטוב נמצא בס' מעשיות והוא. כי תחת ואל יסליחה שבס' הגלוי כתוב שם ובסליחה שהיא לאורה נוסחה ישרה (כי אחרי הפעל בטח הבוא על הרוב ככה"ק אות ב'). אולם נמצא בנביאים וכתובים כמה פעמים גם במלת אל. כמו: כי בטחו אל האורב (שופטים כ' ל"ו). אל ה' בטחנו (מ"ב י"ח כ"ב וישעי' ל"ז ז'). אני אליך אבטח (תהלים נ"ו ד'). אלהי הבוטח אליך (תהלים פ"ו ב'). בטח אל ה' (משלי ג' ה'). ולדברי הרש"ר אודות המאמר עון על עון נוכל להוסיף כי גם מתרגום היוני נראה כי צדקה נוסחת רס"ג והר"ג: prostheinal hamartian eph' hamartiais. — ומי יגלה עפר מעיניך הרב רש"ר וראית כי רק השערתך האחרונה (אשר חשבתה לרחוקה) נהאמתה עתה ע"י הקדמת ס' הגלוי! ולעומת זה נתקיימו ביתר תוקף ועזו דבריך בענין סגנון

המליצה. והיטבת לראות בעיני הכולל אשר לך כי לשון פסוקי בן סירא פה הוא ממש מדרך לשון הנביאים הקדמונים. ומה שבעל ס' המעשיות ראה עוד את ס' הגלוי קצת ראה לדעת רש"י שם מעשיות נתחבר מרב נסים מקירואן שהיה קרוב לזמן רס"ג. ובזמן מאוחר מהראב"ד והראב"ע לא נודע עוד עתה מי שראה את ס' הגלוי.

ומהאמור עד כה נראה כי למדנו מהקדמת ס' הגלוי אודות בן סירא את הדברים האלה:

א. שישוע בן סירא היה בן שמעון ונכד אלעזר, וכפי הנראה שהשם סירא או סירה היה לאבי אביו וקנו ונעשה שמו לשם המשפחה על כי היה מפורסם בימיו.

ב. שבימי הרס"ג היה עוד נמצא בכבל גוף העברי מס' בן סירא הקדמון שטמנו העתיק נכדו את התרגום היווני שהניע אלינו. והנה רוב המשתמשים בו אחרי שמעון בן שטח (ירושלמי ברכות פ"ו ה"ב, וראה בבלי שם דף מ"ח ע"א. ירושלמי נזיר פרק ה' הלכה ה', בראשית רבה פרשה ח', קהלת רבה פרשה ז') הם אמוראי בכל: רב המיסד את ישיבת סורא ואולי הוא הביא את ס' בן סירא מארץ ישראל לכבל (בבלי שבת י"א ע"א עירובין נ"ד ע"א וס"ה ע"א). שמואל חברו (בבא בתרא קמ"ו ע"א). אביו חברו של רבא (סנהדרין ק' ע"ב). רב יוסף בפומבדיתא (סנהדרין ק' ע"ב). רב אחא בר יעקב בפפוניא (חגיגה י"ג ע"א). רבא ורבה בר מרי במחזא (יבמות ס"ג ע"ב ובבא קמא צ"ב ע"ב). ורק ר' יוחנן הוא האחד מאמוראי ארץ ישראל המביאו (נדה ט"ז ע"ב). ואודות ר' אלעזר המביא בשמו ראה למטה בסימן הנא.

ג. שספרו היה כתוב בימי הגאונים בנקודות ומעמים ומופסק לפסוקים.

ב. אלעזר בן עיראי המחבר ספר חכמה.

כבר העירוהי בטבוא כי בעת שהודיעו אבן רשף ופין מהקדמת ס' הגלוי שמו של אלעזר בן עיראי לא היה נודע כלל בספרות ישראל. ואחרי כן בשנת תרמ"ה נדפס פירוש ס' יצירה מר' יהודה בן ברזילי ע"י ה"ר שו"ה. ושם נעתק מהקדמת הרס"ג לפירושו על ס' יצירה שבה נמצא גם המקום הזה: „ואמר ר' אלעזר בן עיראי (ה) בזה הענין במופלא טמך אל תדרוש וכו'. ועל זה העיר ר"ד קויפמאן למקום הזה אורות המובא בהקדמת ס' הגלוי (ב). וזה לא כביר מצאתי בכ"י הבית אוצר הממשלה בפה שני דפים בלויים מעט מגוף הערבי של הקדמת רס"ג לפי ס' יצירה. וסופם הוא כזה: והו קול גמחור עלמא בני אסראיל אד יקולון (וזהו דברי כלל חכמי ישראל באמרם: ר[תוי הוא] כאלו [לא] בא לעולם מה למעלה וכו'. וקאל אלעזר בן עיראי [בסת]ל

(ה) פירוש ספר יצירה להרב הנשיא ר' יהודה בר ברזילי הכרצלוני ז"ל עם מבוא והגהות והערות מאת שלמה זלמן חיים האלברשטאם (ברלין 1885 מספרי חברת מוקצי נדרמים) עמוד 270, ובמבוא שם עמוד XII בשמות האנשים לא נרשם ר' אלעזר.

(ב) שם בהערות בסוף הספר עמוד 352, ושם רשום כי בהעתקה אחרת (הוא כ"י מינכן) תחת בן עיראי כתוב בן ערך.

לך (ואמר אל עזר בן עיראי בדומה לזה:) במופלא ממך לא תדרוש וכו' (א). ועל פי שלשת העדים האלה שהם שנים (ושניהם מרס"ג) יקום דבר המחבר הקדמון הזה וספרו. וממנו הביא רס"ג בהקדמת ס' הגלוי שלשה מאמרים. אך הראשון מהם שהובא גם כן בהקדמת פירוש ס' יצירה הוא לפלא בעינינו. כי כבר רשמתי למעלה במקומו שהמאמר הלז נמצא גם בס' בן סירא (בתרגום היוני פרשה ג' פסוק כ' וכ"א). וכבר הובא בשני התלמודים ובמדרש רבה על שם בן סירא ומדוע זה לא הביאו הגאון ממקורו מס' בן סירא? ומה גם כי תיכף קודם לזה בהקדמת ס' הגלוי שלפנינו יביא שבעה מאמרים אחרים מס' בן סירא? ועד אשר יהגלו לנו מקורים חדשים ויודיעו לנו בזה דבר ברור אחשוב ליישב הדבר קצת עפ"י ההשערה. וראשונה יש להעיר כי כבבלי חגיגה במאמר רב אחא בר יעקב (דף י"ג ע"א) כתוב: עוד רקייע אחד וכו' שכן כתוב בספר בן סירא, במופלא ממך אל תדרוש. ובמכוסה ממך אל תחקור. במה שהרשית התבונן. ואין לך עסק בנסתרות". ומתרגום היוני נראה כי זהו הנוסח האמתי מבן סירא (ג). אולם בירושלמי חגיגה (דף ע"ו ע"ג) נמצאו במאמר הזה שנויים. והוא נוסחו שם: רבי לעזר בשם בר סירה „פליאה ממך מה תדע. עמוקה משאל מה תחקור (ג). במה שהורשית התבונן. אין לך עסק בנסתרות". ועוד יגדל השנוי בכראשית רבה (פרשה ח'): רבי אלעזר בשם בן סירא אמר, בגדול ממך אל תדרוש. בחזק ממך אל תחקור. במופלא ממך אל תדע. במכוסה ממך אל תשאל. במה שהורשית התבונן ואין לך עסק בנסתרות" (ד). אשר אמנם נכבד הוא לנו לראות כי גם בירושלמי וגם בכראשית רבה המאמר הזה מיוחס לר' אלעזר (לעזר בירושלמי הוא כידוע נוסח מקומע מן אלעזר (ה). ואחרי אשר נראה כי את המאמר הזה בעצמו מביא רס"ג בשני מקומות בשם אלעזר בן עיראי ההשערה קרובה לומר כי איש אחד הוא עם ר' אלעזר שבירושלמי ובב"ר (ואולי לפני רס"ג היה גם כבבלי הנוסח ר' אלעזר בשם בן סירא). ובספר חכמה שחבר ר' אלעזר זה (ששם היה כתוב גם שם אביו עיראי ולפי עדות הרס"ג היה דומה לקהלת) הובאו גם כן איזה מאמרים מבן סירא. והיו ממנו נוסחאות שונות. כי באיזה מהן נמצאו כשנוי לשון (כמו בנוסחת הירושלמי) וגם בהרחבת המליצה (כמו בכראשית רבה). ונוסחת רס"ג משונה משתיהן וקרובה יותר לנוסחת תלמוד בבלי. — ובעבור זה הביאו רס"ג פה בהקדמת ס' הגלוי להיותו גם הוא כבן סירא עד מסייע שאין שום איסור לכתוב בעברית בנקודות ומעמים ומחולק לפסוקים. ורק לא נודע לנו לפי זה מדוע הביאו רס"ג

(א) ובין כה וכה נדפס הגוף הערבי ע"י לאטבערט, והמקום הזה נמצא שם כגוף הערבי עמוד 6 ובהעתקה צרפתית עמוד 20.

(ג) ראה במהדורות פריטצשע עמוד 394 פרשה ג' פסוק כ' וכ"א.

(ג) המליצה הזאת היא לקוחה מן הכתוב (איוב י"א ח'): עמוקה משאל מה תדע.

(ד) וגם בתרגום הארמי יסכים ראש הפסוק עם נוסחת המדרש: דקשין מנך לא תבעא ודתיקסין מנך לא תעקב. אולם יחסרו שם המאמרים במופלא ממך וכו' במכוסה ממך וכו'.

(ה) ועוד מקום מבן סירא שהובא ע"י ר' אלעזר נמצא בירושלמי חגיגה (פ"ג הלכה ו' דף ס"ו ע"ד. ושם ג"כ לעזר) ובתנחומא (פרשה מקץ סימן י'): א"ר אלעזר כתוב בבן סירא אוקיר לאסיך עד דלא תצטרך ליה.

גם בהקדמתו לפירוש ס' יצירה ששם לא היה נצרך לו לאפושגי נברי, ואולי ימים יודיעונו שרש הדבר הזה.

שם אבי ר' אלעזר הוא כפי הנראה השם עירא הנמצא בכתוב (בשמואל ובדברי הימים), וכפי התמונה שהיו נותנים לשמות האנשים בזמן התלמוד, כמו אבומאי, דהבאי, דוסתאי, דינאי, חנילאי, חסדאי וכדומה ה), ואיזה פעמים הנוסח הוא עירי, וגם שם כזה נמצא בתנ"ך (דה"א ז' ז'). ואולי הנוסח הנכונה תהיה שם עירי, היא התמונה הירושלמית מן עיראי ז) שהיא התמונה הבבלית מן השם הזה.

ושני המאמרים האחרים המובאים מרב סעדיה בשם אלעזר בן עיראי הם כתובים בסגנון אחר, כי בהם לא נראו כבר סימני המליצה המכעית של כתבי הקדש, כי אם מחברים יבקש ויחפש אחרי נאומים ומבטאים שהם יקרים במציאות בתנ"ך, ובוהה הראה כי אף כי נקל היה לו לקחת פסוקי בן סירא ולשנותם ולהרחיבם, קשתה היתה עליו העבודה לחבר מליצות חדשות ברוח הלשון מכה"ק ובן סירא, וכבר מסגנון הלשון שלו היינו יכולים לשפוט שהוא מאוחר מכן סירא אף אם לא היה מביא מספר זה האחרון. — ואולי גם ספרו כספר בן סירא הובא בימי האמוראים מארץ ישראל לבלל, ורס"ג מצא אותם בספרי הישיבה ביחד עם ספר היובלים וספר בן סירא לפי השערתנו למעלה במימן הקודם.

ג. ספר בני חשמנאי בלשון הכשרים.

הספר הזה הוא הנקרא בספרים אחרונים בשם מגלת אנטיוכוס, וכבר העיר הרש"ר ג) שהראשון שזכר את המגלה הזאת הוא בעל הלכות גדולות שכתב: „זקני בית שמאי ד) וזקני בית הלל הם כתבו מגלת בית חשמנאי, ועד עכשיו לא עלה לדורות עד שיעמוד כהן לאורים ותומים“, וסוף דבריו יפרש רש"ר כנכון: שלא עלה עוד להיות נחשב כאחת משאר המגלות שאנו קורין בהן בימי הנס, ואחרי בה"ג חשב רש"ר שם את רב נסים מקירואן שכתב בהקדמת ס' המעשיות: „וכן אזכור עוד מה שאירע לכלל ישראל צרה וצוקה והושיעם הקב"ה, וזלת מה שהוא במגלת ספר אסתר ומגלת חשמנאי ובכ"ד ספרים זכו“, לפי שהן גלויות וידועות לכל אדם, ואודות איכות הספר ומהותו חשב רש"ר שם שהוא היה הנוסח העברי מספר הראשון להמכביים הנמצא בספרי האפוקריפא ושמונו הועתק התרגום היוני הנמצא בדינו, והוכיח מדברי רב נסים שבימיו היתה מגלת חשמנאים בעברית מפורסמת בישראל, וכן היא גם דעת ר' נחמן קראמאל ה). אולם אחריהם בא ר' צבי יחזקאל פיליפאוסקי שהרפים את המגלה הזאת מכ"י

ה) וגם בימי הנאונים היתה שגורה התמונה הזאת משמות האנשים, ראה הערתי במכתרת ד' מוכרון לראשונים (תשובות הגאונים עמוד 400 במפתח לשם אוראי).
 ז) כמובא למעלה עמוד ק"ט אצל השם ינאי.
 ח) תולדות רב נסים הערה 40 (בכורי העתים לשנת תקצ"ב) עמוד 81—80.
 ד) הלכות גדולות בהלכות סופרים (דפוס ווארשא תרל"ד) עמוד 282.
 ה) מורה נבוכי הזמן שער י"א וראש שער מ' בהערה.

בארמית ועברית כהוספה לס' מבחר הפנינים (ב). ובהקדמתו שם השתדל להוכיח שהמגלה הארמית נכתבה קודם ס' המכביים. ובעצם וראשונה נכתבה ארמית וממנה נתרגמה לעברית (ג). ואף כי לא כל ראיותיו מוכיחות (הן ג). בכל זאת הסכים עמו החכם המדקדק ר' יצחק בער שכתב אודות המגלה הזאת: „והיא כתובה (ד) בעיקר לשונה בלשון ארמית ברורה ואח"כ נעתקה מלשון זו ללשון עברית וכן באה בדפוס. אך לשונה הארמית היתה טמונה במסתרים עד כי בשנת תרי"א קם החכם ר"ה פיליפאוסקי וכו'. ויפה העיר עליה שהיא קדומה בזמן לספרי המקבאים הנמצאים באפוקריפא". ואחריו בא ר' רפאל קירכהיים וסתר דעתם בענין קדמות זמן המגלה באמרו בתוך שאר דבריו: „גם נראה לעין (ה) כי המגלה הזאת חוברת בזמן מאוחר. והמחבר לא ידע ולא ראה ספרי הקדמונים וספרי החשמונאים. ולכן לא הכיר גם השבוש הנודע בסדור התפלה וכתב גם הוא יוחנן בר מתתיהו כהנא רבא (ו). ואין להסתייע בשום דבר ממגלת אנטיוכוס".

(ב) ספר מבחר הפנינים ומגלת אנטיוכוס (לונדון 1851). ומגלת אנטיוכוס תתחיל שם מעמוד 75.

(ג) שם בהקדמת המסדר (עמוד 4-3): „מגלת אנטיוכוס הוא הספר השני אשר הוספתי אל מבחר הפנינים במחברת הקטנה הזאת, והיא יקרה מאד בערכה, כי ברור הוא כי היתה כתובה בלשון ארמי לפני ספר דברי הימים לבני חשמונאי הנקראים אפוקריפא, להיות הספורים הנמצאים בתוך מגלת אנטיוכוס אינם בתוך האפוקריפא כלל, ובהכרח היו זמן מה לפני אותן המלחמות אשר קרו לבני ישראל אשר סופרו תוך האפוקריפא. והראיה על זה כי ממקרה ניקנור משנה אנטיוכוס כפי שסופר במגלת אנטיוכוס אשר לפנינו, לא נזכר מאומה באפוקריפא. ועוד כי מקרה נקנור באפוקריפא משונה מאד ממקרה נקנור אשר במגלת אנטיוכוס, ואין זה כי שני נקנור היו, אולי אב ובנו. ולדעתי מגלת אנטיוכוס היתה גנוזה מימי קדם בלשון ארמי ואחרי זמן רב העתיקה העברים ללשון הקדש, והיא הנדפסת בסדורי התפלות אשר לספרדים, וגוף המגלה הארמית אולי נאבדה ברוב הימים, כי לא נזכרה בכל ספר. גם זה ברור כי הארמית היא העיקרית ולא העברית, כאשר יבין וישיכל כל קורא אשר ידע דרך שני הלשונות האלה. — לדמיון נזכיר איזה דברים מהעתקה העברית, ומהם יראה הקורא כי לא כדת לשון הקדש המה, כמו בהשערת א תרגום העברי באותה שעה (תחת בעת ההיא). אלין לאילן. אלה לאלה (תחת איש אל אחיו או איש אל רעהו). כל קבל דגא. כהיות זה. וידוע כי אין מלים בלשון עברי לתרגם מלות כל קבל דגא. אוד מינדך. אודה סמך (תחת אדמך). ועוד כאלה. ומכל זה ישפוט כי נוסחא העברית איננה העיקרית בכל פנים. וכאשר השערנו למעלה כן הוא, כי נוסחא הארמית שהיא העיקרית לא היתה מפורסמת ונודעת לרבים. ואפשר מאוד להחליט כי מגלה הארמית נכתבה לפני האפוקריפא הג'ל וקדמת היא בזמן".

(ד) כן למשל הוכחתו על קדמות המגלה מזה שבס' המכביים לא נזכר ממעשה נקנור אינה הוכחה כלל. כי גם בהיותה מאוחרת ויכן עוד ביותר מדוע לא נזכר בס' המכביים ממעשה נקנור, וכמו כן המבטא באותה שעה נמצא במשנה ובריתא תמיד במובן בעתה היא. וכן איזה הוכחות אחרות של פיליפאוסקי.

(ה) סידור עבודת ישראל עם יבין לשון (רעדלהיים 1868) עמוד 441. והמגיד לשנת 1873 עמוד 43.

(ו) במה"ע המגיד שם עמוד 101. וטדבריו שם משמע שגם הוא יחשוב כי גוף המגלה נכתב בארמית וממנה נתרגם לעברית.

(ז) מה שלא ראה את ספרי החשמונאים הנמצאים בתרגום יוני אינו ראייה לאיחור זמנו. כי אם היה קודם מוחברי הספרים האלה הלא מכש"כ שלא היה יכול לראותם. וזהו ההסך מראית פיליפאוסקי אולם שוה היה לה בכת ההוכחה. ומה שקרא את יוחנן בשם כהן גדול

משפט חרוץ! אבל כמו פיליפאוסקי כן קירכהיים לא בארו דבריהם איוה זמן יקראו קדמון ואיוה מאוחר. וכל זמן מומני קורות ישראל וכן מקורות העמים קדמון ביחס אל הזמן שאחריו ומאוחר ביחס אל הזמן שלפניו. — אכן רשף בהשתדלו להוכיח קדמות הנקוד והמעטים (וכפי הנראה כדי להצדיק את יהודה הדסי בעל ספר אשכל הכפר האומר כי הנקוד והמעטים נתנו מסיני. וגם להקדים זמן כמה כ"תנ"ך וכ"י מגלת חשמנאים באסיפתו השניה) שהיו כבר לפי דעתו בכית שני. יסמוך במאמרו שכתב בענין זה על דברי רס"ג בהקדמת ס' הגלוי. וביחוד על מה שהביא הגאון ממגלת בית חשמנאי שממנה נמצאו באסיפת פירקאוויץ שני דפים מכ"י ישן. ולפי דעתי המגלה הזאת באמת נתחברה מכני החשמנאים בעצמם. וזהו קצת מדבריו בענין הזה: ומדברי המאור (6) הגדול רבנו סעדיה גאון נ"ע מצאתי עוד חווק לשני הדפים העתיקים שהמגלה היא ממש מעשה החשמנאים [!] והוא שהביא בסוף הקדמת ספר הגלוי שלו את דברי יוחנן כהנא רבא מלה במלה שדבר לה' בתפלתו לפני גבורתו וז"ל וכמו שהתפללו (7) בספר בני החשמנאים צריך שאוכיר גם ממנו מאמר אחר מאמר יוחנן בן סתתיה על נקנור וכו'. וליתר שאת ויתר עז אמתת פליטת קצת האגרת שהיא ממש של חשמנאים [!] הנשאר כאוד מוצל מאש הזמן המבלה את הכל (8). הנני שולח העתק עצם שני הדפים מועתקים ע"י הפאטא-נראפיע לעדות. ודברים כאלה אינם צריכים עתה לתשובה כי הם מופרכים מאלוהים (ד).

אחרי החכמים האלה בא ר' יעקב מאפראווער והדפיס את המגלה הארמית מכ"י לייפציג (ה). ובפתח דבר שם השתדל להוכיח כי המקור להנוכר בתלמוד אודות החשמנאים היה בשתי המגלות. מגלת אנטיוכוס ומגלת הענית. שלפי עדות בה"ג נתחברו בזמן אחד מזקני בית שמאי ובית הלל כמאה שנה

יוביה רק שכן חשבוהו היהודים כימי המחבר שעכ"פ חי זמן רב אחרי בית חשמנאי. כנראה מדבריו בסוף המגלה (פסוק ע"ב ע"ג): ועד חרבן בית אלהא דך מאתן ושית שנין עד יומיא האילן בני ישראל בכל גלות הון נטרין יומיא אלין. וכבר במגלת תענית (פרק ז') ובברייתא בתלמוד (ראש השנה דף י"ח ע"א) כתוב: וכשגברה בית חשמנאי היו כותבין בשנת כך וכך ליוחנן כהן גדול. והאחרונים ייחסו ליוחנן גם תפלת על הנסים דתנוכה. כמובא בארחות-חיים וכלבו (סימן מ"ד): ויש קב"ד תיבות בעל הנסים כנגד מנין יוחנן שתקנו. ובאבורהם-כפי' על הנסים: חשמונאי ובניו פירוש יוחנן המכונה חשמונאי. —

(6) במה"ע המגיד שם עמוד 208. וראה גם במה"ע השחר שנה ד' עמוד 492 שהכפיל דבריו במכתבו לגורלאנד.

(7) וכמו שהתפללו. העתקה משוכשת כי בגוף הערבי כתוב: וכמא אנת פ עו (וכמו שהשתמשו). ראה למעלה עמוד ק"ב וקכ"א שורה 5—4.

(8) אכן רשף השתדל בימים האחרונים לפני מותו להגדיל ערך אסיפת כ"י שלו ע"י הכשתותיו שנמצאו אצלו כמה גופי כ"י מוזמן הבית הראשון (ס"ח של המלך יהויכין) והבית השני (מגלת חשמנאים) וכדומה.

(ד) ראה בזה דברי גייגער במה"ע יודישע צייטשריפט 157—155, XI. ור"ד אפעהיים בדבריו אודות מכתב פירקאוויץ (במגיד שם עמוד 4—398) לא נגע אלא כמה ששייך אל השם: מכ"י במגלה זאת. רק העיר שבתוספות ר"ד לסוכה (דף מ"ד) כתב: וכן נמי מקום שנוהגין לקרות מגלת אנטיוכוס להנוכה אין ראוי לכרך עליה.

(ה) כבוד הלבנון (הנפסת למה"ע הלבנון שנה עשירית מנגזא 1874) מתכרת רביעית עמוד 28—17 ושם נמצאו כמה שבועים במגלה שאולי הם מטעות הדפוס.

לפני חורבן הבית. וכי בעצם וראשינה המגלה נכתבה בשפת ארמית ולא בעברית. והנה במה שנוגע לזמן חבור המגלה לפלא כי לא זכר שבמגלה עצמה (פסוק ע"ב וע"ג במהדורת פיליפאוסקי. פ"ב ופ"ג במהדורתו ומהדורת יעללינעק) נזכר החורבן וזמן הגלות. ואם כן לא נתחברה מאה שנה לפני החורבן. ועל כל פנים היה לו להעיר שהפסוקים האלה ניספו אח"כ בזמן מאוחר. — ובאותה השנה עצמה חשב רמ"ש"ש כי כבר בפסוק מתפלת יוחנן הנזכר בס' הגלוי די להראות כי הספר הזה מווייף(ה). משפט חרוץ! — ובאחרונה הדפיס הר"א יעללינעק את הנוסח הארמיטי"ב הנמצא אצלו (משנת 1559 למה"נ). ובמבואו השתדל להוכיח כי המגלה היא מאוחרת ונתחברה לאמרה בבית הכנסת בעת ההפלה (איינע יינגערע ליטורגישע ארבייט) 5. אך לא בא"ג גם הוא איזה זמן נקרא אצלו מאוחר. אולם הורה מקום למאמר פירקאוויץ בהמניד כי רס"ג זכר את המגלה הזאת בס' הגלוי. גם יש להעיר כי הוכחות יעללינעק שם (וכן מקורכהיים בהמניד) על איחור זמן המגלה ממה שנמצאו בה איזה דברים הנמצאים במדרשים ופזמים אינן מוכיחות כלל. כי אין בירינו שום ראיה שמחבר המגלה לקח אצלם. ונוכל לומר בהפך שהם שאבו ממקור דברי המגלה.

על כל פנים לעת כזאת נדע ברור כי בימי רב סעדיה גאון ובעל הלכות גדולות ג) חשבו את המגלה הזאת לקרמונית מוזמן בני החשמנאים בעצמם. וכפי הנראה לא היו עוד בנוסחיהם הפסוקים האחרונים שבהם נזכרו בני בניהם של החשמנאים וחורבן הבית וגלויות ישראל. ועוד למדנו שבצעם וראשונה שם המגלה היה מגלת בני חשמנאי או מגלת בית חשמנאי כי כן נקראת אצל בה"ג ורס"ג ורב נסים מקירואן (וזמן רב קודם להם אצל עפ"אניוס בספרו אודות כתות האמונה 9, 2, I). ובעבור זה נטה רב סעדיה לחשוב כי בני החשמנאים בעצמם כתבו את המגלה הזאת. ומחבר המגלה שם לנגד עיניו את מגלת אסתר והשתדל לחקות אותה בסגנון מאמרו. וכמו שכתוב במגלת אסתר שאסתר המלכה ומרדכי קיימו את ימי הפורים וכתבום בספר ומהם קבלו כל ישראל ולכן נקראת המגלה על שמה כן כתוב במגלת חשמנאים (מהדורת פיליפאוסקי פסק"ט. מהדורת מאפראווער ויעללינעק פסוק ע"ט): על כן קימו בני חשמנאי [במהר']

(ה) ראה במה"ע המזכיר לשנת 1873 (עמוד 137. והנומרא האחרונה נדפסה בשנת 1874 שלאחריה): „ואם זאלל מאן פאן דעם געבעטע דעם יוחנן האלטען, וועלכעס מיט דער אנגעבל. פאררעדע דעם ס' הגלוי איבעראיינשטימט, אונד אנדערען וואונדערליכטייען ?! — והקורא דברים אלו יוכל לחשוב כי כמו שהבטיח פירקאוויץ שנמצאת בירו מגלת בני חשמנאים טמט. כן הבטיח שטיינשניידער שתמצא בירו מגלת החשמנאים שזכרה בעל הלכות גדולות ורב נסים וממנה נזכה למראה עיניו שהמובא ממנה בהקדמת ס' הגלוי מווייף הוא. חכמים הזהרו בדבריהם!

(ז) בית המדרש מר"א יעללינעק חדר ששי (ויוען 1877) עמוד 8—4 ובמבוא שם עמוד VII—IX.

(ג) לעת כזאת שנתערבו בהלכות גדולות שלפנינו הלכות רב יהודאי גאון הקדמון ורב שמעון קיירא המאוחר ממנו יותר ממאה שנה (ראה במבוא למחברת ד' מזכרון לראשונים עמוד כ"ז וכ"ז) לא נדע בדברי מי מהם היה המאמר אודות מגלת החשמנאים. ולפי ההשערה הוא שייך לרב שמעון המאוחר שהוסיף דברים רבים.

פילוף' בטעות: בידהם חשמונאי) קימא ותקיפו אסרא ורשמו ח) ובני ישראל עמהן כחדא למיעבד תמניא יומי וכו'. ולכן היתה המגלה נקראת על שם של בני חשמונאי. וכן ראיתי בסדר ערבי מתימן שהביא הנוסע היוני הנוכר ז) כי שם נמצא לחנוכה מגלת בני חשמונאי עם הנקוד האשורי. והשם מגלת אנטיוכוס נמצא רק אצל האחרונים. גם ראינו בהקדמת ס' הגלוי כי מגלת החשמונאים הנמצאת או בכבל היתה מופסקת לפסוקים והיו בה נקודות ומעמים. וכי היתה מקובלת או בישיבות כבל באין חולק. כי הגאון נסתייע ממנה לראיה בדבר שחלקו עליו מתנודיו ואנשי ריבו.

ד. ספר אנשי קירואן או אנשי אפריקא.

אחרי אשר חשב רב סעדיה את הספרים הקדמונים שנתחברו בלה"ק אחר ספרי התנ"ך ומחולקים לפסוקים ומנוקדים ומוטעמים. הוא קורא בשם איוה ספרים בעברית שנכתבו גם כן בתמונה כזאת. ובכל זאת לא היה פוצה פה כנגדם ואיש לא הרעם עליהם. לכן לא צדקו דור בן זמאי וכלף וסייעתם בהאשימם את הגאון על אשר כתב את ס' הגלוי בפסוקים ובנקודות ומעמים. הספר הראשון מן הספרים החדשים ממין הזה הוא "הספר שחברו אנשי קירואן בומננו [או: בדורנו] זה בעברית טמה שנמצא אצלם מן שעדי הנוצרי" (פימא להם מן שעדי אלנצראני). ובסוף הקדמתו (דף ח' ע"ב שורה 11—10) יאמר הרס"ג כי לא יביא דוגמאות מספר אנשי אפריקא מפני יראת האריכות. וכשביל יראתו זאת לא נרע עתה מה טיבו של הספר הזה ומוכרחים אנחנו לצלול במי ההשערות. ומי יתן שלא נעלה בידנו חרס!

אנשי קירואן נודעו לנו לעת כזאת באיוה מקומות מספרות ישראל. בפירוש דברי הימים המיוחס להלמירי רס"ג הובאו חמש פעמים באורים לפסוקי הספר הזה מאנשי קירואן ג). ושלוש פעמים מהן הובאו ביחד עם יהודה בן קוריים (קוריש) ד). ופעם אחת (עמוד 19—18) כהוב: ,ואנשי קירואן בעלי מקרא ומשנה חכמים גדולים יצאו משיטה זוה). והושיבם רב סעדיה אל פיוטי". ואין ספק כי הוראת המלה והושיבם היא: והשיב עליהם (והשיג עליהם) או: והשיבם מדעתם זאת ע"י הוכחות וראיות. ומה נראה ברור כי

ה) יוכל להיות כי הקדמונים תרגמו את המלה ורשמו כמובן וכתבו. והיתה בידם ראיה מוכחת כי בני חשמונאי כתבו בעצמם את המגלה הנקראת על שםם.

ב) ראה למעלה עמוד קט"ו. ובסדר זה כמו בהגרשם בהמוכזי (לשנת 1878 עמוד 54) נזכר בכתובה: פצה טייבה כאלצה בוון אלצאנה אלצנעאני אלמקורף לאלפצה פי מדינת צנעא. ובתשבון העבור נמצא הפרט הפ"ט (1329). — וגם בסדר הגרשם בהמוכזי (שם עמוד 55) שם המגלה הוא מגלת בני חשמונאי.

ג) פירוש על דברי הימים מהדורת קירכהיים (פער"מ 1874) עמוד 16, 18 bis, 22, 27. ועוד נזכר שם איוה פעמים יהודה זה בלא אנשי קירואן (עמוד 9, 10, 13, 15). ולא נודע אם זהו המדקדק הירוע יהודה נ' קיריש בעל הרסאלה והנוכר מראב"ע 16, 38). וראש מאונות כמתבר ספר אב ואם. ואף כי יהודה זה היה מעיר אחרת באפריקא הנקראת תארת. אולי העתיק אח"כ משכנו לעיר קירואן.
ה) ר"ל פירשו את הפסוק באופן אחר.

הגיעו ספריהם לרב סעדיה וכפי הנראה היה לו משא ומתן עמם. ולפי השערת גיינער הכוונה בהקדמת ס' הגלוי לר' יצחק בן שלמה הישראלי (ה). וידוע מערות המכונה יעקב בן נסים (דונש בן תמים) שרם"ג שלח לר"י הישראלי לקירואן שאלות בחכמות חזוניות בהיותו בפיוס קודם שהלך לבבל (ז). ולבר מיהודה בן קירייש והישראלי דונש בן תמים בלי ספק היו עוד חכמים בקירואן. רבותיהם חבריהם ותלמידיהם של אותם החכמים. ועל כל פנים אין להסתפק בזה כי כבר קודם בוא רב חושאל מארבעת החכמים השבויים לקירואן היו שם אנשים מתעסקים בתורה וחכמה. אולם הרב הזה הביא לשם לחלוטין את תורת חכמי בבל והשיבות (ג). וכבר זכרנו למעלה (עמוד קי"ב וקי"ג) כי הקראי יהודה הדסי בדבריו אודות הברייתא המיוחסת לר' פינחס בן יאיר אודות ממחרת השבת כתב: „וכראות אנשי ות למידי קירואן) כי כך יצא מפי חכם גדול בקצבה מחקו, דבריו מתוך ספרו“.

והנה אם ראינו כי בימי רס"ג באמת היו נמצאים בקירואן חכמים וסופרים לא נוכל לרעת בכל זאת לאיזה חבור מהם ירמו פה רב סעדיה. וביחוד קשה לנו להכין את המלות: פ י ט א ל ה ם מ ן ש ע ד י א ל נ צ ר א נ י (במה שנמצא אצלם מן שעדי הנוצרי). ובתחלה חשבתי לקרות בגוף הערבי: מ ן ש ע ר י [=שערא] א ל נ צ ר א נ י (משורי הנוצרי) ושערתי כי כוונת רב סעדיה לאחד מספרי האפוקריפא (כגון חכמת שלמה וכדומה) שהיה מתורגם לשפת סורסית הנקראת אצל יהודי המזרח לשון נוצרי. כמו שנקראה השפה הרוטית

(ה) במה"ע יידישע צייטשריפט לשנת 1872 עמוד 264.

(ג) ואלה דבריו אודות הרס"ג בפירוש ס' יצירה שלו בכ"י מינלען (בפי שנרשפו במה"ע לבל. ד. ארענטס לשנת 1845 עמוד 563—562): „עד שהגיע אלינו מארץ ישראל אבודני ודוד החרש שהיו ממדינת פאס. ויביאו בידם ספר זה פתור ומפורש מפי רב סעדיה הפיתומי ז"ל ואעיין בו וכו'. לפי שכתביו פעמים רבות באו למדינתנו הידועה קירואן [צ"ל קירואן] לוקגנו ר' יצחק בן שלמה ז"ל בשאלות מחכמות תיזונות. והוא עדיין בפיתום טרם לכתו לבבל. והיה ר' יצחק מראה אותם לי ואנכי אז בן עשרים שנה" וכו'. ולא אדע איך יפרש את המקום הזה (שבו מובאר כי המחבר היה נכד או תלמיד ר' יצחק הישראלי) שטיינשניידער המיחס את פי' ס' יצירה זה להישראלי עצמו.

(ג) הרשי"ד בהערה 3 לתולדות רב חננאל (ככורי העתים תקצ"ב עמוד 16) הביא איזה מקומות השייכים לזמן רש"ג ורה"ג בנו. וא"כ הם שייכים לזמן שאחרי בוא רב חושאל, ומקום לזה נודעו עתה השאלה ששאלו אנשי קירואן מרב צמח גאון אודות אלדר הדני, והתשובה ששלח רב נפרונאי לרב נתן בר חנינא לקירואן המובאה בהוספות הר"ש י' גאמע לערוך ערך אבאס (או אכאס מהדורות ר"ש באבער עמוד 17). ותשובת רב צמח גאון אשר, פירש וכל [צ"ל לכל] החכמים וקנים ותלמידים של מדינת קירואן בלולי תורה וחכמה" כמובא בס' הפרדס לרש"י (ד' קוסטנטינא דף כ"א בהלכות מורעה). ותשובת רב צמח בר שלמה לרב נתן בר חנינה הנזכר ראה בזכרון לראשונים מחברת ד' (עמוד 389). וריש גלותא עוקבא (בר פלונתיה דרב כהן צדק) אחר שנטרד מן הנשיאות הלך כפי הנראה גם כן לקירואן. ואולי גם ריש גלותא נטרונאי בן הביבאי הלך לקירואן (ראה לאצארום במה"ע יאהרביטער לברילל חלק י' עמוד 176). ובלי ספק למדו אלה החכמים מובל תורה ברבים בקירואן מקום מושבם החרש והעמידן שם תלמידים. ולזמן רש"ג שייכים ג"כ המקומות מתשובות הגאונים במחברת ד' מוכרן לראשונים (כפי הרשום בטפתח שם למלת קירואן).

(ד) אשכל הכפר להרסי (דף פ"ו ע"א) א"כ רכ"ד אות פ'.

(הלאמינית) אצל יהודי אירופא בימי הבינים בשם לשון נוצרי. וכן מצאנו כי רב שמואל בן חפני הביא את מעתיקי הנוצרים (נאקלי אלנצארי) לבראשית (f). וכפי עדות ר' יוסף בן עקנין הרכה רב שמואל הנגיד להביא בס' העושר את פירושי הנוצרים (שרוחאת אלנצארי). ושם הובא ג"כ כי רב האי גאון שלח אל ראש כהני הנוצרים (גתליק אלנצארי) לשאלו איך נעתק בתרגום הסורי פסוק א' בתהלים (ג). אולם יקשה כי באופן זה היה צריך לכתוב: מן אשעאר אלנצארי (משירי הנוצרים). לכן יותר נראה כי הכוונה לחבור איש נוצרי ששמו שעדי או (אם נקרא בשין שמאלית) סעדי. והכארון ראוען ישער כי נשתבש המאמר וצ"ל: פיםא [מר בהם] מן שעדי אלנצראני (במה שעבר עליהם [או: שקרה להם] על ידי שעדי הנוצרי). והבוחר יבחר.

ה. בן מאיר וספר רב סעדיה נגדו בענין המועדים.

אודות האיש בן מאיר וספר רס"ג נגדו לא היה נודע עד הימים האחרונים דבר. וזה לא כביר נתגלה לנו אודותם דברים נכבדים. כאשר יראה הקורא בפרטות בהוספה שניה למטה.

ו. ספר השיר העברי מרב סעדיה.

כבר ראינו למעלה (במבוא לס' האגרון ובפירוש רס"ג לס' שמות) כי בן נקרא בערבית הספר ששמו בעברית הוא ספר האגרון.

ז. ספר חייו אלבלכי ותשובות רב סעדיה עליו.

אודות הספרים האלה ידובר באריכות בזכרון רב סעדיה וזכרון ספריו. ושם ימצא הקורא בפרטות את כל הנודע עד עתה בענין הזה.

ח. ספרי מתנגדי רב סעדיה.

כפעם בפעם יתוכח הגאון בהקדמת ס' הגלוי עם מתנגדיו ויביא את טענותיהם נגדו וישיב עליהם. חלק מספרי מתנגדיו אלה הגיע לירינו. ואותו הכאתי למטה בהוספה שלישית.

(f) זכרון לראשונים מחברת ג' (זכרון רב שמואל בן חפני) עמוד 49 הערה 125. וראה הערתי במה"ע מאגאצין 5, וויס. ד. יודענטהוטס V, 184 ואוצר טוב הנספח למאגאצין (לשנת תרל"ח ותרל"ט) עמוד 60.
(ג) זכרון לראשונים שם עמוד 49 הערה 126.

הוספה שניה.

בן מאיר וספר רב סעדיה אודות המועדים.

למעלה בהקדמת ס' הגלוי ראינו כי רס"ג זכר שתי פעמים את חבור אודות המועדים. בפעם הראשונה (דף א' ע"א וע"ב למעלה) יאמר: „וכמו שחברתי בהיותי בכבל (בעראק) ספר בעברית על דעת מי שהיה או [נשיא] במה שקרה אל האומה מחטא בן מאיר [חבור הנקרא ספר ה]מועדים. מופסק לפסוקים ומוטעם בטעמים“, ובפעם השניה (דף ח' ע"ב שורה 12—11) יאמר בקצרה: „וכמו כן [לא אביא פה דוגמאות מן] הספר שחברתי אודות המועדים“. עד העת האחרונה לא נודע מאומה בספרות ישראל מכן מאיר ומספר רב סעדיה אודות המועדים. ושאלת אבן רשף ורש"י פ"ן (שהבאנו למעלה במבוא) נשארו ימים רבים מכלי תשובה. אולם זה לא כביר הקרה ה' לפני איזה מציאות בכ"י המפיצות אור על הענין הזה הנכבד בקורות ישראל בכלל ובתולדות רס"ג בפרט. ומעשה שהיה כך היה. בשנת תר"ן ותרג"א נדפסו מאתי איזה לקטים לתולדות רס"ג וספריו במה"ע האשכנזי איוראעלימישע מאנאטסשריפט, ובתוכם גליתי דעתי בלקט אחד בכאור המלה הדילצייים (הנמצאת במחברת כלף, ראה למטה הוספה שלישית) שהכוונה כי רס"ג היה מעיר דלאץ במצרים. ועל זה הודיעני ידידי הר"א נייבויער כי בחלקים מכ"י שהגיעו זה לא כביר לאוצר הספרים הבורליאני באוקספורד מצא חווק לדעתי. כי שם נקרא הרס"ג בכנוי אלדלאצי (הדלאצי). ולבקשתי הטיב עמדי החכם היקר הזה ושלח לי העתק שלם מכל הנמצא שם (אשר בעבור זה אניד לו את תודתי בפוטבי). ושמתתי לראות שם חלק גדול ממכתב בן מאיר בעל מחלקותו של רס"ג. וגם נודע לי מזה כי סוף המכתב הזה נמצא בכ"י שהוא מארץ הקדם. אך מחסרון תחלתו ושם בעל המכתב לא יכולתי לדעת מהותו ומי מחברו. וזולת זה נמצא שם בכ"י אוקספורד חלק מספר הנפסק לפסוקים בנקודות וטעמים שכפי השערתו (שהסכים לה גם הר"ד נייבויער) הוא מספר המועדים מרס"ג הנזכר בס' הגלוי. — וליקרת הדברים האלה אציגם פה לפני הקוראים כתמונתם כצלמם. ובאיזה מקומות הנשחתים בכ"י אשלים החסרון עפ"י ההשערה. גם אוסיף איזה הערות בשולי היריעה ובאחרית דבר. ובאור המקומות השייכים לחכמת העבור הבטיח לתת אחד החכמים המובהקים במקצוע זה (הוא הר"א עפשטיין בויען). כ"י אוקספורד מחזיק ששה דפים נפרדים בחלק (והדף הששי שהפסדו מרובה נמצא בשלמות בכ"י שבפה עד סופו). ועמוד א' יכיל סוף מכתב א' מחדש טבת שנת ארל"ג (סוף שנת 921 למה"ג). ועל כי אחריו כתוב: פאגאבה בן מאיר (והשיב עליו בן מאיר) נראה כי המכתב הזה היה ערוך מבבל בשם הנשיא והגאון רב כהן צדק ספוטבדיא אל בני ארץ ישראל ואולי גם לבני ישראל בכבל ופרס. והכותב בעדם היה רב סעדיה שנקרא או לבבל מהנשיא וסיעתו ללחום את מלחמתם נגד בן מאיר. וזה היה שש או שבע שנים קודם התמנות רב סעדיה לגאון בסורא. וזהו הנמצא בכ"י אוקספורד (עם הסוף מכ"י שבפה):

(דף א')... [י'י] שבר מוטות עולות ג[וים] מעל.. ארכה ה) ויניה לכם
 מכל אויבכם מסביב וזוכה ז) ותזכו ל[גאולת ישראל] ולהתבשר
 ברגלי המבשר ששמו' שלום ונשק ג)... שלום ובנים אב...
 אגנות ד) ולא תהיה משכלה ועק' בארצכם וחזקו [ואמצו]
 5 בה ולכל אשר תפנו ותשכילו ה) ות[צליחו] בכל מעשה יד[כם]
 [ותשרי]שו ותעניפו ו) ותעשו שרשים למ[טה] וענפים למ[עלה]
 ויהי [שט]כם ברוך ושלום
 [לכם מאת המתפללים] עליכם תמיד וכתב זה
 וחקוק אתו ז) בחדש טבת שנת ארל"ג.

10 פ א ג א ב ה ב נ מאיר [והשיב לו בן מאיר].
 שלום מעניף ע[ר ה] שמי' מרומים. ומצליל עד יצוק הדומים.
 סובב ומקף ס[ביב ט] יבשת וימ[ים]. אפור חן עטוף רחמים. ממתיק
 מעם כמו לרחומ[ים]. [ים]. כאיתן י) בא כימים. כאהוב
 הנעקד לרצון תמים יא). וכחקוק בכסא מרומים יב). ובלכול יג) הפותר
 חזיונות וחלומים. וכטוב שניתן בשיע אנמים יד). וכמלאך משרת
 5 לפני ארון עולמים טו). ו.ער עז) לחרס וסחר מרומים. וכירובעל זו)
 שניסה בנזה יח) שתי פעמים. וכשמצא וישת מימי לחי בקימים יט).
 וכנלעדי ש..מעם וביתו התמימים כ). וכחקריב מלה חלב

ה) מעל.. ארכה. נראה דצריך להשלים ולחקן: מעל [צו]ארכם.
 ז) וזוכה. אות ז' בכ"י בספק.
 ג) משמו' שלום ונשק. המלה הראשונה צריך להשלים משמי' ע (עפ"י הכתוב ישעיה
 ג'ב ז': רגלי מבשר משמיע שלום). ובמלה ג' אות הש' מסופקת בכ"י.
 ד) אגנות. אות ג' בספק. ואולי צ"ל אל מנות.
 ה) ותשכילו. אולי צריך להגיה תשכילו.
 ו) ותעניפו. אות ע' בספק.
 ז) וחקוק אתו. צ"ל וחקק אותו, ואות א' מסופקת.
 ח) מעניף ע. אות ע' השניה בכ"י בספק. ובמלה הראשונה אולי הע' מיותרת וצ"ל מניף.
 ט) סביב. אות ס' בספק.
 י) כאיתן. בכ"י באיתן. וכן למטה על הרוב בב' תחת כ'. והכוונה לאברהם אבינו.
 יא) הכוונה ליצחק.
 יב) זה יעקב עפ"י אמרם (בבלי חולין דף צ"א ע"ב): עולין ומסתכלין בדיוקנו של מעלה.
 ופירשי' שם שפרצוף ארם שבארבע חיות בדמות יעקב.
 יג) ובלכול. נראה דצ"ל וכלכול ע"ד הכתוב ויכלכל יוסף (בראשית מז' י"ב). או
 צ"ל וכלכול ותהיה הכוונה ליוסף ע"ד הכתוב ענו ככבל רגלו. תהלים ק"ז י"ח).
 יד) הכונה למשה, ואולי צ"ל בשרע מן שרעתא דנהרא (בבא קמא כ"ט ע"א).
 טו) הכוונה לאהרן.
 טז) ו.ער. אולי צ"ל וכמציב. והכוונה ליהושע.
 יז) וכירובעל. בכ"י בשתי מלות: וכירוב על, והוא גדעון.
 יח) בנזה. צ"ל בגזה (שופטים ו' לז—מ').
 יט) הכוונה לשמשון הגבור.
 כ) הכוונה ליפתח הגלעדי.

- לפצות ה) על רחומים . וכהושב שנם עוני ז) שני פעמים . וכמאבל ג) 10
 שהפליא פלאים עצומים . וכמגת ד) ששט בעמקי תהומים .
 (דף ב) ושמע טוב בשנים עשר החתומים ה) . ושם טוב המנגן בנגינות
 מעמים ו) . . [וכש] כנה ושכלל בית עולמים ז) . כשבעה רועים
 הקרומים . וכשטנה המסוימים ח) . ובארבעה השמים ט) והעליונים
 יחקו הברכות כלם כראש קוראיהם בשלומים . לכל המון 5
 קהלות אחינו ישראל הדרים במדינות שונות . הרבנים ווקנים וראשי
 כנסיות ובתי אבות ופרנסי צבור וגוברי עם ומרכולים י) ומלמד[ים]
 וחונים . ויתר אחינו יש' וחבירנו ביראת אל' הקדושים המהורים .
 אוהבי תורה . דורשי תעודה . הוגה יא) בדת לקח טוב . עדת חסידים .
 להקת תמימים . כנת ישרים . אילי הצדק . נגיעת שלום . למודי יי) . 10
 בני אל חי . האהובים כמעשיהם הטובים ובדריכהם הישרות .
 (עמוד ב) המצוינים בתורה ובמצות ומושפעות בכל מדות טובות . העשויים
 נחת רוח לחכמים ולסנהדרי ישר' . הנתונים חפץ לכל חלוף .
 המה ישאו קולם בהגים בגאון יי צהלו מים . על כן יבורך יי
 אדונינו ויאמן יכ) ויגדל שמו יג) על כל שפת רננים . ומרת נוגנים משכולו יד) 5
 רחמים וחינוכים . יפצמם טו) סכף סומנים . ותסקרו טז) זיו מלך פנים
 בפנים . והכולכלו סמריעתו אלף סכמה יז) שנים . ולכרות בכירת
 הנתצה יח) בין כנענים . ולהתנחל מעינו אשר קרסוליו בנבך

-
- ה) לפצות . אות צ' מסופקת . והכוונה לשמואל .
 ז) שנם עוני . נראה דצ"ל : שגם עגני . אליהו (מ"א י"ח ל"ז) .
 ג) וכמאבל . אלישע שהיה מאבל מחולה (מ"א י"ט ט"ז) .
 ד) וכמגת . הנביא יונה שהיה מנת חפר (מ"ב י"ד כ"ה) .
 ה) בשנים עשר החתומים . הכוונה לתרי עשר נביאים אחרונים . וא"כ צ"ל כשנים .
 ו) דוד המלך שהיה יודע גגן .
 ז) שלמה המלך . ובכ"י כנה .
 ח) הכוונה להפסוק במיכה (ה' ד') וכפי באור חז"ל (סוכה דף ג"ב ע"ב) .
 ט) השמים . אות ש' בכ"י בספק . ואולי צ"ל השנים והכוונה לארבעה ראשי שנים .
 או כוונתו להרקייע הרביעי וכול שבו מוזכר בגוי ומיכאל השר הגדול עומד ומקריב עליו קרבן
 (תגינה י"ב ע"ב) . והקרבן הזה הוא נשמתן של צדיקים .
 י) ומרכולים . כמו ומרכלים .
 יא) הוגה . צ"ל הוגי .
 יב) ויאמן . אולי צ"ל ויאמן .
 יג) שמו . צ"ל שמו .
 יד) משכולו . כן ה' שכלו .
 טו) יפצמם . צ"ל יפצם או יפצמו .
 טז) ותסקרו . ותביטו (מלשון סקירה בתלמוד) .
 יז) סכמה . אות כ' בכ"י מסופקת . והכוונה כנראה לבהמית בהררי אלף (שור הבר) .
 יח) ולכרות בכירת הנתצה . צ"ל ולכרות בכירת הנחצה . ע"ד הכתוב (איוב מ' ל') :
 יכרו עליו חברים יחצוהו בין כנענים ולפי דרשתם (בתרא דף ע"ד ע"ב) .

וכרבלתו עד אופנים (א). ולהסתוכך בעיר (ב) עקלתון אשר קשקשו מפנינים. ולהתגונן בחופותי' שהוקשרו ליציר בעדן גנים (ג). ולסוך מאפרסמון המעולה על שמנים. ולהסב בפרדס עם מצוקים ואיתנים. אשר ביום קוראים ובלילה שונים (ד). סנהררי יש' הנאמנים (ה) ... (דף ג) ... היום (ו) הוה וכרבים (ז) המוב לא מש מפינו. ותפילותינו עליכם תדורה (ח) ועל זקני יקר שלכם בהר הזיתים מול היכל ייי מקום הדום רגלי אינו (ט). ועל שער הכהן (י) ועל שערי מקדש ייי בקיבוץ כל יש' לחג חג ייי חג הסכות. ובשמוע כל יש' שבחכם מפינו או שמחו ועלצו בשלום אשר הציבו שדי בינינו. כי בהיותינו בבגדאד אצלכם לא נמנענו מלעזור אהכם בכל לבבנו ובכל נפשנו על הקושרים עליכם. וכל מאמרכם ותאותכם היינו עושים. ובחזירתנו אל ארץ יש' ארץ מולדתנו צוינו בכל מדינה ומדינה ועיר ועיר לחוננים והיו קוראים הפתיחים (יא) שלכם ומנדים שנאכם. ומיכן (יב) נשרו איבה עלינו. וביי במחננו לא נבוש. והנינו שבח כבודכם והודענו בכל החסד (עמוד ב) אשר נמלתונו. והיו חמודיי (יג) וכל סנהרר' שלנו בצאתם אל יד) מודיעים רוב אהבתנו לכם כי מעולם לא היתה אהבה בין חכמי ארץ יש' (טו) כמות זה הדור. יהי רצון שיתמידה רחום (טו) [לנצח]. ובאילו הימים הגיעו אלינו כל האגרות אשר כתבם הא' (יז) [רו"ד] בן זכאי הידוע אצלכם במעשיו הטובים ודרכיו התמימים הוא ובניו

(א) הכוונה ליוז שדי לפי ספור רבה בר בר חנה (בתרא דף ע"ג ע"ב): קרמוליה במיא ורישיה ברקיעא. ובג"כ הוא מן נבכי תהום.
 (ב) בעיר. צ"ל בעור. והכוונה למוכת עורו של לויחן (בתרא דף ע"ה ע"א).
 (ג) הכוונה לעשר חופות שנעשו לאדם הראשון בג"ע (בתרא שם).
 (ד) אולי כוונתו למאמר ריב"ל (מגילה דף ד' ע"א) חייב אדם לקרות את המגילה בלילה ולשנותה ביום. וא"כ צ"ל בהפך: בלילה קוראים וביום שותים.
 (ה) נראה כי אחרי דף זה יחסר דף אחד או יותר.
 (ו) כפי הנראה במקום החסר דבר בן מאיר אודות זמן היותו בכבל ויאמר כי מאז עד היום הוה וכו'.
 (ז) וכרבים. נראה דצ"ל זכרבים.
 (ח) תדורה. כמו תדירה.
 (ט) אינו. הקצור מן אלהינו. וכן במכתב קרמון מירושלים בכ"י מאוצר הספרים דפה שהוצאתי לאוצר באוצר טוב (שנת תרל"ז עמוד 80) כתוב: ונכתוב שמו [של המתנדב] ושם אבותיו בספר הזכרונות לזכור אותו על הרהרתיים נגד מקדש יי בברכות ותפלות.
 (י) הכהן. אולי צ"ל הכהן מן עפל ובחן (ישעיה ל"ב י"ד).
 (יא) הפתיחים. ר"ל החרמות (שמרי פתיחא).
 (יב) ומיכן. כמו ומכאן. וכן להלן.
 (יג) חמודיי. ר"ל בְּנֵי. וראה עוד למטה.
 (יד) בצאתם אל. כפי הנראה נשמטה פה מלה המדינה וזכומה. ובדוחק נוכל לומר כי סודיעים פה היא מלה רמשתמעא לתרי אפי (בי סודיעים הוא שם מקום קרוב לירושלים).
 (טו) אולי צריך להשלים: וחסמי בכל.
 (טז) שיתמידה רחום. שה' יתמיד אותה (את האהבה). או צ"ל שימידה רחום [אותה].
 (יז) הא'. אולי הקצור מן הארון או האלף. ולא יכנה את בן זכאי בשם נשיא כי הוא מתנגד לדבר הנשיאות בכבל בכלל.

ו כוהן א). והמתחבר אליהם ס עיד בן יוסף אלדלא צי ז) אשר הוא דומה

להם והם דומים לו ג). ובעת אשר התבוננו ד) באגרות ידענו רוב חכמתכם אשר אתם יודעים בכבודכם. כי פירוש אלף אינם מכירים ה) קל וח' מכניסים עצמם במה שלא הנחלים חי העולמים. ולא הרשם להזכיר בפה. כי אתם יודעים שהנביאים הראשונים והחב' ו)

10 (דף ד) ... שאמ' ר' בכך יורה ידיו ידיו יתיר בכורות אל יתיר ז).

ומכלל כל הדברים הללו יש הרשות לחבורת ארץ יש' על ח) חכמי בני הגולה. ואין לבני הגולה רשות על בני ארץ יש'. גם כמה שסיריט) בתלמודם יורו לוטר ד ש לחו מת ס י). ולא נראתה ולא נשמעה מעולם לבני הגולה להורות או לדון או להעמיד רשות להם את בני ארץ יש'.

5 ועוד תלמודם מעיד בכמה הוריות ועבורים לרכן גמליאל אבינו ז"ל כרצונו. ואין ממיר יא) בארץ מכל החכמים שהיו ברורו כל שכן בחו[ץ] לארץ. ולפיכך הוצרכנו לבאר לכם סוד ארבע

שעות להראות כי מאחר שהרשות בידנו לעבר לא בדאינ) ולא באפס שורש מחשבון הכריו חמודנו יג). גם להודיעכם ביאור כל שער ושער אשר למדנו מן החכמ' הראשונים ז"ל. וכן הוא מפורש.

10 (עמוד ב) שאין יד) ראש הש' נתכון לא בא' בשבת

ולא בד' ולא בו'. כענין שלמדנו וירשנו מאבותינו רכן גמל' הנשיא ורבנו יהודה הנשיא לא אד'ו ראש הש'. אלא בשינוי וג' וה' וביום השבת טו). לא נחלקו חכמ' שיום קדוש ראש הש' נקרא באחד 5 ואלו טז) ארבעה ימים. וכך העמידה סנהדרין את גבולין

א) וכוהן, אשער כי כוונתו לרב כהן צדק גאון פומבדיתא.

ב) אלדלאצי, מן העיר דלאץ במצרים. וראה למטה בהוספה ג'.

ג) זהו על דרך ההתול (איראניש) כנראה מן ההמשך.

ד) התבוננו. כמו התבוננו.

ה) ר"ל שאינם יודעים לפרש את אות הא'.

ו) והחב'. והחברים. או צ"ל והחב' = והחכמים. וגם אחרי הדף הזה יחסר דף אחד

או יותר, ומדברי הנביאים הביא בן מאיר (עפ"י ההשערה) בדף החסר את דברי ישעיה (ב' ג'):

כי מציון תצא תורה ודבר ה' מיודשלים, וכדומה.

ז) דברי רבי אודות רב כשירד לבבל (סנהדרין דף ה' ע"א).

ח) על. אות ע' בכ"י בספק.

ט) שסירי, מלה משוכשכת. גם האותיות שם מסופקות בכ"י. ואולי צ"ל וימני.

י) ר"ל כי בתלמוד בבלי נמצא כמה פעמים דש לחו מת ס י) ויסמכו על הדין שנפק

בארץ ישראל.

יא) ואין ממיר, אין מי שימרה את פיו. או מי שמחליף וכימיר את דברו.

יב) בדא. האותיות בד בכ"י מסופקות.

יג) ר"ל בננו שהכריו אודות עיבור החדש לא בדא מלכו ולא עשה בלא יסוד ושורש

עפ"י חשבון העבור, מזה נראה כי שלח בן מאיר את בנו לבבל להכריו ע"ד העבור כפי חשבונו.

יד) הוא הכלל הנודע לא אד'ו ראש השנה.

טו) השבת. האותיות שב בכ"י בספק.

טז) ואלו. האותיות וא מסופקות. ונראה דצ"ל מא לו.

- ולארבעת ה) ימים האלה. וזה פירושו. נולד תשרי בנה"ז
 [רא]ים אם נשתייר רביע יום חסר אמר"ת חלק עושין אותו
 ..ואם חסר כ"מ ז) דוחין אותו. ואנו מבארין לכם
 [בא]לו ד' הימים כמ' שער' ג). וכך מפורש בשער ראשון
 10 ... שיש בו עיבור ונולד חלק ד) משעה ד' מיום ו' אחוה
 (דף ה) מגיע סוף החשבון לילי ג' תהמ"ה חלק משעה ועוד ו)
 לשנה אחרת כך ומגיע סוף החשבון ליום השבת לשש ז)
 חלק. וכשאתה מונה כך יקרא ראש השנ' הראשונה ח)
 ביום ג' ושלישית ביום שבת נמצא ימים שביניהם שכו ט)
 5 וארבעה בפשוטה חסיר'. וזה עיקר הד"ו ובין שתים היא י'
 וה' ימים בפשוטה בסדרן והעיקר בה"ו. ואם יעבור ת...
 אחד מיכן יעבור שנה ג' משש שעות ואמר"ת ביום שבת בחלק יא)
 במד"ת יב). וצריך הדבר לרחותו יג) עד יום שני נמצאת ראשונה ביום
 שבת. ושנייה ביום ה' ובגהם ו' ימים וששה ימ' בפשוטה שלמים
 10 והמסורת שו"ח. והשלישית יום שני ובניהם ה' ימ' וה' ימ' בפשוט יד)
 (עמוד ב) והסימן בה"ו. וכך אתם מוציאין ביהור כל [החשבון].
 ... וגם טו) אמרו אם היה בשנה הבאה עיבור ונולד קורם
 ... ל משעה בלילי ו' או זין יום שבת וחסר' וביאור הרבי טו)
 ... שלא למחות יז) מעוברת משש שע' ואמר"ת ביום ג' ואם
 5 ... המנין אחוז יום שבת ושלי'. והמעם שכיון שיעבור
 ... על אמר"ת משעה ו' ביום ג' ידחה ליום ה'. זה הוא כלל שער
 ראשון. שער שני. כל תשרי שיש בו עיבור ונולד קורם רנ"ו חלק'
 משעה ראשונה מיום ד' אחוז יום ה' וחסר. ועילת הרבר בזמן שמולד

ה) גבולן ולארבעת. האותיות בו בספק. ונראה דצ"ל לארבעת.

ז) כ"מ. אולי צ"ל כ"מ[רת].

ג) כמה שערים.

ד) חלק. אולי צ"ל חלק' [חלקים] והמספר של החלקים יחסר ונמצא במקומו בכ"ו מקום חלק.

ה) אחוז. אות ו' בכ"ו בספק.

ו) פה נראה בכ"ו כי חסר דבר מה.

ז) גם פה נראה בכ"ו כחסר. ונראה דצריך להשלים שעות ומספר החלקים.

ח) אולי יחסר גם פה.

ט) שמו. אות מ' מסופקת.

י) אולי יחסר פה.

יא) בחלק. אות ק' בספק.

יב) במד"ת. נראה דצ"ל במד"ת (=תרי"ב).

יג) לרחותו. אות ה' בכ"ו מסופקת.

יד) בכ"ו נראה כחסר. וכפי הנראה צ"ל בפשוטה.

טו) משורה ב' עד שורה ו' ראשי השורות נמתקו בכ"ו.

טז) הרבי. אין לו מובן ואולי צ"ל הרבה או הדבר.

יז) למחות. אות מ' בכ"ו בספק. ואולי צ"ל לדחות.

- 10 שלשנה מעוברת בדנ"ו ה) חלק' משעה ראשונה מיום ד' נולד שלאחריה
 לשנה הבאה כהתמ"ה חלק' משעה ג' ושלאחריה ביום
 (ביום ז) שבת כו' שעו'
 (דף ו) ואמר"ת חל ג) משעה ו' ונמצא ראש השנה
 [מכאן מתחיל הכ"י הנמצא בפה]
 (דף א) הראשונה חמישי ד) והיא מעוברת . שנייה
 בשלישי פשוטה ובין זו לזו ו' ימים וששה ה)
 במעוברת חסיר' והסימן הכ"ו ו). והשלישית
 יום ז) שבת ובין שניה לג' ה' ימים וה' ימים
 בפשוטה כסדרן . ומעמו שלסוד שאם
 5 יעבור המולד ממאתים נ"ו חלק' משעה
 ראשונה ח) מיום ד' בחלק אחד ימצא מולד
 שנייה לחבר' ט) קמ"ו ו) חלק' משעה י' בלילי
 ג' ימצא מולד שלישית ב' ו' יא) שעות במר"ת
 10 ביום שבת . ובזמן שהיה כן אנו צריכין
 לרחות ג' ליום הששי יכ). ועד אין יג) לא הגענו
 לגבול בזה השנה שכבר נשאר לנו ת"ד יד)
 חלק' מפני שנולד תשרי בשנת תתע"ו טו)
 לחשבון הבית לילי ד' י"א שעות התקל"ב [חלק' עו)
 15 וראש השנה ביום ה' ו) והחדשים חסיר' יח)
 היה נוכל לרחותו שכבר נשאר ת"ד חלק'
 עד זמן שיגיע לגבול רנ"ו משעה ראשונה

ה) בדנ"ו . נראה דצ"ל בדנ"ו .
 ב) המלה ביום נכפלה בכ"י בטעות .
 ג) חל . אות ה' בכ"י בספק . וכפי הנראה הוא הקצור מן חלקים .
 ד) בכ"י א' [אוקספורד] : הוא שחמו .
 ה) בכ"י א' : ובין זו לזו ימים ...
 ו) בכ"י א' נראה כמו חא בספק .
 ז) יום . בכ"י א' : א .ם .
 ח) ראשונה . בכ"י א' : ד' אש"ז .
 ט) לחבר' . בכ"י א' : לחברותה . ואמנם הר' בספק .
 י) קמ"ו . בכ"י א' : תתנ"ט .
 יא) ב' ו' . בכ"י א' יותר טוב : בו' .
 יב) ליום הששי . בכ"י א' : ליום ה' .
 יג) ועד אין . כמו ועדיין . וכן למטה .
 יד) ת"ד . בכ"י א' : ת"ד .
 טו) תתע"ו . בגליון נתקן בכ"י מאוחר : תתנ"ג . וכן כתוב בכ"י א' .
 טז) המלה האחרונה הוספתו מכ"י א' .
 יז) ביום ה' . בכ"י א' נראה כמו ד' . מה נשלם עמוד א' מכ"י א' . ובעמוד ב' שם
 נכרות רק שורה 10 בשלמות והלקים משורה 7—9 .
 יח) חסיר' . כפי הנראה הקצור מן חסירים [חסרים] .

- ביום ד' ומחלק אחד לפני רנ"ו לא ידחה
 מאחת (ח) מר' מאות וד' עד שלא יגיע לגבול
 (עמוד ב) של ימין ובשנה הבאה אתם מוסיפים ר"ח
 התע"ו יגיע המולד לילי ג' ט' שעות המ"א
 חלק' ובשעה ג' נאמר אם לא יהיה באותו
 תשרי עיבור. ונולד קודם תתמ"ה חלק'
 משעה י' מלילי ג' אחוז יום ג' וכסדרן. 5
 והשנה הבאה שהיא שנת תתנ"ד לחשבון
 הבית פשוטה הוא נולד בלילי ג' בט' ג' שעות
 תמ"א חלק' והיא בגבול ג' והחד' כסדרן
 ונשאר מן חשבון ג' תתמ"ה תל' ד' ת"ד עד
 שיגיע לגבול ולא נוכל לדחותו מפני 10
 המולד. והשנה הנ' שהיא שנת (ה) תתנ"ה
 לחשבון הבית נולד תשרי ביום השבת
 בשש שעות רל"ז חל'. ועד אין (ו) לא הגיע
 לגבול נשאר מן החשבון ת"ד חל' ואנחנו (ז)
 לא נדחה תרט"א (והי ח) אמר"ת וכבר 15
 שפרשנוהו בארבעה חדשים נדחהו
 רל"ז חלק' אין זה ראוי למבינים ולא
 למשכילי עם ולא לנושאים דברי
 חכמים. ואתם אחינו שמעו והאוינו
 אל תגבהו חוסו על נפשכם ועל ישראל (ב) (דף ב)
 המופורים בין האומות אשר על חדה
 שלסיף הם עומדים. ואם מאויביהם (ט)
 מיתיראים יצעקו אל שוכן מעונים.
 5 ויחלצם מכל מענים. תצא אש מתוכם
 ותאכלם כדברי כנענים. אשר עם פורצי
 גדרות נמנים. יהוקם אל לפנינו בנהממו (י)

(ח) מאחת. האותיות מא בכ"י מסופקות.

(ט) בט'. נראה דצ"ל כ"ט.

(ג) מן חשבון. בכ"י א': ה ח ש ב ו ן .

(ד) תל'. נראה דצ"ל חל' [חלקים]. וככ"י א' נמחק.

(ה) שנת. המלה הזאת היא האחרונה מכ"י א'.

(ו) ועד אין. כמו ועדיין כלטעלה.

(ז) ואנחנו. האותיות נו מסופקות בכ"י.

(ח) והי, צ"ל והיא. והכתיבה החסרה תמצא לפעמים אצל הסופרים בארצות הערבים

(כי היא ע"ד לשון ערבית).

(ט) מאויביהם. בכ"י כתוב בשתי מלות: מאויבי הם.

(י) בנהממו. אולי צ"ל כנהממו. והכוונה להספור במלחמת גבעון (יהושע י' י):

ויהמם ה' וכו'.

- בארץ גבעונים, כי הם סילונים וקמסונים (א).
 רעים וחמאים ומורדים מכני ערקים
 10 וסינים. ס ע י ד ב ן א ל פ י ו מ י ו ח ב י ר י ו ה ו י ד ו נ י מ .
 המצרים והמינים כרנע יאבדו ויזרו בארבע
 פינים. ואלו באנו לספר אחת מני אלף
 מהפילתינו עליכם לא יכולנו. מלך ברחמ'
 רבים יחזיר את לבב עמו ישראל. וישבור
 15 מעליהם עול ברזל. ויביא להם מורה צדק.
 ונוכה ותזכו להקביל משיח (ג) במהרה
 ובזמן קרוב אמן. ושלום כבודכם
 יפרה וירבה וידגה ויעצם ויושרש ויוענף (ג)
 ויסולסל לעולם. שלום:

[וזהו כ"י אוקספורד השני שהוא בנקודות ומעמים על דף אחד ושאו"ל הוא מספר המועדים של רב סעדיה].

- (עמוד א)¹שנ²הזמן³מתי בעניי ובצ.
⁴מדרכי יה האלהים.⁵באהבת אל וקודם ב"ר
⁶ולנביא וחכם כמראה הע.⁷האלהית והנבואה גדולה מא.
⁸ני כסוכם כמה פעמים עד עיני ה.⁹וב אולי תזכו לה או
 לזכויותיה (ד) וב[אמרם הולכים ¹⁰אחר ד]ברי הרוב רוב חכמים לא רוב
 כסילים ¹¹. אם קהלות שוות יניחו אלה ואלה ספקו[תיהם כי] ¹²אין
 חפץ במחלקות וברבותם לא יושעו ¹³[ולא ת]ושעו: ולא תהיה תשועה
 לנחלקים וא[בות על] ¹⁴בנים יכשלו בהפרדם ללא אלהים ורוב ה.
 (עמוד ב)¹ר²אור לב.³והקוצר ע.
⁴מישראל וכמה לשו ה)⁵[ל]שין המשפט ו) הוה כי כל
⁶הוצב לא למעט ו) ומי יחן.⁷[נו]פציהם והצדיקים ימצאו ב ח)
⁸כס לכב תמים בכל דרכיו ומ[פעליו].⁹ולא להתאנות על אשר
 לא נד[ע] ¹⁰ואיך נחייב על אשר לא הבינונו.¹¹[עליו ל]שמוע
 דברי מבין אם יבין ואם לא יבקש [לשמוע ¹²הוא מ]סתולל ובחשך בא
 ובחשך ילך ובחשך ים.¹³אם ט) לחכמת מלמדו לא יגיע מצוה
 עליו.¹⁴סדו י) עליו ולעבוד לפניו כל ימי חייו: ואף
¹⁵בלל (א) כל שכל וכל טוב: אם חכמי הזמן יתר

(א) וקמסונים. צ"ל וקמסונים.

(ב) משיח. כנראה נשמטה מלה וצ"ל פני משיח.

(ג) ויושרש ויוענף. זהו דומה למה שכתוב בסוף המכתב הקודם (מרב סעדיה):
 ותשרישו ותעניסו.

(ד) לזכויותיה. בכ"י לזכויותיה.

וכאשר נחבר את היריעות היוצאות לאור מן המכתבים האלה עם הנאמר בהקדמת ספר הגלוי אודות בן מאיר יודעו לנו הדברים האלה. האיש בן מאיר אשר התחשב על צאצאי בית הנשיאים הקדמונים מארץ ישראל (מבית הלל ור' יהודה הנשיא) היה רב וראש בירושלים ומצודתו היתה פרוסה על כל מדינת ארץ ישראל. בעת נסיעותיו (אולי לאסיפת נדבות בעד יושבי ירושלים) היה גם כבבל בעיר הבירה בגדאד בעת המחלוקת שהיתה שם (וכפי הנראה היא מחלוקת עוקבא הנשיא עם רב כהן צדק שאודותה נמצא הספור הפרטי מר' נתן הבבלי ביוחסין). והנה נתעורר החפץ אצל בן מאיר זה לחדש את הנשיאות בארץ ישראל אחרי אשר ככתה נחלתה זה יותר מחמש מאות שנה ואחרי אשר כל ישראל בארצות פזוריהם קיימו וקבלו עליהם את נשיאות ראשי גלויות שבבבל ביחד עם ישיבות סורא ופומבדיתא וגאונניה! לתכלית זאת יצא לתקן כי מארץ ישראל ולא מבבל יהי תלוי ענין קביעת המועדים ועבור החדשים כמו שהיה בימי קדם. גם שלח את בנו להכריז בקהלות ישראל שיהיו עושים את המועדים על פי קביעותו וחשבונו. וכפי הנראה עלתה בידו למשוך אחריו לבנות כמה קהלות לקיים את דבריו. ועל ירי זה רחפה סכנה עצימה על פקודת הנשיאות שבבבל ועל הישיבות דשם. וחכמי בבל בהיותם במצוקה זו שלחו אחרי רב סעדיה למצרים. וראש המדברים בכל דבר תורה וחכמה היה אומן גדול גם בחכמת העבור. וחבר בה ספר מיוחד (אולי לרגלי המחלוקת עם בן מאיר זה). ובחדש סבת שנת ארל"ג לשמרות (921 למה"נ) שלח רב סעדיה בשם הנשיא בן זכאי ורב כהן צדק מכתב לבני ארץ ישראל ולשאר המקומות שנמו אחרי בן מאיר להוכיח את מעותו ולהראות להם את ההפסד הגדול שיצמח מן החדשות שהוא רוצה להנהיג. אולם בן מאיר לא שב מדרכו והעיו פניו להשיב במכתב הערוך לקהלות בבל כי רק בידי בני ארץ ישראל הרשות להורות הדרך בעניני קביעות המועדים. גם שפך במכתבו זה את חמתו על חכמי בבל וביחוד על רב סעדיה שלקחוהו בני בבל לכלי נשקם ומנינם. וכבוא המכתב מן מאיר לבבל ההעורר רב סעדיה וכתב את ספר המועדים שהיה ערוך בדרך כתבי הקדש (מופסק לפסוקים ועם נקודות ומעמים). וכפי הנראה יתר הפליטה ממנו הוא אשר הבאנו למעלה מכ"י אוקספורד השני. — יותר הדברים בענין הזה ימצאו הקוראים בזכרון רס"ג וזכרון ספריו.

(ה) לשו. אות ו' בכ"י מסופקת.

(ו) המושפט. אות ס' בכ"י בספק.

(ז) למעט. אות ס' מסופקת.

(ח) אות ב' בכ"י בספק.

(ט) אם. אות א' מסופקת.

(י) סדו. אות ס' בכ"י בספק. ואם באמת ס' היא אולי צריך להשלים כזה: מצוה עליו

[להכיר ח]סדו.

(יא) כלל. אות כ' בכ"י מסופקת.

הוספה שלישית.

ממחברתו של כלף בן סרגאדו ומכתב החרם של הנשיא דוד בן זכאי.

כבר זכרנו למעלה שבראשונה הודיע פִּירקאוויץ ממציאות כתב החרם לרש"י פִּין. וזה האחרון כתב אודותו בכרמל כדברים האלה: ,החדשות האלה (פ) הן מכלל המציאות הגדולות אשר מצא וכו' המכונה אבן רשף. ובחפצו להשפיע משפע סגולת חמודותיו לאוהבי חקרי חכמת ישראל הואיל לתת לנו וכו' קונטרס החרם שהחרים ר' דוד בן זכאי את רבינו סעדיה וכו'. קונטרס החרם נראה שכתבו איש מאנשי הנשיא ר' דוד בן זכאי כותב מעשי הנשיא בלשון ערבית (ג) ומעתיק דברים ממכתב קדום לו כתוב על ידי אחד מאנשי סודו בלשון הקדש (ג). ואחרי אשר נעזב זכרון החמאים והאשמות אשר מפלו ברכינו סעדיה, את החרופים והגרופים השוטפים כורס קיר ממקור משחת מקור שנאה נמכה, שאינם כדאים להשמע על גאון ישראל והפארתו, ואין בהם דבר חפץ אל ידיעת תכונת הדור ההוא, וישתקעו ולא יפקדו עוד, ראינו לזכור רק את הטענה הגדולה אשר טענו כנגד ספרי רבינו סעדיה האומרת: ויכתוב מגלה להדמית לנביאים" וכו'. ואחרי כן שלח אבן רשף העתקה פִּיטוגראפית מחמשת העלים הנמצאים בכ"י עם העתקה עברית (של נכדו) מן המאמרים שבלשון ערבית אל הר"א גיינער שהדפיס הכל במה"ע שלו עם איזה הערות (ד). ובצדק העיר גיינער גם הוא כי הזוללים הרבים והעצומים ודברי הלעז הנוראים שהוציאו המתנגדים על רס"ג במדה גרושה המה מעירים על רוב כעסם וגודל קצפם משנאת בעלי המחלוקת. וזהו גם מפאת שרס"ג לא חשך אף הוא בוו וכלימות ממתנגדיו. ושוב עשו הדורות הבאים אחריהם לפרוש מסוה השכחה על פרטיות הזוללים האלה.

ואמנם לא בארו החכמים פִּין וגיינער את הדברים האלה הנחוצים לדעת בענין הזה. ראשונה כי כל הדברים האלה מובאים בספר מחבר קראי. ובצדק נוכל להסתפק אם הביא הקראי הוה דברים ככתבם ואם לא הוסיף כמה זוללים מצדו למלאות את סאת החרופים והגרופים. אחרי אשר ידענו ברור כי כבר אצל קדמוני הקראים נמצאו כמה זיופים אודות הרבנים אנשי ריבם. וביחוד ידענו את עברתם השמורה לרס"ג על אשר יצא נגדם ביד רמה והכה את מיסד כתתם ענן ואת ראשי הקראים הבאים אחריו מכות גדולות ונאמנות. לכן לא יפלא אם המחבר הקראי הוה — שדבריו מורים כי שמח הוא לאיד הגאון ולמטרה זאת העתיק את החרופים האלה — לא יכול להתאפק ולהוסיף מדיליה עלילות שוא ודבה רעה. אך אין להסתפק שרוב הדברים באמת נאמרו ממתנגדיו כנראה מתוכן הדברים בעצמם ומהקדמת ס' הגלוי. ועל כל פנים היה הקראי הוה בכבל בומן

(פ) במה"ע הכרמל החדשי שנה ראשונה (חשון תרל"ב) עמוד 64—62.

(ג) לא כן הוא. כי הכותב בשפת ערבית איננו מאנשי הנשיא כי אם מחבר קראי.

(ג) באמת המחבר הקראי מעתיק בראשונה ממחברתו של כלף. ואחרי כן מכתב החרם של הנשיא.

(ד) במה"ע יידישע צייטשריפט שנה עשירית (1872) עמוד 178—172. והעתקה פִּוטא-

גראפית שהכין אבן רשף נמצאת גם אצלי. ובדפוס שם במה"ע נמצאו שבושים.

המחלוקת או תיכף אחר זה. כי ידע היטב למי יכוזנו מתנגרי הרס"ג בכנוייהם וקורא את האנשים האלה בשמותם. וזהו אפשר רק לכן הדור (הוא ה) . וראה למטה בסמוך שאולי הוא המחבר הקראי הנודע סה"ל בן מצ"ח. שנית. לא העיר איש עד עתה שהחלק היותר גדול מכ"י זה לקיח ממחברתו של מתנגדו הראשי של רס"ג רב אהרן (ושמו הערבי כל"ף) בן סרג אדו. ובמחברת זאת ידובר מהנשיא בלשון נסתר. ואחר זה יבוא בכ"י העתק מכתב החרם שעליו חתמו הנשיא דוד עם קיום ראשי הישיבות (ז). ושם ידבר הנשיא כמדבר בעדו. ובסוף הכ"י יביא הקראי עוד מאמר קצר ממחברתו של בן סרגאדו.

וכמו להחכמים פ"ן וגייעער כן היה גם לי למורת רוח למפל בדברי שטצה קצף ובוו שרק המשטמה הנוראה הרתם והמחלוקת העצומה ילדתם. ומה גם כי הדברים האלה ערוכים נגד הרר גאון תפארת ישראל שמלוא כל הארץ כבודו. וביחוד על כי המה מלאים מדברי שטצה ונבול פה שאין הנפש היפה סובלתם. אולם שבתו וראיתי כי בכל זאת לא אוכל לפמור את עצמי מלהרפס את הדברים האלה בתוך שארי הדברים היוצאים לאור על ידי כפי גופי הכ"י הנמצאים בפה. כי כמה וכמה פרטים אודות רס"ג ובני דורו נוכל ללמוד מכתבי המתנגדים האלה. אחרי אשר נאכל את תוכם ונזרוק את קליפתם. וראינו למעלה (בהוספה ב') כי על ידי הבנת מלה אחת במחברת בן סרגאדו (הדילציוס) נתגלה לנו ענין נכבד בקורות ישראל בימי רס"ג. ומי יודע אולי בזמננו זה או בני הדורות הבאים ימצאו עוד כמה דברים יקרים ונכבדים על ידי הפרטים הרבים (וביחוד שמות האנשים מאוהבי הרס"ג ומשונאיו) הנוכרים בכ"י זה שמרוב יושנו אולי יופסד לגמרי בזמן לא כביר. ולאזהבי אמת וצדק אין לחוש פן יביאו לזלול ככבוד הגאון מפאת דברי החרוף והגדוף הנמצאים פה. אחרי אשר מחברי דברי הגדופים האלה בעצמם — הנשיא דוד וסייעתו — השלימו אתו והושיבוהו על כסא כבודו אחרי אשר הגלוהו ממנו. ובוה הראו ברור בפומכי כי אין בכל דברי אשמותיהם אפילו קורטב של אמת חלילה. גם נודע לנו מפי ערים נאמנים כי בעת המחלוקת היתה יד כל חשובי בכל ונכבדי קהלות ישראל עם רס"ג (לכד מרב אהרן בן סרגאדו ושארי הנוגעים בדבר שמינא היתה בלבם על הגאון) נגד הנשיא וחבריו. ובסוף הכריחו את בן זכאי להשיב את שבות רס"ג. ונראה מזה כי כולם חשבוהו לצדיק וחסיד הראוי לעמוד בראש אומת ישראל ולהיות ממנהיגי הדור. וגם עתה אף כי רחוקים אנחנו מבעלי המחלוקת בזמן ובמקום נוכל להראות כי כמה טענות נגד הגאון הן עלילות שוא ושקר. ומתן תקיש על השאר. כן אודות יחוס רב סעדיה הביאו מתנגדיו עדות שונאי הגאון מארץ ישראל (ולא ממצרים מקום לידתו ומשכנו!) . גם עדות השונאים האלה אינה מספקת להכחיש את דברי רב סעדיה. כי שם

(ה) וגם אם נאמר כי הפירושים שמינא במלת יעני (כוונתו) כבר היו נמצאים בגוף המחברות. בכל זאת לכותב מאוחר הכופל ומשלש שהוא מקצר את הדברים לא היה כל סבה להביא שמות האנשים שבימיו כבר נשכחו ואבד זכרם.

(ז) ועל כל פנים חתם גם רב כהן צדק את כתב החרם כנוצר בכ"י (דף ג' ע"ב שורה 21). זגם בכלל כל הכתבים שיצאו מתחת יד ריש גלותא היו מקויימים מהגאונים. וידוע כי אש המחלוקת יצאה בעבור הקיום. וראה נוסח קיום של רס"ג לפסק דור בן זכאי במחברת ד' מוכרזן לראשונים עמוד 276.

נאמר שהיה ממשפחת גרים אך לא נאמר כי אביו ואמו שניהם היו מכני גרים מצד אבותם ואמותם (ולו באה עדות כזאת הלא היו מתנגדי הגאון מביאין אותה). וכל זמן שלא באה עדות כזאת הלא נוכל לומר כי מצד אביו היה ממשפחת שועי יהודה ומצד אמו ממשפחת גרים או להפך (6). גם המענה בענין התענית צבור שגור הגאון היא מענת שוא, כי כבר העידו רב שרירא גאון ורב האי ב'נו כי בסורא היה המנהג מקדמת דנא לנזור תענית צבור בכל שנה (ראה מחברת ד' מזכרון לראשונים בתשובות הנאונים עמוד 133 סימן רנ"ט ובהערתי שם עמוד 364). ומסתמא בעת צרה גורו כמה תעניות, ואצ"כ לא רב סעדיה הנהיג כזאת בראשונה, ומה שמענו כי ביום התענית עוד מתו איזה אנשים. לו גם היה כדבריהם שמתו איזה אנשים שהיו חולים וגוססים מקודם אם אך לא היו ביום ההוא ולאחריו חולים חדשים במחלת הרבר (ומזה לא דברו מתנגדיו) הלא צדק הגאון באמרו שהועילה התענית לכמל המגפה. — מפאת כל זאת חשבתי למשפט שלא לכבוש את הכ"י הזה תחת ידי, ומה גם כי כבר נרפס פעם אחת אף כי בשבוישים.

הכ"י שלנו יכול חמשה דפים נייר בלויים בחלק גדול בצד השמאלי של הדפים, ולכן יחסרו שם בעמוד א' סופי השורות ובעמוד ב' ראשי השורות, והמה כתובים בכתב מרובע ישן של ארצות המזרח, ומרוב יושנם עלה בהם רקב ופור יתפוררו, ומפאת זה איזה מלות ואותיות שהיו נמצאות עוד בכ"י לפני איזה שנים (בעת שהכין אבן רשף את תמונת הפוטוגראפיה) לעת כזאת נפסדו ונעלמו, ובהפך מצאתי איזה דברים בכ"י שלא נמצאו בתמונת הפוטוגראפיה מפאת שנתקפלו איזה מקומות מן העלים, ועוד תמצא בידי העתקה בכתב יד פירקאוויץ שנעשתה עוד קודם שהכין את הפוטוגראפיה, וכמובן כל הנמצא רק בהעתקה זאת הוא בספק. לכן כל הנוסף על מה שנמצא עתה בכ"י, הן מה שנמצא בהעתקה זאת והן מה שהוספתי מדעתי עפ"י ההשערה להשלים החסר, הוא מוסגר בשני חצאי עגול, ובהערות הודעתי מה שנמצא בהעתק פירקאוויץ, ומובן מאליו שבכמה מקומות השלמתי רק, ככדי שלא להוציא הנייר חלק"ל ולתת ידים למכני דבר להגיד גם את השערותיהם, וכן עשיתי גם במה"ע הרוסי, ובאיזה מקומות שנית עתה את דעתי בענין ההשלמות, והאנשים שזכרו בכ"י זה מאוהבי רס"ג ושונאיו הם: אבו ג'אנם או ג'אנם (דף ג' עמוד ב' שורה 5), אלכ'אדם הוא הסריס (דף ב' עמוד א' שורה 12), אלסב'אך הוא הצורף (דף ב' עמוד ב' שורה 1), אפרים בן שטיא (דף ב' עמוד א' שורה 10), בן ערמלי הברסי (דף ב' עמוד ב' שורה 2), בני בעז (דף ב' עמוד א' שורה 13), בני קפצי (דף א' עמוד ב' שורה 7), הנוק או חנוך הסופר (דף ב' עמוד א' שורה 22), חסן היא יאשיה אחי דוד בן זכאי (דף א' עמוד ב' שורה 23, דף ב' עמוד א' שורה 2 ושורה 7, דף ד' עמוד ב' שורה 14), מר' יוסף שהושיב הנשיא לגאון בסורא תחת רס"ג (דף ב' עמוד ב' שורה 12, וראה דף ה' עמוד א' משורה 9 והלאה), כהן צדק ראש ישיבת פומבריתא (דף ג' עמוד א' שורה 12, ועמוד ב' שורה 21), כלף בן סרגאדו הוא

(6) וזולת זה הלא אין כל גרעון ליחוס הגאון אף אם נאמר שהיה מכני גרים, וידוע מעדות חז"ל שגם שמעיה ואבטליון ר' עקיבא ור' מאיר היו מכני גרים.

רב אהרן (דף ג' עמוד א' שורה 10. עמוד ב' שורה 19. דף ה' עמוד ב' שורה 14). מו ברך (Mobarrek, דף ב' עמוד א' שורה 3 ושורה 7). שר ש לו ס (דף א' עמוד א' שורה 12 ושורה 13). — על האנשים הנודעים לנו מהם ממקומות אחרים דברתי בפרטות בוכרון רס"ג. ושם ידובר גם כן מכמה פרטים אחרים שנוכל ללמוד מדברי מתנגדי הגאון אשר שרדו וימלטו אל כ"י הקראי אשר אני מציג לפני הקוראים כתמונתו בצלמו, ולבד מב"י זה נודע לי רק עוד כ"י אחד מפ"י ס' שמות לקראי (אולי ל ס הל) שבוכוחו עם רס"ג אודות קדוש החדש יזכור את דבר המחלוקת עם דוד בן זכאי, ויאמר נגד רס"ג (שכתב כי ענן בחר לקדש עפ"י הראיה מחפצו להחניף להישמעאלים למען יעשוהו לנשיא) כי לא היה לו לרב סעדיה לומר כזאת על איש צדיק כענן שלא בקש עזר מבני האסלאם אל הנשיאות ולא חלל את השבתות כאשר עשה הוא בבקשו את השררה. והיה לו לזכור מה שקרה לו בעצמו בעת המחלוקת עם דוד בן זכאי והישיבות שכתבו נגדו אל כל הקהלות בחרם נגד מי שיסתייע בישמעאלים שיתנו לו את השררה. [ואלה דבריו בערבית: ואדא כאן מתל היא פי כתבהם פכיף אסתחל היא אלרגל [סעיד אלפיומי] אן יקול אן ענן אצל היא וכיף גאו לה יקול אנה אנמא פעל היא ליעאונזה אלמסלמין עלי אלריאסה. והיא מתל דעאווה פי אמר צדוק וביתוס אלדי מא כלק אללה למא קאלה פי אלגמיע אצל. ולא אסתעאן קמ ראם אלגאלות רחמה אללה פי מלב אלריאסה מתלה באלמסלמין ולא חלל קמ אלסכות מתלמא חללהא הו פי מלכהא. וקד כאן ינבני אלא יזכר מתל היא פי אנסאן צדיק מתל ענן. פינבה אלי מא גרא לה מן אלמחלוקת מע דויד בן זכי ומע אלמתאיב אלדי כתבו פיה אלי כל הקהלות בחרמה עלי כל מא יסתעין באלמסלמין חתי אקאם לה ריאסה]. ואולי מחבר פי שמות זה שנודעו לו האשמות הכתובות בכ"י שלנו כי יביא את דברי בן סרגאדו וחרם הנשיא הוא הוא גם מחבר הכ"י. ומסגנון הפירוש לשמות אשער שהוא מסהל בן מצליח הקנאי הנודע שלא שמר פיו ולשונו בוכוחיו עם הרבנים בכלל ועם הרס"ג ביחוד.

(דף א' ...) (ייתחנן לפני 6) ...² ויביאהו [הנ]שיא] ...³ כסף לדבר על ...⁴ ויאמר לו לעיני ה...⁵ ראש מחסיה עת 3) ...⁶ וישביעהו בביטו[ן] שפתים שלא ימנה⁷ [ראש גולה זולתו ולא [יתחבר עם כל] ⁸ הקושרים עליו ולא יס[ור] מדבריו ימין ושמאל.]⁹ ויכתוב עליו כתב בכל א[רץ] בכל עילם ופרס] ¹⁰ ואחרי כן ויצו ויעמד טח[ורגמן ויכרין] ¹¹ ויעביר קול בכל המדי[נות] ג) ...¹² שר שלום ויגלוף ... חל 7) ...¹³ את שר שלום ויפתח על[יו] שמו

6) פ. (העתקת פירקאוויץ) לסניו.

3) פ. עתה.

ג) פ. המדינה וח, ואם כזה היה בכ"י אוי אולי צריך להשלים: וחתם עליו רב

שר שלום.

ד) פ. ויגלוף על חלי.

של¹⁴ סעדיה: ולפי גודל רעתו רב...¹⁵ השלישי (ח) בשנת תשע
 נמנה (ז)...¹⁶ לאמר לא נתתי כסף הם ויחל (ג)...¹⁷ ואם תמה תתמהו
 על הרב (ר ד) זכרו מה שעשו¹⁸ הגבעונים בנשיאי ישראל [וגם הוא
 הערים]¹⁹ כערמת הגבעונים על [נשיאי ישראל וינשא]²⁰ את נפשו בגדולה
 הוא (ת ה). אך לא נאווה²¹ לכסיל ככוד ויסר את אש[ר הסתיר בתוך]
²² מסתריו ויוציא מטמון (ניו ו) ונהגלה שהוא איש רע²³ מעללים גם רוח
 גבה (לב ז) מתנאה בשם²⁴ ראש ישיבת גאון [יעקב]...²⁵ המדינה וי...
 (עמוד ב) ¹... [כי]ן העם מהומה ²...ים ויצא אל ³...ם ויקבץ ממון ⁴... [תג]ל דל
 צוחת החכמים ⁵... לו וישב לשפוט ⁶ [משפט שחד בשב]עה גונים שחד ⁷...
 [שח]ר (ח) תועבה מבני קפצי ⁸ [קבל שחד וה]מה (ט) משפטם ושחד ⁹...
 ושחד הירור מסכל ¹⁰... שבו גם לא ידע לכתוב ¹¹... אשר (י) כתב
 מעות ואפלת ¹² [כי הוא אינו] יודע טנהג ישראל ודרך ¹³... [לפ]ניהם
 כי לא נכונו דבריהם ¹⁴ [תם ד]בר יא) אן אלנאם עאודו (יב) פי אלסטגאתה
¹⁵... [מ]עהם (יג) אלי אן קאל יד) וישלח נשיא ¹⁶ [ישראל להגיד] לו לא
 טובה השמועה אשר ¹⁷ [האנשים] (טו) ועיני העדה מדברים עליך ¹⁸ [ולא
 שמר את הא]ל [לה] (טז) ויקשה ערף ויעו מצח ¹⁹ [וישנאהו שנאה גדול]ה
 בעינין אל תוכח (יז) לץ ²⁰ [פן ישנאך. ובהדא אלמ]עני יח) אעאבה

(ח) השלישי. לכאורה נראה כי בסוף שורה 14 היתה המלה בחדש. וכן חשב גייגער
 שהעיר כי זהו נגד דברי אגרת רב שרירא שרם'ג. נקרא לגאונות בחדש אייר לשנת רל"ט
 אולם כמה ספקות בדבר, כי אולי צריך להשלים כזה: [באייר ביום] השלישי. גם יוכל להיות
 כי בא רב מעדיה לבבל בחדש אייר וזמן פקודתו בפומבי (אפציעלל) היה בסיון, ובכלל עוד
 בספק הוא אם במקום הזה ידבר מן מינוי רס"ג, כי ההמשך שלפניו ושלאחריו אינו עולה יפה.
 (ז) פ. אחרי המלה נמנה עוד ו ל.
 (ג) המלה הם והות הלי במלת ויהל בספק, ואולי תחת הם צ"ל רב.
 (ד) הרבר. אות הר' נכרת בפוטוגרפאי גם היא נמצאת כפ.
 (ס) הוות. כן כפ.
 (ו) מטמוניו, כן גם כפ.
 (ז) גבה [לב]. המלה לב נמצאת גם כפ.
 (ח) שח'ר. כפ. אות ר'. ובכ"י קשה להבחין.
 (ט) כפ. הטה.
 (י) פ. צבים אשר. ואולי היה כתוב: [וכ] תבים אשר כתב.
 (יא) תם דכר. כן גם כפ.
 (יב) עאודו. פ. עאודן בטעות (מפני שרגל הו' נתחברה בכ"י עם ראש הלי' במלת וישלח
 שבשורה הסמוכה).
 (יג) מ'עהם. פ. נהם בטעות.
 (יד) אציג כפה את התרגום העברי מן המלות הערביות; אחר זה זכר כי האנשים שבו
 מדרכם המושעת [והתחברו ע]מם. עד אקרו'. והכוונה לבן סרגאדו כי ממחברתו יעתיק המחבר
 הקראי את כל הדברים האלה.
 (טו) [האנשים]. פ. מים. ואם כן היה כתוב בכ"י אוי צריך להשלים: [התמי]מים.
 (טז) אולי צריך להשלים כזה: [ולא שמע לדברים הא]לה.
 (יז) אל תוכח. משלי ט' ח'.
 (יח) אלמ'עני. פ. בטעות בני.

ואעאב ²¹... שבועה אלי אין קאל (f) ולא זכר ²²[את שבועתו להנשיא
ויקשר קשר כבעשא ²³[ויקרא את] אחי הנשיא והוא אחר ²⁴[מאוהביו
ויתחבר ע]מו ויקראהו נשיא ²⁵[ישראל ותגדל המח]לוקת (ג) כי
השקט לא יוכל כי אהב פשע אהב מצה מעורו. (דף ב)

תם זכר אחלאלה ללסכות יום כרג מע חסן
אזו ראם אלגאלות אלי דאר מוברך והדא שי שאהדה
אכתר יהוד בנגראד . ודאך קולה (ג) ויגרם הדבר להכות

5 רבים מישראל בשבט השלישים בשבתות ובחדשים
ויחלל הוא את השם גם את השבתות להביא משאות
לפחות והסגנים כיום צאתו עם חסר (ד) אל דאר מוברך
תם זכר אלקום אלדין תעצבו מעה פקאל (ה) ויתחברו
אליו זקן פסילות יומי בה אלי עמרון בן זאלאה ופני

10 עכבר יומי בה אלי אפרים [בן] שטיא אלדי קד נצבה כלף
בן סרגאדו דיאן אלמוצלו (ו) וסרים אדם אוכל בשר
חזירים יעני בה אלכאדם (ז) וכסיל חרשים וילדי זונה
הם בני בעז בהוראתם ובני הש[פח]ות ובשרי גמל
וגיליהם ומה יאמר עוד באל

15 תם עמם נפסה ב[אן קאל לה (ח) . . . על]

מי התרחצת על המעיף המט
גוד גופת הקבל מחיוע) : ה[ם זכר אסטא אלנאם]
אלדין כאן יפסק בהם ושהד [עליהם פקאל] (י)
ואלה שמות האנשים

(f) בתרגום עברי: ,וכזה האופן גינה [בן סרגאדו רס"ג] וגינה [מה שעבר על
ה]שבועה. עד אָמרו".
(ג) פ. מת לוקת.

(ג) התרגום העברי: ,אחר זה זכר [בן סרגאדו] חללו את השבתות כיום שיצא עם חסן
אחי ראש הגלות לחצר מוברך [Mobarrek]. וזהו דבר שראו אותו יהודי בנגראד.
ואלה דבריו".

(ד) חסר. אם אין זה טעות הסופר במקום חסן נצטרך לומר כי בן סרגאדו בכונה הסב
לנבאי את שם אחי הנשיא.

(ס) התרגום העברי: ,אחר זה זכר את האנשים אשר החזיקו עמו [עם רב סעדיה] ואמר".
(ו) התרגום: ,ורמז בו לא פרים בן שטיא שהעמידו כלף בן סרגאדו לדין
במוצל [Mossul]. והמלה בן נמצאת בפ. ובכ"י במקום זה קרע. וראוי להעיר כי באגרת רש"י
כתוב על רב יוסף (שמינהו בן זכאי לגאון במקום רס"ג) דידיע בברסטיא, הידוע בכנוי
ברסטיא [בן הנוסח במהדורת גאלדבערג. וביחסין ברסטיא]. ואני חשבתי מלפנים
שנשתבשה המלה מן בברסנויא (הכרסאני מארץ כרסאן בפרס). ועתה נוכל לומר כי צ"ל
בברסטיא בשתי מלות ויהי דומה לכן שטיא הנזכר פה בעברית.

(ז) התרגום: ,כוונתו אל המשרת (או הסרים)".

(ח) התרגום: ,אחר זה התפאר באמרו". וכפ. נפסה ביון.

(ט) חקבל מחיו. כפי הנראה הוא כמו מחי קבלו [יחזקאל כ"ו מ']. והמלה גוד פה
הוראתה כפי הנראה מ שוך ו קח (מן גוד או אנוד בתלמוד).

(י) התרגום: ,א[חר זה זכר את שמות האנשים] אשר חטא עמהם והעירו [עליהם ואמר]".

- 20 בו ויאיצו לרפות חלי טב ה)
 ויתגוללו בטמאתם עד הב[קר] . . . כאתבה חנוק ז) המחליק ע. . .
 28 המצליח בתשמיש . . . ואכיתה ג) וכן משא (כמא שהר[ד
 (עמוד ב) אלסכאך אלדי קר צאר דיאן אלאהואו ה) לכלף בן סרגארו
 וכן ערמלי הברסי וחבריו: אלהי כמה ו) תראה הלא
 תדין תשפטם בשבמיהם מוכנים ללצים הך רועיהם
 ותפוצינה צאניהם כי בפיהו חטר גאוה ובקרבו ישית
 5 ארכו: מלכלך כל היום בעבירות מטונף כל הלילה
 בשקוציהם מגולל שנותיו בשכבת זרע ומשקר כל
 ימיו בסעיפות הנו משום תורתך ללעג ומצותיך לבוה
 ועמך לחרפה כרשעי ארץ השמיריהו ושמה עבדיך
 באבדהו ואל לארך ז) תקחחו: תם אכבר בצפעתם
 10 לה וכיף תם להם אלאמר [אלי] כאן אכתפא: תם קאל ח)
 ויצו הנשיא ויעבירהו מגדלתו ויושב תחתיו את מר'
 יוסף גאון בן גאונים ט) נכד המשרתים הכהנים ויצא
 הנשיא אל הכנים[יות] הגדולות אשר בבגד אד ושתי י) ראשי
 [הישיבות והדיינים] יושבים לפניו וכל העם מגדול
 15 [ועד קטן שומע הוד]עותיו אשר גלה ממטמוניו
 [ויחרימהו ויק]ללהו יא) מפיהו קללות נמרצות
 [תם אכתר ו]טול אלי אן קאל ח) ויבא כתב

ה) פ. ט ב ע.

ז) סופרו חנוק [אולי צ"ל חגיך].

ג) וְאֶחָיו.

ד) [כמו שהעיד].

ס) „הצורף שנעשה דיין באהואו“ . כן הוא בפרסית וערבית שם המקום הנקרא בתלמוד חוזא או כי חוזאי (ראה זכרון לראשונים מחברת ד' עמוד 356) . ופירקאויץ אצל גייגער העתיק בטעות דיין המחוזות .

ו) אלהי כמה . אולי מכאן עד סוף המאמר בשורה 9 היא הוספת המחבר הקראי מעצמו .

ז) לארך . כפי הנראה צריך להשלים המלה ימים .

ח) „אחר זה ספר שהכו אותו ואיך נגמר ענינם עד שנתחבא . אחר זה אמר“ . בכ"י אחר המלה אל אמר קרע . ואות כ' מן כאן בספק . ובפוטוגרפוא נראה כמו אל כאן . ובפ. היה כתב אליאן ואח"ז נמתק הי' (אולי שלא במתכוון) . ואם כזה היה כתוב הוא נוסח ישר רק צריך לחלק אליאן לשתי מלות .

ט) בן גאונים . כפי הנראה היה רב יוסף בן רב יעקב בר נטרונאי שהיה גאון בסורא (לפי רש"ג י"ג שנה) . ואחריו היה גאון סורא (קודם גאונות רס"ג) בנו הגדול רב יום טוב כהנא ורב יוסף היה בנו הקטן . ואבי רב יעקב בר נטרונאי ואביו זקנו רב הילאי היו גם כן גאונים בסורא .

י) ושתי . צ"ל ושני . ואולי היה בחפצו לכתוב : וראשי שתי הישיבות .

יא) פ. ויקללהו .

יב) „אחר זה הרבה בדברים ו]האריך עד אמרו“ .

[עדות מארץ ישראל 6] והעיון 3) עליו הרשע
 [כי בן גרים ה]וא ולא מזרע ישורון הוא
 [כעדות בני ארץ] ישראל וגם כתבו רבים
 [מבני בגדאד] אל הסוחרים הנאמנים ושאלום
 [אודות אבותיו ו]ישיבו אותם בכתבי ידיהם
 [וחתימותם ויעידו] הכל כי מבני הגרים
 [הוא ואבותיו שמ]לו ושכלו:

20

(דף ג) ויכתב מגלה להדמות כנביאים כאחד נביאי השקר ג)

וימזור את עצמו לאמר כי מבני יהודה אני ד): ואקנא
 לאלהי ואשיבהו כענין ענה כסיל כאולתו: תם

אכד יסאכפה ויקול לה להם תנחסב אלי שבט יהודה
 5 מנד י"ג סנה ויכדבה פי סאיר מא אדעאה פי אלמגלה:

וטול וכתר אלי אן קאל לה פי בעיץ מא קאל אנך אדעית
 אנך עצרת נגף והכל מחפירין אותך ואומרין לך

שקר דברת ס) תם ואקפה עלי אלדין מאתו פי אליום אלדי
 עמל פיה אלחענית ליכדבה פי אדעאה אן פי דלך אל

10 יום ארתפע אלובא פקאל להו) והלוא בו ביום נגזר עליך
 השמר בפלני ופלני: תם אסרף פי משאתמה

וביין לה כדבה עלי כהן צדק ראם אלמתיבה ועלי אל
 גמאעה ואכד יואקפה עלי באב באב אלי אן קאל לה

זעמת אני לץ פכברני מן אלליץ אנא או אנת חיה קלת
 15 ללמביב ענד מא וצף לך שרבה רוא ז) פקלת לה כם מקראר

מא תחל הדה אלשרבה מן אלאכלאט ענד [שרבך] להא
 פקאל לך עשר מגאלם פלמא צאר אל[מגלם אלעאשר]

קלת לה סלחתי כדברך והיא אלח[דית אלדי אלנאם]
 יחרתהם בה ענד מא יקערה

6) מארץ ישראל. כפי הנראה פנו כלף וסיעתו אל ארץ ישראל מפני ששם היו שונאי
 רב סעדיה מימי מחלוקת בן מאיר. ואולי הכוונה לבן מאיר עצמו ובניו וחבורתו. וגם מפני
 שהרס'ג עצמו שכן במשך זמן מה בארץ ישראל. וידובר מזה בפרשות בזכרון רס'ג.

3) והעיון. אולי כתוב והעיון. כי האות האחרונה אינה ברורה.

ג) כוונתו לספר הגלוי שהיה מופסק לפסוקים עם נקודות וטעמים כמו כתבי הקדש.
 וכבר ראינו התנצלות הגאון בהקדמתו למהדורא שניה מס' הגלוי.

ד) גם על האשמה הזאת השיב הגאון בהקדמה שם.

ס) התרגום: "אחר זה התחיל להראות סכלותו באמרו לו: מדוע לא התיישת על שבט
 יהודה שלש עשר שנה קודם?" [ראה במבוא השערותנו שהכוונה לזמן שחבר רב סעדיה את מתברתו
 נגד בן מאיר] והזכירו בכל מה שטען במגלה. והאריך והרבה דברים עד שאמר לו בתוך שאר
 דבריו: אתה אמרת ש'עצרתך נגף' [על ידי תענית צבור].

1) התרגום: "אחר זה קרא בשמות האנשים שמתו באותו היום שגזר בו את התענית
 להזכירו כמה שאמר שבאותו היום נעצרה המגפה ואמר לו". וראה הערתי אודות התענית במבוא
 להוספה זאת.

ז) רוא. אות ר' בכ"י מסופקת.

- 20 פעירה בה: וקאל ח) משקר . . . [וכופר]
 בעיקר הלא תזכור באמ[ת אתה המתלוצץ]
 בדברי אלהים חיים באמך [סלחתי כדברך]
 התכונן אני המתלוצץ או [אתה. וטול בקולה]
 אלי אן קאל לה טבעיה ז)
- 25 אולם מעשיך כך מטר[יוון במדינת כבל]
 (עמוד ב) למה לך לשבת בין היקרים לא הספיק לך גדלי בשר
 אנשי נף המאוששים ג) ותביא אריכי בשר זכר ועבותי
 בשר אשר בבבל: הם אדכרה אלטואצע אלדי כבם
 פיה טע אלמראן וקאמת עליה אלשהאדה בולך
- 5 פקאל לה ד) תחלת קלונך הלא בדאר אבו גאנס ה) נמצאת
 וחבוא השמועה אל שער הישיבה ובעליית דרב
 אלבקר ראוך אנשים כשרים תחת הנערים עם כתבי
 הקדש אף נערי נהר ד ע א נלאו טמצוא לך ועירה
 באן ואלדה כאן חגאם ואנה כאן פארם פקאל לה ו) פנה
- 10 אל המקלט ביד אביך והתער מצוי בחצן הוריק ולך
 לשמש אומנוהם מה לך לספר חקי שדי וללמד
 מאמר טהרה: גרע בן גדעים איך הוכשר בדברי
 אלהים חיים החוק מאכלת ושמור טבח והרח פרש ז)
 הם שהר עליה באנה יצאפע ויצפע פקאל ח)
- 15 משמוע ספוק היר על ערפך ירעשו הרואים מקול
 תוק[עי ב]פס ט) על מוח ראשך ינודון העברים י) מצרמם
 [באונך ול]שונך יחררו החרדים ולא יהיה לך
 [תקומה עד י]מי עולמים: יבגני אן יעלם אן

ח) התרגום: ,אחר זה הרבה לחרפו ובאר לו את כזבו על כהן צדק ראש הישיבה ועל הקהלה, והתחיל להתוכח עמו על כל דבר ודבר עד שאמר לו: הַשְׁכַּתְתָּ אותי ללץ. הַגִּיד גא לי מי הוא הלץ אני או אתה? הלא אמרת להרופא בעת שכתב לך [בפתקא של רפואה. רעצעפט] כושקה מתוקה (?) ואמרת לו בכמה ישיבות [פעמיים] תהיה פעולת המשקה המעורבת בעת [שתשתה] אותה? ואמר לך עשר פעמים, וכאשר היה [הפעם העשירית] אמרת לו סלחתי כדברך. וזה ה[ספור] יספרו בעת שהושיבו (?) . . . וגיגנו על זה ואמר . . .

ז) ,והאריך בדבריו] עד שאמר לו טבעיה (?) . . .

ג) אנשי מצרים המאומים .

ד) התרגום: ,אחר זה הזכיר לו את המקומות שנתפס [אני קורא את המלה הערבית: קַבְּס] בהם עם הנערים והעידו עליו עדים בזה. ואמר לו . . .

ה) גאנס, אולי גאנס בסמך .

ו) התרגום: ,וחרפו שאביו היה סֶפֶר [בארביעור] והוא היה פֶּרֶשׁ ואמר לו . . .

ז) מהמלות האחרונות נראה שחרף את אבי רס"ג שהיה שוחט וטבח .

ח) תוק[עי ב]פס. השלמתי בספק. כהוראת: המכים בפס ירם .

ט) התרגום, אחר זה העיד עליו שֶׁהֵבִיחַ [את האנשים] וְהֵבִיחַ ואמר . . .

י) העברים, אולי צ"ל העבדים לשווי החרוז עם החרדים כשורה הסמוכה .

- 20 (הלא הו אלא[שר ה) מן גמלה מא דכרה בה כלף
 [בן סרגאדו ז): ובעד אן] דכרת היא פאנא אתבעה
 [בקול ראם אל] גאלות וכהן ראם אלמתיבה
 [פי כתאבהם] והו אצנר כתאב כתבוה
 [בעד אן כ]תבת אלכתב אלכבאר לילא
 [ימול . והוא מא] קאלג): העו כו
 25 [הקדוש ברוך הוא צ]דיק וישר ותמים
 (דף ד) כענין שנ' הצור תמים ד) פעלו וצוה את ישראל ללכת
 לפניו בתמימות שנ' תמים תהיה ה): ובזמן שאדם
 מהלך לפניו בתמימות מושיבו בטח: ואם מעקש
 דרכיו ומכניס בעצמו גסות ונאוה ונשען ו) מבינתו
 ואומר קבלו דעתי הוא נכשל במעשיו ונודע לכל
 5 שהוא ככסף סיגים מצפה על חרש ויתפרסם קלונו
 ותודע חרפתו שכך אמר שלמה הולך בתם ז) ילך בטח
 וג' ואמרו חכמים ח) אין הקב"ה משלם רעה לרשע
 עד שמגלה עונותיו שלא יאמרו כשר היה למה
 10 נענש וכן היה ר' אליעזר ט) בן עזריה או' מאי דכתיב
 ובשוב צדיק י) מצדקתו ועשה עול ונתתי מכשול לפניו
 איפשר לרשעים גמורים טקבלן בתשובה לפני צדיק

ה) אלא[שר . אות הש' בכ"י בספק .

ז) בן סרגאדו . או צריך להשלים [בכתאבה] ?

ג) התרגום: , צריך לדעת כי (זהו היותר גרוף) ע מכל מה שזכר בו כלף [בן סרגאדו
 (או: במחברתו). ואחר ש]זכרתי זה אכתוב אחריו (דברי ראש ג' לות וכהן ראש השי"ב ה
 [בספרים] . והוא הספר הקטן שכתבוהו [אחרי שנ]כתבו הספרים הגדולים . בכדי שלא [אאריך .
 וזהו מה ש]אמר" . — מדברים האלה נראה ברור כי כל הקודם לקח המחבר הקראי ממחברת
 בן סרגאדו . ומכאן והלאה לקוח ממחברת קטנה של בן זכאי ורב כהן צדק . והיא המכילה את
 כתב החרם שלהם . או כמו שהוא נקרא למטה כתב ע ברה (העברה ?) .

ד) הצור תמים , הברים ל"ב ד' .

ה) תמים תהיה . דברים י"ח י"ג .

ו) ונשען . צריך להשלים המלה על .

ז) הולך בתם . משלי י' ט' .

ח) ואמרו חכמים . בילקוט שמעוני ליחזקאל רמז שמ"א הובא מאמר דומה לזה בשם
 מדרש שוחר טוב . והוא במדרש תהלים (מהרורות מהר"ש באבער עמוד 284 מזמור ג"ב סי' ג') :
 תני ר' היא מפרסמין את החנפים מפני חלול השם שנאמר ובשוב צדיק מצדקתו ועשה עול .
 ולמה נותן הקב"ה דרך רע לפניו ? בשביל לפרסם מעשיו לבריות שלא יאדעו בו דבר בשביל
 העבירות ויהיו הבריות קוראות תגר כנגד מדת הדין וכו' . והעיר הרשב"ב שם שזה הובא גם
 בילקוט משלי רמז תתקס"א . והמאמר מפרסמין את החנפים נמצא גם בתוספתא ויה"כ (מהרורות
 צוקערמאנדעל עמוד 191) ובבבלי יומא דף פ"ו ע"ב בלי שם ר' הייא .

ט) אליעזר . צ"ל אלעזר . ומאמר ראב"ע לא נמצא בכל המקומות המובאים בהערה

הקודמת .

י) ובשוב צדיק . יחזקאל ג' כ' . ושם הנוסח מצדקו ולא מצדקתו . ושם ביחזקאל

י"ח כ"ד הנוסח מצדקתו כמו בפה . אך שם לא נמצא סוף הפסוק ונתתי מכשול לפניו .

- שעשה עול אחד נותן (6) לפניו מכשול אילא זה שהוא עקש בדרכיו ומכוסים מעשיו מן הבריות הקב"ה
- 15 מכשילו בדבר מפורסם ואחר כך נפרע ממנו כדי שידעו הכל שבדין הוא לוקה: [ס]עיד אלפיומי איש הרמים איש הבליעל [בא 3] אלינו] והיה מראה מעצמו ארחות יפ[ות ג] ומדות טובות] וענוה ושפלות רוח ודרכי [ישרים וגנב את לבבי]
- 20 ואת לב אנשי ישראל כא[בשלום וכמה אנשים] נלכדו במצורתו במכמתרו [והשתמש בעטרה שאינו] ראוי לה והנחלנוהו בכבו[ר] שלא ראה לא הוא ולא] אבותיו וכחוקתו גבה לכ[ו]י עד להשחית והתחיל ללכת] בגדולות ובנפלאות [ממנו כמו ירבעם בן נבט]
- (עמוד ב) ונביאי הבעל לאמר אני אתקן בעם תקנות ואני אעצור מגפה גם הכביד עלו על מקום שהמשלתיהו עליו לררות את העם במקל ולהכביד עלו לצרום באון ישראל ולהפילם על פניהם ולהלקותם בלי משפט ולהכותם על הלחי ולמרוח אשך: וגם נתקנא 5 בחכמים ובוקני ישראל הטובים והיקרים ד] לולול בהם ולמעט בכבודם עד שנתקיים בו הקנאה והתאוה ה] והכבוד מוציאין את האדם מן העולם וכיון שהגדיל לעשות ו] והרבה אשמה הכשילו עונו ועבר על האלה ועל השבועה אשר השבעתיהו באמונת שמים שלא יעבור על דברי ולא יעשה עלי קשר ולא יקרא ראש גולה זולתי ולא יהי עם מי שחולק עלי וחילל שם שמים בפרהסיא והפיל בישראל מחלוקת עצומה וחרחר ריב ושלח מרנים ביני ובין חסן אחי ושיחק 15 בי עד שהפיל מחלוקת וגרם לישראל ביטול דינין [ועוות ז] מ[שפט ו]ש[נאה וקנאה בין אח לאח ובין איש [לרעהו למסרם] ביד המושלים ולאסרם בבית הכלא [וכל זה מפני שחז[ר ח] לעיקרו שהוא נבל בן בלי שם

(6) נותן. צ"ל ונותן. או: ולא עוד שנותן.

(7) בא. כ"י. ובס'טוגרפיא האות השניה נראה לי כראש אות א'.

(8) יפ[ות]. כן גם כפ.

(9) כפי הנראה כוונת בן זכאי לרב כהן צדק ראש ישיבת מוסטרדיא. שבראשונה הוא

עצמו התקוטט עמו ועכשיו השלימו יחד משנאתם לרס"ג.

(10) הקנאה והתאוה. אבות פרק ד' משנה כ"ח.

(11) לעשות. צריך להשלים המלה הרע.

(12) ועוות, כוה (או עיוות) נראה מרשמי ה'טוטוגרפיא. וכן כפ' עיוות. ואצל גייגער

כתוב ערער.

(13) כפ. חזר.

- 20 [ואבותיו ראויים ה]יו להשותם עם כלבי הצאן
 [ולא היה די לו מה שנתנו] לו לפיכך מה שביקש לא
 [מצא ומה שהיה לו א]כר ממנו : והסכמתו
 [עם ראשי הישיבות וא]כר בית דין ואלופים וחכמים
 [והחרימוהו ונדרוהו וה]עבירו אותו מגדולתו
 [והעבירוהו מתורת] [חבר ה] ונתפרסם קלונו
 (רף ה) וירעו הכל שהוא שומה רשע וגם רוח זור ונכרי
 טכפתורים היוצאים מכפתור ואין ראוי לגדולה . הרי
 הוא מאוס הרי הוא ירוד הרי הוא מעובר הרי הוא
 כהריוט לכל דבר אין חוששין למינויו ואין למירין
 5 ממנו ואין משגיחין בכתבו ואין מקימין אצלו ולא
 מעידין אותו וכל כתב שהוא יוצא בקיומו הרי הוא
 בטל וחותמו כחרש שבורה ומבעתו ג) ככלי אין חפץ
 בו אין ברכתו ברכה ולא נידויו נדוי הרי הוא ירוד
 כאבותיו ואני בורר אחד מן החכמים וממנה אתו
 10 גאון מחסיה מי שהוא מיוחס באבותיו ולא ככפתורי
 הוה ומי שהוא נכבד במשפחתו ולא כנבל הוה שהוא
 מבני בלי שם ומי שהוא אורחי ודאי מזרע ישורון
 ולא כעוכר הוה שאומרין עליו שהוא בן גרים ג)
 מי שלומד על מנת לעשות ולא ככפתורי הוה שנאה
 15 דורש ולא נאה מקיים ומי שהוא תם ותוכו כברו
 ולא כננב הוה שהוא גונב דעת [הבריות ד] ומי שעוסק
 באמונה בנדרבות תלמידי חכמים [ולא ה] נוטל לעצמו
 את נדבתן מי שסובל את הצי[בור ו] כאשר ישא
 האומן את היונק ולא [כיהיר הוה שהוא מולול]
 20 בנכבדים ומיקל ביקרים [מי שחס על ישראל]
 ומיקל עיל מן העם ולא כ[זה שגזר תענית ציבור]

ה) חבר . האות הראשונה אינה ברורה בכ"ו ואולי היא ה' . וא"כ נצטרך להשלים כוה :
 [כי מה לתבן את] הבר . ע"ד הכתוב (ירמיה כ"ג כ"ה) .

ב) חותמו הוא כתב תחיתמו . וטבעתו היא התחיתמה בטבעת שמקימין בה את
 התחיתמה שבכתב .

ג) אורות יחוס רב מעדיה יש להעיר כי רק שנאת מתנגדיו קלקלה אצלם את השורה .
 כי בראשונה אין כל גרעון ליחוסו אם גם כאמת היה בן גרים . ולפי עדות חז"ל גם שמעיה
 ואבטליון ר' עקיבא ור' מאיר היו מבני גרים . ושנית . אין כל התנגדות והכחשה בין שתי
 הידיעות הנראות כמכחישות זו את זו . כי הלא יוכל להיות שמצד אביו היו מבני שלה כן
 יהודה ור' תנינא בן דוסא . ומצד אמו היה ממשפחת בני גרים . או להפך .

ד) הבריות . המלה הואת נמצאת בס .

ה) ולא . כן בס . ויותר טוב להשלים המלה ואינו .

ו) הציבור . כן בס .

ששה פעמים בשנה (א) מ'י נ) ולא
 כרוק שהוא רוב ג)
 והתינוקות
 להניח תפילין

25

(עמוד ב) בשכבת זרע שלו ואוחז כתבי קדש מי שנשבע להרע
 ולא ימיר ולא ככופר הוזה שביטל שבועה ובוזה אלה
 להפר ברית יהי רצון שיתקיים בו טקרא הוזה אם לא ד)
 אלתי אשר בזה ובריתי אשר הפיר ונתתיו בראשו:

ענה נדו והחריטו תמיד על כל מי שקורא
 את ס ע י ד א ל פ י ו מ י עו כ ר י ש ר א ל ב ש ם ל ו ז י ש ה י ה
 נקרא בו תחלה וכל ההולך אל מושבו וכל הנשפט
 אצלו וכל המחנה ה) אתו בנדרבה או במתנה וכל העוזרו
 בסתר או בגלוי וכל הכותב אצלו שאלה או פסק דין

10

או שטר או כתובה או גט וכל שקורא אגרתו או
 שכותב לו תשובה בשמותא דישראל יהיו וסאיר אל
 סמאת לא ארכרהא ו). וכל בית הכנסת שתראה את
 כתב עברה ז) הוזה יקראוהו ויעשו כאשר פירשנו ואל
 יסורו ימין ושמאל: וקד קאל פיה כלף בן סרגאדו

15 אל[כהן פי]א רדה אילהא אפיקירוס ח) מן הנכרים הדילציים ט)

(משך ידו את לו]ציים י) פלם אהבתהא לברדהא יא):

א) אודות תענית ציבור שגזר רס"ג ראה למעלה במבוא להוספה זאת,

ב) מי. לפי רשומי ה'טוטוגר'איי בספק אם האות הראשונה היא מ' או כ'. ובפ. תמצא כ'.

ג) בפ. רובין.

ד) אם לא. יחוקאל יז י"ט. ובעלי מתנגדיו לא שמו על לב וגם הסתירו מקוראי כתב
 החרם כי הסבה שבשבילה לא קיים רב סעדיה את שבועתו היתה מפני שבן זכאי היה חפץ
 להכריחו להטות הדין. ואדעתא דהכי לא אישתבע הנאון.

ה) המחנה. צ"ל ה ט ה נ ה.

ו) התרגום: „ולא אוכור את כל השמות“.

ז) כתב עברה. או צ"ל ה ע ב ר ה. או צריך לנקד המלה עֶבְרָה (=עבירה). ומיו של
 בן זכאי הכשילו כי כמו שהמלה כתובה נוכל לקרותה עֶבְרָה. והוא באמת כתב עברה וזרון שאין
 דוגמתו בספרות ישראל.

ח) צ"ל אפיקורוס.

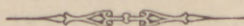
ט) הדילציים. גייגער רצה לתקן הדיוצנים. מפני שזכרו הערכים (ראה שהרסטאני
 אצל האארבריקער I, 293) ואחריהם הקראים כת הנקראת בשם אלדיצאניה והיא ההולכת
 בשפת ברדיצאן (Bardesanes) המאמין בשתי רשויות. אולם באמת אין צורך להגחה. כי
 הבונה לשוכני העיר ד'לא'ץ (Dilaç) במצרים במחוז בהנסא בקרבת אלפיוס. ראה אדריסי
 מהדורת דיוו ודי גויע עמוד 51. יאקות בספרו הגדול II, 581. ושם בטעות 'לא'ץ בפתח).
 ומסעות אבן בטוטה I, 95). וכבר ראינו למעלה (בהוספה שניה) כי גם בן מאיר קרא
 את רב סעדיה ככנוי אלדלאצי (מבני העיר דלא'ץ).

י) לוציים. בכ"י נראה עתה רק הסוף ים. אולם בפוטוגר'איי צציים. והשלמתי לפי
 ההשערה שהיה בשווי החרוז: ה'ד'ל'ציים-ל'צ'ציים. ועל פי הכתוב (הושע ז' ה').

יא) פ'קראוויץ אצל גייגער העתיק: מסכת אריכותם. אולם הוראה כזאת לא נודעת

[וקד כ] אפית ח) במא וערת בה וזכרת בעיך
 למדהבה ומא שהד בה הו
 וללקראיין וסכף לם אכון
 20 ה ה וליכני לסת אשך אן אלה
 א קאל פנתג עליה אן אהבת
 עליה רוסאה ומא לא
 פי אלדניא
 [עי] ב כ) אלמור ג) . . .

תם ונשלם השריד והפליט מספר הגלוי

להמלה בר ד בערבית שהוראתה היא קור וקרירות . והשתמשו במלה זאת לשירים ומליצות או טענות ותשובות חסרות טעם וחלושות . ראה למעלה (עמוד קכ"ד סימן ה'). ור"ז שטערן בתשובות תלמידי מנחם ויוניש (בסוף הספר עמוד ג"ט בהערה לרף 22) העיר: ,ת שו בות קרות . דברים בטלים וטפלים מכנה בסגנון הערבי בשרש קר" . ובפי' ר"י נ' בלעם לישעיה (ל"ב י"א כפי כ"י דפה): אלחג' אלבארד'ה (ההוכחות החלושות) .
 ח) פ. קד אפית . וכבר שער גייגער כי צ"ל כאפית .
 כ) עיב . כן בס .

ג) התרגום: ,וכבר אמר עליו כלף בן סרגאדו ה[כחו ב]תשובתו שראשיתה אפיקורוס מן הנקרים הדילצייים . [קושף ידו את לון צציים . ולא אכתבנה מפני קרירותה (ראה הערה ז') . [וכבר הש]למתי מה שהבטחתי וזכרתי קצת [ממה שהשיבו ?] לדעותיו ומה שהעידו עליו הוא ולהקראים . ואמר סכלות שלא אהיה ואמנם לא אסתפק שה' אמר והרץ עליו [גייגער העתיק: וח ש ד ב ו] שהקים עליו ראשו ומה שלא בעולם [ח]טא בעניינים"

תקונים והערות.

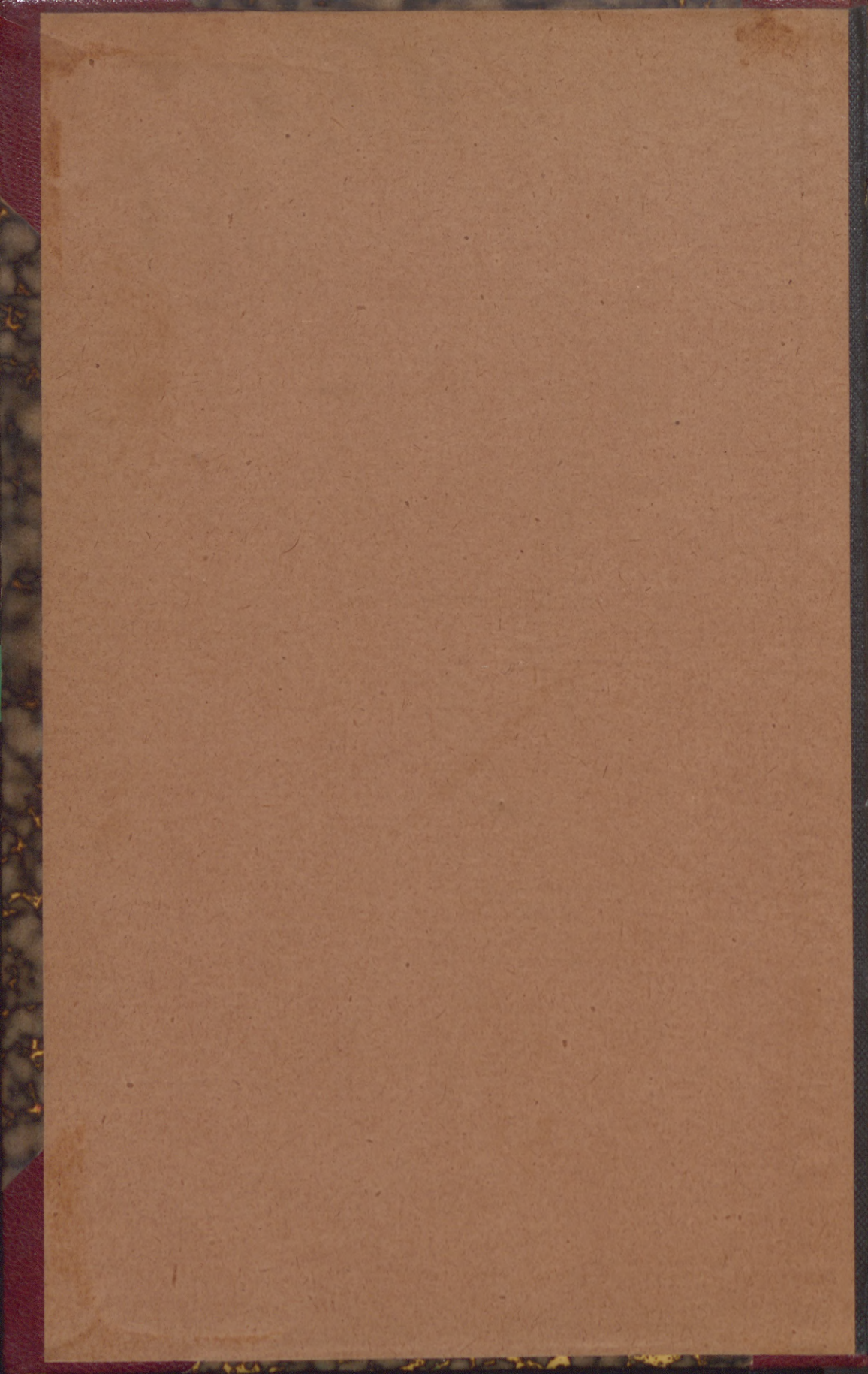
(אותיות המספר בעברית יסמנו העמודים וסימני המספר בערבית יצינו את השורות).

א' 4 למטה. וכן רש"ט פלקירא במבקש דברו מספרי בעלי הלשון יוכור רק את פירושי רס"ג לתורה ונביאים ולא ידע מספריי בהכמת הלשון. — ה' 5 מלמטה. צ"ל ספ"ר. — ו' 2. צ"ל גם הוא. — ז' וח'. הערה ט' בעמוד ז' והערה א' בעמוד ח' נתחלפו במקום. — ח' 1. צ"ל גם. — ט' 7. צ"ל עמוד 662. ועל כי המקום המובא שם הוא בבאור המלה היליכי (שמות ב' ט') אין להסתפק בזה שהוא לקוח כאמת מפ' ס' שמות לרס"ג. י"ד 6. צ"ל התחלתי. שם ט' 17. צ"ל תרס"ב). — ט"ו 5 מלמטה. השתדלות פירקאוויין להקדים את זמנו של רס"ג הוא מפני שפינסקער חשב עפ"י חשבונות מזוייפים שהרואה חבר את ס' המאור בשנת דתר"ע (910 למה"נ) וכו יתוכח עם רס"ג בחבוריו. ובהכרח צ"ל שרס"ג חבר ספרים קודם לזמן זה. גם היה בחפצו להראות שאף שרס"ג היה זקן מפלמון בן ירוחם (הגולד לפי דעתו בשנת 885 למה"נ) בכל זאת היה תלמידו של זה האחרון (ג"כ לפי שקרי הקראים). שם הערה א'. למטה ק"ז הערה ג' וזכרתי אמנם את כ"ו מסדר העבודה ליוסי בן יוסי. אך לא דברתי ממנו בפרשות מאפס מקום. והמאמר שמור אצלי למועד. — ט"ז הערה ח'. צ"ל בכבוד הלכנון. וכן המלות: והקרמה זאת וכו' עד סוף ההערה שייך להערה א' מעמוד י"ז. — י"ז 2 מלמטה. צ"ל המובא. שם הערה א'. צ"ל ואלה. — כ"א הערה ד'. ראה גם בזכיר י"ג עמוד 13. — כ"ג 18. ורס"ג יפרש שם (מהדורת לאמבערט 14) וספור אלגטק. וכן רש"ג בזכרון לראשונים ד' עמוד 11 (לפי הגהתי שם). — כ"ג כ"ד. וכפה"ג השתמשו הקרמונים במלת לשון בל"ז כשהוראתה שפה להבדילה מהוראתה כאבר בע"ח. וכבר נמצא בדרו"ל לשון ארמי. לשון סורסי. לשון כפול. לשון גופל על לשון (ב"ר פרשה ל"א וש"ר פרשה י"ט). — כ"ז הערה ג'. צ"ל החבורים. — כ"ז 1. נשמטו ג' מלות וצ"ל אשר ישתה דבריו ולא ישתה במוק. שם 10. צ"ל בין ספרי. — כ"ה הערה ט'. סוף ההערה הוא בטעות וצ"ל כזה: ואמנם שנת השטרות תחיל כסוף חשון או ראש כסלו (24 אוקטובר). ולכן מתשרי שהוא ראש שנת היצירה עד סוף חשון ההבדל הוא בשנה אחת ומראש כסלו עד תשרי הבא ההבדל הוא בשנתיים. — כ"ט 5. וכן יאמר הראב"ע ביסוד מורא (עמוד 5—4) ע"ד דיקות הלשון; ובאמת היא חכמה מפוארה כי ידע בעליה דבר לשון צחות במכתבו או בחרוזיו. שם 10. במה"ע הצרפתי רעוי חלק כ"ב 243 בעהרה יציין שריינגער אודות ספור הישמעאלים המובא מרס"ג למחברת גיורג בעער אלגואלי"ס מקאצר אלפלאספה עמוד 13 ולכתאב אלאגאני XI, 106. שם 9 מלמטה והערה ה'. ועתה מצאתי בכ"ז שני מס' המלים לעלי בן סלימאן בשרש אג כזאת: ואלמספעול אגור בן יקה ישיר אלי אלעלם אלמגמוע פי קלבה ומנהא סמינא הדא אלכתאב ספר אַאָרְוִין (והפעול אגור בן יקה ירמו אל החכמה שנקבצה בלבו. ומזה קראנו את החבור הזה ספר אַאָרְוִין). וא"כ יש לנו שני עדים על נקוד הא' בסגול. שם 6 מלמטה. וכן תרגמו ר"י אבן גיא את ור' תנחום את השם קהלת אלגאמע. — ל' הערה ד'. צ"ל יביא בבאורו לתורה את ס' האמונות ובס' האמונות את באורו לתורה. — ל"ד 4 מלמטה. ולפי זה יש להוסיף על פי ההשערה הקרובה גם את כתאב אלגאדגאם (ס' הבלעת האותיות) כמובא למטה עמוד 103. — ל"ז בראש הערה א'. צ"ל גם יוכל להיות. — מ"ג הערה ה'. המלה תלמיד ראה גם למטה בס' הגלוי (עמוד קנ"ד וקנ"ה שורה 3) ובפירוש ס' יצירה מהדורת לאמבערט (91=114). — מ"ד הערה ג'. מהנרסם

עתה ע"י לאמבערט נראה כי רס"ג קרא את גוף ספר יצירה בשם כתאב אלמבאדי.
 מ"ח 9, מוגבלים או מוגדרים (דעפינירט). ראה למטה עמוד קס"ב הערה ג'. שם הערה א' 2
 צ"ל ואיכותם. — מ"ט הערה ו'. כמבואר להרגום תהלים בכ"י מינדען (כפי המובא במאגאצין ח'
 12. 7. 8) חשב רס"ג את חלקי הרבור האלה: המשלים. השאלות. הספורים, הציונים
 והאזהרות. והבקשות. — נ"ג 14. צ"ל נְבִיאֵינו. — נ"ה 4. צ"ל שְׁבִינֵנו, שם 8, צ"ל עוֹלָם. —
 ס' 4. סימן 1, ראה עתה בנדפס (75=97). — ס"א 1. סימן 2, ראה עתה בנדפס (76=98). —
 ס"ד 4. צ"ל הַטוֹב. — ס"ו 4, ראה עתה בנדפס (45=68). — ע' הערה ו'. ע"ד המלה
 טייד יראה תשובת רש"ג באשכול ח"ב 6 (ובחמדה גנוזה סימן קס"א תחסר המלה). ברילל
 במה"ע יאהרביכער ה' 126 רצה להגיח בחנם טייר=טייר. מאגאצין י"ג 89—88 בהערות.
 המזכיר כ' 106, ומה"ע החוקר עמוד 35. — ע"ח הערה ג'. ע"ד מ ל ח ס ראה מאגאצין ט"ז
 41. — פ"ד הערה ה'. צ"ל: טח, נראה דצ"ל ח ט כמו שנמצא וכו'. אולם גם הנוסח ט ח
 נוכל לפרש כמבואר למטה בהוספה ג'. — פ"ה הערה ח'. צ"ל תלמידי מנחם. — פ"ו הערה ד',
 שדונש לא האריך ימים נראה גם מזה שלא נודע כמגנו שום חבור אחרי התשובות על רס"ג שלא
 השלימן. — פ"ט הערה א', אודות הוראת המלה זקן צריך להשוות גם את דברי הגמרא
 (סנהדרין י"ד ע"א): מאי זקן אילומא זקן ממש וכו' אלא סמיכה. וגם דעת ענערס במזכיר
 י' 81 שדונש לא היה נכד רס"ג. שם בסוף, צ"ל קרוביו, שם הערה ב', ואיזה מהמחברים השתמשו במלת
 מוסר להכמות הלמודיות (מאטהעמאטיק). וראה מזה כרם חמר ח' 64, פֶּראנקעלס מאנאטס-
 שריפט י' 158, 185, המזכיר י"ד 41. ברילל יאהרביכער ד' 154 ה' 74. — צ"ב 3, צ"ל ופתח.
 שם 2 מלמטה, וכבר הביא הראב"ע (לבראשית ל' ל"ז) בשם הרס"ג כי העברים והערבים בני
 משפחה אחת. שם הערה ח', ואולי יזכיר פ א ר ה (ענף). — צ"ג הערה ב', ועכ"פ לא ראה ר'
 יונה את חלק השרשים מהאגרון. צ"ל ראה כפה"ג חלקים מספרי הדקדוק ראה למטה (עמוד
 ק"ג וק"ד). — צ"ד 4 מלמטה, כי בארמית השרש הזה הוא בע' (לעי). — צ"ז 7, צ"ל עד
 שיברת. — צ"ט 9, צ"ל ונקבץ. — ק' 2 מלמטה, ראה מאגאצין ט"ז 29. — ק"ב 9, וראה
 למטה קצ"ו שאולי לקח דונש שתי מליצות מס' הגלוי. — ק"ג 10 מלמטה, צ"ל הגאון. —
 ק"ז 1, צ"ל אודות, שם הערה א' 8, צ"ל קוסמים. — ק"ח הערה ג', ומה גם כי הצדוקים
 הקדמונים (שעל הרוב אחו ענן בשיטתם) אמרו כי הבת יורשת עם הבן (ראה במגילת תענית
 ובבא בתרא קט"ז ע"ב). שם הערה ד' וגם בסדר הקראים נמצא כפעם בפעם המלה חזנות
 בהוראת פיוט. — ק"ט 2 מלמטה, ודעת צונץ (ליטעראטורגעש. 31—30) שהקליר שאב ממדרשים
 מאוחרים לא נתבררה עוד, ויותר נראה כי הוא והמסדרים את המדרשים לקחו ממקורות קדמונים. —
 ק"י 1, בפ"י ס' יצירה הנדפס עתה (23=43). שם 17, וכמו כן השתמש רס"ג בראש הגלוי
 במלה נשם בהוראת נשמה כמו שהשתמש במלה זאת הקליר בפיוטו לנשם. — ק"יא 1
 מלמטה, צ"ל קירואן, ק"י"ג הערה ד', ראה גם במדבר רבה (פרשה י"ח) ועלמות אין מספר
 משנה החיצונה, ובמלה זאת ישתמש גם הר"ה במאור לפסחים פרק י' והרמב"ן בשט"מ לב"מ
 (דף ע"א ע"ב) ובתורת האדם. — ק"י"ב מלמטה, צ"ל פֶּראנקל, — ק"י"ד 4, אולי
 ר' פינחס זה הוא המובא בסוף סדר עולם זוטא ככנו של רב אביי, שם 10 מלמטה
 ברילל יאהרבי, (ה' 97) שער כי צ"ל חביב ב"ד פינחס ובס"ע זוטא צ"ל חביב תחת הצוב, וע"ד
 נחמיה ומשה ראה שם י' 127 הערה 1, שם הערה ז', ראה ע"ד פפייס כבה"ג ואטיאן ברילל
 צענטראלאנצייגער 30. — קט"ז 30, מלמטה, צ"ל מהם, — קט"ז 5, צ"ל דערנבורג. —
 קי"ז 9, צ"ל: כמה וכמה מחכמי היהודים שכנו בעיר נהרואן, או נסעו מעיר נהרואן וכו'.
 שם 11, צ"ל ושוכנין, שם 8 מלמטה, צ"ל גם, שם הערה ג'. צ"ל שכונת, — קי"ח, אל
 המקומות בבבלי צריך להוסיף עיר סנהדרין ז' ע"א: לא תגורו לישנא דכנושי הוא (=לא תאגורו).
 שם 4 מלמטה, לפי דברי בן-יעקב (אוצה"ס 299 נוט' 554) הדפוס הר"מ די לונזאנו מדרש אגור.
 אך ראה ברילל יאהרבי, ה' 98. — קי"ט 70, לעת כואת נדפס הכ"י מהר"א נייבויער והמקום
 ע"ד אוגורה נמצא שם עמוד 11. — קי"כ 5, הרשב"ם בפירושו לשה"ש יאמר על שלמה: אגר
 החכמה מכל בני קדם, שם למטה. אגרות, גם ר' אברהם בר חסדאי בהקדמתו לס' בן המלך
 והנזיר, ואצל המחברים המליצה אגרות אגרות מצויה לרוב. כן למשל כמה פעמים במימי
 ישראל לר"י נגארה וכו'. — קכ"א 4, ע"ד עליו בן סלומאן ראה מה שהבאתי למעלה לעמוד

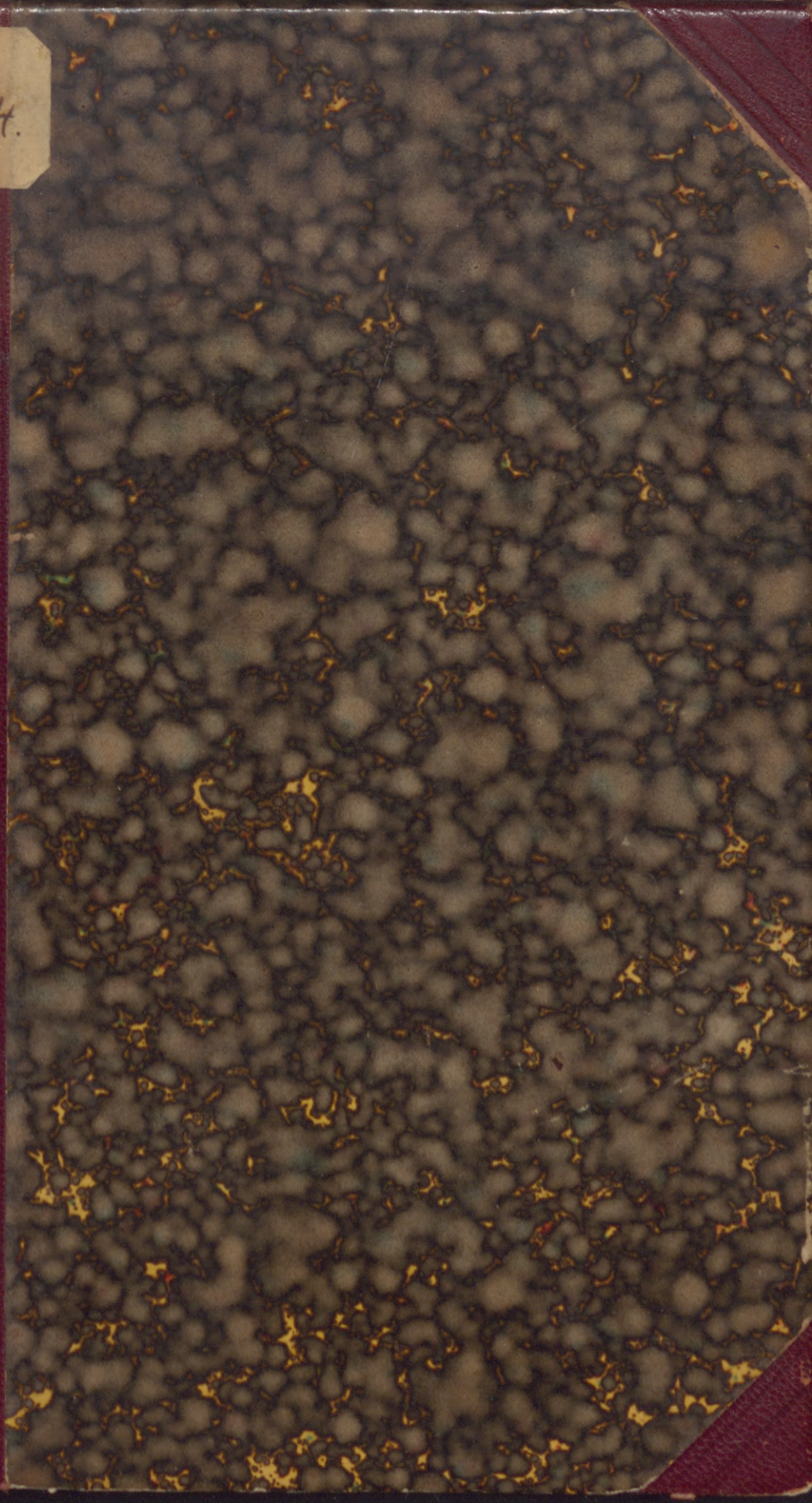
כ"ט הערה ה'. שם; גם הקראי יעקב בן ראובן בהקדמה לס' העושר (קאט. לידען 384) יאמר:
לא גור טעמיהם. — קכ"ג 7. צ"ל המלה. שם 24. צ"ל דערנבורג. שם 2 מלמטה. צ"ל
והוא. — קכ"ד 10. צ"ל שהוא טוב. שם 11. צ"ל ובטעות. שם 12. צ"ל שמוטעה. —
קכ"ה 13. צ"ל לספור. שם 7 מלמטה. כפי הנראה יכוון הרמב"ע בכתאב אלמחאצרה לבן גבירול
באמרו שטעו האומרים קט בלא מעט (רעווי כ"ב 237). — קכ"ז 3. צ"ל עמוד. שם 9.
צ"ל גם. שם 13. צ"ל טוב. — קכ"ז 6. צ"ל גם. שם 11. צ"ל ראשון. — קכ"ח 4. צ"ל
וסמתי. שם 4 מלמטה. ואולי צריך לסרס את הסימן: חט ׀ פ"ם גזע צדק (שמור מעווב את
ישראל). ויהי דומה קצת לסימנו של רס"ג (3). — קכ"ט ס' כ', צ"ל עמנואל. — קל"א ס'ו
כ"ז 5. צ"ל הנראה. שם קודם סימן כ"ח צריך להעיר כי הקראי יעקב בן ראובן בס' העושר
(קאט. לידען 25) יביא את הסימן ס פ ר ט ח ג ז ע צ ד ק שהוא מרס"ג בסירוס. ואת הסימן
ש מ ל א כ ת ו ב י נ ה שהוא מנחם. — קל"ב 5. צ"ל צאחב. — קכ"ז 12. צ"ל נקרא הספר
או: כתאב וכו'. ואורות יקרת ענין המשלים האריך רס"ג במבוא לתהלים ולמשלי (באכער
הקדמת הראב"ע לתורה 26. מאגאצין ח' 7 בהערה). — קמ"ט 7 מלמטה. צ"ל הופיע. שם
6. צ"ל וארנין. שם 3 מלמטה. צ"ל עמוד. — קנ"ג 14. צ"ל [ו]אלבאב. שם 2 מלמטה. צ"ל
אלג'. — קנ"ד 15. צ"ל התארים. — קנ"ה 10. צ"ל אלקום. שם 12. צ"ל אתבאתי. —
קנ"ו 18. צ"ל ותבונן. — קנ"ה 19. צ"ל העם. שם הערה ה'. לדעת ברילל (יאהרב. י' 16
בהערה) במאמר: מוכן ואילך הט אונך לשמוע דברי חכמים בסדר עולם רבא וזוטא נרמז ג"כ
שהחכמים יורשי הנביאים. — קס"ב הערה ג'. וכן ר"י הישראלי חבר ס' הגבולים הנוכר באגרת
הרמב"ם. ובהעקת ס' עולם קטן מר"י בן צדיק ישחמש ג"כ במלה ג ב ו ל בהוראת גדר. ראה
מאגאצין ה' 36. — קס"ד 21. צ"ל יהודע. — קס"ה 14. צ"ל יהודה. שם 18. צ"ל יהודע. —
קס"ו 16. צ"ל שהחכם. — קס"ח הערה ו'. צריך להוסיף כי גם באיוב (ל"ה ט"ו) תרגם רס"ג
את המלה פ ש בערבית רא ח ה. ואולי כוון הראב"ע בפירושו שם. — קע"ב 13. צ"ל הוא. —
קע"ג הערה י'. צריך להעיר כי גם בבאורי רס"ג לתנ"ך מובא הרבה טען התלמוד ומרדשים
בסתם. — קע"ד וקע"ו. אורות למך וקין ראה גם בפ' דברי הימים המיוחס לתלמידי רס"ג
ומאגאצין א' 102. קע"ט 1. צ"ל לאחד. שם 2. צ"ל אוגב. שם 21. צ"ל יבכסרון. קפ"א
הערה י'. וגם הקליור השתמש (בפיוטו לגשם) במלה נ ש ש תחת נ ש מ ה. — קפ"ד הערה ב'.
צ"ל כתוב. כאן. — קפ"ה 11. צ"ל חתי. — קפ"ח הערה ג'. גם בתרגום הסורי המלה
ר צ ו ף בשה"ש מתורגמת ר צ י ף. שם הערה ה'. אולם הבאור לפסוק זה לא נמצא בסהדורות
כהן. שם הערה י'. צריך להוסיף: ועמוד קפ"א הערה י'. — קצ"ב בציון השורות צ"ל 10
תחת 20. שם 14. ראה מאגאצין ט"ו 166. — קצ"ג 2. צ"ל הרכב. — קצ"ה הערה ו'.
אורות המאמר בס' העבור נדחק גם הרשי"ד (בערך מליון 7—276) ליישבו. — קצ"ט 5 מלמטה.
צ"ל רס"ג. שם 3 מלמטה. צ"ל גם. — ר' 8 מלמטה. אורות השם משלים לס' בן סירא ראה
במה"ע ישרון האשכנזי לקובאק ג' 38, ומאגאצין י"ב 74 הערה 2. — ר"א שורה 6 מלמטה.
צ"ל הגלוי. — ר"ז הערה ב'. צ"ל עמוד ק"ם וקפ"א. — ר"ח 5. לפי הנרשם במזכיר ט"ו 98
נרפסו בכבוד הלבנון (שנה י"א עמוד 48) הערות נוספות מר"י טאפראווער למאמרו אורות מגלת
אנטיוכוס. אך את המחברת הזאת לא ראיתי עד עתה. שם 9 מלמטה. צריך להוסיף: או
שחשבו בה"ג ורס"ג שהפוסקים האחרונים נתוספו בזמן מאוחר. — ר"א הערה ב'. צ"ל הערה. —
ר"ב 8. צ"ל נשאה. — ר"ד הערה ט'. צ"ל בניו. — רמ"ו (בצ"ל ונרפס בטעות ר"ט) 10.
צ"ל לבנו. שם 13. צ"ל שנאכם. שם 14. צ"ל כבורכם. שם הערה ט'. 2. צ"ל שהוצאתי
לאור. — רמ"ז 8. צ"ל בני. — רכ"ג 13. צ"ל מלהרפס. — רכ"ד 15 מלמטה. צ"ל
חצאי רבוע.

B

234.

A. HARKAVY.

זכרון

לדאשנים

V.